

श्री ज्ञानस गुजराती सभा ग्रन्थावलि अंक २१

श्री भद्रतुंगाचार्यविरचित

श्री प्रथमधयिंतामण्डितुं गुजराती भाषान्तर

(जैतिहासिक टिप्पणीया, परिशिष्टा वगैरे साथे)

भाषान्तरकर्ता,

रा. रा. दुर्गाशंकर केवणराम शास्त्री

वैष्णव धर्मज्ञो धतिहास, शैव धर्मज्ञो धतिहास, पुराणविवेचन,
वगैरे ग्रन्थोना लेखक

प्रकाशक :- श्री ज्ञानस गुजराती सभा-मुम्बई

रा. रा. अम्भाबालाल लु. जानी, पी. जे. सहायक मंत्री.

मूल्य रू. १-०-०

શ્રી ફાર્મસ ગુજરાતી સભા ગ્રન્થાવલિ અંક ૨૧

શ્રી મેડ્ડુંગાચાર્યવિરચિત
શ્રી પ્રથંધચિંતામણિનું ગૂજરાતી ભાષાન્તર
(ઐતિહાસિક ટિપ્પણીઓ, પરિશિષ્ટા વગેરે સાથે)

ભાષાન્તરકર્તા,
રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી
વૈષ્ણવ ધર્મનો ઇતિહાસ, શૈવધર્મનો ઇતિહાસ, પુરાણવિવેચન,
વગેરે ગ્રન્થોના લેખક

પ્રકાશક :-શ્રી ફાર્મસ ગુજરાતી સભા-મુંબઈ
રા. રા. અંબાલાલ છુ. જાની, ખી. એ., સહાયક મંત્રી.

આવૃત્તિ ૧ લી
પ્રત ૭૫૦

વિ. સં. ૧૯૯૧
ઈ. સ. ૧૯૩૪

પ્રકાશક : રા. રા. અંબાલાલ યુલાબીરામ બાની, ખી. એ.,
સહાયક મંત્રી, શ્રી પ્રાર્થસ ગુજરાતી સભા.
૩૬૫, શ્રી પ્રાર્થસ ગુજરાતી સભામંદિર, કેંગ્રેસ હાઉસ લેઈન,
લેમીંગ્ટન રોડની બાબુમાં; મુંબઈ નં. ૪.

મળવાનું ઠેકાણું: એસસી એન. એમ. ત્રિપાઠી અને કુંપની
બુકસેલર્સ અને પબ્લીશર્સ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨.

મુદ્રણસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય : રાયખડ રોડ, અમદાવાદ.
મુદ્રક : ગગનન વિશ્વનાથ પાઠક.

પ્રકાશકના એ બોલ.

શ્રી કાર્ત્ત્વિય ગુજરાતી સભાના સાહિત્યપ્રચારનો એક ઉદ્દેશ ગુજરાતના ઇતિહાસને તેમ તેના સંશોધનને લગતા વિષય સંબંધી ગ્રંથો અને વ્યાખ્યાનો પ્રસિદ્ધ કરવો એ છે, પ્રસ્તુત ગ્રંથ પ્રબંધચિતામણિ, ગુજરાતના મધ્યકાલીન હિન્દુ-રાજપુતયુગના ઇતિહાસનાં પ્રબંધાત્મક સાધનોમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે એ સાધનોમાં પ્રબંધચિતામણિ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ખાસ મૂલ્યવાન ગણાય છે. ગુજરાતના ચાવડા વંશી રાજ વનરાજ, સોલંકી વંશી મૂળરાજ, ભીમદેવ, કર્ણ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ, અને વાઘેલા વંશી વીરધવલ એ રાજાઓના પ્રબંધો ઉપરાંત, શકવર્તી શાહીવાહન, પરમાર વંશી ભોજ આદિના પણ પ્રબંધો આ ગ્રંથમાં નિરૂપાયલા છે; એ તેનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ સિદ્ધ કરે છે.

સ્વ. શ્રી એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક કાર્ત્ત્વિય સાહેબે “ રાસમાળા ”માં ઉપયોગ સારૂ જે ઐતિહાસિક સાધનો એકત્રિત કરેલાં, તેમાંના સંસ્કૃત ઐતિહાસિક પ્રબંધાદિ સાહિત્ય ગ્રંથો મૂળ તેમ જ, તેના અનુવાદો પ્રકટ કરવાનું શ્રી કાર્ત્ત્વિય ગુજરાત સભાએ ઠરાવેલું છે. એ શ્રેણીમાં શ્રી રાજ-શેખરસૂરીપ્રણીત ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ (મૂળ તેમજ અનુવાદ) અત્યાર આગમ્ય પ્રકટ થઈ ચૂકેલ છે. શ્રી મેરુતુંગાચાર્યપ્રણીત પ્રબંધચિન્તામણિ એ બીજો ગ્રંથ છે. આ મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ શ્રી દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રીજી પાસે સંશોધાવી સભાએ પ્રકટ કરેલ છે. તેમનો જ આ અનુવાદ છે. તેમણે પ્રસ્તાવનામાં સ્વ. શાસ્ત્રી શ્રી રામચંદ્ર દીનાનાથના અનુવાદ કરતાં પ્રસ્તુત અનુવાદમાં શી વિશિષ્ટતા છે તે દર્શાવેલું છે.

આશ્ચિન વદિ ૮, વાર મંગળ) અંબાલાલ છુલાખીરામ જાની
સં. ૧૯૯૦ તા. ૩૦-૧૦-૩૪ }
મુંબઈ) સહાયક મંત્રી, શ્રી કાર્ત્ત્વિય ગુજરાતી સભા

શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા—મુંબઈ

શાળા-પાઠશાળાઓને ઇનામ માટે, તેમ પુસ્તકાલયોના સંગ્રહ માટે અડધી કિંમતની ગોડવણ

શ્રી કા. ગુ. સભાએ, સરકારી, દેશી રાજ્યોનાં તેમજ મ્યુનિસિપલ અને લોકલ બોર્ડોનાં કેળવણી ખાતાંઓ, અભ્યાસ, વાંચન, તથા ઇનામો દ્વારા તેમજ તેમની નિશાળોની તથા સાર્વજનિક લાઇબ્રેરીઓ ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રસાર બોલા ખર્ચે થઈ શકે તે માટે પોતાનાં પુસ્તકો (રાસમાળા ભાગ ૧-૨ સિવાય) અર્ધી કિંમતે, વેચાતાં લેઈ શકે, એવી અનુકૂલતા કરી છે. રાસમાળા ભાગ ૧-૨ એ સંસ્થાઓને ૧૨૫ ટકા કમીશનથી મળશે.

આ પુસ્તકો અર્ધી કિંમતે લેવાં હોય, તેમણે પત્રવ્યવહાર કરવો.

- ૧-૨ રાસમાળા (સચિત્ર) ૩ જ આવૃત્તિ ભાગ ૧-૨ દરેકનું મૂલ્ય રૂ. ૫-૮
- ૪ માર્કસ ઓરલીઅસ એન્ટોનીનસના સુવિચારો મૂ. રૂ. ૨
- ૫-૬ શ્રી કા. બ. ગુ. સભા, હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નાભાવલિ, ભાગ ૧-૨ જો. દરેકનું મૂ. રૂ. ૨
- ૭ ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો-ભાગ ૧-૨. મૂ. રૂ. ૧
- ૮ રસકલ્પલ-સ્ત્રીજીવનનાં ગીતો. મૂ. રૂ. ૦-૧૦
- ૯ પ્રબોધખત્રીશી (કવિશ્રી માંડલુકૃત) અને રાવણમહોદરીસંવાદ (કવિ શ્રીધરકૃત) ટીકા સાથે. મૂ. રૂ. ૦-૧૨-૦
- ૧૦ પ્રાચીન કાવ્યવિનાહ ભાગ ૧ લો-આખ્યાનો અને પદો. મૂ. રૂ. ૧
- ૧૧ અહુનવર-પારસી ધર્મતત્ત્વનું વૈદિક દષ્ટિએ અવલોકન. મૂ. રૂ. ૦-૮
- ૧૨ ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધઃ પ્રો. હીરાલાલેન સંશોધિતઃ । મૂ. રૂ. ૨-૮
- ૧૩ પ્રબન્ધચિન્તામણિઃ શાસ્ત્રી દુર્ગાશંકરેણ સંશોધિતઃ । મૂ. રૂ. ૧-૮
- ૧૪ શાક્તસંપ્રદાય-સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતીમાં તેનો પ્રચાર. મૂ. રૂ. ૧-૮
- ૧૫ ગુજરાતના ઐતિહાસિક ઉત્કૃષ્ટ લેખોઃ-ભાગ ૧ લો, અશોકથી વાઘેલા વંશ પર્યન્ત. પાનાં સોચલ ચાર પેજ ૪૦૦ મૂ. રૂ. ૪-૮
- ૧૬ મહાભારત ભાગ ૧ લોઃ-(ગુજરાતી પ્રાચીન અનુવાદ) આદિપર્વ, અને સભાપર્વ, મૂ. રૂ. ૧-૪
- ૧૭ ગુજરાતના કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને વાર્તાઓઃ સ્વ. કવીશ્વર દલપતરામ મૂ. રૂ. ૧-૧૨-૦
- ૧૮ અતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ-(ગુજરાતી અનુવાદ) મૂ. રૂ. ૧
- ૧૯ પંચદંડ (વાર્તા) નરપતિકૃત મૂ. રૂ. ૦-૧૨-૦
- ૨૦ મહાભારત ભાગ ૨ જો (વનપર્વ નાકરકૃત) મૂ. રૂ. ૧
- ૨૧ પ્રબન્ધચિન્તામણિ (ગુજરાતી અનુવાદ) મૂ. રૂ. ૧
- ૨૨ રૂપસુન્દર કથા (જોષીપદ્મ સૂંગાર કાવ્ય) મૂ. રૂ. ૦-૮-૯
- ૨૩ કૃષ્ણલીલા કાવ્યઃ-(સં. ૧૫૨૯) પાટણના કાયસ્થ કવિ કેશવરામે રચેલો દશમસ્કંધ, મૂ. રૂ. ૧-૮

મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું.,

સુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨

પ્રસ્તાવના

આ પ્રબંધચિંતામણિ નામનો ગ્રન્થ નાગેન્દ્ર ગચ્છીય ચંદ્રપ્રભશિષ્ય મેશ્વરિય સૂરિએ, તે પોતે ગ્રન્થાન્તે કહે છે તેમ વર્ધમાનપુર(વઢવાણ)માં વિ. સં. ૧૩૬૧ માં રચ્યો છે. આ ગ્રન્થની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા ૮૫ વર્ષ પહેલાં જ રાસમાળાના કર્તા શ્રી. અલેક્ઝાન્ડર કિન્લૉક કાર્પસ સાહેબના જ્ઞાનમાં ખરાખર આવી હતી. તેઓએ રાસમાળાના સાધન તરીકે પ્ર-ચિં-ની મૂળ પ્રત મેળવી, એટલું જ નહિ પણ તેનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર ઇ. સ. ૧૮૪૯માં કરી પોતાને હાથે તોંધપુસ્તકમાં લખ્યું^૧ અને પછી રાસમાળામાં એનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો. એમની પછી મુંબઈ ગેઝીટીઅરમાં ગૂજરાતનો ઇતિહાસ લખવામાં પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ પણ આ ગ્રન્થનો પૂરો ઉપયોગ કર્યો છે. છતાં પ્રબંધચિંતામણિ નિર્લેખ ઇતિહાસનો ગ્રન્થ નથી, પણ પ્રબંધ છે, એ પણ એ વિદ્વાનોને પૂરેપૂરું જાણવામાં હતું.

મહાકાવ્ય રૂપે ઐતિહાસિક રાજપુરૂષોના ચરિત્રગ્રન્થો લખવાની પદ્ધતિ તો શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય પહેલાં જ આ દેશમાં પ્રચલિત થઈ ગઈ હતી. અને એ પદ્ધતિને અનુસરી શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય (વિ. સં. ૧૧૪૫ થી ૧૨૨૬) પણ સંસ્કૃતમાં દ્વાયાશ્રય અને પ્રાકૃતમાં કુમારપાલચરિત નામનાં મહાકાવ્યો લખ્યાં છે. અને તેની પાછળ ચાલી, સોમેશ્વર, અરિસિંહ, બાલચંદ્ર, જિનમંડનગણિ વગેરેએ પણ એ ઘાટીનાં કાવ્યો લખ્યાં છે. આ મહાકાવ્યોમાં નાયકના પૂર્વજો વિષે પણ કાંઈક લખેલું મળે છે અને એ રીતે આ ગ્રન્થોમાંથી ઇતિહાસને લગતી થોડી સામગ્રી મળી આવે છે. પણ પ્રબંધચિંતામણિ, દ્વાયાશ્રય કે કૃતિકૌમુદી જેવું મહાકાવ્ય નથી. મહાકાવ્યમાં હોવું જોઈએ તે-ચંદ્રોદય સૂર્યોદયનું વર્ણન, ઋતુવર્ણન, કલિવર્ણન વગેરે કશુંય પ્રબંધચિંતામણિમાં નથી. પ્ર. ચિં. તો વચ્ચે વચ્ચે સુભાષિતો મૂકીને આકર્ષક બનાવેલી તથા સાદી ભાષામાં લખેલી ટુંકી ટુંકી કથાઓનો સંગ્રહ છે.

૧ શ્રી. કાર્પસ સાહેબે પ્ર. ચિં. નું અંગ્રેજી ભાષાન્તર બે નોટોમાં લખ્યું હશે. પણ તેમાંથી પ્ર. ચિં. ના ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા પ્રકાશના ભાષાન્તરવાળી પાછલી નોટ જ કાર્પસ સભાના સંગ્રહમાં જળવાઈ રહી છે. ટોનીએ ૧૯૦૨ માં પ્ર. ચિં.નું અંગ્રેજી ભાષાન્તર છપાવ્યું, ત્યારે એને આ નોટની ખબર હોય એમ લાગતું નથી. જુઓ શ્રી. કા. ગુ. સભાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની નામાવલિ ભાગ ૧ લો પૃ. ૩૨૧.

જૈન લોકોમાં જૈન ધર્મના પ્રભાવક સૂરિઓ, રાગઓ, મંત્રીઓ વગેરેનાં ચરિત્રો લખવાનો રિવાજ પહેલાંથી ચાલ્યો આવતો હતો. પણ પ્રાંધચિંતામણિના લેખકને લાગ્યું કે 'જૂની વારંવાર સાંભળેલી કથાઓથી હવે લોકોનાં મન જોષ્ટએ તેવાં પ્રસન્ન થતાં નથી', એટલે તેણે 'નજીકના સમયમાં થઈ ગયેલા સત્પુરુષોનાં વૃતાન્તો' પસંદ કર્યાં. અને સાડા પાંચસો વર્ષ સુધી ભરપૂર જાહોજલાલીમાં ચાલીને, પોતાના દેખતાં જ છિન્નભિન્ન થઈ ગયેલા ગૂજરાતના રાજપૂત રાજ્યના ઇતિહાસમાંથી કરેલી પસંદગી અત્યંત લોકપ્રિય થવાનો સંભવ તેણે યોગ્ય રીતે જ માન્યો. જૂની પ્રણાલીને વશ થઈને પ્ર. ચિં. ના પહેલા પ્રકાશમાં મેરૂતુંજે વિક્રમપ્રાંધ અને શાલીવાહનપ્રાંધ, તથા પાંચમા પ્રકીર્ણ પ્રકાશમાં નાગાર્જુનપ્રાંધ, વરાહમિહિરપ્રાંધ, પુણ્યસારપ્રાંધ, ગોવર્ધનનૃપપ્રાંધ, વગેરે જૂના પ્રાંધો ટુંકામાં આપ્યા છે ખરા, પણ અંથનો મોટો ભાગ તો ગૂજરાતના ઇતિહાસને લગતા પ્રાંધોથી જ ભર્યો છે.

પ્રાંધચિંતામણિની વિશિષ્ટતા—

દ્વાચાત્રય, કીર્તિકૌમુદી વગેરે ગૂજરાતના ઇતિહાસના સાધન તરીકે વાપરી શકાય એવા ખીજા અથો સાથે સરખાવતાં પ્રાંધચિંતામણિમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ખાસ મૂલ્યવાન ગણાય એવા ત્રણ ગુણો દેખાય છે:

(૧) દ્વાચાત્રય વગેરે અન્યોના લેખકોનું ધ્યાન રૂઢશૈલીનાં મહાકાવ્યો લખવા તરફ છે, એટલે ઐતિહાસિક પાત્રોના ચરિત્રની કે તે તે પાત્રના જીવનમાં બનેલા બનાવેલી ઝાઝી વિગતો આપવા તરફ તેઓનું ધ્યાન નથી, બ્યારે પ્રાંધચિંતામણિના લેખકનું ધ્યાન લાકરંજન ઉપર હોવાથી તેણે આગલા અંથો કરતાં વધારે વિગતો આપી છે.^૧

(૨) પોતે દૂર હોવાને કારણે કે પોતે લખતા હતા ત્યારે ગૂજરાતનું રાજપૂત રાજ્ય નાશ પામ્યું હોવાના કારણે ગમે તેમ પણ એમના મનમાં રાજ્યનો ધાક નથી. એટલે દ્વાચાત્રય, કીર્તિકૌમુદી વગેરેમાં ગૂજરાતના રાજની હાર જેવા પ્રસંગનું રહેજ સૂચન પણ નથી ત્યારે પ્રાંધચિંતામણિમાં એવાં વર્ણનો છે. કુમારપાલચરિત, સુકૃતસંકીર્તન વગેરે જેવો આશ્રયદાતાની પ્રશસ્તિરૂપ અથ પ્રાંધચિંતામણિ નથી, પણ પોતાના મોટે ભાગે જૈન ધર્મીય

^૧ આમાં એક અપવાદ છે. કીર્તિકૌમુદી, સુકૃતસંકીર્તન જેવા અંથો મહાકાવ્ય કરતાં જૈન મંત્રીની પ્રશસ્તિરૂપ વધારે છે અને સમકાલીન હોવાથી વસ્તુપાલ મંત્રીનાં સત્કર્મોની તેઓએ કરેલો નોંધ પ્રાંધચિંતામણિ કરતાં વધારે વિસ્તૃત અને હકીકતને વધારે અનુરૂપ છે.

શ્રીતૃમંડળનાં મનને રંજન કરવા માટે લખાયેલા છે. એટલે આશ્રયદાતા નામુશ થવાની ખીક એને નથી, ત્યારે શ્રાતાઓ નામુશ ન થાય એવી વૃત્તિ છે ખરી અને સ્વાભાવિક રીતે હોય જ. એટલે ગૂજરાતી શ્રાતાઓના ગર્વને ખંડિત ન કરવાના હેતુથી કે ગમે તેમ પણ તેણે ગૂજરાતનું ધસાતું ન લખવાની ખતતાં સુધી સંભાળ રાખી છે, એટલું જ નહિ પણ ગૂજરાતનું ગૌરવ વધારવા માટે, આપણને નિર્માદ્ય લાગે એવા પ્રયત્નો પણ કર્યા છે. (જુઓ ભીમભોજપ્રબંધના અનેક પ્રસંગો).

(૩) પ્ર. ચિં. પહેલાંના કોઈ ગ્રંથમાં કાલાનુક્રમ નથી. મૂળરાજ વગેરે રાજ્યઓનો વંશાનુક્રમ દ્વાચત્રય વગેરેમાં છે, પણ કાલાનુક્રમ નથી; ન્યારે પ્ર. ચિં. માં વિ. સં. ૮૦૨ માં થયેલી પાટણની સ્થાપનાથી આરંભી વિ. સં. ૧૨૭૭ માં વસ્તુપાલે તીર્થયાત્રા કરી ત્યાં સુધીની વનરાજ આદિ પાટણના રાજ્યોની ગાદીએ બેસવાની તથા મરણની તારિખો આપી છે. અને પાછળની તારિખો મેરૂતુંગે જ વિચારશ્રેણીમાં આપી છે. આ રીતે ગૂજરાતના ઇતિહાસની કાલાનુક્રમ જેવી અતિ ઉપયોગી સામગ્રી મેરૂતુંગે પૂરી પાડી છે. અને જેમ જેમ ઉત્કૃષ્ટ લેખો જેવાં સમકાલીન સાધનો મેરૂતુંગનાં કથનોની કસોટી કરવા માટે આપણને મળતાં જાય છે તેમ તેમ તેણે આપેલા કાલાનુક્રમની વિશ્વસનીયતા પુરવાર થતી જાય છે. એટલું જ નહિ પણ વિક્રમાર્કપ્રબંધ, ભર્તૃહરિપ્રબંધ, વરાહમિહિરપ્રબંધ, વગેરે જૂના પ્રબંધોને આદ કરવામાં આવે તો-ક્રમ ભોજપ્રબંધમાં માધ, બાણ, મયૂર વગેરે કવિઓને ભોજના સમયમાં મૂકવાની એણે જે ભૂલ કરી છે અને એ ભૂલ પોતાના સમયની દંતકથાને માની લેવાથી જ કરી છે, તે શિવાય બાકીનાં નામો તેણે કહ્યાં છે તે સમયનાં-કદાચ જરાતરા આગળપાછળ, પણ તે સમયનાં જ ઐતિહાસિક નામો છે. ડા. યુલ્હરે ઘણાં વર્ષો પહેલાં મેરૂતુંગનો આ ગુણ પકડયો હતો.

પ્ર. ચિં. નો મુખ્ય આધાર તો શ્રુતપરંપરા. મેરૂતુંગના પોતાના શબ્દોમાં સદ્ગુણસંપ્રદાય જ છે. છતાં મેરૂતુંગે એના વખતમાં ઉપલબ્ધ લેખી સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો હોવાનો સંભવ છે. હૈમપ્રશસ્તિ, મુદ્રિત કુમુદચંદ્ર, કીર્તિકૌમુદી વગેરે ગ્રંથોમાંથી શ્લોકોના ઉતારા કર્યા છે, એ જ્ઞેતાં એ ગ્રંથોનો ઉપયોગ તો કર્યો જ હોવો જોઈએ, પણ એ ઉપરાંત જૈન ઉપાશ્રયોના ભંડારોમાં જળવી રાખવામાં આવેલાં લખાણો ઉપરથી જ જૂની તારિખો મેરૂતુંગે આપી હોવી જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ જૂદી જૂદી દંતકથા તથા જૂદાં જૂદાં લખાણોને યાળી જોવાનો પણ આ ગ્રંથકારે

થોડો પ્રયાસ કર્યો છે એમ કેટલીક વાર દ્વાચાશ્રય વગેરેથી એ જૂદા પડે છે, અને જૂદા પડે છે ત્યાં ઐતિહાસિક સંભવ એના પક્ષમાં હોય છે. એ ઉપરથી તથા ચાવડા વંશનો કાલક્રમ વિચાર શ્રેણીમાં પ્ર. ચિં. થી જૂદો આપ્યો છે, એ ઉપરથી જણાય છે.

વળી આ મેરૂતુંગસુરિના સ્વભાવમાં જ કદાચ દંભ ઓછો હશે એમ લાગે છે. આ બધા ગુણો સાથે જો એનામાં ઐતિહાસિક દષ્ટિ હોત તો કેટલો બધો લાભ થાત ! કાલાનુક્રમ આપવાની પદ્ધતિ મેરૂતુંગમાં નવી જ છે અને તેની પછીના લેખકોમાં એ ચાલુ રહી છે, એ જોતાં મુસલમાની લેખકોના ઐતિહાસિક ગ્રંથો મેરૂતુંગના જેવા સાંભળવામાં આવ્યા હોય, એમ લાગે છે. પણ એથી આગળ ઐતિહાસિક દષ્ટિ નથી જ ખીલી. એ જમાનામાં અહીં કોઈ હિન્દુમાં નહોતી ખીલી. અને એ કારણથી એક જ પ્રબંધમાં બનાવે કાલાનુક્રમમાં નથી લખ્યા પણ જેમ વાતો યાદ આવી તેમ લખી નાંખી છે. દા. ત. સિદ્ધરાજપ્રબંધમાં સિદ્ધરાજ સંબંધી જ બહુ લખ્યું છે એટલું ખરૂં પણ તેના જીવનના જે બનાવો વર્ણવ્યા છે તે કોઈ ક્રમમાં નથી વર્ણવ્યા પણ આડઅવળા ગમે તેમ લખી નાખ્યા છે.

પ્ર. ચિં. ના ઉપર ગણાવેલા ગુણોને પડછે (૧) ઐતિહાસિક દષ્ટિનો અભાવ એ એક તો મોટો દોષ છે જ; એ સાથે નીચેના બીજા દોષો પણ ગણાવી શકાય. (૨) પ્રબંધચિંતામણિ લોકકથાઓના સંગ્રહ જેવો લોક-મનરંજનના હેતુથી લખાયેલો ગ્રંથ છે એટલે અતિશયોક્તિ દ્વારા ચિત્તરંજન કરે એવી, લોકમાં ચાલુ વહેમની યોષક હોય એવી કે માત્ર નવીનતાથી જ આકર્ષક એવી, વાતો સંગ્રહવા તરફ કર્તાનું લક્ષ્ય રહ્યું છે. પરિણામે ઐતિહાસિક ઉપયોગની અનેક મહત્ત્વની બાબતોનો પ્ર. ચિં. માં પત્તો જ લાગતો નથી, જ્યારે ગૌણ કે નિર્માલ્ય બાબતોનું લાંબું વર્ણન મળે છે. (૩) પ્રભાવકચરિત, સુકૃતસંકીર્તન, વગેરે ગ્રંથો સાથે સરખાવતાં મુખ્ય પ્રસંગનું વર્ણન બરાબર હોવા છતાં પ્ર. ચિં. માં વિગતોની ચોક્કસાઈ નથી એ દેખાઈ આવે છે. (૪) સમગ્ર ગ્રંથ ભાષામાં, વાક્યરચનામાં, અવાંતર પ્રબંધોની ગોઠવણમાં બધી રીતે શિથિલ રચનાવાળો છે અને એવો હોવાથી જ કદાચ એમાં પ્રક્ષિપ્તો પુષ્કળ દાખલ થઈ ગયાં છે. (૫) સૌથી મોટો દોષ-હાલની તટસ્થ દષ્ટિએ દોષ પણ જે જૈન શ્રોતાઓ માટે એ ગ્રંથ રચાયો છે તેની દષ્ટિએ મોટો ગુણુ હશે-તે સંગ્રહાયદષ્ટિ છે. ખરી વાત એમ છે કે પ્રબંધ ચિંતામણિ કેવળ લોકનાં ચિત્તરંજન માટે-અને તે પણ સર્વ લોકના ચિત્તરંજન માટે નથી લખાયો, પણ મુખ્યત્વે જૈન સમાજના ચિત્તરંજન

માટે તથા તેઓમાં જૈનધર્મ તરફ રાગનો અને જૈનેતર-બ્રાહ્મણ ધર્મ તરફ દ્વેષનો પ્રચાર કરવા માટે લખાયો છે. અને એ કારણથી અતિશયોક્તિવાળી, ચમત્કારોવાળી તથા બ્રાહ્મણધર્મના દ્વેષથી પ્રેરાયેલી ઘણી વાતો પ્ર. ચિં. માં મળે છે. અલબત્ત એ કાળે બ્રાહ્મણધર્મીઓ અને જૈનો વચ્ચે તથા જૈનધર્મના જ શ્વેતાંબર તથા દિગંબર સંપ્રદાયો વચ્ચે પુષ્કળ ઝઘડા થતા હશે. આવી મોટેની ગાળાગાળીમાં જૈનોની બ્રાહ્મણધર્મીઓ કષ્ટ કષ્ટ બાબતમાં નિન્દા કરતા હશે અને બ્રાહ્મણધર્મીની જૈનો કષ્ટ કષ્ટ બાબતમાં નિન્દા કરતા હશે તે પ્ર. ચિં. માંથી ખરાબર જોવાનું મળે છે.

સામાન્ય રીતે આવા ગુણદોષવાળો હોવા છતાં ગૂંજરાતના ઇતિહાસના સાધન તરીકે આ ગ્રન્થ એની પહેલાના કે પાછળના કોઈ પણ એક ગ્રંથ કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે, એમાં સંદેહ નથી.^૧ અને એ ઉપરાંત લોકકથા તરીકે પણ એમાં આપેલી કથાઓ મનોરંજક છે એટલું જ નહિ પણ એ વખતના લોકમાનસનું-એ માનસના વહેમો, અલ્પદર્શિતા, અજ્ઞાન વગેરેનું સાઈ પ્રતિબિંબ એમાં પડેલું દેખાય છે.

વિક્રમાદિત્ય, સાતવાહન, વનરાજ, મૂળરાજ, મુંજ, ભોજ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ, હેમચન્દ્ર, વસ્તુપાલ, તેજપાલ વગેરેનાં આ પ્રબંધચિંતામણિમાં આપેલાં વૃતાંતોમાંથી જેટલાં ઇતર પ્રબંધોમાં મળે છે તેનું વૃત્તનાત્મક સૂચન અને ખીજાં ઐતિહાસિક સાધનોની કસોટીથી તપાસતાં એ વૃતાંતોમાંથી કેટલો અંશ ઐતિહાસિક જણાય છે અને કેટલો દંતકથા રૂપ જ છે એ બે ય બાબતનો વિચાર મોટી નાની પાદટિપ્પણીઓમાં તથા પરિશિષ્ટોમાં કર્યો છે, એટલે અહીં એ વિષયને સ્પર્શવાની જરૂર નથી રહેતી.

પ્રબંધચિંતામણિનું આ ભાષાન્તર તૈયાર કરવામાં મને સૌથી વધારે મહેનત આ ઐતિહાસિક ટિપ્પણીઓએ તથા પરિશિષ્ટોએ આપી છે, છતાં જાંબએ તેવી સંપૂર્ણતા એમાં લાવી શક્યો નથી. કવચિત્ શરતચૂક પણ થઈ હશે.

પ્ર. ચિં. નું ભાષાન્તર પહેલાં શાસ્ત્રી રામચંદ્ર દીનાનાથે બહાર પાડ્યું હતું. એ ભાષાન્તરનું લક્ષ્ય મૂળની કથા બહારથી સુધારાવધારા કરીને પણ

૧ રાજતરંગિણીની તોલે તે પ્ર. ચિં. વગેરે કોઈ ગ્રન્થ ન આવે, પણ એને બાદ કરતાં એ મધ્યકાળના સાઠા પાંચસો વર્ષ જેટલા લાંબા ગાળાને ઇતિહાસ ઉકેલવામાં ઉપયોગનું પ્ર. ચિં. જેવું કોઈ પણ પુસ્તક હિંદુસ્તાનના ખીજાં પ્રાંતમાં મળ્યું હોય એવું મારા જાણવામાં નથી. રાજપૂતાનામાં ખ્યાતો છે, તે પ્ર. ચિં. પછી ઘણું વખતે લખાયેલ છે.

રશ્મિક તથા સુભોધ રૂપમાં આપવા તરફ હતું. વળી એ જમાનાની ભાષા જ આજે ન ચાલે એટલે મારે તો એ ભાષાનંતર નથી જ એમ ગણીને, મહું જ ભાષાનંતર લખવું પડ્યું છે. અલખત એ જૂના ગુજરાતી ભાષાનંતરની તથા ટોનીના અંગ્રેજી ભાષાંતરની મદદ મેં આમાં જરૂર લીધી છે, છતાં જૈન પરિભાષાં બરાબર ન સમજવાથી કે મૂળના પાઠની સંદિગ્ધતાને પરિણામે ક્યાંક ખોટો અર્થ થયો હોય, એવો સંભવ છે. કોઈ સુત્ર વાંચનારના ખ્યાનમાં એવી ભૂલો આવે તો જણાવવાની કૃપા કરવી, જેથી ખીજી આવૃત્તિ વખતે સુધારો થઈ શકે.

શાસ્ત્રી રામચંદ્ર દીનાનાથે, પોતે પ્રકટ કરેલી પ્ર. ચિં. ની આવૃત્તિને આધારે ભાષાનંતર કર્યું હતું જ્યારે મેં સંપાદન કરેલી અને કાર્પસ ગુજરાતી સભા ગ્રંથમાળા નં. ૧૪ માં પ્રગટ થયેલી મૂળ પુસ્તકની આવૃત્તિને આધાર રાખ્યો છે.

સુભાષિતો

લોકકથામાં જેમ વચ્ચે દુહા આવે છે તેમ પ્ર-ચિં-માં સુભાષિતો આપેલાં છે. આ સુભાષિતોને ખરી રીતે વૃતાન્ત સાથે કરી સંબંધ નથી. અમુક સુભાષિત અમુક માણસે કહ્યું એમ કહેલું હોય ત્યારે પણ એ પ્રમાણે જ બનેલું એમ માનવાની જરૂર નથી. કારણ કે એક જ સુભાષિત જૂદા જૂદા પ્રબંધલેખકોએ જૂદા જૂદા માણસોના મોંઢામાં મૂકેલ છે. અહીં એ જ દાખલા આપું છું. વધારે દાખલાઓ ટિપ્પણીઓમાંથી મળશે.

(૧) મૂળ પૃ. ૧૫૮ ઉપર જે ૩૧મો શ્લોક છે તે કપર્દી મંત્રી મરતી વખતે બોલે છે એવું વર્ણન પ્ર. ચિં. માં છે, જ્યારે જિનમંડળ ગણિના કુમારપાલપ્રબંધમાં કુમારપાલના મોંઢામાં એ શ્લોક મૂક્યો છે. (પૃ. ૧૧૫).

(૨) ભોજબીમપ્રબંધમાં જે ૬૧ મો શ્લોક (મૂળ પૃ. ૬૩) છે તેનું પૂર્વાર્ધ સમુદ્રમાં પાણી નીચે રહેલા શિવાલયની ભીંત ઉપર લખેલું હતું અને ઉત્તરાર્ધ ભોજની સભામાં ધનપાલે પૂરું કર્યું એવું વર્ણન આ પ્ર. ચિં. માં, પ્રભાવકચરિતમાં તથા રત્નમંદિર ગણિના ભોજપ્રબંધમાં છે, જ્યારે બલ્લાલના ભોજપ્રબંધમાં માછીમારોએ નર્મદામાંથી ઉપાડી આણિલા પથરા ઉપર પૂર્વાર્ધ હતું અને ઉત્તરાર્ધ કાલિદાસ કવિએ કહ્યું એ રીતે વર્ણન છે. મૂળ શ્લોક હતુમન્નાટકમાં છે. (બુઓ પૃ. ૮૮ ટિ. ૩૪.)

ખરી વાત એમ લાગે છે કે આ સુભાષિતો તો મેસ્તુંગ વગેરેના સમયમાં પ્રસિદ્ધ હતાં, સુભાષિતાવલિ, શાર્ફધર પદ્ધતિ વગેરે સુભાષિત

સંત્રહોમાં, પ્ર. ચિં. માં આપેલાં ઘણાં ખરાં સુભાષિતો મળી આવે છે.^૧ અને એ સંબંધી મળી શક્યા તેટલા ઉદ્દેષો મૂળ સંસ્કૃત પુસ્તકની ટિપ્પણીઓમાં આપ્યા છે. આમાંના ઘણા ઉદ્દેષો તો ટાંનીએ આપ્યા હતા. જેનું મૂળ હું નથી આપી શક્યો તેમાંનાં પણ ઘણાંખરાં સુભાષિતો ખ્હારનાં હોવાનો સંભવ મને લાગે છે.

આ સુભાષિતોનો સમ્પ્લોડી ગુજરાતી અનુવાદ હું આપી શક્યો હોત તો સાહિત્યની દૃષ્ટિએ આ પુસ્તકની કિંમત વધારે ગણાત. પણ મારા માં સમ્પ્લોડી અનુવાદ કરવાની શક્તિ નથી, એટલે સાદા મઘમાં ભાષાન્તર કર્યું છે તે વાંચનાર નભાવી લેશે, એવી આશા છે.

તા. ૩૦-૩-૩૪

દુર્ગારાંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

અશુદ્ધિ વિષે.

પૃ. ૬૨, ૯૬ વગેરેમાં કેટલેક ઠેકાણે સમકલિન એ રીતે શબ્દ છપાયો છે, પણ સમકાલીન જોઇએ.

પૃ. ૧૦૯ માં પં. ૮ શ્લો. ૯ ને બદલે શ્લો. ૧૮ જોઇએ તથા એ જ પૃષ્ઠ ઉપર પં. ૧૩ માં લીંને ને બદલે કુર્ણું જોઇએ. વળી એ જ પૃષ્ઠ ઉપર છેલ્લા પેરેગ્રાફનું 'હેલું વાક્ય નીચે પ્રમાણે સુધારીને વાંચવું:-' ડાહલ એટલે પશ્ચિમ એદી દેશ જેની રાજધાની જબલપુર પાસે ત્રિપુરમાં હતી, તેનો હૈલરાજ '

ખીજું પૃ. ૨૨૫, ૨૩૦ વગેરેમાં કેટલે ઠેકાણે વલસલી છપાયું છે તે ભૂલ છે, ખરી રીતે બધે વલસી જ જોઇએ.

આ શિવાય ખીજી પણ જોડણી, વગેરેની થોડી અશુદ્ધિઓ છે, પણ સુઝ વાંચનાર પોતાની મેળે સુધારી લેશે, એવી આશા છે.

૧. કેટલીક લોકકથાઓની બાબતમાં આવી જ વસ્તુસ્થિતિ છે, ટિપ્પણીઓમાં એ બાબતની પણ નોંધ કરી છે. અહીં તો એક દાખલો બસ છે. ઇસુરસપ્રબંધ નામનો એક પ્રબંધ પ્ર. ચિં. ની અમુક પ્રતોમાં વિક્રમ પ્રબંધમાં આપ્યો છે અને ભોજ-પ્રબંધમાંયે મળે છે. (જુઓ પૃ. ૧૫ ટિ. તથા પૃ. ૧૦૦)

વિષયાનુક્રમણિકા

વિષય

પૃષ્ઠ

પ્રથમ પ્રકાશ : વનરાજદિ પ્રબંધ ૨^૧ થી ૬૧

વિક્રમાર્ક પ્રબંધ	૨
કલિદાસની ઉત્પત્તિનો પ્રબંધ	૬
સુવર્ણપુરુષની સિદ્ધિ	૮
વિક્રમાદિત્યના સત્ત્વનો પ્રબંધ	૯
સત્ત્વપરીક્ષાનો પ્રબંધ	૧૦
પરકાયાપ્રવેશવિદ્યાનો પ્રબંધ	૧૧
સિદ્ધસેનસુરિ	૧૨
ગર્વપરિહાર અને વિક્રમનું સ્વર્ગગમન	૧૬
પરિશિષ્ટ બ, બા, ઇ	૧૮ થી ૨૭
શાલિવાહનપ્રબંધ	૨૭
પરિશિષ્ટ ક	૨૯ થી ૩૦
શીલમત વિષે ભૂયરાજ પ્રબંધ	૩૦
વનરાજદિવ્યાપોત્કટવંશ	૩૧
ચાવડાવંશની વંશાવળી-પરિશિષ્ટ (જ)	૩૮
મૂળરાજપ્રબંધ	૪૨
લાખાની ઉત્પત્તિ તથા મરણનો પ્રબંધ	૪૯
મૂળરાજના અનુયાયીઓ	૫૨
મુંજરાજ પ્રબંધ	૫૪
પરિશિષ્ટ (ગ)	૬૦
.. (ઘ)	૬૧

પ્રકાશ બીજો ભોજ અને ભીમના પ્રબંધો ૬૪ થી ૧૦૯

ભોજના દાનપ્રબંધો	૬૪
ડામરની ચતુરતા	૭૧
ભોજનો રાધાવેધ	૭૪
ધારાનગર ભોજે વસાવ્યું	૭૫

કુલચન્દ્રપ્રબંધ	૭૫
ભીમનું દૂષા વેશે ભોજસભામાં જવું	૭૬
માધકવિપ્રબંધ	૭૭
ધનપાલપ્રબંધ	૮૧
મુક્તિનો માર્ગ	૯૧
સીતા-વિજયા પ્રબંધ	૯૨
મયૂર કવિ અને બાણ કવિ	૯૪
માનતુંગાચાર્યનો પ્રબંધ	૯૫
ગુજરાતીની ચતુરતા	૯૭
અનિત્યતા શ્લોકચતુષ્ટય પ્રબંધ	૯૮
બીજપૂરક પ્રબંધ	૯૯
'એકભવ્ય નથી' પ્રબંધ	૯૯
છત્તુરસપ્રબંધ	૧૦૦
અશ્વવાર પ્રબંધ	૧૦૧
ગોપગૃહિણી પ્રબંધ	૧૦૨
ડાહલના કર્ણનો પ્રબંધ	૧૦૨
ભોજનું મરણ	૧૦૫
ભોજ-ભીમ પ્રબંધનું પરિશિષ્ટ	૧૦૭

પ્રકાશ ત્રીજો : સિદ્ધરાજ પ્રબંધ ૧૧૦ થી ૧૬૨

મૂળરાજ કુમારનો પ્રબંધ	૧૧૦
કર્ણ રાજ સાથે મીલનદેવીનાં લભ	૧૧૨
સિદ્ધરાજનો જન્મ અને કર્ણ રાજનો અન્ત	૧૧૬
મદનપાલનું દુર્વર્તન	૧૧૭
લીલાવૈદ્યનો પ્રબંધ	૧૧૭
ઉદયનમંત્રી	૧૧૮
મંત્રી સાન્તૂનો ધર્મદ્રઢતા પ્રબંધ	૧૧૯
મીનળદેવીની સોમનાથયાત્રા	૧૨૧
સિદ્ધરાજની માળવા ઉપર ચઢાઇ	૧૨૩
હેમચંદ્રનો મેળાપ	૧૨૬
સિદ્ધરાજનો અણહિલપુરપ્રવેશ	૧૨૭

હૈમ વ્યાકરણની રચના	૧૨૭
રૂપમહાલયનું મંદિર	૧૩૦
જૈનમંદિર ઉપર ધમ્મ ચડાવવાની બંધી	૧૩૧
સહસ્રલિંગ સરોવર અને તેની પ્રશસ્તિ	૧૩૨
સોરઠ ઉપર સિદ્ધરાજની ચડાઈ	૧૩૪
ખેંગાર અને તેની રાણી સંબંધી પરિશિષ્ટ	૧૩૫
રૈવતકોદ્ધાર પ્રબંધ	૧૩૮
સિદ્ધરાજે કરેલી શેત્રુંજની યાત્રા	૧૩૯
દેવસૂરિ પ્રબંધ	૧૪૦
સાહ આભડ પ્રબંધ	૧૪૯
સર્વદર્શનમાન્યતા પ્રબંધ	૧૫૦
ચણા વેચનાર વાણીઆનો પ્રબંધ	૧૫૧
ષોડશલક્ષ પ્રબંધ	૧૫૨
વારાહીય છુચ પ્રબંધ	૧૫૨
ઉંઝા ગામના ગામડીઆનો પ્રબંધ	૧૫૩
માંગૂઝાલા પ્રબંધ	૧૫૪
મ્લેચ્છાગમનિષેધ પ્રબંધ	૧૫૫
કોલાપુરરાજ પ્રબંધ	૧૫૬
કૌતુકી સીલણુ ,,	૧૫૭
જયચંદ્ર રાજ સાથે ગૂર્જર પ્રધાનના સવાલજવાબ	૧૫૮
પાપઘટ પ્રબંધ	૧૫૯
સાનૂ મંત્રી પ્રબંધ	૧૫૯
વંડકર્મ પ્રબંધ	૧૬૦
સિદ્ધરાજની પ્રશંસાના શ્લોક	૧૬૦
સિદ્ધરાજ વિષે પરિશિષ્ટ	૧૬૧

પ્રકાશ ત્રીથો : કુમારપાલ પ્રબંધ ૧૬૩ થી ૨૨૧

કુમારપાલનો જન્મ	૧૬૩
સિદ્ધરાજની ખીકે કુમારપાલની નાસભાગ	૧૬૪
કુમારપાલનો રાજ્યાભિષેક	૧૬૬
વાહડ કુમાર પ્રબંધ	૧૬૮

આશ્ચર્યકારક સોલાક પ્રબંધ	૧૭૬
આંખડ પ્રબંધ	૧૭૧
હેમચન્દ્ર અને કુમારપાલ	૧૭૩
સોમેશ્વરના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર	૧૭૬
સોમનાથની યાત્રા	૧૭૯
શત્રુંજયોદ્ધાર	૧૮૩
રાજપિતામહ આગ્રભટનો પ્રબંધ	૧૮૫
વિચારચતુર્ભુજ કુમારપાલ પ્રબંધ	૧૮૬
હરડહ પ્રબંધ	૧૯૦
ઉર્વશી પ્રબંધ	૧૯૦
ઉદયચંદ્ર પ્રબંધ	૧૯૧
અભક્ષ્યભક્ષણુ પ્રાયશ્ચિત્ત	૧૯૧
યૂકાવિહાર પ્રબંધ	૧૯૨
પ્રભુદીક્ષાવસહિકાનો ઉદ્ધાર	૧૯૨
બૃહસ્પતિ ગંડને ફરી અધિકાર આપવાનો પ્રબંધ	૧૯૨
આલિંગ પ્રબંધ	૧૯૩
વામરાશિ પ્રબંધ	૧૯૩
સોરઠના બે ચારણોનો પ્રબંધ	૧૯૪
તીર્થયાત્રાપ્રબંધ	૧૯૫
રાજધરદ્ આહડ પ્રબંધ	૧૯૭
લવણપ્રસાદના જન્મનો પ્રબંધ	૧૯૮
હેમાચાર્યનું મરણ	૨૦૦
કુમારપાલનું મરણ	૨૦૧
શ્રી અજયદેવ	૨૦૧
કપર્દો પ્રબંધ	૨૦૧
રામચંદ્ર પ્રબંધ	૨૦૨
આગ્રભટ પ્રબંધ	૨૦૩
બાલ મૂલરાજ	૨૦૪
બીમદેવ બીજો	૨૦૫
લવણપ્રસાદ અને વીરધવલ	૨૦૬
વસ્તુપાલ મંત્રીની જન્મકથા	૨૦૭
વસ્તુપાલની તીર્થયાત્રાનો પ્રબંધ	૨૦૯

ખંભાતના સપ્તવદ સાથે યુદ્ધ	૨૧૨
મંત્રીનાં દાનની સ્તુતિ	૨૧૬
અનુપમાની સ્તુતિ	૨૧૮
પાંચ ગામની લડાઇ	૨૧૯
વીરધવલનું મરણ	૨૨૦
વરતુપાલનું મરણ	૨૨૧

પ્રકાશ પાંચમો પરચુરણ પ્રબંધો ૨૨૨ થી ૨૬૪

વિક્રમાર્ક પાત્ર પરીક્ષા પ્રબંધ	૨૨૨
નન્દ પ્રબંધ	૨૨૩
મદ્યવાદિ પ્રબંધ	૨૨૩
શીલાદિત્ય રાજની ઉત્પત્તિનો, રેકની ઉત્પત્તિનો તથા વલભીના નાશનો પ્રબંધ	૨૨૫
શ્રી પુંજરાજ અને શ્રી માતાનો પ્રબંધ	૨૩૦
ગોવર્ધનનૃપ પ્રબંધ	૨૩૪
પુણ્યસાર પ્રબંધ	૨૩૪
કર્મસાર પ્રબંધ	૨૩૫
લક્ષ્મણસેન ઉમાપતિધરનો પ્રબંધ	૨૩૬
જયચંદ્ર પ્રબંધ	૨૩૯
જગદેવ, પરમદર્શિરાજ અને પૃથ્વીરાજનો પ્રબંધ	૨૪૨
ક્રાંકણોત્પત્તિ પ્રબંધ	૨૪૮
વરાહમિહિર પ્રબંધ	૨૫૦
શ્રી નાગાર્જુનની ઉત્પત્તિ અને સ્તંભનક તીર્થાવતારનો પ્રબંધ	૨૫૩
ભતૃહરિ ઉત્પત્તિ પ્રબંધ	૨૫૬
વૈદ્ય વાગ્બટ પ્રબંધ	૨૫૮
ક્ષેત્રાધિપતિઓની ઉત્પત્તિનો પ્રબંધ	૨૬૦
વાસના પ્રબંધ	૨૬૧
કૃપાણિકા પ્રબંધ	૨૬૧
વીતરાજ પૂજનો ધનદ પ્રબંધ	૨૬૨

શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા-મુંબઈ

શાળા-પાઠશાળાઓ-ને ઈનામ માટે તેમ પુસ્તકાલયોના
સંગ્રહ માટે અડધી કિંમતની ગોઠવણ

સાહિત્યપ્રચારને ઉત્તેજનની યોજના

શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભાએ મુંબઈ ઈન્સ્ટિટ્યુટનાં, સરકારી, દેશી રાજ્યોનાં તેમજ મ્યુનિપાલિટીઓ અને લોકલ ઓર્ગેનાં કેળવણી ખાતાં-ઓમાં અભ્યાસ તથા વાચનપ્રસાર દ્વારા તથા વિદ્યાર્થીઓને અપાતાં ઇનામો દ્વારા, તેમ જ તેમના હસ્તકની નિશાળોની તથા સાર્વજનિક લાઇબ્રેરીઓ અને પુસ્તકાલયોમાં ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રસાર અહોળા પ્રમાણ-માં સહેલાઈથી ઓછા ખર્ચે થઈ શકે તે માટે પોતાની માલીકીનાં નીચે જણાવેલાં, દશ સુધીના આંકવાળાં પુસ્તકો (રાસમાળા ભાગ ૧-૨ સિવાય) અર્ધી કિંમતે ઉપલી સંસ્થાઓને વેચાતાં લઈ શકવાની અનુ-કૂલતા કરી આપવાને એક યોજના કરી છે.

રાસમાળા ભાગ ૧-૨ આ સંસ્થાઓને ૧૨૫ ટકામાં કમીશનથી વેચાતી આપવા ઠરાવ્યું છે.

આ યોજનાનો લાભ લેવા તે તે કેળવણી ખાતાં અને સંસ્થાઓ પ્રેરાય તે માટે પોતાની માલીકીનાં પુસ્તકોનો પરિચય તૈયાર કરી પ્રકટ કરેલો છે; જેને તે જોઈતો હોય તેને મંગાવ્યેથી મફત મોકલવામાં આવશે.

આ પુસ્તકો અડધી કિંમતે વેચાતાં લેવા ઇચ્છતી સંસ્થાએ તીચેને શરનામે પત્રવ્યવહાર કરવો.

રા. રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, ખી. એ.

૩૬૫, શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભામંદિર

લેમીંગ્ટન રોડની બાજુમાં, કૉંગ્રેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૪

શ્રી ક્રાઈસ ગુજરાતી સભાની માલીફીનાં પુસ્તકો ૧૯

૧-૨ રાસમાળા (સચિત્ર) તૃતીય આવૃત્તિ, ભાગ ૧ લો, તથા ખીજો; રચનાર સ્વ. શ્રી. એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ક્રાઈસ. ભાષાન્તરકાર, અને તેમાં વિવિધ વિષયોની ટિપ્પણીઓ તથા પરિશિષ્ટો યોજનાર દિ. બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવે. દરેકનું મૂલ્ય ૫-૮-૦

૩. ક્રાઈસ જીવનચરિત-રચનાર, સ્વ. મન:સુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી બે. પી. મૂલ્ય ૦-૮-૦ (હાલ અપ્રાપ્ય).

૪ માઈસ ઓરેલીઅસ ઓન્ટોનીનસના સુવિચારો—ભાષાન્તરકાર, સ્વ. ઇટરનરેશ, સર કેશરીસિંહજી, ઉપોદ્ધાત લખનાર અને સંસ્કૃતસુભાષિત અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં સમાન વચનો નોંધનાર રા. રા. નગીનદાસ પુસ્તોત્તમદાસ સંઘવી. મૂલ્ય રૂા. ૨-૦-૦

૫-૬ શ્રી. ક્રા. યુ. સભાનાં પુસ્તકોની સવિસ્તાર નામાવલિ ભા. ૧ લો, ૨ જો. (૧-૫૦, અને ૫૧ થી ૧૫૦ પુસ્તકોની યાદી) તૈયાર કરનાર રા. રા. અંબાલાલ જુલાખીરામ જાની, ખી. એ. દરેકનું મૂલ્ય રૂા. ૨-૦-૦

(૬-૧) શ્રી ક્રાઈસ ગુજરાતી સભાનાં ૬. પુસ્તકોની સંક્ષિપ્ત યાદી, તૈયાર કરનાર રા. રા. અંબાલાલ જુલાખીરામ જાની, ખી. એ.

૭ ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો ભાગ ૧-૨ (સાથે ભેગા) ગદો, વંશાવળીઓ, શહેરો, વગેરે સંબંધી હકીકતોનાં લખાણુ. સભા પાસેનાં સાધનોને આધારે તૈયાર કરનાર રા. નર્મદાશંકર વલ્લભજી દ્વિવેદી, મૂલ્ય રૂા. ૧-૦-૦

૮ રસકલ્પોલ : બાળાઓએ ગાવાનાં સ્ત્રીજીવનનાં પ્રચલિત ગીતો. સંપાદક રા. રા. જગનલાલ વિ. રાવળ રૂા. ૦-૧૦-૦

૯ પ્રબોધપત્રીશી (કવિ પંધારા માંડણકૃત) અને રાવણમંદોદરી સંવાદ (કવિ શ્રીધરકૃત) બન્નેય જૂના ગુજરાતીના ગ્રંથો-ટીકા સાથે. સંશોધક સ્વ. રા. મણિલાલ બ. વ્યાસ, ટીકા તથા ઉપોદ્ધાતના લેખક રા. રા. શંકર-પ્રસાદ જગનલાલ રાવળ, મૂલ્ય રૂા. ૦-૧૨-૦

૧૦ પ્રાચીન કાવ્યવિનોદ ભાગ ૧ લો-પ્રાચીન આખ્યાનો અને પદો, નાકર આદિ કવિઓના ગ્રંથો, (ભાષા કંઈક અર્વાચીન ગુજરાતી જેવી) સંપાદક રા. રા. જગનલાલ વિ. રાવળ મૂલ્ય રૂા. ૧-૦-૦

૧૧ અહુનવર—એ નામનો સર્જનજૂનો મંત્ર, પારસી ધર્મતત્ત્વનું વૈદિક દ્રષ્ટિએ અવલોકન. વિવેચક રા. રા. માનશંકર પિતાંબરદાસ મહેતા મૂલ્ય ૦-૮-૦

૧૨ ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ-શ્રી રાજશેખરસૂરિસન્દ્ભઃ-પરિ-શિષ્ટેન સમલઙ્કકૃતઃ સંશોધિતશ્ચ પમ. પ. હૃત્યુપપદધારિણા પ્રો. હોરાલાલેન । મૂલ્યં રૂ. ૨-૮-૦

૧૩ પ્રબન્ધચિન્તામણિ-શ્રી. મેરુતુંગાચાર્યરચિતઃ શાસ્ત્રી દુર્ગાશંકરેણ સંશોધિતઃ મૂલ્યં ૧-૮-૦

૧૪ શાલકસંપ્રદાય—સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતીમાં તેનો પ્રચાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય હવર અસર કાદિ અને હાદિ મતનાં બે શ્રીચક્રો સાથે લે. દિ. ધ નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા, ખી. એ. મૂલ્ય ૧-૮-૦

૧૫ ગુજરાતના ઐતિહાસિક ઉત્કૃષ્ટ લેખો-ભાગ ૧લો. મહારાજ અશોકના પ્રાચીન યુગથી માંડી છેલ્લા ગુજરાતી વાઘેલા વ શની સમાપ્તિ પર્યન્તના ગુર્જર વંશ પર્યન્ત ગોઠવી, સ શોધી, ટીકા અને પાદનોંધો સાથે તૈયાર કરનાર રા. રા. ગિરજશંકર વલ્લભજી આચાર્ય એમ. એ. ક્યુરેટર, પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝીઅમ-મુંબઈ મૂલ્ય રૂ. ૪-૮-૦

૧૬ મહાભારત-ભાગ ૧ લો. પ્રાચીન ગુજરાતી અનુવાદ, કૈતકવિ હરિ-દાસકૃત આદિપર્વ અને નાગરકવિ વિષ્ણુદાસરચિત સભાપર્વ. સંપાદક અને સંશોધક રા. રા. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રીજી, માંગરોળ રૂ. ૧-૪-૦

૧૭ ગુજરાતના કેટલાએક ઐતિહાસિક પ્રસંગો, તથા વાર્તાઓ વા. ગુજરાતી રાસમાળા. સંગ્રહ કરનાર અને લખનાર સ્વ. કવીશ્વર દલપ-તરામ ડાહ્યાસાઈ, પ્રકાશક રા. રા. અંબાલાલ યુ. ભની ખી. એ. મૂલ્ય ૦-૧૨-૦

૧૮ ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ-શ્રીરાજશેખરસુરિએ રચેલો, ગુજરાતી અનુ-વાદ અનુવાદક પ્રો. હીરાલાલ રસિકલાલ કાપડીયા એમ. એ. મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

૧૯ પંચદંડ-નરપતિકૃત (સં. ૧૫૪૫) સંશોધક રા. રા. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦

મળવાતું ઠેકાણું: મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કું.

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ-મુંબઈ તં. ૨

૨ સભાના પારિતોષિકથી પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો ૭.

(૧) મેટરલીકના નિબંધો-(માધાન્તર) રા. રા. ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા.

(૨) વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ-રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી (અપ્રાપ્ય: દ્વિતીય આવૃત્તિ સંશોધાવી શ્રી. ડ્રા. ગુ. સભા તરફથી તૈયાર કરાવાય છે.)

(૩) શૈવમતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ-રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી, (દ્વિતીય આવૃત્તિ સંશોધાવી શ્રી. ડ્રા. ગુ. સભા તરફથી તૈયાર કરાવાય છે.)

(૪) દેહ, જીવ અને આત્માની વૈજ્ઞાનિક મીમાંસા (ભાધાન્તર)— રા. રા. પ્રેમશંકર નારજી દવે

(૫) લોર્ડ મોરલીકૃત કોમ્પ્રોમિસ (માધાન્તર) સત્યાગ્રહની મર્યાદા રા. રા. મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ, ખી. એ. એલએલ. ખી. મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

૩ સભાના આગ્રયથી પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો ૭

(૧) નર્મકોષ સ્વ. કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર દવે.

(૨) “જ્ઞાતકર્તવ્ય શ્રી દયારામજી જીવનચરિત્ર”-લે. રા. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ, પ્રકાશક રા. રા. નારજીદાસ પરમાન દદાસ ઉભોઈવાળા

(૩-૪) કાઠિયાવાડનું કંઠસ્થ સાહિત્ય, ભાગ ૧ લો તથા ૨ જો (પ્રાચીન સંગ્રહો)—રા. રા. હરગોવિન્દ પ્રેમશંકર ત્રિવેદી મહુવા

(૫) અભિસંયુ આખ્યાન—જન તાપીકૃત (૨. સં. ૧૭૮૫), રા. રા. મંજુલાલ રણજીડલાલ મજમુદાર, બી. એ. એલએલ. બી. વડોદરા

(૬) સંયુક્તાખ્યાન [કાવ્ય] રા. રા. ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પડયા. એમ. એ. સુરત

(૭) શ્રી કૃષ્ણલીલાકાવ્ય—નિરોધલીલા-દશમ સ્કંધ (ભાગવત) સંશોધક અને પ્રકાશક રા. રા. અંબાલાલ ખુલાખીરામ જાની, બી. એ; રા. રા. નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેશાઈ બી. એ. ના ભાગવતરવરૂપદર્શી મર્મગામી નિવેદન સાથે, મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦ (સચિત્ર)

૪ મુદ્રણાલયમાં ૭

(૧) રૂક્તમ બહાદુરનો પવાડો (શામળ) રા. રા. અંબાલાલ ખુ. જાની, બી. એ.

(૨) રા. રા. નરસિંહરાવ લોખાનાથ દિવેટીયાનાં “ ક્ષાઇલોલોલકલ લેકચર ” ભાગ ૧ લાંબું લાખાનતર (સચિત્ર)—રા. રા. રામપ્રસાદ પ્રેમશંકર બક્ષી, બી. એ.

(૩) પ્રબંધચિંતામણિ—મેરુગંભાર્યકૃત ગુજરાતી અનુવાદ. તૈયાર કરનાર રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.

(૪) મહાભારત ગુજરાતી—ભાગ ૨ જો વૈશ્યકવિ નાકરરગિત આરણ્યક પર્વ, સંશોધક રા. રા. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી. માંગરોળ

(૫) રૂપસુંદરકથા—(છટોબદ્ધ કાવ્ય પ્રાચીન) સંશોધક રા. રા. લોગીલાલ જયચંદ સાંડેસરા.

(૬) ગુજરાતના ઐતિહાસિક ઉત્કૃષ્ટ લેખો, ભાગ ૨ જો : પ્રાચીન ચક્રવર્તી અશોક યુગથી માંડી વાઘેલા વંશ સુધીના તામ્રલેખો અને શિલાલેખો ગોઠવણ તૈયાર કરનાર રા. રા. ગિરજશંકર વલ્લભજી આચાર્ય, એમ. એ.

(૭) મધુસૂદન વ્યાસકૃત હંસાવતીની વાર્તા—સં. ૧૬૫૪ (પ્રાચીન) સંશોધક રા. રા. શંકરપ્રસાદ જગનલાલ રાવળ.

૫ તૈયાર થતા ૫

(૧) રાસમાળાની પૂરણિકા—દિ. બ. રણજીડલાલ ઉદયરામ દવેએ સંગ્રહીત, ગોઠવી લખનાર રા. રા. ગિરજશંકર વલ્લભજી આચાર્ય એમ. એ.

(૨) “ રૂકિમણીરી વેલી ”—(પ્રાચીન) તૈયાર કરનાર રા. રા. નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેશાઈ બી. એ.

(૩-૪) શૈવધર્મ અને વૈષ્ણવધર્મ—તેના સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં પ્રચાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અસર, સંશોધિત પરંપત દ્વિતીય આવૃત્તિ કર્તા રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.

(૫) મહાભારત—ગુજરાતી ભાગ ૩ જો : વિરાટપર્વ વગેરે સંશોધક રા. રા. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી. માંગરોળ.

પ્રબંધ ચિંતામણિ

પ્રકાશ પહેલો

ૐ શ્રીને નમસ્કાર, શ્રી મહાવીરને નમસ્કાર.

જેની ભારતીને ચાર મુખ હોવાથી તેનાં ચાર દ્વાર યોગ્ય છે તે શ્રી નાભિરાજના પુત્ર, પરમપદમાં રહેલા અને સંસારનો અંત કરનાર આદિતી-
ર્થકર શ્રી ઋષભદેવજી (તમારું) રક્ષણ કરો. ૧

જે ગુરુનો હાથ પથરા જેવા માણસોને ગાળી નાખે છે તે કળાયુક્ત
ચંદ્રપ્રભસ્વામી ગુરુનું ધ્યાન કરૂં છું. ૨

બુદ્ધિમાન માણસોને રહેલાઈથી ષોધ થાય માટે (પ્રાચીન ગ્રન્થ-

૧ આ શ્લોકમાં જે ચાર દ્વાર કહ્યાં છે તેનો ખુલાસો આ ગ્રન્થના પ્રથમ સંપાદકે તથા અંગ્રેજી ભાષાંતર કર્તાએ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે—“ આદિતીર્થકરને ક-
ષણજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી ઈન્દ્રાદિક દેવતા સમોવસરણની રચના કરે છે. તેમાં પહેલો મણિરત્નમય, બીજો સુવર્ણમય અને ત્રીજો રૌપ્યમય એ રીતે ત્રણ ગઠ રચે છે. આ પ્રત્યેક ગઠને ચાર દિશામાં ચાર દ્વાર છે, તે લક્ષ્મીનાં દ્વાર છે એમ કહેવું યોગ્ય છે. બીજાં ચોત્રીશ અતિશયના પ્રભાવથી, તીર્થકરને એક મુખ હોવા છતાં સમોવસરણમાં દેશના વખતે ચારે દિશાએ બેઠેલા દેવાદિકને સન્મુખ દેખાવાથી એમની ભારતીને ચાર મુખ કહ્યાં છે તે યોગ્ય છે. ” વળી જૈનશાસ્ત્રના (૧) પ્રથમા-
નુયોગ (૨) કરણાનુયોગ (૩) દ્રવ્યાનુયોગ (૪) અને ચરણાનુયોગ એ ચાર વિભાગો તે શ્રી તીર્થકરની ભારતીનાં ચાર મુખને યોગ્ય ચાર દ્વારો એમ પણ ખુલાસો અપાય છે. જૈનશાસ્ત્રના ઉપર પ્રમાણેના ચાર વિભાગો એ દિગંબર મતને અનુસ-
રીને કહેલા છે. પણ શ્વેતાગ્બર મત પ્રમાણે (૧) ધર્મકથાનુયોગ (૨) ગણિતાનુયોગ (૩) દ્રવ્યાનુયોગ અને (૪) ચરણકરણાનુયોગ.

(બુદ્ધિ પ્રથમ આવૃત્તિનું ગુજરાતી ભાષાંતર, મૂળની શ્રીમારત્યા: શબ્દ ઉપ-
રની ટિપ્પણી તથા ટોનીના અંગ્રેજી ભાષાંતરમાં પૃ. ૧ ની ટિ. ૧)

૨ આ શ્લોકમાં પોતાના ગુરુના ચંદ્રપ્રભ નામ ઉપરથી શ્લેષ રચ્યો છે. ચંદ્રના કર (કિરણ)થી ચંદ્રકાન્ત નામનો પથરો દ્રવે છે, એવી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કવિ પ્રસિદ્ધિ છે. ચંદ્ર કળાયુક્ત છે, ચંદ્રના જેવી પ્રભાવાળા આ ગુરુ કળા યુક્ત (ચંદ્ર પેઠેજ) છે અને તેના કર (હાથ)થી પથરા જેવાં માણસો (નાં ચિત્તો ગુરુએ આપેલી વિદ્યાથી) ગળી નય છે, અને ચંદ્રકાન્તમાંથી જેમ પાણી નીકળે છે. તેમ ગુરુના કર સ્પર્શથી પોતાના જેવા શિષ્યોના મુખમાંથી સરસ્વતીનો પ્રવાહ નીકળે છે.

કર્તાઓની) વિવિધ રચનાઓનું મંથન કરીને શ્રીમેરુંગે આ ગ્રન્થની ગદ્યબંધમાં રચના કરી છે. ૩

સહગુરુઓના સંપ્રદાયરૂપી રત્નાકરમાંથી પ્રબંધચિંતામણિ રૂપ (ગ્રન્થ) રત્નનો ઉદ્ધાર કરવા ઇચ્છતા મને શ્રી ધર્મદેવે અનેકવાર કહેવાયલાં ઇતિ-વૃત્તોથી સાહાય્ય કરેલ છે. ૪

ભારત જેવા રમણીય આ પ્રબંધચિંતામણિ નામના નવા ગ્રન્થની પહેલી પ્રત ગણુના અધિપતિ શ્રી ગુણચન્દ્રે તૈયાર કરી છે. ૫

જૂની કથાઓ, વારંવાર સાંભળેલી હોવાથી, ડાહ્યા માણુસોનાં મનને જોઈએ તેવાં પ્રસન્ન કરતી નથી, માટે નજીકના વખતમાં થઈ ગયેલા સત્પુરુષોનાં વૃત્તાન્તોવડે આ પ્રબંધ ચિંતામણિ ગ્રન્થની રચના કરી છે. ૬

ડાહ્યા માણુસોએ સુલુક્ષિથી કહેલા જુદા જુદા પ્રમન્થોમાં જે કે અવશ્ય જુદાજુદા ભાવ હોય છે, પણ સારા સંપ્રદાયને અનુસરી રચેલા આ ગ્રન્થની વ્યાખતમાં ચતુર માણુસોએ ચર્ચા કરવામાં ન પડતું. ૭

૧ વિક્રમાર્ક પ્રબંધ.

(૧) જે કે વિક્રમાર્ક રાજ (કાળક્રમમાં) ૪ છેલ્લો છે, પણ શૌર્ય, ઉદારતા વગેરે ગુણોમાં પૃથ્વી ઉપર પહેલો (પ્રથમ પદને યોગ્ય) છે. શ્રોતાઓના કાનને આ વિક્રમ રાજનો પ્રબંધ અમૃતતુલ્ય લાગે છે માટે એ (પ્રબંધ કે પ્રબંધો) વિસ્તારયુક્ત હોવા છતાં, અહીં તેનો સંક્ષેપ કરીને પહેલાં તેને વિષેજ કાંઈક કહું છું.

એ પ્રબંધ નીચે પ્રમાણે છે—

૧ અવન્તી^૫ દેશમાં પ્રતિષ્ઠાન નામના નગરમાં અનુપમેય સાહસના

૩ આ શ્લોકમાં ગણુના અધિપતિ (ગણેશ) શબ્દમાં શ્લેષ છે. પ્રબંધચિંતામણિને મહાભારત સાથે સરખાવ્યો એટલે એની પહેલી પ્રતના લેખક ગુણચન્દ્રને મહાભારતના લેખક ગણેશનું પદ આપ્યું. આ ગુણચન્દ્ર પણ અમુક જૈનગણુ-સમૂહ ગચ્છના નાયક હશે.

૪ મૂળમાં અન્ત્યઃ શબ્દ છે તેનો અંગ્રેજી ભાષાંતર કર્તા ટોનીએ of lowest rank એટલે અન્ત્યજ જેવો અર્થ કર્યો છે. પણ મેરુંગનું વિવક્ષિત તેણે અહીં આપેલી કથા જોતાં એવું નથી લાગતું. તે વિક્રમને રાજપુત્ર કહે છે માટે ભારતવર્ષના પ્રાચીન રાજાઓમાં વિક્રમ છેલ્લો રાજ હોતો એમ કહેવાનો આશય જણાય છે.

૫ અવન્તી દેશ એટલે હાલનો માળવા, જેનું મુખ્ય શહેર પહેલાં ઉજ્જયની હતું. અવન્તી શબ્દ ઉજ્જયની ને માળવા બંનેનો વાચક છે. અહીં અવન્તીમાં સુપ્રતિષ્ઠાન નામની નગરી કહી છે તેનો ગડબડ જ કરી છે. સુપ્રતિષ્ઠાન કે પ્રતિષ્ઠાન

ભંડારરૂપ, દિવ્યલક્ષણોથી ઓળખાઇ આવતો, પરાક્રમાદિ ગુણોથી ભરેલો વિક્રમ નામનો રાજપુત્ર હતો. તે જો કે જન્મથીજ દરિદ્રતાથી પીડાયેલો હતો છતાં અત્યંત નીતિપરાયણ હતો. સેંકડો ઉપાયો કર્યા છતાં તેને ન્યારે પૈસો ન મળ્યો ત્યારે તે એકદિવસ ભટ્ટમાત્ર નામના મિત્રને સાથે લઇને રોહણાચલ તરફ ચાલી નીકળ્યો. અને રોહણાચલ પર્વતની પાસે આવેલા પ્રવર નામના નગરમાં કુંભારના ઘરમાં રાત રહ્યો. પછી સવારે ભટ્ટમાત્રે કોદાળી માગી ત્યારે કુંભારે કહ્યું “અહીં સવારમાં ખાણમાં જઇને, પહેલાં પુણ્યશ્રવણ કરીને, પછી કપાળે હાથ અડાડી ‘હા દૈવ’ એમ બોલીને, કોઇ દુર્ભાંગી માણસ કોદાળી મારે તો એના નશીબમાં હોય તે પ્રમાણે તેને રત્નો મળે છે.”

તેની પાસેથી આ વૃત્તાન્ત સાંભળીને, વિક્રમ પાસે એટલી દીનતા કરાવવી અશક્ય છે એમ જાણીને તે ભટ્ટમાત્ર તે (કોદાળી વગેરે) સાધનો સાથે લઇને ચાલ્યો અને રત્નો ખોદવા માટે, ખાણમાં ધા મારવા તૈયાર થયેલા વિક્રમને તેણે કહ્યું. “અવન્તીથી આવેલા કોઇક વટેમાર્ગીને આપણા ઘરના ખુશીખબર પૂછતાં તેણે તમારી માના મરણના ખબર આપ્યા છે.” તપાવેલી વજીની સોઇ સરખું આ વચન સાંભળીને હાથથી કપાળ ઠોકીને ‘હા, દૈવ’ એમ બોલીને વિક્રમે હાથમાંથી કોદાળી નાખી દીધી. આ કોદાળીની અણીથી જે જમીન ઉખડી તેમાંથી સવાલાખનું ચળકતું રત્ન નીકળ્યું. ભટ્ટમાત્ર એ રતન ઉપાડી લઇને વિક્રમ સાથે પાછો આવ્યો. અને પછી શોકના ખીલા જેવી શંકાને દૂર કરવા માટે, ખાણમાંથી રત્નો કેવી રીતે મળી શકે છે એ વૃત્તાન્ત કહીને પછી તરતજ તેની માતા જીવતી હોવાના ખુશી ખબર કહ્યા. આ રીતથી ભટ્ટમાત્રનું સહજ લોભીપણું જોઇને^૫ ક્રોધથી તેના હાથમાંથી તે રતન વિક્રમે ઝુંટવી લીધું અને પાછો ખાણ પાસે આવ્યો; અને—

એટલે હાલતું ચૈઠણ દક્ષિણમાં ગોદાવરી કાંઠે છે. હવે નવસાહસાંકચરિત વગેરે અનેક ગ્રન્થોમાં વિક્રમાદિત્યની નગરીને ઉજ્જયની કહેલ છે, પણ કથા સંરિત્સાગરમાં પ્રતિષ્ઠાનનો વિક્રમાદિત્યની નગરી તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે. ટુંકામાં બે શ્રુત પરંપરા હોવાનો સંભવ છે અને મેરૂતંગે બે પરંપરાના વમળમાં પડીને માળવા દેશમાં પ્રતિષ્ઠાન નગરને ગોઠવવાની ગડબડ કરી છે. આ વિષે વધારે ચર્ચા માટે વિક્રમાર્ક પ્રબંધનું પરિશિષ્ટ જુઓ. અહીં પ્રબંધચિંતામણિની એક હસ્તપ્રતમાં ‘અવન્તિ દેશમાં ઉજ્જયની પુરીમાં’ એમ લખ્યું છે એટલું નોંધવું જોઇએ.

૫ બ્રાહ્મણોમાં સહજ લોભીપણું હોય છે એ માન્યતાને લીધે ભટ્ટમાત્રને રા. દી. શાસ્ત્રીએ બ્રાહ્મણ ગણ્યો છે, પણ મૂળમાં કોઈ જાતનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી.

(૨) દીન માણસોના દરિદ્રતારૂપ ધાને રૂઝવનાર રાહણુગિરિને ધિક્કાર છે; કારણકે યાચકોને 'હા દૈવ' એમ બોલ્યા પછી, તે રત્નો આપે છે.

એમ કહીને તે રત્નને બધા લોકોના દેખતાં ત્યાંજ નાખી દઇને દેશાંતરમાં ફરતો ફરતો વિક્રમ કરી અવન્તીના પાદરમાં આવી પહોચ્યો. ત્યાં ઢોલનો તીવ્ર અવાજ સાંભળીને તથા તે સંબંધી વૃતાન્ત જાણી લઇને, તે ઢોલ વગાડનાર માણસને પકડ્યો અને તેની સાથેજ રાજમહેલમાં ગયો. ત્યાં મુદ્દત જોયા વગરજ તેને એક અહોરાત્ર માટે પ્રધાનોએ રાજગાદી ઉપર બેસાડ્યો, ત્યારે દીર્ઘદષ્ટિવાળો હોવાથી વિક્રમે વિચાર કર્યો કે નક્કી કોઇ પ્રબળ સુર કે અસુર ક્રોધમાં આવીને રાજ આ દેશના એક એક રાજનો સંહાર કરે છે; અને રાજ ન મળે તો દેશનો નાશ કરે, માટે તેને ભક્તિથી કે શક્તિથી વશ કરવો જોઇએ. આવો વિચાર કરીને અનેક જાતના ખાવાના પદાર્થો તૈયાર કરાવીને તથા સાંજને વખતે^૭ માળ ઉપર એ બધું બરાબર ગોઠવીને રાતની આરતીની સંભાળ પછી, મેડીના ભારોટીઆમાં બાંધેલી સાંકળથી જુલતા પલંગમાં પોતાનાં ઓઢવાનાં કપડાંથી ઓશીકું ઢાંકીને તથા પોતાના કેટલાક અંગરક્ષકોથી વીંટાઇને, ઘેરથી જોણે ત્રણે જગતને જીતી લીધાં છે એવો વિક્રમ હાથમાં તરવાર રાખીને દીવાના ઓખાયામાં ઉભો ઉભો દિશાઓમાં જોવા લાગ્યો; ત્યાં મધરાત સમયે બારીમાંથી પહેલાં ધુમાડો, પછી જવાળા અને છેવટ સાક્ષાત્ત યમ-રાજ જોવા ભયંકર વેતાલને આવતાં જોયો.

તે વેતાલનું પેટ ભૂખથી ઉંડું ઉતરી ગયું હતું, એટલે ત્યાં પડેલા ખાવાના પદાર્થો યથેચ્છ ખાઇને, સુગંધી દ્રવ્યો પોતાને શરીરે યોગીને તથા પાન ખાઇને સંતુષ્ટ થયેલા વેતાલે ત્યાં જુલતા પલંગ ઉપર બેસીને શ્રી વિક્રમને કહ્યું. “રે મનુષ્ય, હું અગ્નિ વેતાલ નામનો દેવોના રાજનો પ્રસિદ્ધ પ્રતીહાર છું અને દરરોજ એક રાજને માંડું છું. પરંતુ તારી આ ભક્તિથી

૬ 'અહીં અવન્તીનો અર્થ ઉજ્જયની નગર કરવો જોઈએ.

૭ મૂળમાં ચન્દ્રશાલા શબ્દ છે, એનો અર્થ રા. દી. શાસ્ત્રીએ અગાશીમાં કર્યો છે, પણ અગાશીમાં ઉપર ભારોટીયું હોય નહિ એટલે ઉપલે માળ અર્થજ બરાબર છે, આપ્તેના કોષમાં A room on the top of a house એમ અર્થ આપ્યો છે.

૮ મૂળમાં આરાત્રિકાવંસર શબ્દ છે, રાજસભા માટે અવસર શબ્દ ખાસ આ ગ્રન્થમાં વપરાયો છે. આગળ પણ સર્વાવસર શબ્દ આવે છે.

પ્રસન્ન થઇને મેં અભયદાન સાથે આ રાજ્ય તો તને આપી દીધું, પણ આટલાં લક્ષ્યભોજ્ય તારે રોજ મને આપવાં. આ ઠરાવ ખેયને કબુલ થયો. અને એ રીતે કટલોક કાળ ગયા પછી શ્રી વિક્રમ રાજ્યએ પોતાનું આયુષ્ય કેટલું છે તે પૂછ્યું, ત્યારે અગ્નિવેતાલ “હું નથી જાણતો પણ મારા સ્વામીને પૂછીને જાણાવીશ” એમ કહીને ગયો. બીજા રાતે ફરી મળ્યો ત્યારે “મહેન્દ્રે તમારું સંપૂર્ણ સો વર્ષનું આયુષ્ય છે એમ કહ્યું છે” એમ અગ્નિવેતાલે કહ્યું. ત્યારે ખૂબ ગિત્રધર્મ દેખાડીને રાજ્યએ તેને આગ્રહ કર્યો કે “મારા આયુષ્યમાં એક વર્ષ એણું કે વધારે મહેન્દ્ર પાસે કરાવો;” તેણે એ વાત કબુલ કરી અને પાછો આવ્યો ત્યારે “મહેન્દ્રથી પણ સોનાં નવાણું કે એકસો એક ન થઇ શકે” એમ કહ્યું. આ નિર્ણય જાણીને બીજે દિવસે અગ્નિવેતાલ માટેનાં લક્ષ્યભોજ્યાદિ બંધ કરી, રાતે લડવા માટે તૈયાર થઇને વિક્રમ ઉભો રહ્યો.

પછી વખત થતાં રોજની રીતે આવેલા અગ્નિવેતાલે લક્ષ્યભોજ્યાદિ ન જોઇને રાજ્યનો તિરસ્કાર કર્યો. પછી એ બે વચ્ચે દ્વંદ્વ યુદ્ધ થયું, તેમાં પોતાનાં પુષ્પની મદદથી તેને જમીન ઉપર પછાડીને રાજ્યએ પોતાનો પગ તેની છાતી ઉપર મુકીને “હવે તારા ઈષ્ટ દેવને મંભારી લે” એમ કહ્યું. ત્યારે તેણે રાજ્યને કહ્યું “તારા આ અદ્ભુત સાહસથી હું ખુશી થયો છું. અને આજથી તું જે જે કામ બતાવીશ તે કરવા હું અગ્નિવેતાલ કબુલ થાઉં છું, હું તારે તાબે છું.”^૯ આ રીતે તેનું રાજ્ય નિષ્કંટક થયું. અને પોતાના પરાક્રમથી, જેણે બધી દિશાઓ દખાવી છે એવા તે રાજ્યએ જન્નુ વિરોધી રાજ્યોનાં મંડળોને પોતાને તાબે આણ્યાં.

(૩) હે સાહસાંક,^{૧૦} તારા શત્રુઓ (યુદ્ધમાં નષ્ટ થઇ જતાં ખંડેર થઈ ગયેલાં તે)નાં મંદિરોની સ્ફટિકની ભીંતોમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ છોટથી જોઇને આ કોષ શત્રુહાથી છે એમ માની, જંગલી હાથી ક્રોધથી, તેમાં માથું મારે છે પણ તેથી પોતાનો દાંત પડી જતાં, ફરી તેનેજ જોઇને હાથણી હશે એમ ધારી, ધીમે ધીમે સ્પર્શ કરે છે.

^૯ અગ્નિવેતાલની આ પ્રકારની કથા ક્ષેમંકરની જૈન સિંહાસન દ્વાત્રિશિકામાં પણ આરંભમાં આપી છે. વિક્રમ અને વેતાલની ભુદી ભતની કથા કથા સરિત્સાગરમાં છે, જ્યાં વેતાલનું નામ અગ્નિશિખ લખ્યું છે,

^{૧૦} સાહસાંક એ સાહસ મુખ્ય લક્ષણ હોવા માટે વિક્રમને મળેલું નામ છે,

૨ અવન્તી (ઉજ્જયની) નગરીમાં શ્રી વિક્રમાદિત્ય રાજને પ્રિયંગુ મંજરી નામની પુત્રી હતી. ભણાવવા માટે તેને વરરૂચિ નામના પંડિતને સોંપી હતી. તે બુદ્ધિશાળી હોવાથી થોડા દિવસોમાં વરરૂચિ પાસેથી અધ્યા શાસ્ત્રો શીખી ગઈ. હવે ભરજીવાનીમાં આવેલી તે પ્રિયંગુમંજરી પોતાના પિતાની સેવામાં હંમેશાં રહેતી હતી. એક વખત વસંત ઋતુ ચાલતી હતી, બરાબર બપોરનો વખત હતો અને સૂરજ માથે તપતો હતો, ત્યારે એ ઝરૂખામાં બેઠી હતી; ત્યાં રસ્તે જતા અને ઝરૂખાની છાયામાં થાક ખાવા ઉભેલા પોતાના ગુરૂને જોઈને, તેણે પાકેલી કેરીઓ ખતાવીને તથા ગુરૂને એની તૃષ્ણા છે એમ જોઈને કહ્યું કે “તમને આ ક્ષણે શીતળ હોય તો ભાવે છે કે ઉનાં ઉનાં?” એના શબ્દોમાં રહેલી આતુરી સમજ્યા વગરજ ગુરૂએ જવાબ આપ્યો કે “મને ઉનાંજ જોઈએ છીએ.” એટલે ગુરૂએ પાથરેલા કપડાંમાં તેણે તે ક્ષણે આડાં ફેંક્યાં. પણ એ ક્ષણે જમીન ઉપર પડી જવાથી ધૂળવાળાં થતાં બે હાથમાં લઈને ગુરૂએ ટુંકથી ધુળ ઉડાડવા માંડી, એટલે રાજકન્યાએ મશ્કરી કરીને કહ્યું કે “શું એ અતિ ગરમ છે તે ટુંકીને ઠંડાં પાડે છે?!”

આ પ્રમાણે તેના મશ્કરીના શબ્દો સાંભળીને કોપેલા તે બ્રાહ્મણે કહ્યું “રે ઝાલવી, ગુરૂને ભોંઠા પાડવામાં તને ગમ્મત મળે છે તો તને પશુપાલ, પતિ તરીકે મળશે” આ પ્રમાણે તેનો શાપ સાંભળી રાજકન્યાએ કહ્યું “તમે જે કે ત્રણે વેદ જાણનાર છો પણ વિદ્યામાં જે તમારાથી ચડી-આતો તમારો પરમગુરૂ હશે તેને હું પરણીશ” આ પ્રમાણે તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી. પછી શ્રી વિક્રમ તેને માટે સારો વર શોધવાના ચિન્તાર્પી સમુદ્રમાં ડુબી ગયા અને એ સ્થિતિમાં વરરૂચિએ “તમને મનગમતો વર હું શોધી આપીશ” એમ અરજ કરવાથી ઉતાવળા થયેલા રાજની આજ્ઞા લઈને તે પંડિત (મૂર્ખ વર ઝોળવા) જંગલમાં નીકળી પડ્યો. ત્યાં અતિ તૃષ્ણા લાગવાથી તે આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયો અને ચારે તરફ તપાસ કરતાં પણ પાણી ન જોયું; પણ ત્યાં પશુપાલ-ગોવાળ-ને જોયો એટલે તેની પાસે પાણી માગ્યું. તેણે પણ “પાણી તો નથી પણ દુધ પીઓ” એમ કહ્યું તથા એ માટે ‘કરવડી’ કરવા કહ્યું. કોઈ કોષમાં ન વાંચેલો આ ‘કરવડી’ શબ્દ સાંભળી પંડિતનું ચિત્ત ચિન્તામાં ડુબી ગયું. એટલે તે ગોવાળે તેને માથે પોતાનો હાથ મુકીને તેને ભેંસની નીચે બેસાર્યો અને બે હાથનો

૧૧ આ હુદ્દ મશ્કરી કથાસરિત્સાગરમાં પણ મળે છે.

ખોખો ('કરવડી') કરાવીને (ખોખામાં જ લેસને દોહીને) ગળા સુધી દુધ પાચું. ગોવાળે માથે હાથ મુક્યો તથા 'કરવડી' જેવો નવો શબ્દ શીખવ્યો માટે તે પંડિતે તેને ગુરૂ જેવો માનીને તથા તેને રાજકન્યાને યોગ્ય વર માનીને તેનું લેસો ચારવાનું કામ છોડાવી દીધું અને તેને પોતાના મકાનમાં તેડી આવ્યો. અને છ મહિના સુધી તેના (ગામડીઆ) શરીરને (સુધારામાં) કેળવ્યું તથા ઝુ નમઃ શિવાય એ મંત્ર આશીર્વાદ માટે લખાવ્યો. છ મહિને આટલા અક્ષરો એના ગળામાં ખેસી ગયા છે એમ જોયું એટલે સાઈ મૂહૂર્ત જોઈને તે ગોવાળને સારાં લુગડાં પહેરાવી, રાજની સભામાં લખ ગયો. પણ સભાક્ષેભથી તે ગોવાળ સારી રીતે ગોખેલો આશીર્વાદ લુદી ગયો અને તેને બદલે 'ઉશરટ' એટલા અક્ષરો ખોલ્યો^{૧૨} આ અર્થવગરનો શબ્દ સાંભળીને ચક્રિત થયેલા રાજને, ગોવાળના ખોલવામાં ન રહેલી ચાતુરીનો તેમાં આરોપ કરીને પંડિતે કહ્યું—

(૪) ઉમા માથે રહ્યા રૂર શલ્લ ધારેલ શંકર
ટંકારબલ ગર્વિષ્ઠ રક્ષો રાજ તને સદા.

આ પ્રમાણે શ્લોક ખોલીને તથા અર્થનો વિસ્તાર કરીને (એટલે ઉશરટ એ શબ્દના દરેક અક્ષરમાંથી ઉપર પ્રમાણે એક એક પદ નીકળીને આશીર્વાદ અને છે એ રીતે સમજાવીને) તે (ગોવાળ) ના પાંડિત્યની ગંભીરતા સમજાવી. તેના ઉપર વિશ્વાસથી ખુશી થઈને રાજએ પોતાની પુત્રી તે લેસો ચારનાર ગોવાળને પરણાવી. પછી પંડિતની શીખવણીથી તે ગોવાળ હમ્મેશાં મુંગોજ રહેવા લાગ્યો, એ જોઈને રાજકન્યાએ તેની વિદ્વતાની પરીક્ષા કરવા સાઈ તેને એક નવું લખેલું પુસ્તક સુધારવા આપ્યું. ત્યારે હાથમાં પુસ્તક લઈને તેના અક્ષરોને વળગેલ બિન્દુ, માત્રા, વરકુ વગેરે નખ કાપવાની નેરણીથી ઉખેડી નાખી અક્ષરોને બિન્દુ વગેરે વગરના કરી નાખ્યા. આ ઉપરથી રાજપુત્રીએ તે મૂર્ખ છે એમ નક્કી કર્યું. તે દિવસથી^{૧૩} “ જમાઈ શોધ ” એ પ્રમાણે કહેવત ચાલી. એક દિવસ ચીતરવાળી ભીંતમાં લેસોનું ટોળું (કોઈ એ) દેખાડતાં

૧૨ આ 'ઉશરટ' ને મળતી કયા માટે જુઓ પરિશિષ્ટ ઝ

૧૩ ગુજરાતીમાં તે આવી કહેવત સાંભળી નથી પણ મરાઠીમાં ' જવાંઈશોધ ' પ્રચલિત છે. મોલ્સવર્ધની ડીટસનેરીમાં એ શબ્દનો જે ખુલાસો છે તે મેરૂંગના કથનને મળતો છે. કોઈપણ માણસ જે વિષયમાં પોતે ખીલકુલ ન સમજતો હોય તેમાં હડાપણ રોળે તો એ માટે ' જવાંઈશોધ ' જામાતુચ્છિ કહી શકાય એમ તાત્પર્ય જણાય છે.

આનંદમાં આવીને, પોતાની હાલની સ્થિતિ ભૂલી જઈને, લેસોને ખોલાવવા માટે વપરાતા ઉચ્ચારો તે કરવા લાગ્યો. આ જોઈને રાજપુત્રીએ તે લેસો ચારનાર ગોવાળ છે એમ નક્કી કર્યું. તે ગોવાળે રાજકન્યાએ કરેલા તિરસ્કારનો વિચાર કરીને વિદ્વતા માટે કાલિકાદેવીની આરાધના કરવા માંડી. પુત્રી વિધવા થવાની^{૧૪} ખીકથી રાજાએ રાતમાં દાસીને કપટવેષથી મોકલી અને 'તને હું (કાલિકા) પ્રસન્ન થઈ છું' એમ ખોલી ન્યાં તે ગોવાળને ઉઠાડવા જાય છે ત્યાં કાલિકાદેવીએ જ આ ખોટું થાય છે એમ ખેડીને જાતે પ્રત્યક્ષ દર્શન આપીને તેના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો. આ વાત સાંભળીને રાજકન્યા જ ત્યાં આવી અને તેણે "કાંઈ ખાસ વાણી સ્કુરે છે?"^{૧૫} એમ પૂછ્યું. આ ઉપરથી તે વખતથી જ કાલિદાસ નામે પ્રસિદ્ધ થયેલા તેણે કુમાર સંભવ વગેરે ત્રણ મહાકાવ્યો અને છ પ્રબંધો રચ્યા. આ પ્રમાણે કાલિદાસની ઉત્પત્તિનો પ્રબંધ પૂરો થયો.

એક વખત તે (ઉજ્જૈન) નગરમાં વસનારો દાન્ત નામનો શેઠ હાથમાં ભેટ લઈને સભામાં બેઠેલા વિક્રમ પાસે આવ્યો અને પ્રણામ કરીને નીચે પ્રમાણે અરજ કરી. મહારાજ, મેં શુભ મુહૂર્તમાં મોટા કારીગરો પાસે એક મહેલ બંધાવ્યો છે, અને તેમાં મોટો ઉત્સવ કરીને મેં પ્રવેશ કર્યો છે. પછી એ મકાનમાં રાતે હું પલંગમાં અર્ધો ઉંઘમાં અને અર્ધો જાગતો પડ્યો હતો; ત્યાં 'પડું છું' એમ અકસ્માત્ થયેલા અવાજ સાંભળીને હું ખીકથી ગભરાઈ ગયો અને 'પડીશમાં' એમ ખોલી, એજ વખતે

૧૪ મૂળમાં રાજાને પુત્રી વિધવા થવાની ખીક શા માટે લાગી એ નથી કહ્યું પણ એક પ્રતમાં આરાધના કરવા બેઠો અને 'જોરાક છોડી દીધાને આઠ દિવસ થયા' એટલા શબ્દો વધારે છે (જુઓ મૂળ પૃ. ૭ ટિ. ૧)

૧૫ મૂળમાં અસ્તિ કશ્ચિદ્વાગ્વિશેષઃ એમ શબ્દો છે, અને અસ્તિ શબ્દથી આરંભ કરી કાલિદાસે કુમાર સંભવ કાવ્ય રચ્યું. જુઓ:—

અસ્ત્યુત્તરસ્યાં દિશિદેવતાત્મા

કુ. સં. સ. ૧ શ્લો. ૧

કશ્ચિત્ શબ્દથી આરંભ કરી મેઘદૂત રચ્યું; જુઓ મેઘદૂતનો પહેલો શ્લોક:—

કશ્ચિત્કાન્તાવિરહગુરુણા સ્વાધિકારપ્રમત્તઃ

વાગ્ શબ્દથી આરંભી રઘુવ શકાવ્ય રચ્યું:—

વાગર્થાન્નિવ સંપ્રવૃત્તૌ વાગર્થપ્રતિપ્રત્તયે.

ઉપર પ્રમાણે કાલિદાસે પોતાનાં ત્રણ કાવ્યોમાં રાજકન્યાના ઉપરના પ્રશ્નને અમર કર્યો છે એમ વાર્તાકારનું વિવક્ષિત જણાય છે.

લાગ્યો. આ મકાનની બાબતમાં જ્ઞેશીઓનો તથા મોટા મીસ્ત્રીઓનો વખતો વખત મહાદાનોથી મેં જે સત્કાર કર્યો તે મને નકામો દંડ થયો એમ મને લાગે છે. હવે આ બાબતમાં મહારાજ જે કહે તે સાચું (તેમ હું કહું.)

આ વાતનો સારી રીતે વિચાર કરીને તેણે કહેલા ત્રણ લાખ^{૧૬} તે ધવલગૃહની કિંમતના, તેને આપી દઇને સાંજના આમ દરબાર^{૧૭} (સર્વાવસર-દીવાન-ઇ-આમ) પછી પોતે ખરીદી લીધેલા તે મહેલમાં જઇને શ્રી વિક્રમ નીરાંતે સુધ ગયા. અને બ્યારે 'પહું છું' એમ વાણી સાંભળી ત્યારે પોતે અસાધારણ સાહસિક હોવાથી 'તરત પડ' એમ કહેતાં જ પાસે પડેલા સુવર્ણ પુરૂષને પ્રાપ્ત કર્યો.

આ પ્રમાણે (વિક્રમને) સુવર્ણ પુરૂષની સિદ્ધિ થઇ. ૧૮

૪ વળી એક વખત એક દરિદ્ર માણસ પોતાને હાથે લોહાની દુબળી દરિદ્રતાની પુતળી બનાવીને દ્વારપાળની રળથી અંદર આવીને રાજને કહેવા લાગ્યો. " મહારાજ, આપ જેના ધણી છો એવી આ ઉજ્જવની નગરીમાં બધી વસ્તુઓ તરત જ વેચાઇ જાય છે તથા ખરીદાઇ જાય છે. એવી ખ્યાતિ સાંભળીને, અહીંના ચોરાશી^{૧૯} ચૌટામાં વેચવા માટે આ દરિદ્ર-

૧૬ આ રીતે દ્રવ્યસૂચક જે આંકડા આવે છે તે દ્રમ્મસૂચક હોવા જોઇએ. કારણકે આજ અન્યમાં આગળ દીનાર અને દ્રમ્મ શબ્દ વપરાયા છે (જુઓ મૂળ પૃ ૮ તથા ૧૬૧ વગેરે) આ દ્રમ્મ જે કે સીકા માટે મૂળ ગ્રીક (Drachmae) ઉપરથી નીકળેલો સામાન્ય શબ્દ છે. પણ ગુજરાતમાં દ્રમ્મ નામથી ચૌહુક્ય સમયમાં વપરાતા સીકાની કિંમત શું હશે એ પ્રશ્ન જરા વિકટ છે. આગળ જ્યાં દ્રમ્મ શબ્દ મૂળમાં આવે છે ત્યાં એની ચર્ચા કરી છે.

૧૭ સાંધ્ય સર્વાવસર શબ્દનો રા. દી. શાસ્ત્રીએ તે " સંધ્યાકાળ પછીનું સઘળું કૃત્ય કરીને " એ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે પણ ટોનીએ અંગ્રેજી ભાષાંતરમાં આ પુસ્તકમાં વપરાયેલા સર્વાવસર શબ્દનો અર્થ ઉર્દૂ દીવાન-ઇ-આમ અથવા દરબાર-ઇ-આમ જેવો છે એમ તર્ક કર્યો છે (જુઓ અંગ્રેજી ભાષાંતર પૃ. ૮ ટિ. ૨) તે ચથાર્થ લાગે છે.

૧૮ આ સુવર્ણ પુરૂષ સિદ્ધિની કલ્પના જૂના વખતમાં બહુ લોકપ્રિય હતી. વલ્લભીના રંકને આ સિદ્ધિ મળ્યાનું આજ પુસ્તકમાં આગળ કહ્યું છે (જુઓ પ્રકાશ પાંચમો). શ્રી વિક્રમને સુવર્ણ પુરૂષની પ્રાપ્તિની આ કથા જૈન સિંહાસન દ્વારિશિકામાં પણ મળે છે. ખીલ પુસ્તકોમાં શ્રી વિક્રમને સુવર્ણ પુરૂષની સિદ્ધિ ખીલ રીતે કહી છે. પ્રબંધકોષમાં પણ શ્રી વિક્રમને સુવર્ણ પુરૂષની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત હોવાનું કહ્યું છે.

૧૯ કોઈ પણ મોટું શહેર ચોરાશી ચૌટાવાળું કહેવાયું જોઇએ એમ આ કથા સાહિત્યની પ્રથા જણાય છે.

તાની પુતળી લઈને હું આખો દિવસ અને રાત ભટક્યો. પણ કોઈએ તેને લીધી નહિ. એટલું જ નહિ પણ મને ઉલટો ધમકાવ્યો. આ નગરીનું આ કલંક જેવું છે, તેવું આપને જણાવીને (ખીજે) જવાની રજા માંગું છું. એજ વખતે આ બાબતને પોતાના નગરનું મોટું કલંક ગણીને તેને એક લાખ દીનાર^{૨૦} આપીને રાજ્યે પોતે એ લોદાની પુતળીને ખળનામાં મુકાવી. પછી તેજ રાતે રાજ્ય નીરાંતે સુતા હતા, ત્યાં રાતના પહેલા પહોરમાં હાથી-ઓની આધ્યાત્રી દેવતાએ,^{૨૧} પ્રત્યક્ષ આવીને કહ્યું કે “ આપે દરિદ્રતાની પુતળી ખરીદેલી હોવાથી મારે અહીં રહેવું યોગ્ય નથી.” ખીજે પહોરે ઘોડાની અધ્યાત્રી દેવતાએ તથા ત્રીજે પહોરે લક્ષ્મીએ પ્રગટ થઈને એજ પ્રમાણે કહ્યું અને રાજના સાહસનો ભંગ ન થાય માટે રજા લઈને તે તે દેવતાઓ ગયાં. પછી એથે પહોરે દિવ્ય તેજોમય સ્વરૂપવાળો એક ભવ્ય પુરૂષ પ્રગટ થયો અને તારામાં તારા જન્મથી રહેલો હું સત્ત્વ નામનો છું પણ હવે જવાની રજા માંગું છું.” તેણે આમ કહેતાંજ, રાજ્ય હાથથી તરવાર ખેંચીને જ્યાં પોતાના ઉપર ઘા કરવા જાય છે ત્યાં રાજનો હાથ પકડીને “ તમારા ઉપર હું પ્રસન્ન થયો છું” એમ કહીને, તે સત્ત્વજ રોકાઈ ગયો. એટલે હાથીઓની અધ્યાત્રી વગેરે ત્રણે દેવતાઓ પાછાં આવ્યાં અને કહ્યું કે “ જવાનો સંકેત તોડીને સત્ત્વે અમને છેતર્યા છે પણ હવે (સત્ત્વ નથી જતો એટલે) અમારે જવું યોગ્ય નથી ” આ રીતે તેઓ પણ પ્રયત્ન વગર જ રહ્યાં. આ રીતે વિક્રમાદિત્યના સત્ત્વનો^{૨૨} પ્રખંધ પૂરો થયો.^{૨૩}

૫ વળી એક વખત સભામાં શ્રી વિક્રમરાજ એકા હતા ત્યાં^{૨૪} સામુદ્રિક શાસ્ત્ર જાણનાર કોઈ પરદેશીને દારપાળે દાખલ કર્યો. આ પરદેશીએ

૨૦ દીનાર શબ્દ દ્રમ્મ માટેજ વપરાયો હાગે છે. જુઓ ટિ. ૧૬ અંકર્તા આ શબ્દો શિયલ રીતે વાપરે છે.

૨૧ હાથીનું લશ્કર, ઘોડાનું લશ્કર એ રીતે જૂના કાળમાં લશ્કરના વિભાગો હતા, અહીં હાથી અને ઘોડાની અધ્યાત્રી દેવતા કહેલ છે તેને તે લશ્કરની સમજવા, મતલબ કે એ દેવતા જવાથી એ જાતના લશ્કરી બળનો નાશ થયો.

૨૨ સત્ત્વનો અર્થ ટોનીએ Courage કર્યો છે. પણ હિંમત, સાહસિકપણું, ઉદારતા વગેરે અનેક ગુણો જેમાં સમાઈ જાય એવા ચિત્તના એક તેજસ્વી ધર્મ માટે આ શબ્દ વપરાયો છે. સત્ત્વનો અર્થ બુદ્ધિ તથા સમગ્ર અંતઃકરણ પણ થાય છે.

૨૩ આ પ્રખંધ પણ જૈન સિદ્ધાસન દ્વાચિશિકામાં મળે છે.

૨૪ સરીરનાં અશુકલ ચિન્હો જોઈને તેનું ભાવ્ય પારખવાનું શાસ્ત્ર.

રાજનાં સામુદ્રિક લક્ષણો જોઈને માયું ધુણાવ્યું એટલે રાજ્યે તેને તેના વિપાદનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે કહ્યું કે “તમે (સામુદ્રિક) અપલક્ષણોનો ભંડાર છો છતાં છન્નુ દેશોની સામ્રાજ્ય લક્ષ્મી તમે ભોગવો છો એ જોઈને મને સામુદ્રિક શાસ્ત્ર ઉપર નિર્વેદ આવી ગયો છે. જેના પ્રભાવથી તમે પણ રાજ્ય કરો એવું કોઈ વિચિત્ર અંત્ર (આંતરકું-સામુદ્રિક ચિહ્ન) હું તમારામાં દેખતો નથી.” આવું તેનું વચન સાંભળતાં પોતાના પેટમાં મારવા રાજ્યે તરવાર ખેંચી અને જ્યાં મારવા જાય છે ત્યાં પેલા સામુદ્રિક શાસ્ત્રીએ “આ શું કરો છો ?” એમ પૂછ્યું. ત્યારે શ્રી વિક્રમે કહ્યું કે “પેટ ચીરીને તને એવું આંતરકું (ચિહ્ન) દેખાડું છું” ત્યારે તેણે કહ્યું કે “બન્નીશરૂપ (સામુદ્રિક) લક્ષણોથી અધિક (પ્રભાવવાળું) આ તમારું સત્ત્વ રૂપ લક્ષણ મારા જાણવામાં નહોતું.” એટલે રાજ્યે તેને ઇનામ આપીને વિદાય કર્યો.

આ પ્રમાણે સત્ત્વપરીક્ષા પ્રખંધ પુરો થયો. ૨૬

૬ વર્ણી એક વખત પરકાયપ્રવેશની વિદ્યા વિના બધી કળાઓ નકામી છે એમ સાંભળીને એ વિદ્યા મેળવવા માટે ૨૭શ્રી પર્વત ઉપર ભૈરવાનન્દ યોગી પાસે જઈને શ્રી વિક્રમરાજ્યે તેની હાંખા વખત સુધી સેવા કરી. વિક્રમ આવ્યા પહેલાંથી આ યોગીની સેવા કરતો એક દ્વિજ પણ ત્યાં હતો; તેણે રાજને કહ્યું કે “તમારે મને મુકીને ગુરૂ પાસેથી આ વિદ્યા ન લેવી”. આ પ્રમાણે, તેણે આગ્રહવાળી વિનતિ કરેલી હોવાથી જ્યારે ગુરૂ વિદ્યા આપવા તૈયાર થયા ત્યારે શ્રી વિક્રમે ગુરૂને વિનતિ કરી કે “પહેલાં આને વિદ્યા આપો અને પછી મને આપો.” “એ આ વિદ્યા લેવા માટે સર્વથા અયોગ્ય છે” એમ ગુરૂએ વારંવાર કહ્યા છતાં જ્યારે વિક્રમે ન માન્યું; ત્યારે ‘તને પશ્ચાત્તાપ થશે’ એમ ઉપદેશ આપીને રાજના આગ્રહથી તે આહ્વાણને ગુરૂએ પરકાયપ્રવેશ વિદ્યા આપી. પછી ત્યાંથી પાછા વળીને બેય ઉજ્જવેન આવ્યા. ત્યાં રાજના પાટવી હાથીના મરણથી શોકમાં પડેલા રાજલોકને જોઈને પરકાયપ્રવેશ વિદ્યાનો અનુભવ લેવા માટે રાજ્યે પોતાના હાથીના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી શું બન્યું તે નીચેના શ્લોકમાં વર્ણવ્યું છે:—

૨૫ મહાપુરૂષનાં બન્નીશ લક્ષણો અનેક રીતે ગણાય છે. ભગવાન બુદ્ધનાં લક્ષણો માટે જુઓ Kern's Manual of Buddhism p. 62.

૨૬ આ સામુદ્રિક અપલક્ષણવાળી કથા ક્ષેમકરની સિંહાસન દ્વાત્રિચિકાનાં જુઠી રીતે મળે છે [જુઓ કથા ૨૯ મી]

૨૭ શ્રી પર્વતને ઉદ્દેશ્ય ભવભૂતિના માલતી માધવ નાટકમાં મળે છે. તે યોગીઓના રહેઠાણ તરીકે પ્રખ્યાત હતો.

(૫) રાગ્નએ ધ્યાનરુને પોતાના શરીરનું રક્ષણ કરવા રાખીને પોતાના હાથીના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો એટલે લાગ જોઇને તે ધ્યાનરુને રાગ્નના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો (અને પછી તે તે શ્રી વિક્રમ તરીકે રાગ્નને તથા રાગ્નની રાણીએનો પણ ઉપભોગ કરવા લાગ્યો.) પછી (હાથીના શરીરમાં રહેલા) રાગ્નએ (આ સ્થિતિ જોઇને, રાણીએ) પાળેલા પોપટના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો, અને પછી મરેલી ધરોળીના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો (જેથી પોપટ મરી ગયો) એટલે (પોતાને બહાલા પોપટના મરણના શોકથી) રાણી મરી જશે એમ વિચાર કરીને જેવો ધ્યાનરુને પોપટના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને તેને જીવાડ્યો કે તરત શ્રી વિક્રમે પોતાના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો.

આ રીતે શ્રી. વિક્રમને પરકાય પ્રવેશ વિદ્યા સિદ્ધ થઇ. ૨૮

૭ વર્ષી એક વખત શ્રી વિક્રમ રાગ્ન માર્ગ ઉપરથી જતા હતા ત્યાં તે નગરમાં વસતો શ્રી સંઘ જેની પાછળ ચાલે છે તથા બન્દી જનોનાં ટોળાં જેની ' સર્વજ્ઞ પુત્ર ' એમ સ્તુતિ કરે છે, એવા શ્રી સિદ્ધસેન આચાર્યને આવતા જોયા અને ' સર્વજ્ઞ પુત્ર ' એ શબ્દો સાંભળીને રાગ્નને ક્રોધ થયો એટલે તેની સર્વજ્ઞતાની પરીક્ષા કરવા માટે તેને માનસિક નમસ્કાર કર્યા.

સિદ્ધસેને પણ પહેલાં મેળવેલી વિદ્યાના બળથી રાગ્નના ભાવને જાણીને, જમણો હાથ ઉઠાવે કરીને ' ધર્મલાલ ' એ રીતે આશીર્વાદ આપ્યો. અને રાગ્નએ આશીર્વાદ આપવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તે મહર્ષિએ તમે કરેલા માનસ નમસ્કાર માટે આશીર્વાદ અપાયો છે, એમ કહ્યું એટલે એના જ્ઞાનથી ચકિત થયેલા રાગ્નએ તેના પારિતોષિક તરીકે એક કોડ સુવર્ણ^{૩૦} આપ્યા.

૨૮ શ્રી વિક્રમે પરકાયપ્રવેશ વિદ્યા મેળવ્યાની આ કથા જરા જુદી રીતે પ્રબંધ કોશમાં કહેલી છે. એમાં પટ્ટહરતીને બદલે પટ્ટાશ્વ (પાટવી ઘોડો આવે છે.)

પરકાયપ્રવેશ વિદ્યાની માન્યતા જુના કાળમાં બહુ પ્રચારમાં હોય એમ લાગે છે, કથા સરિત્સાગરમાં એક કરતાં વધારે સ્થળે પરકાય પ્રવેશની કથા મળે છે. શંકર દિગ્વિજયમાં પણ છે અને આ પુસ્તકમાં પણ પાંચમા પ્રકાશમાં આ વિદ્યાને નન્દ પ્રબંધ નામનો પ્રબંધ છે.

૩૦ નિષ્ક કે સુવર્ણ એટલે સોનાનો સીકો. જુના કાળમાં જુદા જુદા રાજ-વંશોએ જુદી જુદી જાતના તથા ભિન્ન ભિન્ન વજનના સોનાના સીકા પડાવ્યા હતા એ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. પણ આ ગ્રંથકારે એના વખતમાં ગુજરાતમાં પ્રચલિત સોનાના સીકોને ઉલ્લેખ કર્યો છે એમ માનવાની જરૂર નથી.

૨૯(૬) (કારણ કે) હે કાશાધીશ, આપ્ત વર્ગનો કાષ્ટ પુરૂષ મારી નજરે પડે તો તેને એક હજાર ૩૦નિષ્ક આપવા; જેની સાથે હું સંભાષણ કહું તેને દશ હજાર આપવા; જેની વાણીથી મને હસવું આવે તેને તારે એકદમ એક લાખ નિષ્ક આપવા; અને મને જે સંતોષ પમાડે તેને એક કોડ નિષ્ક આપવા. આ મારી હમ્મેશ માટે ચોક્કસ આજ્ઞા છે. આ રીતે વિક્રમ રાજ્યે દાનની રકમો ચોક્કસ ઠરાવી રાખી હતી.

૮ વળી એક વખત રાજ્યે તેમને (સિદ્ધસેનને) અપાવેલા સુવર્ણનો વૃત્તાંત કાશાધ્યક્ષને પૂછ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે “ મેં ૩૧ ધર્મવાહિકામાં નીચેના શ્લોકમાં એ સુવર્ણદાન નોંધ્યું છે:—

(૭) દૂરથી હાથ ઉચો કરીને ‘ ધર્મલાભ ’ એમ સિદ્ધસેન સૂરીએ કહ્યું ત્યારે એમને રાજ્યે એક કોડ આપ્યા. ૩૨

પછી શ્રી સિદ્ધસેન સૂરીને સભામાં બોલાવીને “ તમને તે દિવસે અપાયલું સુવર્ણ લીઓ ” એમ રાજ્યે કહ્યું. ત્યારે “ જમીને તૃપ્ત થયેલાને ભોજન નકામું છે ” એમ કહીને પછી “ આ સુવર્ણથી કરજે દબાયેલી પૃથ્વીને^{૩૩} કરજમાંથી મુક્ત કરો ” એમ ઉપદેશ આપ્યો. એટલે તે ઉપદેશથી સંતુષ્ટ થયેલા રાજ્યે તે ઉપદેશનો સ્વીકાર કર્યો.

(૮) હાથમાં ચાર શ્લોકો રાખીને તમને મળવાની ઇચ્છાથી કાષ્ટ લિક્ષુ આવ્યો છે, તેને દરવાજે રોકવામાં આવ્યો છે, હવે તે આવે કે જાય ?

(રાજ્યે જવાબ આપ્યો:—)

(૯) હાથમાં ચાર શ્લોકવાળા લિક્ષુને દશ લાખ રોકડા આપો અને ચૌદ શાસનો (દાનના લેખો) આપો પછી તેની મરજી પ્રમાણે આવે કે જાય. ૨

૨૯ આ છટ્ટો શ્લોક ઉપરના પારિગ્રહ પહેલાં મૂળમાં છપાયા છે, પણ એ અમુક પ્રતોમાં નથી મળતો અને સંબંધ એમાં એ સ્થળે નહિ પણ ભાષાંતરમાં બંધાં મુક્યો છે ત્યાં હોય તો ત્યાં એમ ગણીને અહીં એટલો કમનો ફેરફાર કર્યો છે.

૩૧ એ વખતે રાજ્યે કરેલાં ધર્મદાનો માટે રાજ્યના દક્ષતરમાં ખાસ ચોપડો રહેતો, જેને ધર્મવાહિકા કહેતા.

૩૨ આ શ્લોક જૈનસિદ્ધાસન દ્વાત્રિંશિકામાં તથા પ્રભાવક ચરિત (વૃદ્ધવાદી પ્રબંધ શ્લોક ૬૪)માં મળે છે. આનુપ્રાકૃત ૩૫ કથાવલીમાં મળે છે.

૩૩ કરજે દબાયેલી ઋણગ્રસ્તા અવનીનો અર્થ આજની પેઠે કરજમાં દબાયેલી, પૃથ્વી ઉપર જીવનાર ખેડુ પ્રભ એમ હશે. એ વખતે પણ ખેડુ પ્રભ કરજમાં દબાયેલી હોવાનો સંભવ છે, પણ આ પ્રકરણમાં તે આગળ એ ખેડુ પ્રભની ઋણમુક્તિ વિષે કાંઈ નથી આવતું.

(૧૦) હમેશાં તમે બધું આપો છો એવી તમારી સ્તુતિ ડાહ્યાબનેા કરે છે તે ખોટું છે; કારણ કે શત્રુઓને તમે પીઠ આપતા નથી અને પરસ્ત્રીઓને છાતી આપતા નથી. ૩

(૧૧) હે રાજા, તમારા મુખમાં સરસ્વતી રહી છે, અને કરકમળમાં લક્ષ્મી રહી છે તો શું કીર્તિને કાંઈ ક્રોધ ચડયો છે કે એ પરદેશ ગઈ ? ૪

(૧૨) જોમાં માર્ગણોનો^{૩૪} સમૂહ તમારી પાસે આવે છે અને ગુણ દિગંતમાં જાય છે એવી આ અપૂર્વ ધનુર્વિદ્યા તમે ક્યાંથી શીખ્યા ? ૫

(૧૩) તમારાં યુદ્ધનાં વાજાં વાગતાં, હે રાજા નીચે પ્રમાણે ચમત્કાર થયો. શત્રુઓના હૃદયરૂપી ઘડાઓ ફુટી ગયા અને શત્રુઓની સ્ત્રીઓનાં નેત્રામાંથી પાણી ગળવા લાગ્યાં. ૬

(૧૪) તમારા મુખ કમળમાં સરસ્વતી (વાણી-બીજો અર્થ સરસ્વતી તામની નદી) વસે છે. અને તારો હોઠ જ શોણ (લાલ અને બીજો અર્થ શોણ તામનો નદ) છે; અને કાકુત્સ્થ (એક સૂર્યવંશી રાજા) રાજાના પરાક્રમની યાદ આપે એવો તારો જમણો હાથ એ સમુદ્ર (મુદ્રાઓ વાળો) છે. આ તમારો પડખે હમેશાં રહેલી સેનાઓ (અથવા નદીઓ) ક્ષણ પછી તમને વીલા મુકતી નથી, અને હે રાજા તમારી અંદર આ સ્વચ્છ માનસ (મન અને માનસ સરોવર) છે, પછી તમને પાણી પીવાની ઇચ્છા શા માટે થાય છે ? ^{૩૪}

(૧૫) (આઠ કોટિ સુવર્ણ-વગેરે શ્લોક આગળ પૂરો આપ્યો છે.)

૯ એજ રાતે વિક્રમ રાજા વીરચર્યા તરીકે શહેરમાં ફરતા હતા ત્યાં એક ઠાંચીના મોઢામાંથી નીચેનો અર્ધો શ્લોક વારંવાર સાંભળ્યો:—

૩૪ સાધારણ રીતે ધનુષ્યનો દોરી એ ચાઈને ધનુષ્ય ધરનારની નજીક નય અને ફેંકવામાં આવેલું બાણ છેટું નય. અહીં માર્ગણ એટલે બાણ તથા માગણ અને ગુણ એટલે દોરી તથા ગુણો એ રીતે એ બે શબ્દોના બે અર્થનો દાહ લઈને રાજાની પ્રશંસા કરી છે.

૩૫ ઉપરનાં સાતે સુભાષિતો ક્ષેમકરની સિદ્ધાસન દ્વારિશિક્ષામાં છે. અને રા. દી. શાસ્ત્રીએ સિં. દ્વા. વગેરે સાધનો ઉપરથી પહેલાં બે સિદ્ધસેન અને રાજાની ઉક્તિ પ્રત્યુક્તિરૂપે, અને પછીનાં ચાર સિદ્ધસેન મોલ્યા અને બદલામાં વિક્રમરાજાએ ચારે દિશાનું રાજ્ય આપ્યું, અને પછી પગમાં પડી જૈન ધર્મી થયો એમ અર્થ કર્યો છે. આ શ્લોકો ખરી રીતે સુભાષિતો જ છે અને સુભાષિતાવલી વગેરે સુભાષિત સંગ્રહોમાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામથી એમાંના કેટલાક આપેલા છે. બુદ્ધો મૂળ પૂ.

૧૧,૧૨ ટિ. ૫.

(૧૬) આપણા રાજને (સંસાર સમુદ્રમાંથી) તારનાર કૃષ્ણ કહી શકાય.

રાત પૂરી થઇને લગભગ સવાર થવા આવ્યું ત્યાં સુધી રાજએ ઉત્તરાર્ધ સાંભળવા માટે વાટ જોઇ પણ ન સંભળાયું; એટલે નિરાશ થઇને મહેલમાં જઇને ઉઠી ગયા. સવારે પ્રાતઃકૃત્યો પરવારી રાજએ તે ધાંચીને ખોલાવી ઉત્તરાર્ધ પૂછ્યું ત્યારે નીચે પ્રમાણે કહ્યું:—

(પણ) જગત્ દરિદ્રતામાં કુખી ગયું છે, અને બલિ (કરો તથા ખીજો અર્થ બલિરાજ)નાં બંધનો હજી છુટયાં નથી.

શ્રી સિદ્ધસેને આપેલા ઉપદેશનો આ પુનર્જીવ છે એમ નક્કી કરીને રાજએ પૃથિવીને ત્રણમુક્ત કરવાનો આરંભ કર્યો.*

* આ રથને એક હસ્ત પ્રતમાં નૃપતિ મનોનુસારી પૃથ્વીરસ પ્રબંધ નામનો એક કટકો વધારે છે. (જુઓ મૂળ પૃ. ૧૫ ટિ. ૧) એજ મતલબની વાત ફરી ઈશ્વરસ પ્રબંધ નામથી ભોજપ્રબંધમાં મળે છે તેનો સાર નીચે આપ્યો છે:—

એક દિવસ ઉજ્જૈનમાં ભટ્ટ માત્રને સાથે લઇને વિક્રમરાજ મહાકાળના મંદિરમાં નાટક જોવા છુપા વેષમાં ગયા હતા, ત્યાં જે શહેરનો પુત્ર નાટક કરાવતો હતો તેની સંપત્તિનું વર્ણન સૂત્રધારને મોઢે પ્રસંગોપાત્ત સાંભળીને રાજને તેની સંપત્તિ લેવાનો લોભ થયો. અમુક વખત પછી રાજને તરશ લાગી એટલે મુખ્ય વેશ્યાને ઘેર જઈ ભટ્ટ માત્ર મારફત પાણી માગ્યું. ત્યારે મુખ્ય વેશ્યા પોતાનાં માણસોને કહીને રાજ માટે શેરડીનો રસ લેવાને વાડીએ ગઇ. ત્યાં શેરડીમાં સૂચા મારીને કાઢતાં તે અર્ધો ઘડો પણ ન ભરી શકી એટલે કચવાઇને ખાલો ભરીને ઝાઝીવારે આવી. રાજએ શેરડીનો રસ પીધા પછી ભટ્ટ માત્રે વાર લાગવાનું તથા ખિન્ન થયાનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે કહ્યું કે “સાધારણ રીતે એક શેરડીમાંથી આખો ઘડો અને એક ખાલો ભરાય છે. આજ ઘડોયે પૂરો ન ભરાયો. તેનું કારણ સમજાવું નથી.” ત્યારે ભટ્ટ માત્રે કહ્યું “તમે પાકટ બુદ્ધિનાં છો માટે તમને કારણ વિચારીને કહો. વેશ્યાએ કહ્યું કે પૃથ્વી પતિનું મન પ્રભાની વિરહ થયું માટે પૃથ્વીનો રસ લીધે થયો.” રાજને પણ તેની બુદ્ધિની કુશળતા જોઈને આશ્ચર્ય થયું. અને પછી પોતાના મહેલમાં સુતાં સુતાં વિચાર કર્યો કે “પ્રભાને પીડા કર્યા વગર પણ માત્ર પ્રભા વિરહ વિચાર કરવાથી પૃથ્વીના રસની હાનિ થઈ માટે હું તે પ્રભાને નહિ પીડું” આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને પરીક્ષા કરવા ખીજી રાતે તેને ઘેર ગયા, ત્યાં તરતજ તેણે આનંદથી શેરડીનો રસ લાવી આપ્યો, જે પીને રાજ મહેલમાં જઈને નુઈ ગયા. અને ભટ્ટ માત્રે પૂછતાં વેશ્યાએ હવે રાજનું મન પ્રભા ઉપર રાજ છે એમ કહ્યું. રાજએ પોતાનો રાતનો વૃત્તાન્ત કહીને તે વેશ્યાને, ખીજનું ચિત્ત સમજાવવાની તેની કુશળતાથી પ્રસન્ન થઇને હાર આપ્યો.

આ યોગ્યી લોકકથા છે. અનેક રાજઓને નામે યોગ્યતા ફેરફારથી ચરેલી મળે છે. ભોજપ્રબંધમાં મૂળમાં છે. કદાપિ કવિએ પણ ‘આર્યમાતા’ નામથી એક કાવ્ય લખીને આ લોકકથાને અમર કરી છે.

૧૦ એક વખત મારા જેવો કોઇ જાન શ્રી ભવિષ્યમાં થશે કે? એમ રાજ્યે પૂછ્યું એટલે શ્રી સિદ્ધસેન સૂરીએ જવાબ આપ્યો કે:—

(૧૭) હે વિક્રમ રાજ, આજથી ૧૧૯૯ વર્ષ જતાં, તારા જેવો કુમાર (કુમારપાલ) રાજ્ય થશે.

૧૧ વર્ષી એક વખત પોતે જગત્ અણુરહિત કરતા હતા ત્યારે, પોતાના ઉદારતાના ગુણથી અહંકાર આવી જતાં સવારે એક કીર્તિસ્તંભ ઉભો કરાવીશ એમ વિચાર કરતા વિક્રમ રાજ રાતે વીરચર્યા^{૩૬} તરીકે ચૌટામાં ફરતા હતા; ત્યાં સામ સામા લડતા એ આખલાઓના ત્રાસથી, (પાસે આવેલી) દરિદ્રતાથી પીડાતા કોષ્ટક આહ્વાણીની જૂની બળદ બાંધવાની ઝુંપડીના થાંભલા ઉપર ચડીને બેઠા, ત્યાં તે જ એ આખલાઓ આવીને એ થાંભલાને વારંવાર શીંગડા મારવા લાગ્યા. આ અરસામાં તે ધરનો ધણી આહ્વાણ અકસ્માત જાગી ગયો અને આકાશમાં શુક્ર અને ગુરૂથી ચંદ્ર મંડળને રોકાયેલું જોઇને તેણે પોતાની સ્ત્રીને જગાડી અને ચંદ્ર મંડળની સ્થિતિથી સૂચિત રાજ્યનું તે પ્રાણસંકટ જાણીને તેની શાન્તિ માટે હોમવાનાં દ્રવ્યો લાવવાનું કહ્યું.^{૩૭} આ બધી વાતચિત રાજ સાંભળતો હતો ત્યાં તે આહ્વાણની સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો કે “ આ રાજ્ય પૃથિવીને અણુમુક્ત કરવા તૈયાર થયો છે; છતાં મારી સાત કન્યાઓને પરણાવવા માટે દ્રવ્ય જોઇએ છીએ તે તો મને આપતો નથી, પછી શાન્તિ કર્મ કરીને (તમારે) એને સંકટમાંથી શા માટે છોડાવવો જોઇએ? ” આ પ્રમાણેનાં આહ્વાણ પત્નીનાં વચનથી સર્વથા જેનો ગર્વ ચળી ગયો છે એવા રાજ્યે તે સંકટમાંથી છુટીને, કીર્તિસ્તંભની વાત જાણીને, લાંબા વખત સુધી રાજ્ય કર્યું.

(૧૧) હે વિક્રમ રાજ, જો કે તે કષ્ટ વેદ્યું, સાહસને છુટું મુકી દીધું^{૩૮}

૩૬ રાજ્યે ધણીવાર રાતે છુપો વેષ લઇને—અંધાર પછેડા ઓઢીને નગરચર્યા જેવા નીકળતા અને એ રીતે મળેલી માહિતીનો પ્રભાવ દુઃખો દૂર કરવામાં ઉપયોગ કરતા; પોતાના અધિકારીઓ વિરુદ્ધની ફરિયાદો આ રીતેજ સાંભળવામાં આવતી. એમ લોકસાહિત્યની પ્રસિદ્ધિ છે. આ લોકકથાનો આદર્શ વ્યવહારમાં કેટલો ઉતરતો તે કહેવું કઠણ છે, પણ વીરચર્યા શબ્દ એ માટે વપરાયેલ છે.

૩૭ ઉપરની વાતમાં રાજ્યને સંકટ સૂચક જે ચંદ્રમંડળના યોગની વાત છે તે વિષે કોઇ અન્યનો શ્લોક એક ષતમાં ઉતરેલો મળે છે (જુઓ મૂળ પૃ. ૧૪ ટિ. #). આ વાતને મળતી વાત એક નતક કથા (નં. ૨૯૦) માં પણ મળે છે.

૩૮ મૂળમાં મુક્ત ચ સાહસ એમ શબ્દો છે તેનો અર્થ ટોનીએ Thou has lost the courage તે સાહસ છોડી દીધું. એવો કર્યો છે પણ વિક્રમે છેલ્લા દિવસોમાં સાહસિક સ્વભાવ છોડી દીધો હતો એવું કોઇ દંતકથામાં, આ અંતમાં [કે મારા જણવા

અને એમાં આત્માને મલિન કર્યો, છતાં અજરામરપણું ન મેળવ્યું; અકસોસ, તું જન્મ હારી ગયો.

૧૨ એક વખત વિક્રમનું આયુષ્ય પુરૂં થવા આવ્યું, ત્યારે કોઇ આયુર્વેદ જાણનાર વૈદ્યે વિક્રમની તબીબત ખરાબ જોઈને, “કાગડાનું માંસ ખાવાથી રોગ મટશે” એમ કહ્યું; એટલે રાજાએ એ રંધાવ્યું, એ ઉપરથી રાજાની પ્રકૃતિમાં ફેરફાર થયો છે, એમ વિચારીને “હવે ધર્મે એજ બળવાન ઔષધ છે,” એમ રાજાને (તેણે) જણાવ્યું. “પ્રકૃતિનો વિકાર થાય એ ઉત્પાત છે, જીવવાની તૃષ્ણાથી પોતાની લોકોત્તર સત્વશાળી પ્રકૃતિ છોડીને તમે કાગડાનું માંસ ખાવા છૂટે છો માટે જરૂર નહિ જીવો”,^{૩૯} એમ વૈદ્યે કહ્યું, એટલે એને પરમાર્થ બંધુ ગણીને પ્રશંસા કરી તથા ઇનામ આપ્યું. પછી હાથી, ઘોડા ખજનો વગેરે પોતાનું સર્વસ્વ યાત્રકોને આપી દઈ રાજલોકની તથા નગરલોકની રજા માગી લીધી. અને પછી પોતાના મહેલમાં ક્યાંક એકાંતમાં તે સમય (મરણ સમય)ને યોગ્ય સ્નાન, દાન, દેવપૂજા વગેરે કરીને દર્ભાસિન ઉપર બેઠા અને હવે ૪૦ બ્રહ્મદારથી પ્રાણ છોડીશ એમ વિચાર કરે છે ત્યાં અકસ્માત આવેલ અપ્સરાઓના સમૂહને જોયો, એટલે હાથ જોડીને “તમે કોણ છો?” એમ પૂછ્યું. ત્યારે તેઓએ કહ્યું “અત્યારે લાંબી વાત કરવાનો વખત નથી, પણ અમે તમારી રજા લેવાજ આવ્યાં છીએ” આમ કહીને અપ્સરાઓ પાછી વળતી હતી ત્યાં વિક્રમે ફરી કહ્યું. “કોઇ નવા બ્રહ્માએ તમને ઉત્પન્ન કરી લાગે છે, કારણ કે તમે અસાધારણ રૂપવાળી છો છતાં નાક નથી એ એક ખામી છે એ શું? એટલું જાણવાની મારી મરજી છે” આના જવાબમાં તેઓએ હાથની તાલી પાડી, હસીને કહ્યું કે “તમે તમારા દોષને અમારામાં આરોપ કરો છો.” આટલું બોલીને તેઓ મુંગી રહી એટલે રાજાએ કહ્યું કે “તમે તો સ્વર્ગલોકમાં રહો છો, તો તમારો અપરાધ મેં કર્યો હોય એ કેમ સંભવે?” ત્યારે

પ્રમાણે અન્યત્ર પણ] આખી નથી એટલે રા. દી. શાસ્ત્રી પેઠે મેં પણ સાહસને છૂટું મુક્યું અર્થાત્ ખૂબ સાહસ કર્યું એવો અર્થ કર્યો છે.

૩૯ માણસની પ્રકૃતિમાં એકાએક ફેરફાર થાય એ નજીક આવતા મરણનું સૂચક છે એવી આયુર્વેદની માન્યતા છે.

૪૦ બ્રહ્મદાર = બ્રહ્મરંધ્ર; મરણ વખતે પ્રાણ શરીરનાં આંખ, નાક વગેરે જુદાં જુદાં છિદ્રોમાંનાં એકમાંથી નીકળી જાય છે એમ મનાય છે, પણ યોગીઓના પ્રાણ બ્રહ્મદાર-બ્રહ્મરંધ્ર-માથાની મધ્યમાં રહેલી શીવણીમાંથી એ તુટીને નીકળે છે, એમ મનાય છે.

તેઓમાંથી એક મુખ્ય સુંદરીએ કહ્યું. “હે રાજન! પૂર્વ જન્મનાં પુણ્યથી આ વખતે નવે નિધિ તારા મહેલમાં ઉતર્યા હતા. તે નવ નિધિઓની અમે અધિષ્ઠાત્રી^{૪૧} દેવતાઓ છીએ. દેવરૂપ તમે જન્મથી આરંભી આજસુધીમાં, મહા દાનો આપવામાં માત્ર એક નિધિમાંથી એટલો જ ભાગ ઓછો કર્યો છે કે જેથી તમે નાકનું ટેરવું જોઇ શકતા નથી.” આ પ્રમાણે તેઓનું બોલવું સાંભળી કપાળે હાથ અડાડી તેણે કહ્યું કે “જો હું નવ નિધિઓ છે એમ જાણ્યું, તો નવ પુરૂષોને તે આપી દેત પણ દૈવે અજ્ઞાન રાખીને મને ઠગ્યો છે.” ત્યારે તેઓએ યાદ આપ્યું કે “કળિયુગમાં તો તમે જ ઉદાર છો.” આ રીતે શ્રી વિક્રમ પરલોકને પ્રાપ્ત થયા. ત્યારથી આજસુધી વિક્રમાદિત્યનો સંવત્સર જગતમાં ચાલે છે. શ્રી વિક્રમાદિત્યના દાનના વિવિધ પ્રબંધો છે.

પરિશિષ્ટ અ

‘ઉશરટ’ શબ્દમાંથી પંડિત વરરૂચિએ કાંઇક અર્થ ગોઠવીને ગોવાળને પંડિત તરીકે ચલાવ્યાની જે કથા મેરૂતુંગે અહીં આપી છે, તેને કાંઇક મળતી એક ‘અપ્રશિષ્પ’ની વાર્તા કથા પ્રકાશમાં છે. અને બીજી ‘વિસેમીરા’ની જૈનસિંહાસન દ્વારિશિકામાં છે.

પહેલી વાર્તાનો સાર નીચે પ્રમાણે છે. ભોજરાજના સમયમાં ઉભજનેમમાં એક વ્રાહ્મણ રહેતો હતો, આ વ્રાહ્મણને કવિ કાલિદાસ જેટલું માન મળતું નહોતું, એટલે તે પોતાની નાતનાજ એક નોકર સાથે પરદેશ નીકળી ગયો. અને કાલંજરના રાજને મળ્યો, તેની સેવામાં રહ્યો અને છેવટ રાજ્યે ખૂબ દાન આપી રજા આપી. પાછા વળતાં એક દિવસ એક વૃક્ષ નીચે પોતે સુતાં સુતાં ઉંઘી ગયો. એ વખતે નોકરના મનમાં લોભની વૃત્તિ જાગી અને તેણે તેના માથા ઉપર પગ મુકી તેનું માર્યું કાપી નાખવા માટે તરવાર કાઢી. ત્યાં શેઠ જાગી ગયો અને તેણે નોકરને પોતાની પાસેનું બધું સોનું આપી દેવાની તથા એ ગામ છોડી દેવાની શરતે પોતાને બચાવવાની આજીજ કરી, પણ નોકરે ન માન્યું. ત્યારે પોતાના બાપને ‘અપ્રશિષ્પ’ એટલો સંદેશો આપવાની માગણી કરી. નોકરે એ વાત કબુલ કરી અને પછી શેઠ ઉપર ધા કર્યો. ઉપરના સંદેશનો કાંઈ અર્થ તેનો બાપ સમજ્યો નહિ, એટલે તેણે યૌદ્ધ વિદ્યા જાણનાર તરીકે રાજને એ સંદેશો

૪૧ નદી, પર્વત, શહેર. ઝાડ વગેરે જડપદાર્થોની અંદર પણ, પ્રાણીઓમાં આત્મા વસે છે તેમ અધિષ્ઠાતા દેવતા વસે છે; એવી પૌરાણિક માન્યતા છે.

અતાવ્યો. પણ રાજા, કાલિદાસ કે કોઇ વિદ્વાન એ સમજી શક્યા નહિ. આથી રાજા નિરાશ થઇ ગયો અને તેણે અનશનવ્રત લીધું. આ જોઇને વરૂચિ નામે એક પંડિત નિર્વિણ્ણ થઇને જંગલમાં નીકળી પડ્યો. ત્યાં જંગલમાં ઝાડ ઉપર રાત ગાળતાં એક શૃગાલ સ્ત્રી પાસેથી તેને ખુલાસો મળી ગયો. કારણ કે તે શૃગાલ સ્ત્રીએ પોતાનાં અચ્ચાંને ઉપરની વાર્તા કહી સંભળાવી અને અપ્રશિષ્પ શબ્દ એક શ્લોકનાં જુદાં જુદાં ચાર પદોના પહેલા અક્ષરોથી બનેલા છે એ પણ કહ્યું:—

अनेन तव पुत्रस्य प्रसुप्तस्य वनान्तरे ।

शिखामाक्रम्य पादेन खड्गेन निहत्तं शिरः ॥

હવે ‘વિસેમિરા’ની કથા નીચે પ્રમાણે છે:—વિશાલા નગરીમાં નન્દ નામે એક રાજા હતો. તેના પુત્રનું નામ હતું વિજયપાલ, અને તેના મંત્રીનું નામ અહુશ્રુત. હવે રાજાને પોતાના ગુરૂ શારદાનન્દ ઉપર કાંઈક ખોટા બહેમ આવવાથી તેણે ગુરૂને મારી નાખવાનું કામ અહુશ્રુતને સોંપ્યું. પણ મંત્રીએ દીર્ઘદ્રષ્ટિ વાપરીને તેને ન મારતાં પોતાને ત્યાં ભોંયરામાં સંતાડી રાખ્યા. એક દિવસ કુંવર વિજયપાલ શિકાર કરવા ગયો અને રસ્તો ભુલ્યો ગયો. ત્યાં તેની પછવાડે વાઘ પડવાથી તે ઝાડ ઉપર ચડી ગયો. આ ઝાડ ઉપર વૃક્ષદેવતા વાંદરાનું રૂપ લઇને વસતા હતા. તેણે કુંવરની ખૂબ પરોણાગત કરી અને રાત પડતાં કુંવરને પોતાના ખોળામાં સુવાર્યો. હવે ઝાડ નીચે બેઠેલા વાઘે કુંવરને નાખી દેવા માટે વાંદરાને ધણું સમજાવ્યો. પણ વાંદરે માન્યું નહિ. અમુક વખત પછી વારો બદલાણો અને વાંદરે કુંવરના ખોળામાં સુતો. વાઘે કુંવરને ખીવરાવ્યો, વાંદરાને નાખી દેવા સમજાવ્યો અને કુંવરે ખીકથી વાંદરાને નાખી દીધો. પણ વાંદરે પડતાં પડતાં ઝાડની ડાળીને વળગીને બચી ગયો. આથી કુંવર શરમાઇ ગયો. વાંદરે તો એને આશ્વાસન આપ્યું. કે “કાંઈ નહિ, ભૂલ થઇ જાય, પણ તમને પરતાવો થાય છે એ સાઈ છે.” ત્યાં સવાર પડતાં વાઘ ચાલ્યો ગયો. પછી દેવતાત્મા વાંદરે કુંવરને વિ. સે. મિ. રા. એમ ચાર અક્ષરો ગોખાવ્યા, અને પછી ઝાડ ઉપરથી ઉતાર્યો. પછી તો કુંવર ગાંડા જેવો થઇ ગયો અને ‘વિ. સે. મિ. રા.’ એમ બોલતો બોલતો જંગલમાં ભટકવા લાગ્યો, ત્યાં તેને શોધવા નીકળેલા રાજાને એ મળી ગયો. રાજાએ કુંવરને ગાંડા જેવો જોઇને તથા વિ. સે. મિ. રા. જ બોલ્યા કરતો જોઇને દવાના, મંત્રના વગેરે ધણા ઉપાયો કર્યા પણ કાંઈ ફાયદો ન થયો ત્યારે એને ગુરૂ શારદાનન્દ યાદ આવ્યા. અને તેના શોક કરવા માંડ્યો.

મંત્રીએ રાજને ગપ્ત વાતનો નકામો શોક ન કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો અને એ સાથે વિ. સે. મિ. રા. નો સાચો ખુલાસો જે કોષ શોધી, કુંવરને સાબો કરી આપે તેને પોતે અર્ધું રાજ્ય આપશે એમ જાહેર કરવા સૂચવ્યું. પછી શારદાનંદની સલાહ પ્રમાણે મંત્રીએ કહ્યું કે “ મારા ઘરમાં એક સાત વર્ષની છોકરી છે તે જો કુંવરને જીવે તો સાબ કરી આપે ” રાજ કુંવરને લાઇ મંત્રીને ઘેર ગયો અને ત્યાં પડદા પછવાડે સંતાયેલા શારદા-નંદે વિ. સે. મિ. રા. એમાંના દરેક અક્ષરથી શરૂ થતા ચાર શ્લોકો કહ્યા. વિ. માંથી વિશ્વાસ, સે. માંથી સેતુંગત્વા, મિ. માંથી મિત્રદ્રોહી અને રા. માંથી રાજંસ્ત્વ એ રીતે ઉપલા અક્ષરોમાંથી શબ્દો નીકળે છે. અને પહેલા ત્રણ શ્લોકોમાં વિશ્વાસઘાતની નિન્દા અને ચોથા શ્લોકમાં એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત કહેલું છે. આ ચાર શ્લોકો સાંભળતાં જ કુંવર ગાંડો મટી ગયો. અને પછી પોતાની જંગલના અનુભવની વાત કરી. બધાને આશ્ચર્ય થયું. રાજએ પડદા પછવાડેથી શારદાનંદને શોધી, તેને પગે પડી, માફી માગી અને પોતાને બ્રહ્મહત્યામાંથી બચાવનાર તથા કુંવરની છંદગી બચાવનાર મંત્રીની પ્રશંસા કરી.

પરિશિષ્ટ આ.

કાલિદાસ કવિ સંબંધી પ્ર. ચિં.માં આપેલી કથા ખૂબ પ્રચલિત છે, એ આરૂપ-માં તારાનાથ (ઇ. સ. ૧૬૦૮)ના બૌદ્ધ ઇતિહાસમાં મળે છે. કદાચ તારાનાથે આવાજ કોષક મૂળમાંથી સંગ્રહ કર્યો હશે. આ એક જાતની લોક કથા છે. અને અનેક રૂપમાં કર્ણપરંપરાથી પ્રચલિત છે. કાલિકાના વરથી કાલિદાસને વિદ્યા પ્રાપ્ત થયાની, પણ પ્ર. ચિં.થી જુદી જાતની કથા માટે જુઓ Indian Antiquary Vol VII p. 115-117. કાલીદાસ એ નામજ આ બધી દંતકથાનું મૂળ હોય એમ લાગે છે. કાલિદાસ કવિ અને વરૂચિ બેય વિક્રમના સમકાલિન હોવાની પણ શ્રુતપરંપરા ચાલે છે. વિક્રમની સભાનાં નવ રત્નોમાં અમર, વરૂચિ અને વરાહમિહિર સાથે કાલિ-દાસનું પણ નામ છે:-

ધન્વન્તરિઃ ક્ષપણકોડમરસિંહશકુ

વેતાલભટ્ટઘટલર્પરકાલિદાસાઃ ।

ચ્યાતો વરાહમિહિરો નૃપતેઃ સભાયાં

રત્નાનિ ચૈ વરુચિર્નવ વિક્રમસ્ય ॥

પણ આ શ્રુતપરંપરા વિશ્વસનીય નથી. વિક્રમસંવત્ના આરંભ વખતેજ જ આ વિક્રમ રાજ થઇ ગયા હોય તો વરાહમિહિર જોનો સમય

(મરણુ ઇ. સ. ૫૮૭) ચોક્કસ છે તે તો વિક્રમની સભામાં નજ હોઇ શકે. કવિ કાલિદાસનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ થી આરંભી ઇ. સ. ૫૦૦ સુધીમાં જુદા જુદા વિદ્વાનો તરફથી મુકાય છે. ઇ. સ. ૬૩૪ના રવિકર્તિના લેખમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ હોવાથી તે પહેલાં કાલિદાસ થઈ ગયા એ તો ચોક્કસ છે. કેટલા વખત પહેલાં એ નક્કી કરેલું મુશ્કેલ છે. કૃષિ વગેરે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનો વધારે ઝોક ઇ. સ. ૪૦૦ ની આસપાસમાં-ગુપ્ત સમયમાં મુકવા તરફ છે. ન્યારે અત્યલ ઘણા વિદ્વાનોનો મત ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા શતકમાં મુકવા તરફ છે. અશ્વઘોષ પહેલાં કે કલિદાસ? એ પ્રશ્નનો ચોક્કસ જવાબ મુશ્કેલ છે.

કાલિદાસનાં ત્રણ મહાકાવ્યો ગણાવ્યાં છે તે તો કુમારસંભવ, રઘુવંશ અને મેઘદૂત, પણ છ પ્રબંધો ગણાવ્યા છે, તેમાં ત્રણ તો નાટકો હશે. ચોથો કદાચ ઋતુસંહાર, પાંચમો નલોદય હશે? છઠ્ઠો પણ કાલિદાસના નામથી કોઈક ગ્રંથ પ્રચલિત હશેજ. પણ વિદ્વાનો ત્રણ કાવ્યો અને ત્રણ નાટકોનેજ અને કેટલાક ઋતુસંહારને પણ મહાકવિ કાલિદાસની કૃતિઓ માને છે. બાકીના ગ્રંથો બીજા કાલિદાસના; કાલિદાસ નામના ત્રણ કવિઓ થઈ ગયા કહેવાય છે.

પરિશિષ્ટ ૬

મેરૂતુંગે અહીં આપેલો વિક્રમ પ્રબંધ ખાસ જૈનશ્રુત પરંપરા પ્રમાણે લખેલો છે. વિક્રમના તેરમા ચૌદમા શતકમાં વિક્રમ વિષે પ્રચલિત દંત-કથાઓમાંથી નમુના દાખલ થોડી કથાઓ જ મેરૂતુંગે આપી છે. પ્ર. ચિં.માં આપેલી તથા બીજી વિક્રમ સંબંધી કથાઓમાંથી બે મુખ્ય મુદ્દાઓ તરી આવે છે (૧) જૂના કાળમાં વિક્રમ નામના દાનવીર તથા સાહસિક રાજા થઈ ગયા; અને એના નામથી સંવત્ ચાલ્યો છે. (૨) શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરના ઉપદેશથી આ વિક્રમ રાજા જૈન થયા હતા.

ઉપરના બેય મુદ્દાઓ વિષે અહીં ટુંકામાં વિવેચન કરવું યોગ્ય છે. વિક્રમ નામનો રાજા જૂના કાળમાં થઈ ગયો હોવાની તથા એ દાનવીર તેમજ સાહસિક હોવાની માન્યતા કાંઈ કેવળ જૈન માન્યતા નથી. જૈનેતર સાહિત્યમાં પણ એ વિષે ઉલ્લેખો મળે છે-વિ. સં. ના ૧૧ મા શતકમાં લખાયેલા નવસાહસાંકચરિત નામના કાવ્યમાં અત્તીતે વિક્રમાદિત્યે ગત્તેઽસ્તં સાતવાહને (સ. ૧૧ શ્લો. ૯૪) એ રીતે વિક્રમનો તથા સાત વાહનનો ઉલ્લેખ છે. ખરી રીતે વિક્રમાદિત્ય અને સાત વાહન

નામના એ રાજ્યો જૂના કાળમાં થઇ ગયા હોવાની, મધ્ય કાળમાં સામાન્ય માન્યતા હતી. અને એ એય રાજ્યો વિષે અનેક દંત-કથાઓ પણ પ્રચારમાં આવી હતી. એ વખતનું વ્યાજ્ઞણ સાહિત્ય આ કથાઓથી અસ્પૃષ્ટ નથી એમ કથા સરિત્સાગર (કર્તા સોમશ્વર. ઇ. સ. ૧૦૭૦) ઉપરથી લાગે છે. કથા સરિત્સાગરમાં આવતી વૈતાલ પંચવિંશતિ કથાનો નાયક રાજા ત્રિવિક્રમસેન (વિક્રમસેનનો પુત્ર) એ અને અહીં આપેલ કથાઓનો નાયક વિક્રમાદિત્ય એક જ છે. (જુઓ કથા સરિત્સાગરના ટોનીએ કરેલા અંગ્રેજી ભાષાંતરની Penzerની નવી આવૃત્તિ The Ocean of Story Vol. VI p. 228.)

પણ અહીં વિક્રમ સંબંધી જૈનશ્રુત પરંપરામાં જળવાઇ રહેલ દંત-કથાઓનો વિચાર પ્રસ્તુત છે. અને વિક્રમ સંબંધી દંતકથાઓ સિદ્ધસેન દિવાકરના સંબંધને લીધે જૈનોએ વધારે જળવી રાખેલ છે એ સ્પષ્ટ છે.

વિક્રમસંબંધી આ દંતકથાઓ અચારે આ પ્રબંધ ચિંતામણિમાં, એનાજ સમકાલિન પ્રભાવક ચરિતમાં તથા તીર્થ કલ્પમાં, અને તેથી કાંઇક અર્વાચીન પ્રબન્ધકોશમાં, તેમજ કાંઇક પ્રાચીનતર પરિશિષ્ટ પર્વમાં અને તેરમા ચૌદમા શતકથી પ્રાચીન નહિ એવા સિંહાસન દ્વાત્રિંશિકા (બત્રીશ પુતળીની વાર્તા)માં મળે છે. આથીયે પ્રાચીનતર જૈન સાહિત્યમાં કવચિત્ ટુંકા ઉલ્લેખો મળે છે ખરા. પ્રબંધ ચિંતામણિ વગેરે ગ્રન્થોમાં એ વખતે લોકમાં પ્રચલિત વિક્રમ સંબંધી દંતકથાઓનો અને સુભાષિતોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. મેરૂતુંગ વગેરે ગ્રંથકારો કોઇ પ્રમાણભૂત મૂળમાંથી પોતે સંગ્રહ કરેલો છે એમ કહેતા નથી. માત્ર સત્સંપ્રદાય (good tradition)નો હવાલો આપે છે. છતાં આ જૈનશ્રુત પરંપરા તદ્દન નિર્મૂળ છે એમ કહેવું એ સાહસ છે. વિક્રમાદિત્ય નામનો કોઇ રાજા આ દેશના ઇતિહાસમાં થઇ ગયો છે કે નહિ એ પ્રશ્નનો ચોક્કસ ઉત્તર આપવો કઠણ છે. જેણે વિક્રમાદિત્યની પદવી ધારણ કરી હોય એવા તો એક કરતાં વધારે રાજાઓનાં નામ આ દેશના ઇતિહાસમાં મળે છે. દા. ત. ગુપ્ત વંશના ચંદ્રગુપ્ત બીજા (ઇ. સ. ૩૮૦ થી ૪૧૪) એ વિક્રમાદિત્યની પદવી ધારણ કરેલી, એજ રીતે એ પછી લગભગ સો વર્ષે થઇ ગયેલા યશોધર્મ રાજાએ પણ વિક્રમાદિત્યની પદવી ધારણ કરેલી. અને દક્ષિણના ચાલુક્ય વંશમાં તો વિક્રમાદિત્ય નામના અનેક રાજાઓ થયા છે. પણ વિક્રમ સંવત્ના આરંભ વખતે એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ ની આસપાસમાં જેના નામથી સંવત્ પ્રવર્તે એવો વિક્રમ નામનો

રાજ થઇ ગયો છે ખરો? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપે એવો, ઉત્કર્ષ લેખો કે સીકાઓનો પુરાવો હજી નથી મળ્યો. પૌરાણિક કે બૌદ્ધ શ્રુત પરંપરામાં પણ આ વિક્રમનું નામ નથી. પણ જૈન શ્રુતપરંપરામાં છે. એટલે ઐતિહાસિક વિચારણા માટે જૈન શ્રુતપરંપરાનું આખું ખોખું ટુંકામાં જોવું જોઈએ. જૈનશ્રુત પરંપરા કહે છે કે:—

અવન્તીમાં વિ. સં. ના આરંભ પહેલાં ગર્દભિલ્લ નામનો એક રાજા થઇ ગયો, આ રાજાએ જૈન સાધુ કાલકાર્યાર્યનું અપમાન કર્યું અને તેણે શકોની મદદથી ગર્દભિલ્લોનો નાશ કરાવ્યો. પણ કેટલાંક વર્ષ પછી ગર્દભિલ્લના પુત્ર વિક્રમાદિત્યે શકોને અવન્તીમાંથી હાંકી કાઢ્યા. પછી જૈન સાધુ સિદ્ધસેન દિવાકરના ઉપદેશથી પોતે જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો અને જગતને ઝાણ મુક્ત કર્યું. અને ત્યારથી વિક્રમનો સંવત્ ચાલ્યો. (જુઓ કાલકાર્યાર્ય કથાનક, પ્રભાવક ચરિતમાં કાલક સૂરિપ્રબંધ, જૈનસિંહાસન દ્વારિશિક્ષા, હાર્વર્ડસંસ્કૃત સીરીઝ Vol. XXVI p. 251 વગેરે.)

મહાવીરના નિર્વાણને ૬૮૩ વર્ષ ગયાં ત્યારે વિક્રમરાજાનો જન્મ થયો એવી દિગંબરમતની જૈન શ્રુત પરંપરા છે (જુઓ મૂળ પૃ. ૧૬ ટિ *) પણ સ્વેતાંબરમતની જે માન્યતા તીર્થ કલ્પ આદિમાં આપી છે તે પ્રમાણે મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૪૫૩ વર્ષે કાલકાર્યાર્ય અને ૪૭૦ વર્ષે વિક્રમ રાજ થયા છે. વચ્ચે કાણ કાણ થયા તે વિષે જૈનશ્રુત પરંપરાની ગોઠવણ નીચે પ્રમાણે છે.

રાજાનું નામ	વર્ષ
પાલક	૬૦
નવનંદ	૧૫૫
મૌર્યવંશીઓ	૧૦૮
પુણ્યપુત્ર	૩૦
ખલમિત્ર ભાનુમિત્ર	૬૦
નરવાહન કે નહવાન	૪૦
ગર્દભિલ્લ	૧૩
શક	૪

કુલ ૪૭૦

તીર્થ કલ્પના આધારે રા. દી. શાસ્ત્રીએ કરેલો ઉતારો ઉપર પ્રમાણે છે. જૈનપટ્ટાવલીઓમાં પણ આજ ગોઠવણ છે. પણ જિનસેને (પ્ર. સ. ૭૮૩-૮૪)

હરિવંશ પુરાણમાં જે ક્રમ આપ્યો છે તેમાં થોડો ફેર છે, દાખલા તરીકે જિનસેને મૌર્યોને બદલે મયૂરોને ૪૦ વર્ષ આપ્યાં છે, રાસભ (ગર્દભિલ્લ) રાજાઓને સો વર્ષ, અને નરવાહનને ૪૨ આપ્યાં છે.

આ સમગ્ર ગોઠવણની પરીક્ષા અહીં પ્રસ્તુત નથી, તેમ એટલો અવકાશ પણ નથી, પરંતુ “ ગર્દભિલ્લો થયા ” એવો ઉલ્લેખ પૌરાણિક વંશાવળીમાં છે, એ અહીં નોંધવું જોઈએ; માત્ર વિક્રમાદિત્યનું નામ પૌરાણિક વંશાવળીઓમાં નથી.

(બાકી ઉપર તીર્થ કલ્પના આધારે મહાવીરના સમયથી વિક્રમના સમય સુધીની જે વંશાનુક્રમની ગોઠવણ મુકી છે તેને બદલે બ્રાહ્મણ પરંપરા, બૌદ્ધ પરંપરા અને જૈન પરંપરા એ ત્રણની તુલના ઉપરથી તથા અશોક વગેરેના લેખો, એ વખતના સીક્કાઓ વગેરે ખીજાં સાધનો ઉપરથી એ વખતના રાજવંશોને જે કાલાનુક્રમ ઐતિહાસિકોને હાલમાં માન્ય થયો છે તે ક્રમથી જ હીસ્ટરી વૉ. ૧, વીન્સેન્ટ સ્મીથની અલ્ટીમીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીઆ વગેરેમાં જોવો.)

હવે. વિ. સં. નો આરંભ કયા રાજથી શા કારણે થયો એ વિષે પુરાતત્વ-સંશોધકોએ ઘણાં વર્ષોથી ખૂબ ચર્ચા કરી છે, પણ હજી છેવટનો સર્વમાન્ય નિર્ણય થયો નથી. ઉત્કીર્ણ લેખોના ચોક્કસ પુરાવાઓ ઉપરથી એટલું જણાય છે કે ઇ. સ. પાંચમા શતકથી એક માલવ સંવત્ માળવા તથા તેની આસપાસના પ્રદેશમાં પ્રચલિત હતો; ઇ. સ. આઠમા નવમા શતકથી એજ સંવત્ વિક્રમ સંવત્ પણ કહેવાવા લાગ્યો અને ક્રમશઃ વિક્રમ સંવત્ નામનોજ પ્રચાર સર્વવ્યાપી થઈ ગયો. પણ પહેલાં માલવ સંવત્ શા માટે ચાલ્યો અને પછી એનું નામ વિક્રમસંવત્ શા માટે પડ્યું ? શકલોકો-પરદેશીઓ-ને માળવામાંથી કાઢ્યા એ દિવસથી સંવત્ ચાલ્યો એવી પણ એક માન્યતા છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ માં કોણે માળવામાંથી શકોને કાઢ્યા ? આ પ્રશ્નનો જવાબ હમણાં પુરાતત્વવિત્ જયસ્વાલે આપ્યો છે તે નીચે ટુંકામાં નોંધ્યો છે, પણ પુરાતત્વજ્ઞોની સાધારણ માન્યતા અત્યાર સુધી એવી હતી કે ગમે તે કારણથી ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ માં માલવસંવત્ શરૂ થયો, પછી ચંદ્રગુપ્ત ખીજાએ ઇ. સ. ૪૦૦ ની આસપાસમાં શક ક્ષત્રિયોને હરાવ્યા અને પશ્ચિમહિંદ તાબે કર્યો, એ બનાવની યાદગીરીમાં માળવાના લોકોએ માલવસંવત્ને એ ચંદ્રગુપ્તની વિક્રમાદિત્ય પદવી ઉપરથી વિક્રમસંવત્ નામ આપ્યું. ખીજે મત હજીને હરાવનાર યશોધર્મ વિક્રમાદિત્ય (ઇ. સ. ૫૩૫) ના નામથી માલવસંવત્ને વિક્રમસંવત્ નામ મળ્યું એવો પણ છે. મૂળ સંવત્

ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ માં કનિષ્ઠે શરૂ કરેલો એવો એક મત પહેલાં ચાલેલો (જુઓ ઇમ્પીરીઅલ ગેઝીટીઅર ઓફ ઇન્ડિયા Vol. II p. 4-5 ની ટિ.) પછી સર જૉન માર્શલે એઝીઝ પહેલાંથી આ સંવત્ ચાલ્યો એવો મત પ્રગટ કર્યો. પણ ડા. કૉનોએ એ મતનું હમણાં બે વર્ષ પહેલાં જ સચોટ ખંડન કર્યું છે (જુઓ Historical Introduction to Corpus Inscriptionum Indicarum Vol. II part 1)

આ વિષયમાં કૃમ્ધીજ હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા (Vol. I.)માં રેપ્સને બહુ સરસ નોંધ કરી છે. એ કહે છે કે સીક્કાઓનો પુરાવો સાચો સમજાય તો આ સમય (ઇ. સ. પૂર્વે પ્રથમ શતક)ની ઐતિહાસિક સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે ઠાગે છે. આન્દ્રોએ વચલો મુલક કબજે કરીને ઉજ્જૈનનું રાજ્ય ધણું કરી શુંગ પુષ્યમિત્ર પાસેથી જીતી લીધું. એટલે લગભગ ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦ માં ઉજ્જૈનની ઉત્તરે ચવનોનું, પૂર્વમાં શુંગોનું અને દક્ષિણમાં આન્દ્રોનું જોર હતું અને વિરૂદ્ધ પુરાવો ન હોવાથી ઉજ્જૈન આન્દ્રોના હાથમાં હોવાનો સંભવ લાગે છે. પછી ઇ. સ. પૂર્વે ૭૫ ની આસપાસમાં પશ્ચિમમાં શંકાનું જોર થયું, શકદ્વીપના આ શંકા છેક ઉજ્જૈન સુધી વધ્યા હોવાનો સંભવ છે અને એ બનાવનું સ્મરણ ઉપરની કાલકાચાર્યની જૈન કથામાં જળવાઈ રહ્યું લાગે છે. (કાલકાચાર્ય કથાનક ઇ. સ. દશમ અગીઆરમા શતકની રચના હશે. સમગ્ર કથા માટે જુઓ પ્રસ્થાન પુ. ૧૩ અં. ૫) અલગત કથા સાચી છે કે ખોટી છે એ ચોક્કસ કહી શકાય એવું નથી. પણ એ સમયની જે ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ ખીન્ન ઐતિહાસિક સાધનોથી આપણે જાણીએ છીએ તે એ કથાથી વિરૂદ્ધ નથી. જૈનોને ઉજ્જૈનના રાજ્યને કનેડ્યા હોય અને તેઓએ આ પરદેશીઓની મદદ માગી હોય એ સંભવિત છે.

કૂર ગર્દભિલ્લ અને તેનો શંકાને મારનાર પૈરોપકારી પુત્ર વિક્રમાદિત્ય બેય ઐતિહાસિક પુરૂષો હોય, ગર્દભિલ્લોના વંશનો પુરાણોમાં ઉલ્લેખ મળે છે (જુઓ ભાગવત ૧૨-૧-૨૭, વિ. પુ. અં. ૪ અ. ૨૪ શ્લો. ૧૪). અને કેટલાક વિક્રમાદિત્યને ઉજ્જૈનનો કહે છે (દા. ત. નવસાહસાંક ચરિત, પ્ર. ચિં. વગેરે) તો કેટલાક પ્રતિષ્ઠાનનો કહે છે, તેનો ખુલાસો આ રાજ્યોનો આન્દ્રો સાથે સંબંધ માનવાથી થઈ શકે છે. ગર્દભિલ્લો કદાચ આન્દ્રોની શાખા હોય, આન્દ્રો અને શંકા વચ્ચેનું યુદ્ધ આ કાળથી શરૂ થયું હશે અને ઇ. સ. ખીજા શતકમાં જ્યારે ઉલ્કીર્ણ લેખો મળે છે ત્યારે એ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા શતકમાં શકોને પોતાના દેશમાંથી નસાડનાર શકારિ વિક્રમાદિત્ય ઉજ્જૈનમાં થઇ ગયા હોવાનો સંભવ છે છતાં શકોનો છેલ્લો વિનાશક તો વિક્રમાદિત્ય બિરૂદધારી (ઇ. સ. ૩૮૦ થી ૪૧૪) ચંદ્રગુપ્ત ખીજે જ છે. (કેમ્બ્રીજ હીસ્ટરી Vol. I. p. 531 to 533).

ઉપર આપેલા પ્રો. રેપ્સનના મતથી આગળ વધીને શ્રી. કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલ ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણીને જ વિક્રમ સંવત્ના મૂળરૂપ શકારિ વિક્રમાદિત્ય કહે છે; અલબત્ત વિક્રમ સંવત્ તેણે પોતે નહોતો ચલાવ્યો પણ માળવાના લોકોએ. આ ગૌતમી પુત્ર શાતકર્ણીએ જે શકરાજને હરાવ્યો અને અવન્તીમાંથી કાઢ્યો તે શક નહાપાન. આ અનુમાન માટે એમણે જૈન શ્રુત પરંપરાનો—ખાસ કરીને “ શાલવાહને નરવાનતી રાજધાનીને વારંવાર હુમલા કરીને લીધી ” એ અર્થની આવશ્યક સૂત્રની ટીકામાં ઉતારેલી એક ગાથાનો તથા તે ઉપરની કથાનો આધાર લીધો છે.

એજ લેખક કહે છે કે માળવાના સીક્કાઓ જેતાં ઇ. સ. પૂર્વેના પહેલા શતકમાં માલવોનાગણે ક્રોધ વિજયના સ્મરણમાં સીક્કાઓ પાડ્યા છે (માલવગણસ્યજય). હવે આ વિજય તે શકો ઉપર મેળવેલો વિજય હોવો નોંધએ અને માળવાના લોકોએ જ એ વિજયના સ્મરણમાં માલવ સંવત્ ચાલુ કર્યો હશે. માળવાના લોકોએ ગૌતમી પુત્ર શાતકર્ણીને શકો ઉપરની ચડાઇમાં મદદ કરી હોય એ પણ સંભવ છે.

વિક્રમાદિત્યની રાજધાની પૈઠલમાં હોવાની શ્રુતપરંપરાનો પણ ઉપરના અનુમાન સાથે મેળ એસે છે. આ સમગ્ર વિષયની સવિસ્તર ચર્ચા માટે The Journal of the B. & O. Research Society ના ૧૯૩૦ ના Vol. XVI. part 3 & 4 માં શ્રી. ડા. જયસ્વાલનો Problems of Saka-Satavahana History નામનો લેખ જુઓ. પણ આ ગૌતમીપુત્રને વિક્રમાદિત્યનું બિરૂદ મળ્યું નથી. આ બિરૂદ મેળવનાર તો ઇ. સ. ચોથા શતકમાં શકોનો નાશ કરનાર ચંદ્રગુપ્ત ખીજે જ; એ દાનવીર પણ હતો જ. પાછળથી દંતકથામાં આન્ધ્ર રાજ ગૌતમીપુત્ર અને ગુપ્ત રાજ ચંદ્રગુપ્ત બેય શક જેતાઓની એકતા ચર્ષ ગર્ષ હોવાનો સંભવ માનવાથી ઘણો ખુલાસો થઇ શકે છે; પણ જયસ્વાલનો મત ઐતિહાસિક મુશ્કેલીઓ વગરનો છે એવું નથી.

સિદ્ધસેન દિવાકર અને વિક્રમાદિત્ય

જૈન શ્રુતપરંપરા પ્રમાણે વિક્રમાદિત્યના ગુરૂ તરીકે શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર પ્રસિદ્ધ છે. પ્રબંધચિંતામણિકારે એ સંબંધ સ્પષ્ટ કહ્યો છે. ખીજા ગ્રંથોમાં

એ સંબંધને લગતી અનેક કથાઓ આપેલી છે. વળી તીર્થકલ્પ, પ્રભાવક ચરિત વગેરે ગ્રન્થોમાં સિદ્ધસેનનું ચરિત્ર પણ લંબાણુથી આપ્યું છે. પ્ર. ચિં. ની એક પ્રતમાં પણ કેટલુંક વિશેષ છે (જુઓ મૂળ પૃ. ૬ ટિ. ૧) ૪૨ પણ અધી કથાઓનો ટુંકો સાર એટલો જ છે કે સિદ્ધસેન વૃદ્ધવાદીના શિષ્ય હતા, પણ એમણે જૈનસિદ્ધાન્તોને સંસ્કૃત ભાષામાં ગુંથવાની ઇચ્છા કરી એ મોટું પાપ થયું અને તેના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે આર વર્ષ સુધી તપ સહિત તીર્થયાત્રા તથા જૈનધર્મની પ્રભાવના કરવાનું સ્વીકાર્યું. સિદ્ધસેન આર વર્ષ યાત્રામાં ગાળી પછી માળવે ગયા અને ત્યાં તેણે વિક્રમરાજને ઉપદેશ આપી જૈનધર્મનો અંગીકાર કરાવ્યો. સિદ્ધસેને મહાકાળના મંદિરમાં શિવને નમસ્કાર ન કર્યા અને રાજના આગ્રહથી નમસ્કાર કરતાં શિવલિંગ ફાટ્યું વગેરે કથા તો બ્રાહ્મણ ધર્મ કરતાં જૈનધર્મની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવા માટે ચલાવેલ ચમત્કાર કથા છે. પણ આ સિદ્ધસેનસૂરિ સમર્થ વિદ્વાન હતા એ નિઃસંશય; એમણે પ્રાકૃતમાં સન્મતિતર્ક જેવો અપૂર્વ મહાગ્રંથ રચ્યો છે અને સંસ્કૃતમાં દ્વાત્રિશિકાઓ (બત્રોશીઓ) રચી છે.

આ સિદ્ધસેનસૂરિનો સમય એમના ગ્રંથો ઉપરથી ચોક્કસ નક્કી થઇ શકતો નથી અને વિક્રમના સંબંધ ઉપરથી નક્કી કરવામાં વિક્રમ સં. ની ઉપર જોયેલી મુશ્કેલી નડે છે.

૨. શાલિવાહન પ્રબંધ.

૧૩ હવે દાનમાં તથા વિદ્વત્તામાં શ્રી શાલિવાહનની કથા જેમ સાંભળી છે તેમ ઉતારી છે; તેના પૂર્વજન્મની કથા આ પ્રમાણે છે. શ્રી પ્રતિષ્ઠાન નગરમાં સાતવાહન રાજા રાજ સ્વારી ફરવા જતા હતા; ત્યાં શહેરની બાજુમાં

૪૨ સિદ્ધસેન વૃદ્ધવાદીના શિષ્ય કેવી રીતે થયા એ સંબંધી ઉપર કહેલ પ્ર. ચિં. ની એક પ્રતમાં તથા પ્રભાવક ચરિતમાં આપેલ કથા જરા જોવા જેવી છે. વૃદ્ધવાદીએ શ્રીઋષભદેવની સ્તુતિથી મુસળને કુલ આણુયાં. આ જોઈને સિદ્ધસેન તેની સાથે વાદ કરવા તેની પછવાડે ગયા. અને વાદ કરવા માટે આગ્રહ કર્યો. વૃદ્ધવાદીએ શહેરમાં જઈને વાદ કરવાનું કહ્યું પણ સિદ્ધસેને કહ્યું “ અહીં જ વાદ કરીએ અને આ ગોવાળો સભ્ય થશે. ” વૃદ્ધવાદીએ હા પાડી, પછી સિદ્ધસેને સંસ્કૃતમાં પોતાને સિદ્ધાંત કહ્યો પણ તેમાં ગોવાળીઆ શું સમજે ? પછી વૃદ્ધવાદીએ એક જ પ્રાકૃત ગાથા કહી કે “ કોઈને મારવું નહિ, કાંઈ ચોરવું નહિ, પરસ્ત્રીગમન કરવું નહિ અને થોડામાં થોડું જે બને તે દાન કરવું એમ ધર્મમાર્ગે ચાલ્યા જવું. ” આ સાંભળી ગોવાળીઆઓએ વૃદ્ધવાદી જીત્યા એમ કહ્યું.

વહેતી નદીમાંથી તરંગો દ્વારા પાણીમાંથી કાંઠે આવી પડેલા એક માછલાને હસતું જોયું, એટલે પ્રકૃતિનો વિકાર થાય એ ખરાબ ચિંત્ન છે એમ જાણીને, બીકથી મુંઝાઈને, બધા ડાહ્યા માણસોને પોતાની (માછલું હસ્યું એ શું ?) એ શંકા પૂછવા માંડી; તેમાં જ્ઞાનસાગર નામના એક જૈન મુનિને પૂછ્યું. પોતાના વિશેષજ્ઞાનના બળથી તેણે તેનો પૂર્વ જન્મ જાણીને નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો કે “ તમે પૂર્વજન્મમાં આજ શહેરમાં લાકડાનો ભારો વેચી નિર્વાહ કરતા રહેતા હતા, અને તમને કાંઈ પ્રજા નહોતી, ત્યારે જન્મવાટાણે તમે આજ નદીને કાંઠે પથરા ઉપર બેસી સાથવો પાણીમાં પલાળી હમેશાં ખાતા. એક દિવસ કોઈ જૈનમુનિ એક માસનો ઉપવાસ કરી પાસેથી જતા હતા ત્યારે તમે તેને બોલાવી પારણું કરવા તે સાથવાનો પિંડો આપી દીધો. તે પાત્રે કરૈલા દાનના પ્રભાવથી અત્યારે તમે સાતવાહન રાજા છો. અને તે મુનિ દેવ થયા છે અને તે દેવથી અધિષ્ઠિત આ માછલાંએ તે લાકડાંનો ભારો વેચનાર જીવને-તમને આજ રાજરૂપે જોઈને આનંદથી હાસ્ય કર્યું છે. આ કથા નીચેના શ્લોકમાં સંગ્રહાઈ છે:—

(૧૯) માછલાનું મોટું હસ્યું એ જોઈને ભયભીત સાતવાહન રાજાને ઋષિએ કહ્યું કે “ તમે ખેલાં પૂર્વજન્મમાં આ નદીમાં મુનિને સાથવાથી પારણું કરાવ્યું હતું, તે તમને દેવથી (આ સ્થિતિમાં) જોઈને માછલું હસ્યું.” ૪૩

આ શ્રી સાતવાહને જાતિસ્મરણથી પૂર્વજન્મના વૃત્તાન્તને સાક્ષાત જોઈને ત્યારથી દાનધર્મમાં તથા મહાકવીઓનો તેમજ વિદ્વાનોનો સંગ્રહ કરવામાં પરાયણ રહેવા માંડ્યું. તેણે ચાર કોડ સુવર્ણ આપીને ચાર ગાથાઓ ખરીદી અને શાલિવાહન નામથી સંગ્રહેલી ગાથાઓના કોશનું મોટું શાસ્ત્ર રચાવ્યું. આ રીતે અનેક યશસ્વી કાર્યોના ભંડાર જેવા શ્રી સાતવાહન રાજાએ ધાંબા વખત સુધી રાજ્ય કર્યું. ઉપર કહેલી ચાર ગાથાઓ બહુશ્રુત માણસો પાસેથી જાણી લેવી. ૪૪

૪૩ આ માછલાંવાળી કથા થોડા ફેરફાર સાથે પ્રબંધકોશમાં મળે છે.

૪૪ એક હસ્તપ્રતમાં તથા છાપેલી પ્રતમાં “ આ ચાર ગાથાઓ નીચે પ્રમાણે છે.” એમ કહી દશ ગાથાઓ આપેલી છે જુઓ મૂળ પૃ. ૧૭ ટિ. ૪. પણ આ ગાથાઓને કથા ભાગ સાથે કરો સંબંધ નથી, અને ચાર કહીને દશ આપી છે એ ઉધારો અંતર્વિરોધ જોતાં, હાંશીઆમાં કોઈએ ગમે તે ગાથાઓ લખી દીધી હશે તે અંદર આવી ગઈ હોવાનો સંભવ છે. આ દશમાંની કોઈ ગાથાકોશની વેબરની આવૃત્તિમાં નથી મળતી એમ ટોનીએ નોંધ્યું છે.

પરિશિષ્ટ ક

માળવાના રાજ્ય મુંજના સમયમાં એટલે વિક્રમના અગીઆરમા શતકમાં વિક્રમાદિત્ય પેઠે સાતવાહન કે શાલિવાહનની જૂના વખતના પરાક્રમી રાજ્ય તરીકે પ્રખ્યાતિ હતી (જુઓ પરિશિષ્ટ ૬ માં ઉતારેલો નવસાહસાંકચરિતનો શ્લોક). સાતવાહન કે શાલિવાહન રાજ્યની કથા કથાસરિત્સાગરમાં પણ મળે છે (જુઓ તરંગ છઠ્ઠો). જેમાં સાતવાહનને પ્રતિષ્ઠાનનો રાજ્ય કહ્યો છે. અને ઋહરકથાના કવિ ગુણાદય અને સાતવાહનના પ્રસંગથી જ કથાસરિત્સાગરનો આરંભ થાય છે. પણ કથાસરિત્સાગરમાં નાગાર્જુન અને શાલિવાહનનો સંબંધ કહ્યો નથી, જ્યારે આ જૈનશ્રુતપરંપરા પ્રમાણેની શાલિવાહનની કથામાં નાગાર્જુનનો સંબંધ આવે છે. (જુઓ આજ ગ્રન્થનો પ્રકાશ પાંચમો).

અહીં પ્ર. ચિ.માં સાતવાહનની જે ટુંકી કથા આપી છે તે ખાસ જૈનશ્રુત પરંપરાની કથા છે, આ કથાના વિસ્તાર માટે તથા શાલિવાહનના જન્મની કથા માટે પ્રભાવક ચરિતમાં પાદલિખ પ્રબંધ તથા તીર્થકલ્પ જુઓ. તીર્થકલ્પ પ્રમાણે સાતવાહનનો જન્મ એક વિધવા બ્રાહ્મણી અને નાગરાજના સંબંધથી થયો હતો. કથાસરિત્સાગરમાં ગુણાદયનો જન્મ આ પ્રમાણે થયાનું કહેલું છે.

ઐતિહાસિક વિચારણા માટે ઉપયોગી હોય એવું કાંઈ પ્ર. ચિ.ની કથામાં તો મળતું નથી, પણ તીર્થકલ્પ વગેરેમાં આપેલી કથામાં આ સાતવાહન વિક્રમાદિત્યના સમકાલિન હતા, તેણે વિક્રમાદિત્યને હરાવેલા અને છેવટ તાપીની ઉત્તરમાં વિક્રમાદિત્યનું રાજ્ય અને દક્ષિણમાં સાતવાહનનું એ પ્રમાણે હદ બાંધી વગેરે વાત છે. દક્ષિણમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ થી લગભગ સાડાચારસો વર્ષ સુધી આન્ધ્ર વંશનું રાજ્ય હતું અને એ વંશના રાજ્યો સાતવાહન કહેવાતા. એટલે વિક્રમ સંવત્તના આરંભ વખતે દક્ષિણમાં સાતવાહનનું રાજ્ય હતું જ અને કોઈ વખત માળવા પણ આ આન્ધ્ર વંશના તાબામાં ગયું હતું એટલી ઐતિહાસિક હકીકતનું સ્મરણ ઉપલી દંતકથામાં લાગે છે. પણ સાતવાહન સંબંધી આ દંતકથા શ્રી. જયસ્વાલના તર્કની વિરુદ્ધ જાય છે. વાયુ, મત્સ્ય, વિષ્ણુ (અંશ ૪ અ. ૨૪) વગેરે પુરાણોમાં આન્ધ્ર વંશની વંશાવળી મળે છે, આ વંશાવળીઓ તથા એ વંશના તેમજ બીજા ઉત્કર્ણ લેખો ઉપરથી ઉકેલેલા આન્ધ્ર વંશના ઇતિહાસ માટે જુઓ વીન્સેન્ટ્સમીથની The Early History of India તથા પરિશિષ્ટ

હમાં ઉલ્લેખેલો શ્રી. જયસ્વાલનો લેખ). આ આન્ધ્ર વંશના સત્તરમા રાજનું નામ હાલ છે. અને ગાથા સપ્તશતી નામનો મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં રચાયેલો ગ્રંથ હાલના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પ્ર. ચિં. માં સાતવાહને સાતસો શ્લોકનો ગાથાકોશ રચાવ્યાનું કહ્યું છે તે આ હાલની ગાથા સપ્તશતીને ઉદ્દેશ છે. આ સંગ્રહમાંની ગાથાઓ એક કર્તાની કે એક કાળની નથી.

૩ શીલવ્રત વિષે ભૂયરાજ પ્રબંધ.

આ પ્રબંધ નીચે પ્રમાણે છે—છત્રીશ લાખ ગામવાળા ૪૫કાન્ય-કુળમાં કલ્યાણકટક નગરમાં રાજ્ય કરતો ભૂયદેવ રાજા પોતાના પખાલીની સ્ત્રીમાં પોતાને કામવાસના થઇ એના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે માળવામાં જઇ શ્રી. કદ્ર મહાકાળને આરાધી, માળવ દેશ તે દેવને સમર્પી, જાતે તાપસ થઇ ગયો એ પ્રમાણે ટુંકામાં વાત છે. ૪૨

૪૫ મૂળમાં કાન્યકુબ્જ નગરે કલ્યાણકટકે એ રીતે શપ્થો છે. રા. દી. શાસ્ત્રીએ કાન્યકુબ્જ દેશમાં કલ્યાણકટક નગરમાં એવો અર્થ કર્યો છે. એક પ્રતમાં સ્પષ્ટ એવો પાઠ પણ છે. પણ કન્યકુબ્જ કે કાન્યકુબ્જ (હાલનું કનોજ) એ શહેરનું નામ છે, જો કે એ શહેર જેનો રાજધાની હોય તે રાજ્ય માટે કાન્યકુબ્જ નામ વપરાય ખરે, પણ કલ્યાણકટક નામનું કોઇ શહેર કાન્યકુબ્જનો હકુમતના પ્રદેશમાં હતું કે હોય એવું જાણવામાં નથી. ટોનીએ કાન્યકુબ્જ નગરમાં એમ અર્થ કર્યો છે અને કલ્યાણકટક સંદિગ્ધ રાખેલ છે અને કટક એ કદાચ હાલના મહોલ્લાવાચક કટાનું સંસ્કૃત હોય એમ તર્ક કર્યો છે.

૪૬ ઉપર આપેલી કથા અમુક પ્રતોમાં નીચે પ્રમાણે વિસ્તારથી આપી છે. કાન્યકુબ્જ દેશમાં કલ્યાણ કટક રાજધાનીમાં રાજ્ય કરતા ભૂયદેવ રાજા એક દિવસ સવારે રાજમાર્ગે ઉપરથી જતા હતા, ત્યાં એક મહેલના ગોખમાં ઝેડેલી એક સ્ત્રીને જોઇને તેનું ચિત્ત હરાઇ જવાથી તેણે પોતાના પખાલીને તે સ્ત્રીને પોતાની પાસે તેડી લાવવાનો હુકમ કર્યો. તેણે આ સ્ત્રીને તેડી આવી મહેલમાં ક્યાંક સંકેત સ્થાનમાં રાખી, રાજને ખબર આપ્યા. પછી રાજાએ ત્યાં જઈ તે સ્ત્રીને પોતાની બાથમાં પકડી, પણ તે સ્ત્રીએ રાજાને કહ્યું “મહારાજ તમે સર્વ દેવતાઓના અવતાર જેવા છતાં આ એક હલકી જાતિની સ્ત્રીમાં કેમ મન ગયું ?” આ તેનાં અમૃત જેવાં વાક્યથી રાજાનો કામાગ્નિ થોડો શાંત થયો, પછી તેણે ‘તું કોણ છે ?’ એમ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે કહ્યું કે હું તમારા નોકર પખાલીની સ્ત્રી, તમારી દાસાનુ-દાસી છું.” તેની આ વાતથી મનમાં ચકિત થયેલા રાજાનો કામાગ્નિ સર્વથા શાંત થઈ ગયો. અને તેને પોતાની દીકરી ગણીને જવાની રજા આપી. તેના શરીરને પોતાના હાથ અડયા એમ વિચારી રાતે જ એ હાથને સજ કરવા માટે ખારીમાં હાથ રાખી કોક માણસના હશે એમ સમજવી પોતાના જ પહેરીગરો પાસે કપાવી

૪ વનરાજાદિ આપોત્કટ વંશ

૧૫ ઉપર કહેલા કાન્યકુબ્જના એક ભાગરૂપ ગુર્જરભૂમિ ૪૭માં ૪૮વઢીઆર નામના પ્રદેશમાં પંચાસર ગામમાં આપોત્કટ વંશના બાળકને ૪૯વલુ નામનાં ઝાડ ઉપર બાંધેલી ઝાળીમાં રાખી તેની માતા લાકડાં

નાખ્યા. પછી સવારે મંત્રીઓ પહેરીગરોને પકડતા હતા તેને રોકી પોતે માળને બઈ મહાકાળના મંદિરમાં શંકરની આરાધના કરવા માંડી. દેવની આજ્ઞાથી હાથ પાછા નેવા હતા તેવા થઈ જતાં, કાન્યકુબ્જના અર્ધાભાગ નેટલા માળવા દેશને અન્ત:પુર સાથે તે (મહાકાળ) દેવને આપીને તેની રક્ષા માટે પરમાર રાજપુત્રોની યોજના કરીને જલે તપસ્વીની દીક્ષા લઈ લીધી.

અહીં જે માળવા દેશ મહાકાળને અર્પણ કર્યાની વાત આવે છે તેનો આગળ પણ નિર્દેશ આવે છે. કાન્યકુબ્જના રાજાએ પરમારોને માળવાનું રક્ષણ કરવા માટે નીમ્યાનું જે કથન પ્ર. ચિં. ની એક પ્રતમાં મળે છે તેમાં પણ નીચેની હકીકત જ્ઞેતાં ઐતિહાસિક સત્યાંશ રહેલો દેખાય છે. પહેલું તે માળવાના પરમારો સ્વતંત્ર થયા પહેલાં કાન્યકુબ્જના રાજાઓના તથા દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોના મંડલેશ્વરો હોવાનો સંભવ છે, બીજું સ્વતંત્ર થયા ત્યારે કાન્યકુબ્જની ગુજરાત ઉપરની સત્તા પણ માળવાના પરમારોને મળી હશે અને તે સત્તા તેઓએ અમુક વખત સુધી જળવી રાખેલી એમ ૧૦૦૫નાં માળવાના રાજ સીયકનાં તામ્રપત્રો પ્રાંતિજ તાલુકાના હરસોળ મામમાંથી મળ્યાં છે તે ઉપરથી દેખાય છે. (જુઓ પુરાતત્વ પુ. ૨ અં. ૧ પૃ. ૪૨ તથા Journal of B. & O. research 1928 December ના અંકમાં રાખાલદાસ જ્ઞેનરછનો લેખ.)

૪૭ ગુજરાતનો કેટલોક ભાગ એક કાળે-વિક્રમની દશમી સદીમાં કાન્યકુબ્જના રાજાઓને તાબે હતો એમ બીજા ઐતિહાસિક પુરાવાઓથી સાબીત થાય છે. આટલો ઉપરના કથનમાં સત્યાંશ છે. (જુઓ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ભા. ૬ અં. ૩) પણ વનરાજાની બાલ્યાવસ્થા વખતે એટલે વિક્રમની આઠમી સદીમાં તે ગુજરાત ઉપર મોટે ભાગે દક્ષિણના પશ્ચિમી ચાલુક્યોની સત્તા હતી.

૪૮ વઢીઆર એટલે કચ્છ અને ગુજરાત વચ્ચેનો કચ્છના રણના કાંઠોનો પ્રદેશ. પંચાસર નામનું એક નાનું ગામ કચ્છના નાના રણની એક કોરે આવે સુધી છે. હાલમાં એ ભાગ રાંધણપુરના નવાબને તાબે છે.

૪૯ મૂળમાં વળ સખ્દ છે; વલુ એટલે તે કપાસના છોડ, એની ડાળીએ બાળકની ઝાળી લટકવી સુરકેલ છે. એક પ્રતમાં વાળ સખ્દ છે. એ પણ એક છોડનું નામ છે. પણ જિનમંડનગણિએ વૃક્ષશાસ્ત્રા એમજ લખ્યું છે એજ બરાબર છે મોટાં ઝાડની ડાળીએજ ઝાળી બંધાય.

વીણુતી હતી ત્યાં જૈનાચાર્ય શીલગુણસૂરિ પ્રસંગોપાત્ત આવી ગયા. અને તેમણે અપેરે પણ ઝાડની છાયા ખસી નહિ એ જોઈને, ઝાળીમાં રહેલા બાળકના પુણ્યનો એ પ્રભાવ છે એમ વિચાર કરીને, આ બાળક જૈનધર્મનો પ્રભાવક થશે એમ આશાથી તે બાળકની મા માટે આજીવિકાનો બંદોબસ્ત કરીને તેની પાસેથી તે બાળકને માગી લીધો. અને (પોતાની એક શિષ્યા) વીરમતીને ઉછેરવા આપ્યો. આ રીતે ઉછરતા એ બાળકને ગુરૂએ ૫૦વનરાજ નામ આપ્યું. અને આઠ વર્ષનો થયો ત્યારે તેને દેવની પૂજનાં સાધનો નો નાશ કરનાર ઉંદરોથી તે સાધનોની રક્ષા કરવાનું કામ સોંપ્યું. પણ વનરાજ તો ઢેકાં મારી ઉંદરોનો નાશ કરવા લાગ્યો, એટલે ગુરૂએ તેમ કરવાની ના પાડી. પણ વનરાજે કહ્યું કે એ (ઉંદરો)ને ચોથા (દંડરૂપ) ઉપાયથી જ વશ રાખી શકાય એમ છે. પછી તેના જાતક (જન્મ કુંડલી) માં રાજ્યોગ છે એમ વિચારીને તથા એ મોટો રાજ થશે એવો નિર્ણય કરીને તેને પાછો તેની માતાને સોંપી દીધો. અને માતી સાથે ભીલોના કાંઈ ગામમાં (પહ્લીભૂમૌ) રહીને ચોરના (ખરી રીતે ધાડપાકુના) ધંધાથી રહેતા પોતાના મામા સાથે બધે ધાડો^{૫૧} પાડવા લાગ્યો.

૫૦ મેરૂ તુંગે ઉપર વનરાજ પંચાસરના ચાવડાવંશનો હતો એટલું જ કહ્યું છે, તેની માતાનું પણ નામ નથી આપ્યું. પણ રત્નમાળામાં કૃષ્ણાણ્યે વનરાજના પિતા પંચાસરના રાજ જયશિખરી વિષે લાંબી કથા આપી છે. કાન્યકુબ્જ દેશના કલ્યાણ કટકના રાજ ભુવડે વીર જયશિખરીને કેવી રીતે હરાવ્યો અને તેની સગર્ભા રાણી રૂપસુંદરીને રાજ્યે પોતાના સાળા સુરપાળ સાથે કેવી રીતે જંગલમાં મોકલી દીધી, અને ત્યાં કોઈ ભીલડી સાથે રહેતાં તેને પુત્ર ઉત્પન્ન થયો ત્યારે એ કેવું કષ્ટ વેડતી વગેરે વર્ણન રત્નમાળામાંથી રાસમાળામાં પણ ઉતાર્યું છે. (જુઓ રાસમાળા ગુજરાતી ભાષાંતર ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૩ થો ૩૩). જિનમંડનગણિ કુમારપાલ પ્રબંધમાં મેરૂવંશને અનુસરે છે. પણ ધર્મારિષ્યમાં જુદી રીતે વૃતાંત છે:- તેમાં જયશિખરીની રાણીનું નામ અક્ષતા આપ્યું છે. આ રાણીને ધર્મારિષ્યક્ષેત્રમાં પીલુડીના વનમાં મોઠ બ્રાહ્મણો તપ કરતા હતા ત્યાં, તેઓના આશ્રયમાં મુકી આવવાનું જયશિખરીએ સુરપાળને કહ્યું અને ત્યાં જન્મેલા વનરાજને મોઠ બ્રાહ્મણોએ મોટા કર્યાં. અને જંગલમાં સુતેલા વનરાજના મોઠા ઉપર આવતા તડકાથી તેનું રક્ષણ કરવા નાગે પોતાની ફેણનું છત્ર કર્યું; એ જોઈને બ્રાહ્મણોએ આ ગુર્જરદેશનો રાજ થશે એમ વિચાર કર્યો. વગેરે કથા છે.

૫૧ મૂળમાં આપેલા ઘાટીપ્રપાત શબ્દ ગુજરાતી ખાડ પાડવીનું સંસ્કૃત કરેલું રૂપ લાગે છે.

૧૬ એક દિવસ કાકર ગામમાં કોઇ વેપારીના ઘરમાં ખાતર^{૫૨} પાડીને ન્યાં ધન ચોરવા જતા હતા ત્યાં દહીંના કામમાં હાથ પડી ગયો. એટલે અહીં તો હું જાઓ, એમ વિચાર કરીને તે બધું (ચોરેલું) ત્યાંજ મુકીને પાછો વળી ગયો. ખીજે દિવસે તે વેપારીની બહેન શ્રીદેવીએ રાતે છાનીરીતે સહોદરના હેતથી તેને ઘોલાવ્યો. અને ભોજન તથા કપડાં આપીને તેના ઉપર ઉપકાર કર્યો, ત્યારે વનરાજે વચન આપ્યું કે “ મારો રાજ્યાભિષેક થશે ત્યારે તને બહેન ગણીને તારી પાસે તિલક કરાવીશ.”^{૫૩}

૧૭ વળી એક વખત ચોરનો ધંધો કરતા વનરાજના ચોરોએ જંગલમાં એક ઠેકાણે જમ્યા નામના વાણીઆને (તેની પાસેથી ધન લુંટી લેવા) રોક્યો પણ તેણે ત્રણ ચોરને જોઇને પોતાની પાસેનાં પાંચ બાણમાંથી એ બાણ ભાંગી નાખ્યાં અને ચોરોએ એમ કરવાનું કારણ પૂછતાં તેણે કહ્યું કે “ તમે ત્રણ છો માટે ત્રણથી વધારે બાણ નકામાં છે,” ત્યારે (તેની પરીક્ષા જોવા) તેઓએ બતાવેલ ફરતી વસ્તુને તેણે બાણથી વીંધી નાખી, આથી તેઓ ખુશી થયા અને તેને પોતાની સાથે લઇ ગયા. પછી તેની યુદ્ધ કરવાની કળા જોઇને ચક્રિત થયેલા શ્રી વનરાજે “ મારો રાજ્યાભિષેક થાય ત્યારે તું મહામાત્ય થઇશ ” એમ વચન આપીને તેને જવા દીધો.^{૫૪}

૧૮ પછી એક વખત કાન્યકુબ્જના રાજાએ પોતાની પુત્રી શ્રી મહાલિકાને^{૫૫} પહેરામણી તરીકે કંચુક સંબંધમાં ગૂર્જરદેશ આપેલો, તેની (ખંડણી) ઉઘરાવવા કાન્યકુબ્જથી જે ‘ પંચોલી ’^{૫૬} આવેલો તેણે વન-

૫૨ મૂળમાં આપેલો સ્વાત્રપાતન શબ્દ પણ ઘાટીપ્રપાત જેવો ગુજરાતી ખાતર પાડવુંનો રૂપાંતર લાગે છે. પણ ખાતર પાડવું એનો અર્થ ચોરી કરવી એવો થાય છે. ન્યારે ખાત્રપાતન શબ્દ ચોરી માટે દીવાલમાં બાકાં પાડવું એ અર્થમાં મેરૂંગે વાપર્યો છે.

૫૩ ૧૬ મા પ્રબંધનો શ્રી દેવીવાળો વૃત્તાન્ત જિનમંડનગણિના કુમારપાલ પ્રબંધમાં પણ છે. આખી વાત બહારવટીઆઓની ચાલતી વાતોને મળતી છે. ટોનીએ મચકાળના કોઈ બહારવટીઆએ ધરધણીના ધરતું મીઠું ભુલથી હોઈ અડાડયું માટે તે ધરમાંથી કાંઈ ન લીધું એ મતલબની વીદાયતની દંતકથાનો સાર ૪-૨-૧૮૯૯ના ‘ હોબા ’ નામના વર્તમાન પત્રમાંથી ટિપ્પણીમાં ઉતાર્યો છે. (પૃ. ૧૭).

૫૪ જમ્બોનો ૧૭ મો પ્રબંધ જિનમંડનના કુમારપાળ પ્રબંધમાં લગભગ ઉપર પ્રમાણે મળે છે.

૫૫ જિનમંડનગણિએ મહાલિકાને બદલે મહાભૂલદેવી નામ આપ્યું છે.

૫૬ મૂળમાં પંચકુલ શબ્દ છે, એ શબ્દ આ પુસ્તકમાં અનેક સ્થળે મળે છે, એનો અર્થ કવચિત્ વસુદાતી નોકર જેવો તો કવચિત્ સામાન્ય નોકર જેવો જણાય છે.

રાજ નામના માણસને સેલ્લભૂત (ઉધરાણી કરનારાં માણસો સાથે રક્ષક તરીકે ભાલું લઇને કરનાર) નીમ્નો. છ મહિના સુધી દેશમાંથી વસુલ ઉધરાવીને ૨૪ લાખ^{૫૭} રૂપાના દ્રમ્મ અને ચાર હજાર તેજેનતિના ઘોડા એટલું લઇને સ્વદેશ તરફ પાછા ફરતા પંચકુલને સૌરાષ્ટ્ર નામના ઘાટમાં વનરાજે હણી નાખ્યો અને તેના રાગ્નતી ખીકથી ક્યાંક જંગલમાં એક વર્ષ સુધી પોતે છુપાઇ રહ્યો.^{૫૮}

૧૯ પછી વનરાજ પોતાના રાજ્યાભિષેક માટે શહેર સ્થાપવાની ઇચ્છાથી શરૂ ભૂમિની તપાસ કરતા હતા, ત્યાં પીપલુલા તળાવની પાળ ઉપર નીરાંતે ખેડેલા ભરવાડ સાખડના પુત્ર અણહિલે પૂછ્યું કે ' શું બુઝો છો ? ' ત્યારે તેના (વનરાજના) પ્રધાનોએ કહ્યું કે " શહેર વસાવવા યોગ્ય શરૂભૂમિ^{૫૯}

પંચકુલ શબ્દ હર્ષચરિતમાં તથા ઉત્કીર્ણ લેખોમાં પણ મળે છે. ગો. હી. ઓઝા હાલમાં વપરાતો પંચોલી શબ્દ આ પંચકુલમાંથી નીકળ્યો છે એમ કહે છે. Contributions to the History of the Hindu Revenue Systemમાં ધોસલે પંચકુલ એટલે કર્મ અધિકારી એમ અર્થ કર્યો છે. રા. દી. શાસ્ત્રીએ તે જમાં પાંચ મોટા અધિકારીઓ રહેલા તે એવો અર્થ અટકળે કર્યો છે.

કનોજ (મહોદય)નો રાજા દીકરી માટે ગુર્જરદેશમાં (કર) ઉધરાવતો એમ તેા સુકૃતકીર્તિકલ્પોદિનીમાં પણ કહ્યું છે (બુઝો શ્લોક ૧૦)

૫૭ પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી તેા કાવ્ય સીકાઓને ' દ્રમ્મ ' કહેતા એમ કહે છે (બુઝો યોગેગેઝીટીઅર Vol. I part I p. 151). પં. ગો. હી. ઓઝાએ ૪ થી છ આનાની કામતના રૂપાના સીકાને દ્રમ્મ કહેતા એમ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ (પૃ. ૪૨૬ ટિ. ૪)માં લખ્યું છે.

૫૮ આ અઠારમો પ્રબંધ જિનમંડનગણિએ લગભગ આજ પ્રમાણે આપ્યો છે. પણ ૨૪ લાખ રૂપક દ્રમ્મને બદલે ચૌવાંશ લાખ સોનાં નાણું અને ચારસો ઘોડા એમ લખ્યું છે. ઉપર તેજે નતિના ઘોડા એમ લખ્યું છે તેનો અર્થ હાલમાં કાઠીઆવાડમાં તેજણ ઘોડા કહે છે તે હશે ?

૫૯ જે ઠેકાણે સસલું કુતરાંની સામું થાય તે શહેર વસાવવા યોગ્ય ભૂમિ અને એવી જમીન ઉપર આ શહેર વસાવેલું એવી દંતકથા ધણાં શહેરો માટે દક્ષિણમાં પણ ચાલે છે. દા. ત. વિજયનગરની સ્થાપનાની કથા. (બુઝો સેવેલનું Forgotten Empire p. 299-300 તથા પ્રો. હેરાસનું Beginings of Vijayanagar History p. 149) તેમજ અમદાવાદ માટે 'જમ કુતે પર સરસા આથ તળ બાદશાહને શહેર બસાયા' વગેરે પ્રસિદ્ધ દંતકથા છે. એ દંતકથા અર્થે વગરની છે તથા કેટલાંક મોટાં શહેરો માટે ચાલે છે એમ શ્રી રત્નમણિરાવ ભીમરાવે પણ નોંધ્યું છે. (બુઝો ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ પૃ. ૩૦)

શોધીએ છીએ.” “જે તે શહેરને માફ નામ આપો તો એવી જમીન ખતાવું” એમ કહીને જળ (પીલુડી ?)નાં ઝાડ પાસે જમીને જેટલી જમીનમાં સમલાએ કુતરાને જહીવરાવ્યો હતો તેટલી જમીન ખતાવી. અને ત્યાં અણહિલ્લપુર નામથી વિક્રમ સં. ૮૦૨ વર્ષમાં વૈશાખ સુદિ ખીજને સોમે ૬૦ શહેર વસાવીને તે જળના ઝાડના મૂળ આગળ ધવલગૃહ કરાવીને, રાજ્યાભિષેકના મુહૂર્ત વખતે કાકરગામમાં રહેતી તે માનેલી બેન શ્રીદેવીને તેડાવીને, તેની પાસે તિલક કરાવીને પચાસ વર્ષના વનરાજે પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. અને તે જમ્ય નામના વાણીઆને મહામાત્ય બનાવ્યો. પછી પંચાસર ગામથી શ્રીશીલગુણ સૂરિને ભક્તિપૂર્વક બોલાવી ધવલગૃહ (રાજમહેલ)માં પોતાના સિંહાસન ઉપર બેસારી સાતે ૬૧ અંગ-વાળું રાજ્ય તેમને અર્પણ કરીને કૃત્તોમાં શિરોમણિપાણું ખતાવ્યું. પણ નિરપૃહ હોવાથી તેઓએ (રાજ્ય લેવાની) ના પાડી. પણ વનરાજે પ્રત્યુપકાર શુદ્ધિથી એમની આરા પ્રમાણે શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાવાળું ૬૨ પંચાસર નામનું જૈન મંદિર કરાવ્યું અને તેમાં પોતાની પૂજક તરીકેની

૬૦ અણહિલ્લપુર નામ અણહિલ્લ ભરવાડે ખતાવેલી જમીન ઉપરથી પડયું એ તો અણહિલ્લપુર નામ ઉપરથી પાછળથી ઉપજેલી દંતકથાનું લાગે છે. પણ અણહિલ્લપુર પાટણની સ્થાપનાની તિથિ એ મોટી ઐતિહાસિક ચર્ચાનો વિષય છે. ઉપર મેરૂતંગે સંવત ૮૦૨ વૈશાખ સુદિ ખીજ એ રીતે પાટણની સ્થાપનાની તિથિ આપી છે, પણ તેણે જ વિચારશ્રેણીમાં સંવત ૮૨૧ વૈશાખ સુદિ ખીજને સોમ (તદ્વત્ સંવત્ ૮૨૧ વર્ષે વૈશાખ શુદિ ૨ સોમે ચાલુદાવંશોત્પન્નઃ વનરાજઃ શ્રીબળહિલ્લપુરમસ્થાપયત્) એ રીતે તિથિ આપી છે. ધર્મારણ્યમાં સંવત ૮૦૨ અષાઠ સુદ ત્રીજને રાનિવાર આપેલ છે (અ. ૬૬ શ્લો. ૮૪) પાટણના ગણપતિ મંદિરની મૂર્તિ નીચેના લેખમાં સં. ૮૦૨ ચૈત્રસુદિ ખીજને શુક્રવાર લખેલ છે. રાસમાળાએ જ્ઞાપેલ એક કવિતના સારમાં સં. ૮૦૨ મહાવદિ ૭ ને રાનિવાર લખેલ છે. (જુઓ રાસમાળા પૃ. ૪૧) અને પાટણની રાજવંશાવલિમાં સં. ૮૦૨ શ્રાવણ સુદિ ખીજ ને સોમ આપેલ છે. (એજન પૃ. ૪૨) આ જુદી જુદી તિથિઓમાંથી પ્ર. ચિં. માં તથા ધર્મારણ્યમાં આપેલીનાં તિથિવાર ગણિત કરતાં મળી રહે છે. બાકીનાં નથી મળતાં (જુઓ કાન્તમાળામાં શ્રી. રામદાસ યુનીલાલ મોદીનો લેખ પૃ. ૧૫૭)

૬૧ રાજ્યનાં સાત અંગો તરીકે સ્વામી (રાજ) અમાત્ય, સુદત્ (મિતરાજ) કુર્ગ, રાષ્ટ્ર, લશ્કર, અને કોશ એ પ્રમાણે ગણાય છે.

૬૨ પંચાસર પાર્શ્વનાથ નામનું જૈન મંદિર અત્યારે પાટણમાં છે અને તેમાં વનરાજની રાજહત્રવાળી આરાધક મૂર્તિ પણ છે પણ બેમાંથી એકય વનરાજના સમયનાં નથી.

મૂર્તિ બેસારી તેમજ પોતાના રાજમહેલ પાસે કંઠેશ્વરીનું મંદિર કરાવ્યું. ૬૩
(૨૦) વનરાજથી આરંભાયલું ગૂર્જરાનું આ રાજ્ય જૈનોએ મંત્રાથી સ્થાપ્યું છે, પણ જૈનદ્વેષીઓ એ વાતથી રાચતા નથી. ૬૪

૨૦ શ્રી વનરાજે ૫૬ વર્ષ, બે માસ અને એકવીશ દિવસ રાજ્ય કર્યું, તેનું આખું આયુષ્ય ૧૦૯ વર્ષ, બે માસ અને એકવીસ દિવસનું હતું. ૬૫
સં. ૮૬૨ વર્ષે આષાઠ સુદિ ત્રીજને ગુરવારે અશ્વિની નક્ષત્રમાં સિંહ લગ્નમાં વનરાજના પુત્ર શ્રી ચોગરાજનો રાજ્યાભિષેક થયો. ૬૬ તેને ત્રણ કુંવર હતા.

૨૧ એક વખત ક્ષેમરાજ નામના કુંવરે રાજને વિગ્નિ કરી કે
“ખીજ દેશના રાજનાં વહાણો પવનના તોફાનથી વીખરાઈ ગયાં છે અને ખીજે કોઈ કાઠિયા શ્રી સોમેશ્વર પાટણમાં આવી ચડયાં છે. હવે, આ વહાણોમાં એક હજાર તેજસ્વી ઘોડાઓ, એકસો પચાસ હાથી અને ખીજ વસ્તુઓ કરોડોની સંખ્યામાં છે. એ બધું આપણા દેશમાં થઈને પોતાના મુલકમાં જશે. જો મહારાજ હુકમ કરે તો એ બધું હુંડી લઈએ.” ત્યારે રાજએ ના પાડી. એ પછી તે ત્રણે કુંવરોએ “રાજ ધરડા થવાથી

૬૩ ૧૬ મો પ્રબંધ જિનમંડન ગણિના કુમારપાલ પ્રબંધમાં પણ આ પ્રમાણે છે.

૬૪ આ શ્લોક કુમારપાલ પ્રબંધમાં પણ મળે છે. પણ જૈનોનો ગૂર્જરાનું રાજ્ય પોતે સ્થાપ્યોના આ દાવા તેના દ્વેષીઓ એટલે બ્રાહ્મણો કબુલ રાખતા નથી એ વાતને ધર્મારણ્યની મોઢોએ વનરાજને ઉછર્યાની જુદી જાતની દંતકથાથી ટકા મળે છે.

૬૫ સંવત્ ૮૦૨ થી ૬૦ વર્ષ વનરાજે રાજ્ય કર્યું, એમ પ્ર. ચિંત્રી બે પ્રતોમાં પાઠ મળે છે. (જુઓ મૂળ પૃ. ૨૧ ટિ. ૨) અને જિનમંડન ગણિએ પણ વનરાજે સાઠ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે. રાજવલી કોષ્ટકમાં પણ એમ છે. સુકૃત સંકીર્તન અને સુકૃતકીર્તિકલ્લોદિનીમાં વનરાજને આપોતકટ વંશનો સિંહ કે વનમાંથી ઉઠેલો વીર કહેવ છે, એ બાળક હતો ત્યારે એના ઉપરથી છાયા ન ખસવાની વાત સુકૃત કીર્તિકલ્લોદિનીમાં નોંધાયેલ છે. (શ્લો. ૬).

વનરાજે અણહિલપુર પાટણ સ્થાપ્યું અને પંચાસરતું મંદિર બંધાવ્યું એટલું આ બેય ગ્રંથોમાં મળે છે.

૬૬ એક પ્રતમાં સં. ૮૬૨ વર્ષે એટલોજ પાઠ છે મહિનો, તિથિવાર વગેરે નથી. અને અમુક પ્રતમાં આષાઠ શુદ્ધિ ૧૩ લખી છે. (જુઓ મૂળ પૃ. ૨૧ ટિ. ૨, ૩).

ધેલા થઇ ગયા છે” એમ ગણીને પોતાના મુલકના સીમાડા ઉપર લશ્કરને તૈયાર રાખીને છુપાયેલા ચોરોની રીતે એ અધું પડાવી લઇ પોતાના આપ પાસે હાજર કર્યું. અંદરથી કોપેલા પશુ મુંગા રહેલા રાજ્યે તેઓને કાંઇ આવકાર ન આપ્યો. એ અધું રાજ્યને સોંપી દઇને ક્ષેમરાજ કુંવરે “આ સાંઈ કામ કર્યું કે નહાંઈ?” એમ પૂછ્યું. ત્યારે રાજ્યે જવાબ આપ્યો કે “જે સાંઈ કામ કર્યું એમ કહું તો ખીજની વસ્તુઓ હુંટવાનું પાપ લાગે; જે નહાંઈ કર્યું એમ કહું તો તમારા મનમાં ખેદ થાય. માટે મૌનમાંજ શ્રેય છે, એમ સિદ્ધ થયું. હવે તમે પહેલાંજ પૂછ્યું ત્યારે ખીજનું ધન હુંટવાની ના પાડી તેનું કારણ સાંભળો. જ્યારે ખીજ રાજ્યોના રાજ્યો અથવા રાજ્યોનાં રાજ્યની પ્રશંસા કરે છે ત્યારે ગૂર્જરદેશમાં ચોરોનું રાજ્ય છે એમ મશ્કરી કરે છે. આપણા એલચી^{૬૭} આ વાત પત્રદ્વારા જણાવે છે ત્યારે આપણા પૂર્વજો વિષે કાંઇક ગ્લાનિ થઇને દુઃખ થાય છે, આ પૂર્વજોનું કલંક અથવા લોકોના હૃદયમાંથી ભુલાઇ જાય તો અથવા રાજ્યોની હારમાં આપણે પણ રાજ્ય કહેવાઇએ. પણ થોડા ધનના લોભથી તમે આ પૂર્વજોનું કલંક વિસ્તારીને તાનું કર્યું છે.” પછી રાજ્યે આસુધશાળામાંથી પોતાનું ધનુષ્ય મગાવીને “તમારામાં જે બળવાન હોય તે ચડાવે.” એમ કહ્યું. પણ કોઇથી તે ચડાવી શકાયું નહિ. ત્યારે રાજ્યે રમતમાં તેની પણજ ચડાવીને કહ્યું :-

(૨૧) રાજ્યોના હુકમનો ભંગ થાય, સેવકોની રોજી અંધ થાય, અને સ્ત્રીઓની (પતિથી) જુદી પથારી એ શસ્ત્ર વગરનો વધ કહેવાય છે.

“આ પ્રમાણે નીતિશાસ્ત્રનો ઉપદેશ હોવાથી અમારો આ રીતે શસ્ત્ર વગર વધ કરનાર પુત્રોને શી શિક્ષા કરવી યોગ્ય છે?” આ કારણથી રાજ્યે પ્રાયોપવેશન (અનજળનો ત્યાગ) કરીને એકસો વીશ વર્ષની ઉંમરે ચિતામાં પ્રવેશ કર્યો. આ રાજ્યે શ્રી ભટ્ટારિકાચોગીશ્વરીનું મંદિર અંધાવ્યું હતું.

૨૨ આ રાજ્યે ૩૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, પછી સં. ૮૯૭ થી ૨૫ વર્ષ શ્રી ક્ષેમરાજે રાજ્ય કર્યું. પછી સં. ૯૨૨ થી ૨૯ વર્ષ શ્રી ભૂયડે રાજ્ય કર્યું, આણે શ્રી પાટણમાં શ્રી. ભૂયડેશ્વરનું મંદિર અંધાવ્યું હતું. પછી સં. ૯૫૧ થી શ્રી. વૈરીસિંહે ૨૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, પછી સં. ૯૭૬ થી ૧૫ વર્ષ

^{૬૭} મૂળમાં સ્થાન પુરુષ શબ્દ છે, તેનો અર્થ તે સ્થળે રહેતાં માણસો એવા સામાન્ય રીતે થાય. આ પુસ્તકમાં કવચિત્ જનસુસ જેવા અર્થમાં પણ આ શબ્દ વપરાયેલો દેખાય છે.

શ્રી રત્નાદિત્યે રાજ્ય કર્યું, પછી સં. ૯૯૧ થી ૭ વર્ષ શ્રી. સામંતસિંહે રાજ્ય કર્યું. આ પ્રમાણે ચાપોતકટ વંશમાં સાત રાજાઓ થયા અને વિ. સં. ના ૯૯૮ વર્ષ સુધી રાજ્ય ચાલ્યું.

પરિશિષ્ટ (ત્વ)

ચાવડા વંશની વંશાવળી.

પ્રબંધકારોના કહેવા પ્રમાણે ચાવડા વંશના કુલ ૧૯૬ વર્ષના રાજ્ય-કાળમાં કોષ્ટ પણ્ય રાજ્યકર્તાનો ઉત્કીર્ણ લેખ ૬૭ સુધી મળ્યો નથી, એટલે એ વંશ વિષે જે કંઈ માહિતી મળે છે તે એ વંશના પહેલા રાજા પછી લગભગ ચારસોથી પાંચસો વર્ષે અને છેલ્લા રાજા પછી બસસોથી ત્રણસો વર્ષે લખાઈ છે. અને એ વંશાવળી વિષેનાં લખાણોમાં પરસ્પર વિરોધ પણ ધણો છે. ઉપર પ્ર. ચિ.ની વધારે પ્રતોમાં આપેલી વંશાવળી ઉતારી છે, પણ પીટર્સનવાળી વચ્ચંચક હાથપ્રતમાં તથા છાપેલી પ્રતમાં નીચે પ્રમાણે પાઠ છે :-

- ૧ વનરાજ સં. ૮૦૨ થી ૫૯ વર્ષ, ૨ માસ અને ૨૧ દિવસ સુધી
- ૨ યોગરાજ સં. ૮૬૨ આપાઠ સુદિ ૩ થી ૮૭૮ શ્રાવણ સુદિ ૪ સુધી ૧૭ વર્ષ ૧ માસ અને ૧ દિવસ
- ૩ રત્નાદિત્ય સં. ૮૭૮ શ્રાવણ સુદિ ૫ થી સં. ૮૮૧ કાર્તિક સુદિ ૯ સુધી ત્રણ વર્ષ, ૩ માસ
- ૪ (નામ નથી) સં. ૮૮૧ થી સં. ૮૯૮ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૩૩ શનિ સુધી
- ૫ ક્ષેમરાજ સં. ૮૯૮ થી સં. ૯૨૨ ભાદરવા સુદિ ૧૫ રવિ સુધી વર્ષ ૩૮ માસ ૩ દિ. ૧૦
- ૬ ચામુંડ સં. ૯૩૫ આશ્વિન સુદિ ૧ સોમથી સં. ૯૩૮ માઘ વદિ ૩ સોમ સુધીમાં ૧૩ વર્ષ ૪ માસ ૧૬ દિન
- ૭ શ્રી આકદેવ સં. ૯૩૮ થી સં. ૯૬૫ પોષ સુદિ ૯ બુધ સુધી વર્ષ ૨૬ માસ ૧ દિ. ૨૦
- ૮ ભૂયગડ સં. ૯૬૫ થી ૯૯૧ આપાઠ સુદિ ૧૫ સુધી ૨૭ વર્ષ ૬ માસ ૫ દિવસ

આ પ્રમાણે ચાપોતકટ વંશમાં સાત પુરૂષોએ ૧૯૦ વર્ષ જે માસ અને સાત દિવસ રાજ્ય કર્યું.

(બુઓ મૂળ પૃ. ૨૨ ની* ટિપ્પણી) આ પાઠ કેટલો અશુદ્ધ છે તે કહેવાની જરૂર નથી. હસ્તપ્રત મેળવ્યાથી મુશ્કેલી ઘટતી નથી પણ વધે છે કારણ કે એમાં પુરા આંકડાજ નથી આપ્યા. નામ સાત આપ્યાં છે, છતાં આઠ નામ માનો તોજ કાંઈક મેળ પાય એવું છે અને કમ પણ ઉપરથી બુદ્ધો

છે. બીજી પ્રતોમાં માત્ર વર્ષેજ આપ્યાં છે. ત્યારે આમાં મહિનો, તિથિ, વાર અને નક્ષત્ર પણ આપેલ છે, છતાં ગણતરી કરતાં બે શિવાય ભાગ્યેજ કોઇનો મેળ બેસે છે (જુઓ રામલાલ યુનીલાલ મોદીનો ચાવડાઓની વંશાવળી નામનો લેખ ભાવનગર સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ, ઇતિહાસ વિભાગ પૃ. ૪૦).

શ્રી. રામલાલ યુનીલાલ મોદીએ ગણિતની મદદથી આ વંશાવળીને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે અને નામ નથી ત્યાં વૈરિસિંહનું નામ મુક્યું છે. પ્ર. ચિં.નીજ આ બે વંશાવળી ઉપરાંત (૧) સુકૃતસંકીર્તન, (૨) સુકૃતકીર્તિ કલ્લોલિની (૩) વિચારશ્રેણી (૪) કુમારપાલપ્રબંધ (૫) ધર્મારણ્ય (૬) રત્નમાળ (૭) મિરાતેઅહમદી (૮) પ્રવચનપરીક્ષા, (૯) રાજા વલી કોષ્ટક તથા ભાટ ચારણોના ચોપડાઓ વગેરેમાં આ વંશાવળી મળે છે. અને પહેલા બે ગ્રંથો શિવાય બાકીના ગ્રંથોમાં રાજ્યકાળનાં વર્ષો પણ આપ્યાં છે. વળી પહેલા બે ગ્રંથો પ્ર. ચિં. પહેલાં લગભગ પોણાસો વર્ષ ઉપર રચાયેલ છે, વિચારશ્રેણી તો મેરૂતુંગનોજ લખેલો ગ્રંથ છે, જેમાં માત્ર વંશાવળી છે. કુમારપાલ પ્રબંધ પ્ર. ચિં. ૫૬૧ સં. ૧૪૯૨ માં રચાયેલ છે. ધર્મારણ્ય પણ પંદરમા શતકથી પ્રાચીન નથી. રત્નમાળ પણ પ્ર. ચિં.થી અર્વાચીન જણાય છે. મિરાતે અહમદી (અઢારમા શતકનું મધ્ય)નો તો પ્ર. ચિં.જ આધાર હશે. બાકીના ચોપડા વગેરે પણ પ્ર. ચિં.થી અર્વાચીન જ છે.

હવે વિચારશ્રેણી મેરૂતુંગનો જ લખેલો ગ્રંથ છે. છતાં એનો પાઠ પ્ર. ચિં.ના ઉપર આપેલા બેમાંથી એકેય પાઠને પૂરેપૂરો મળતો નથી એ જરા વિચિત્ર સ્થિતિ છે. પણ વિચારશ્રેણીમાં સાત નહિ પણ આઠ રાજ્યો ગણ્યા છે અને તેનો અનુક્રમ પણ ઉપર પ્રમાણે છે એટલું ટિપ્પણીમાં આપેલ પાઠ સાથે વિચારશ્રેણીનું મળતાપણું છે. પરંતુ વનરાજના રાજ્યકાળનો આરંભ સં. ૮૨૧ માન્યો છે, અને છેલ્લા રાજાનો રાજ્યકાળ ૧૦૧૭ માં પૂરો થયો માન્યો છે એ મોટો ફેર છે. વિચારશ્રેણી શિવાય કોઇ પણ ગ્રંથમાં ચાવડાવંશને ૮૨૧ થી ૧૦૧૭ સુધી માન્યો નથી. તેમજ ઉપર આપેલા ટિપ્પણીના પાઠ શિવાય બધા ગ્રંથોમાં ચાવડાવંશનો કુલ રાજ્યકાળ ૧૯૬ વર્ષનો માન્યો છે.

હવે સુકૃતસંકીર્તન અને સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની નામના મેરૂતુંગથી જૂના જે બેજ ગ્રંથોમાં ચાવડાવંશની વંશાવળી મળે છે તે બેયમાં રાજ્યકાળનાં વર્ષો, આદિઅંતનાં વર્ષો કે કુલ વર્ષો કશું આપ્યું નથી. માત્ર રાજ્યોનાં

નામો અને કોઈ કોઈ વિષે એકાદ બે પ્રસંગો નોંધેલ છે. આ બે પ્રથેમાં અનુક્રમ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) વનરાજ (૨) યોગરાજ (૩) રત્નાદિત્ય (૪) વૈરિસિંહ (૫) ક્ષેમરાજ (૬) ચામુંડ (૭) આહડ (૮) ભૂભટ.

પ્ર. ચિં.ની ટિ.વાળી પ્રતમાં આજ અનુક્રમમાં આજ નામો છે, માત્ર સાતમાનું નામ આહડને બદલે આહડ અને આઠમા ભૂભટનું ભૂયગડ છે. અને વિચારશ્રેણીમાં અનુક્રમ ઉપર પ્રમાણેજ છે પણ સાતમાનું નામ ધાધડ દેવ છે આઠમાનું નામ કેટલીક પ્રતોમાંથી પડી ગયું છે, પણ વોટસન મ્યુઝીઅમની પ્રતમાં સામંતસિંહ છે. ભૂભટ કે ભૂયગડ એણેજ શ્રી. રા. ચુ. મોદી કહે છે તેમ સામંતસિંહ પદવી ધારણ કરી હશે. ધર્મારણ્યમાં ઉપરનોજ અનુક્રમ છે માત્ર આહડ કે ધાધડને બદલે ઉધડ લખ્યું છે, એટલો ફેર છે.

હવે પ્ર. ચિં. મૂળમાં જે અનુક્રમ આપ્યો છે તેજ કુમારપાલ પ્રબંધ, રત્નમાળ, મિરાતે અહમદી, પ્રવચન પરીક્ષા, રાજવલી ક્રાંટક, અને ભાંડારકરના ૧૮૮૩-૮૪ ના રિપોર્ટમાં છપાયેલ છુટી વંશાવળી, આ બધામાં રાજ્યકાળનાં વર્ષ સાથે એક સરખો-નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) વનરાજ ૫૯ કે ૬૦ વર્ષ (૨) યોગરાજ ૩૫ (૩) ક્ષેમરાજ ૨૫ (૪) ભૂયડ ૨૯ (૫) વૈરીસિંહ ૨૫ (૬) રત્નાદિત્ય ૧૫ (૭) સામંત-સિંહ ૭. આ બેય વંશાવળી સરખાવતાં એક ચામુંડ નામ સુકૃતસંકીર્તનવાળા પાઠમાં વધારે છે, બાકીનાં નામો એનાં એ છે પણ ક્રમ ફેર છે. સુકૃત-સંકીર્તન અને સુકૃતકીર્તિકલ્લોલિની પ્રાચીનતર એ હકીકત ઉપર ભાર મુકીને આઠ રાજ્યો સુ. સં. વાળા અનુક્રમમાં થઇ ગયા એમ માનવું વર્ષો પહેલાં બુદ્ધરે યોગ્ય ગણ્યું છે. (બુઓ I. A. Vol. XVIII. p. 148. તથા બુદ્ધરનું અરિસિંહ.) અને શ્રી. રામલાલ યુનીલાલ મોદી પણ એમજ ગણે છે, બાકો રાસમાળામાં ખીન્ને-સાત રાજ્યોવાળો ક્રમ ઉતાર્યો છે અને બોમ્બે ગેઝેટીયર (Vol. I. part I.)માં વિચારશ્રેણીનો ક્રમ સ્વીકાર્યો છે. કાળાનુક્રમની બાબતમાં ચાવડાવંશે કુલ ૧૯૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એટલી હકીકત ધણાખરા પ્રાચીનોએ તથા આધુનિકોએ સ્વીકારી છે, અને માત્ર પ્ર. ચિં.ની એક પ્રતની પાંચ છ વર્ષની ભૂલને અવગણી છે. પણ કયાંથી કયાં સુધી એ બાબતમાં બોમ્બે ગેઝેટીયર વિચારશ્રેણીને અનુસરી ૮૨૧ થી ૧૦૧૭ ગણે છે, અને ગૌ. હી. ઓઝા, વીન્સેન્ટ રિમથ વગેરે તેને અનુસરે છે, પણ ૮૦૨ માં પાટણની સ્થાપના થયાનું વિચારશ્રેણી શિવાય બધા

અંથેમાં કહેલું છે. અને હમણાં સાંભરમાંથી મળેલા સિદ્ધરાજના વખતના એક લેખમાં (જુઓ I. A. December 1929 p. 234) મૂળરાજનું ગાદીએ ખેસવાનું વર્ષ ૯૯૮ આપેલું હોવાથી હવે ૮૦૨ થી ૯૯૮ નો આવડાકાળ માનવો યોગ્ય લાગે છે. પ્રત્યેક રાજનાં રાજ્યકાળનાં વર્ષો ખાખતમાં ખીજા ચોક્કસ પુરાવા ન મળે ત્યાં સુધી ઉપર કહેલા અંથેને સરખાવી અટકળજ કરવાની રહે છે. અને યોગ્ય ગેઝેટીઅરે નીચે પ્રમાણે વર્ષો આપેલ છે.

વનરાજ	૮૨૧ થી ૮૩૬	૧૫ વર્ષ
...	૮૩૬ થી ૮૬૨	૨૬
ચોગરાજ	૮૬૨ થી ૯૯૭	૩૫
રત્નાદિત્ય	૯૯૭ થી ૯૦૦	૩
વૈરીસિંહ	૯૦૦ થી ૯૧૨	૧૨
ક્ષેમરાજ	૯૧૨ થી ૯૩૭	૨૫
ચામુંડ	૯૩૭ થી ૯૬૪	૨૭
ધાધડ	૯૬૪ થી ૯૯૩	૨૯
અજ્ઞાતનામા	૯૯૩ થી ૧૦૧૭	૨૪
		<u>૧૯૬</u>

આ પ્રમાણે ગોઠવણ કરવાનાં કારણોમાં વનરાજ ૧૦૯ વર્ષ જીવ્યો હોય એ લગભગ અસંભવિત છે વગેરે ઉદાહરણ ગેઝેટીઅરે કર્યો છે.

રા. રા. ગોવિન્દભાઈએ પ્રાચીન ગુજરાતમાં ઉપરની વંશાવળી જ ઉતારી છે. ગુજરાતી રાસમાળામાં, ખીજું નામ, હિંદી રાજમંડલ ગ્રંથને અનુસરી ચામુંડ યુવરાજ આવ્યું છે. (જુઓ રાસમાળા ત્રીજી આવૃત્તિ પા. ૩૭ માં ટીપ) જે ચાલુક્યવંશાવળી સાથે ગરબડ થયાનું પરિણામ લાગે છે. શ્રી. રામલાલ યુનીલાલ મોદીએ ઉપર આપેલી બધી વંશાવળીઓને સરખાવી નીચે પ્રમાણે ગોઠવણ સ્વીકારી છે (જુઓ ભાવનગર સાહિત્ય પરિષદ રિપોર્ટ ઇતિહાસ વિભાગ પૃ. ૩૮)

૧ વનરાજ	૮૦૨ થી ૮૬૧	૫૯
૨ ચોગરાજ	૮૬૧ થી ૯૭૦	૯
૩ રત્નાદિત્ય	૯૭૦ થી ૯૭૩	૩
૪ વૈરીસિંહ	૯૭૩ થી ૯૮૪	૧૧
૫ ક્ષેમરાજ	૯૮૪ થી ૯૧૩	૨૯

૬ ચામુંડ	૯૧૩ થી ૯૪૪	૩૧
૭ ધાધડ	૯૪૪ થી ૯૭૧	૨૭
૮ ભૂવડ	૯૭૧ થી ૯૯૮	૨૭

આ વંશાવળી વિષે વિશેષ ઉદ્ઘાપોહ આ પરિશિષ્ટને યોગ્ય નથી.

૫ (મૂળરાજ પ્રબંધ)

૨૨ ૬૮માતંગો સેવવા યોગ્ય નથી, પર્વતો પાંખ વગરના છે, કાચ્યાને જળ સાથે પ્રીતિ છે, આ સર્પનો રાજા બે જીભવાળો છે, એ પ્રમાણે પૃથ્વીને ધારણ કરવા માટે યોગ્ય પાત્રનો વિચાર કરતા બ્રહ્માની સંખ્યાની અંજલી (ચુલુક) માંથી તરવાર ફેરવતો કાઈ વીર ઉભો થયો. ૧૯

૨૩ હવે પહેલાં કહેલા ૭૦ભૂયડરાજના વંશમાં મુંબલદેવના પુત્રો

૬૮ મૂળમાં માતંગ શબ્દ છે. તેનો અર્થ હાથીઓ, તથા ચાંડાલ થાય છે, ચાંડાલ સેવવા યોગ્ય નથી, પર્વતોને પહેલાં પાંખ હતી પણ પાછળથી કપાલ ગઈ એવી પૌરાણિક માન્યતા છે. મૂળમાં પાંખ માટે પક્ષ શબ્દ છે, તેનો ખીજો અર્થ સહાયક પણ થાય છે. મૂળમાં જડ શબ્દ છે, ડ અને લ બેને એક ગણીને જડ એટલે અચેતન તથા પાણી, સર્પ બે જીભવાળો હોવાની પ્રસિદ્ધિ છે, બે જીભનો ખીજો અર્થ એક વખત એક વાત અને ખીજી વખત ખીજી બોલે તે.

૬૯ પૃથ્વીનો ભાર દિગ્ગજ, પર્વતો, કૂર્મરૂપે રહેલ વિષ્ણુ, સર્પરૂપે રહેલ વગેરે ધારણ કરે છે એવી પૌરાણિક માન્યતા છે. હવે આ શ્લોકમાં શ્લેષથી દિગ્ગજ વગેરે પૃથ્વીનો ભાર ઉપાડનાર પૌરાણિક પાત્રો અયોગ્ય લાગવાથી બ્રહ્માએ પોતાની અંજલીમાંથી નવા ચૌલુક્ય વીરને ઉત્પન્ન કર્યો એ રીતે ચૌલુક્ય કુળની પ્રશંસા કરી છે. ચૌલુક્ય કુળનો મૂળ પુરુષ બ્રહ્માના સાંધ્ય ચુલુક (અંજલી) માંથી ઉત્પન્ન થયાની આ કલ્પના બિલ્હણે (વિ.નું ૧૧ મું શતક) વિક્રમાંક દેવ ચરિતમાં આપી છે. (જુઓ મ. ૧ શ્લોક. ૩૩ થી ૫૭) શ્રીપાલે સં. ૧૨૦૮ ની વડનગર પ્રકાર પ્રશસ્તિમાં બિલ્હણને અનુસરી ઉતારી છે. (શ્લોક. ૨ જુઓ પ્રાચીન લેખમાળા ભા. ૧ લેખાંક ૪૫) અને વસંત વિલાસમાં અને વસ્તુપાલ તેજ:પાલ પ્રશસ્તિમાં પણ એજ વાત ઉતારી છે. હેમચંદ્રે દ્વાપાયમાં ચૌલુક્ય મૂળ પુરુષની ઉત્પત્તિ નથી આપી પણ તેના ટીકાકાર અલક્ષતિલકગણિ (સં. ૧૩૧૦)એ ટીકામાં ઉપરનો શ્લોક જ ઉતાર્યો છે એ જોતાં બસેવ્યા માતલ્ક્યા: - 'વગેરે શ્લોક વિક્રમના ૧૩ મા ચૌહાણ શતકમાં પ્રસિદ્ધ હોવો બંધાયે. સં. ૧૨૦૮ પછી કદાચ કાંઈ પ્રશસ્તિ માટે રચાયે હશે.

૭૦ આ ભૂયડ તે કાન્ય કુખ્જનો જયશિખરીને હરાવનાર ભૂયદેવ કે ભૂયડદેવ. એમ પ્ર-ચિ-વગેરે પ્રયોગની કહેવાની મતલબ છે. પ્ર-ચિ. માં ભૂયડના વંશમાં મૂળરાજનો દાદો મુંબલ થયો એટલું જ કહ્યું છે. પણ રત્નમાળમાં તથા જિનમંડન-

રાજ, ખીજ અને દંડ નામના ત્રણ ભાષ્યો યાત્રામાં ગયેલા ત્યાં સોમનાથને નમસ્કાર કરીને ત્યાંથી પાછા વળ્યા; ત્યારે રાજશ્રી સામંતસિંહને ઘોડાં ફેરવવાની ક્રિયામાં જોતા હતા ત્યાં રાજએ ઘોડાને ચાણુક માર્યો એ જોઈને કાપડી (બાવા)નો વેષ ધારણ કરેલા રાજ નામના ક્ષત્રિયે કારણ વગર તેણે મારેલા ચાણુકથી પીડાઈને, માથું હલાવતાં ‘હાં, હાં.’ એમ બોલી દીધું. ત્યારે રાજએ એમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. એટલે તેણે કહ્યું કે “ઘોડાએ તો એવારણાં લેવા જેવી સરસ ચાલ કરી પણ તે જોયા વગર તેને ચાણુક (તમે) માર્યો ત્યારે મને મર્મમાં આઘાત થયો.” તેના આ વચનથી ચક્રિત થયેલા રાજએ તે ઘોડો તેને ખેસવા આપ્યો. અને તે ઘોડેસ્વાર તથા ઘોડાને યોગ્ય યોગ જોઈને પગલે પગલે ખેચને એવારણા લેતા રાજએ તેના તે આચરણથી જ તેનું કુળ મોડું હશે એમ ગણીને લીલાદેવી નામની પોતાની બહેન પરણાવી. તે લીલાદેવીને ગર્ભ રહ્યા પછી કેટલોક કાળ ગયા પછી એકાએક તેનું મરણ થતાં પ્રધાનોએ તેના પેટમાં રહેલા બાળકનું મરણ ન થાય માટે તેનું પેટ ચીરાવીને બાળકને ઉગારી લીધું.^{૭૧} આ બાળક મૂળ નક્ષત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી તેનું મૂળરાજ નામ પાડ્યું. આ બાળક બાલસૂર્ય જેવો તેજોમય હોવાથી સૌને વહાલો થઈ પડ્યો અને પરાક્રમી હોવાથી મામાનું સામ્રાજ્ય વધારવા લાગ્યો. પણ મામો સામંતસિંહ જ્યારે દારૂ પીને મત્ત બની ગયો^{૭૨} હોય ત્યારે મૂળરાજનો રાજ્યાભિષેક કરે અને જ્ઞાન આવે ત્યારે ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકે. આ દાખલાથી “ચાવડાઓનું જ્ઞાન” એમ મસ્કરી પ્રસિદ્ધ થઈ છે. આ રીતે હમેશાં પોતાની મસ્કરી થતી જોઈને

ગણિના કુ. પ્રબંધમાં ભુચડનો કર્ણાદિત્ય, તેનો ચંદ્રાદિત્ય, તેનો સોમાદિત્ય, તેનો ભુવનાદિત્ય અને તેના રાજ, ખીજ તથા દંડક એવો ક્રમ આપ્યો છે પણ જ્યસિંહ સૂરિએ સિંહવિક્રમ, વીરકોટીર, હરિવિક્રમ, તે પછી ૮૫ રાજઓ, પછી રામ, સહજરામ, શ્રીદેવક અને રાજ એ પ્રમાણે ક્રમ આપ્યો છે. (સ. ૧ શ્લો. ૨૧ થી ૨૭) આ વંશાવળી તો દેખીતી રીતે કલ્પિત છે, પણ રત્નમાળ તથા કુ. પ્રબંધવાળીમાં પણ વિશ્વાસ મૂકવા માટે વધારે પુરાવાની અપેક્ષા છે.

૭૧ આ રીતે જેની સુવાવડ પાસે આવી હોય તેવી સ્ત્રીનું અચાનક મરણ થતાં ઉપર પ્રમાણે માનું પેટ ચીરીને બાળકને બચાવી લેવાનું પ્રાચીન વૈદકઅથ સુશ્રુતમાં કહ્યું છે. (ભુઓ સુશ્રુત નિ. અ. ૮ શ્લો. ૧૩ અને ૧૪) અને તે પ્રમાણે આજની હંડર વર્ષ ઉપરના વેદો કરતા એમ આ દાખલાથી જણાય છે.

૭૨ ચાવડાઓ દારૂડીઆ હતા. એવી ચૌલુક્ય સમયમાં સામાન્ય માન્યતા હતી. “ચાવડાઓ પુષ્કળ દારૂ પીતા હોવાથી ચાહવો પેટે તેનું પણ રાજ્ય ગયું” એમ મોહ પરાજ્યમાં કહ્યું છે. (ભુઓ. અં. ૪ પૃ. ૧૦૮ ૧૦૯)

મૂળરાજે પોતાનાં માણસોને તૈયાર રાખી એક વખત ઉન્મત્ત મામાએ ગાદી ઉપર બેસાર્યો ત્યારે તેને મારીને પોતે સાચે જ રાજા થઈ પડ્યો. સં. ૯૯૮ માં મૂળરાજને રાજ્યાભિષેક થયો. ૭૩

૨૪ એક વખત ૭૪ સપાદલક્ષ્મીને રાજા શ્રીમૂળરાજને હરાવવા માટે મૂળરદેશની નજીક આવ્યો, એજ વખતે ૭૫ તિલંગદેશના રાજાને આરપનામનો સેનાપતિ ચડી આવ્યો. આ બેમાંથી એક સાથે લડાઈ ચાલતી હોય ત્યાં ખીન્ને પછવાડેથી હલ્લો કરે તો ?” એ માટે પ્રધાનો સાથે મૂળરાજે વિચાર કર્યો. અને પ્રધાનોએ સલાહ આપી કે “કંઠાદુર્ગમાં ભરાઈ રહીને થોડા દિવસ કાઠી નાખવા, પછી નવરાત્ર આવતાં સપાદલક્ષ્મીને રાજા પોતાની રાજધાની શાકંભરી (સાંભર)માં પોતાની ગોત્રદેવીની પૂજા કરવા જશે ત્યારે શ્રીઆરપ સેનાપતિને હરાવવો અને પછી સપાદલક્ષ્મીને રાજાને પણ હરાવવો.” આ

૭૩ મૂળરાજને રાજ્યાભિષેક સં. ૯૯૮ માં થયો એ મતને સામાન્ય રીતે એકાદ પ્રત શિવાય (જુઓ મૂળ પૃ. ૨૪ ટિ. ૧) બધી પ્રતોનો તથા પાછળના કુમારપાદ પ્રબંધ વગેરે ગ્રથોનો ટેકો છે; માત્ર વિચારશ્રેણીમાં સં. ૧૦૧૭ માં રાજ્યાભિષેક થયો એમ કહ્યું છે. પણ સિદ્ધરાજનો હમણાં મળી આવેલો લેખ જોતાં સં. ૯૯૮ ની સાલ જ માનવી યોગ્ય છે. (જુઓ પૃ. ૪૧)

૨૩ મો પ્રબંધ જિનમંડનગણિના કુમારપાદ પ્રબંધમાં પણ ઉપર પ્રમાણે મળે છે.

૭૪ સપાદ લક્ષ્મી એટલે સવાલીક પ્રદેશ, એજ શાકંભરી કે સાંભર, પાછળથી આ રાજાઓ અજમેરના ચોહાણ રાજાઓના નામથી યોગખાયા છે. મૂળરાજ ઉપર ચડી આવનાર સપાદ લક્ષ્મીય રાજાનું નામ પ્ર. ચિં. માં આપ્યું નથી; પણ હુમ્મીર મહાકાવ્યમાં વિગ્રહરાજ નામ આપ્યું છે. વિ. સં. ૧૦૩૦ને શાકંભરીના એક વિગ્રહરાજનો લેખ મળ્યો છે (જુઓ E. I. Vol 11 p. 116) માટે એ વિગ્રહરાજ જ મૂળરાજ ઉપર ચડી આવ્યો હોવાનો સંભવ છે.

૭૫ તિલંગ દેશ તે આજે પણ એજ નામથી યોગખાયા છે. મૂળરાજના વખતમાં છેલ્લા રાષ્ટ્રકૂટ રાજાને હરાવીને ઇ. સ. ૯૭૨ (વિ. સં. ૧૦૨૮) માં માન્ય ખેટમાં તૈલવે ચાલુક્યવંશનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. હવે આરપ નામનો ઘાટનો ચાલુક્યવંશી રાજા (કે તૈલવનો સામંત) મૂળરાજના વખતમાં હોવાનું આરપના પૌત્ર કીર્તિવર્માના શકે. ૯૪૦ (વિ. સં. ૧૦૭૪) ના લેખથી અનુમાન થાય છે (જુઓ પ્રાચીન લેખમાળા.)

આ આરપે ઘાટમાં પોતાની સ્વતંત્રતા રાખીને તૈલવનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યું હોય તો પ્ર. ચિં. નું ઉપરું કથન, હેમચંદ્ર તો ઘાટિશજ કહે છે તે અને કીર્તિકૌમુદીનું ઘાટિશ્વરનો સેનાપતિ એ રીતનું કથન, ત્રણેનું સમાધાન ન થઈ શકે છે. સુકૃત સંકીર્તનમાં કાન્યકુબ્જ રાજાનો દંડનાથ આરપને કહ્યો છે, તે તો ભૂલજ લાગે છે.

રીતની તેમની સલાહ સાંભળીને શ્રીમૂળરાજે કહ્યું કે “લોકોમાં, હું ભાગી ગયો એમ નહિ કહેવાય શું ?” ત્યારે તેઓએ જવાબ આપ્યો કે—

(૨૩) ઘેંટો પાછો વળે તો તે મારવા માટે, અને સિંહ પણ (શિકાર ઉપર) કોપથી ફૂદકા મારવા ઇચ્છે ત્યારે શરીરને સંકોચે છે, માટે હૃદયમાં વૈર ભરેલા બુદ્ધિવાળા માણસો, પોતાના વિચારો તથા પોતાની હિલચાલ છુપાં રાખે છે અને કાંઈ પણ ન ગણકારતાં સહન કરી જાય છે.—વખત જાળવી જાય છે.

આ પ્રમાણેનાં તેઓનાં વચનથી શ્રીમૂળરાજ ૭૬ કંથાદુર્ગમાં ભરાઇ બેઠો. પછી શ્રી સપાદલક્ષના રાજ્યે ગૂર્જરદેશમાં જ ચોમાસું વીતાવ્યું અને નવરાત્ર આવતાં લશ્કરની છાવણીની જગ્યામાં જ શાકંભરી નગરની રચના કરી ત્યાં જ ગોત્રદેવીને લઈ આવી ત્યાં જ નવરાત્ર ઉજવવાનો આરંભ કર્યો. શ્રીમૂળરાજે આ વાત સાંભળી ત્યારે મંત્રીઓ આમાં નિરૂપાય છે એમ જાણી લીધું પણ પોતાની જ બુદ્ધિ એ વખતે પ્રદીપ્ત થઇ જવાથી તેને અનુસરી રાજ્ય તરફથી લહાણી (બેટો) મોકલવાનો આરંભ કરીને (એ બહાને) ચારે તરફથી બધા સામંતોને રાજસાથી બોલાવ્યા. અને કૂટ (છૂપા સાંકેતિક લેખો) તથા છુપાં ખરચોને લગતા ખાતાંના અધિકારી-પંચોલી મારફત બધા રાજપુત્રોને તથા પાયદળોને, તેમના કુળ અને ચારિત્ર્ય તરફ ધ્યાન ખેંચી તથા યથાયોગ્ય દાનાદિથી ખુશ કરી, અમુક વખતે તૈયાર રહેવું એમ જણાવી એ બધાને સપાદલક્ષના રાજ્યના તંત્રુની આસપાસ ગોઠવી દીધા. અને નક્કી કરેલે દિવસે મુખ્ય સાંઢણી ઉપર ચડી સાંઢણીની ખખર રાખનાર માણસને સાથે લઇ (રાતોરાત) લાંબી વાટ કાપી નાખીને પ્હોદ્રાટ-તાં જ એકાએક કોઇના કળવામાં આવ્યા વગર સપાદલક્ષના રાજ્યની છાવણીમાં પેશી ગયો અને પછી સાંઢણી ઉપરથી ઉતરી, હાથમાં તરવાર લઇ એકબે શ્રીમૂળરાજ સપાદલક્ષ રાજ્યના દ્વારપાળ પાસે પહોંચી ગયો અને તેને કહ્યું કે “અત્યારે તમારા રાજ્ય શું કરે છે ? જા, તારા ધણીને કહે કે શ્રીમૂળરાજ રાજદ્વારમાં પેસે છે” એમ કહેતાં જ દ્વારપાળને પોતાના બાહુ દંડથી ધક્કો મારી, ખારણામાંથી ખસેડી, “આ શ્રીમૂળરાજ પોતે જ ખારણામાં પેસે છે” એમ દ્વારપાળ કહેતો હતો, ત્યાં તો તંત્રુની અંદર પેસીને તે રાજ્યના પલંગ ઉપર પોતે બેસી ગયો. ભય બ્રાન્ત થયેલા તે રાજ્યે એક ક્ષણ તો મૌન

૭૬ કંથાદુર્ગ તે કચ્છના ભચાઈ તાલુકામાં આવેલો કંથકોટનો કીલ્લો (જુઓ રાસમાળા આદિતિ ત્રીજી પૃ. ૫૯ ટિ. ૧)

રાખ્યું, પછી જરાક ખીકને ખંખેરીને “ શું તમે જ મૂળરાજ છો ? ” એમ પૂછ્યું. ત્યારે મૂળરાજે સ્પષ્ટ કહ્યું કે ‘હા.’ આ વાત સાંભળી ન્યાં પ્રસંગને યોગ્ય કાંઇક બોલવા બંધ છે ત્યાં પહેલેથી જેનો સંકેત ગોઠવી રાખ્યો હતો તે, મૂળરાજના ચાર હજાર પાયદળે તંબુને ઘેરી લીધો. પછી મૂળરાજે તે રાજાને કહ્યું કે “ આ પૃથ્વીના પડ ઉપર મારી સામે યુદ્ધમાં ઉભો રહે એવો કોઇ યુદ્ધવીર રાજા છે કે નહિ એમ હું વિચાર કરતો હતો ત્યાં મારી ઇચ્છાને અનુસરતા તમે આવી પહોંચ્યા. પણ આવા જતી વખતે જેમ (કોળીઆમાં) માખી આવી પડે તેમ તિલંગદેશના તૈલપ નામના રાજાનો સેનાપતિ મને જીતી લેવા આવ્યો છે; તેને શિક્ષા કરી લઉં, ત્યાં સુધી તમારે મારા ઉપર પછવાડેથી હુમલો ન કરવો એમ તમને આગ્રહ-ભરી વિનંતિ કરવા આવ્યો છું. ” મૂળરાજે આમ કહ્યું ત્યારે તે રાજાએ જવાબ આપ્યો કે “ તમે જો કે રાજા છો છતાં સામાન્ય પાયદળપેઠે જીતીને જોખમ ન ગણીને આ રીતે એકલા શત્રુના ઘરમાં પેસો છો તેથી તમારી સાથે હવે મારે જીતીને છોડા સુધી સંધિ જ રહેશે ” તે રાજાએ એમ કહેતાં “એવું ન બોલો” એમ તેને રોકીને, તેણે જમવા માટે નિમંત્રણ આપ્યું તેની તિરસ્કારથી ના પાડીને, હાથમાં તરવાર લઇ મૂળરાજ ઉભો થઇ ગયો. અને સાંભણી ઉપર ચઢી તે લશ્કરથી વીંટાળીને સેનાપતિ ખારપના લશ્કર ઉપર તુટી પડ્યો. અને તેને મારીને તેના દશહજાર ઘોડા-ઓને તથા અઢાર હાથીઓને કુંટી લઇ ન્યાં મુકામ કરે છે ત્યાં બસુસોએ આ ખબર આપવાથી સપાદલક્ષ્મીના રાજા ભાગી ગયો.^{૭૮}

રાજાએ શ્રીપાટણમાં મૂળરાજવસહિકા કરાવી. અને મૂળદેવ સ્વામીનું મંદિર કરાવ્યું. અને દર સોમવારે શ્રીસૌમેશ્વર પાટણની યાત્રા કરવા^{૭૯} શિવભક્તિથી મૂળરાજ જતો હતો એટલે તેની ભક્તિથી સંતુષ્ટ થયેલા સોમ-

૭૭ કૂટલેશ્વરવ્યકરણ વાળાં વાક્યનો અર્થ ટોનોના કે રા. દી. શાસ્ત્રીના ભાષાંતરમાં સ્પષ્ટ નથી.

૭૮ સપાદ લક્ષ્મીના રાજાએ મૂળરાજ ઉપર ચડાઈ કર્યાનો હેમચંદ્રે તે ખીલકુલ ઉલ્લેખ નથી કર્યો. જિનમંડનગણિએ પણ એ વાત નથી નોંધી. સુકૃતકીર્તિકલ્લો-વિની, કીર્તિકૌમુદી, વસ્તુપાલ તેજ પાલ પ્રશસ્તિ, કે સુકૃત સંકીર્તનમાં પણ એ વાતનો ઉલ્લેખ નથી. પણ ખારપ ઉપર મૂળરાજે પોતાના પુત્ર ચામુંડને મોકલ્યાની ઘાંબો કથા હેમચંદ્રે કહી છે (જુઓ દ્વયાશ્રય સ. ૬) અને કીર્તિકૌમુદી, સુ. કી. ક., સુ. સં., વ. તે. પ્ર. વગેરેમાં ખારપને મૂળરાજે હરાવ્યાની વાત ટુંકામાં નોંધેલી છે. વસંત વિલાસમાં તે મૂળરાજના એકેય યુદ્ધનું સ્પષ્ટ કથન નથી.

નાથે ઉપદેશ આપ્યો તથા પોતે મંડલી નગરમાં પધાર્યા, અને તે રાજાએ ત્યાં મૂલેશ્વરનું મંદિર કરાવ્યું. ૮૦ અને તેનાં દર્શન કરવાના ઉત્સાહથી હુમેશાં જતા મૂળરાજને તેની ભક્તિથી સંતુષ્ટ થયેલા શ્રીસોમેશ્વરે “ હું સમુદ્ર સાથે તારા શહેરમાં આવીશ ” એમ કહીને શ્રીઅણુહિલપુરમાં પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું, અને શિવ સાથે સાગર પણ આવેલા હોવાથી પાટણનાં બધાં જલાશયોનાં પાણી ખારાં થઇ ગયાં. રાજાએ ત્યાં (પાટણમાં આવેલા સોમેશ્વર માટે) ૮૧ ત્રિપુરુષપ્રાસાદ નામનું મંદિર કરાવ્યું. પછી એ મંદિર માટે યોગ્ય તપસ્વી પુઝરી (ચિન્તાયક-મઠપતિ પેઠે મંદિરનો સર્વાધિકારી) ની શોધ કરતાં સરસ્વતી નદીને કાંઠે એકાંતરા ઉપવાસ કરી પારણામાં ક્રોધ ને કલ્પા વગર બિક્ષામાં જે મળી જાય તેના પાંચ ગ્રાસ (કાળીઆ) લેવા, એવા નિયમ પાળનાર કંથડી નામના તપસ્વીની વાત સાંભળી. એટલે તેને નમસ્કાર કરવાના હેતુથી રાજા ત્યાં ગયો ત્યારે તેને એકાંતરા તાવની ઠાઠ ચડેલી તે ઠાઠને તેણે પોતાની કંથામાં મુકી, એ જોઈને રાજાએ પૂછ્યું કે “કંથા ધ્રુજે છે કેમ ?” ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “રાજા સાથે હું વાત કરી શકું એમ નહોતું. એટલે આ કંથામાં જવરને મુક્યો છે. ” ૮૨ આ સાંભળીને રાજાએ પૂછ્યું કે “જે આટલી બધી તમારામાં શક્તિ છે તો પછી તાવને તદ્દન કેમ રોકતા નથી ? ” તપસ્વીએ જવાબ આપ્યો કે:—

૭૯ દર સોમવારે સોમનાથ જવાની અસંભવ જેવી ખાત દૂયાશ્રય તથા કી. કૌ. માં નથી. ફક્ત સુકૃત સંકીર્તન (સ. ૨ શ્લો. ૩) માં તથા વસંતવિલાસ (સ. ૩ શ્લો. ૬) માં છે.

૮૦ આ મંડલી ગામ ૧૬૯૯ કહેલ વઢીઆર પ્રદેશમાં જ આવ્યું છે અને એ મંડલીગામમાં રથાપેલ મૂળનાથદેવને કષોષ નામનું ગામ મૂળરાજે વિ. સં. ૧૦૪૩ માં આપ્થાના લેખવાળું દાનપત્ર મળ્યું છે (જુઓ I. A. Vol VIમાં બુદ્ધરે છપાવેલાં ૧૧ તામ્રપત્રોમાં પહેલું.) માટે પાટણમાં એક જૈન મંદિર તથા એક શિવમંદિર કરાવ્યાની તથા તે ઉપરાંત ત્રિપુરુષ પ્રાસાદ બંધાવ્યાની મેરુત્તંગની વાત સાચી હોકે ખોટી પણ આ મંડલી ગામમાં મૂલેશ્વરના મંદિરની રાત ઐતિહાસિક હકીકત છે.

૮૧ સુ. સં. માં તથા સુ. કી. ક. માં ત્રિ પુરુષ પ્રસાદ કે ત્રયીદેવગૃહ બંધાવ્યાની વાત છે (સ. ૨. શ્લો. ૪ તથા શ્લો. ૨૩)

૮૨ યોગ શક્તિથી આ રીતે કંથા - એઠવાની ધાબળી કે ગોઠડીમાં તાવ મુક્યાની અને તે ધ્રુજવાની વાત ધણા તપસ્વીઓ વિષે ચાલે છે. મેં વર્ષો પહેલાં એક આધુનિક તપસ્વી વિષે આવી જ વાત સાંભળેલી, ત્યારે પ્ર. ચિં. નો આ વાત વાંચી નહોતી.

(૨૪) પૂર્વનાં સંચિતથી જે કાંઈ રોગો મને આવવાના હોય તે ભલે આવે, કારણ કે શંભૂનાં તે પરમ પદમાં (કર્મનાં) ઝલુમાંથી છુટા થઈને જવા ઇચ્છું છું.

શિવપુરાણમાં કહેલાં આ પ્રમાણેનાં વચનનો પાઠ કરનાર અને ‘ન ભોગવેલું કર્મ ક્ષીણ થતું નથી’ એમ જાણનાર હું આ રોગને કેમ છોડું ?” આ રીતે તેણે કહ્યા પછી ત્રિપુરૂષધર્મસ્થાનના પૂજારી તરીકે રહેવાની તેને રાજ્યે વિનતી કરી.

(૨૫) (રાજ્યના) અધિકારથી ત્રણ માસમાં અને મહાપતિપણાથી ત્રણ દિવસમાં (નરક મળે છે); પણ તરત નરકમાં જવાની ઇચ્છા હોય તો એક દિવસ માટે પુરોહિત થવું.

“ આ પ્રમાણે સ્મૃતિ વાક્ય જાણવા છતાં અને તપરૂપી વહાણવડે સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી ગયા પછી હવે શું ગાયની ખરીના ખાડામાં કુખી મરું ?” એ રીતે રાજ્યને ના પાડી. ત્યારે રાજ્યે એક જાતની રોટલો (મંદક) માં તામ્રશાસન લગાડીને તે પાંદડાં વચ્ચે રાખીને ભિક્ષા માટે આવેલા તે તપસ્વીને આપ્યું.

આ વાત જાણ્યા વગરજ તે ત્યાંથી પાછા વળ્યા; ત્યારે પહેલાં સરસ્વતીના પ્રવાહમાં તે તપસ્વીને જવા માટે જે પ્રમાણે રસ્તો થઈ જતો તે પ્રમાણે રસ્તો ન થયો. ‘ત્યારે જન્મથી આરંભી તે દિવસ સુધીનાં પોતાનાં દુષણો વિચારી જોયાં અને છેવટ તાજ ભિક્ષામાં કાંઈ દોષ હોય તો તે જાણવા તેમાં જોયું ત્યાં તામ્રશાસન દીઠું. આ પછી તે તપસ્વીને ક્રોધ થયો છે એમ જાણી તેની પાસે જઈ રાજ્યે તેના સાંત્વન માટે વિનયવાણાં વાક્યો કહેવા માંડ્યાં; ત્યારે તેણે “ મેં જન્મણે હાથે તમારું તામ્રશાસન લીધું તે ફેંક કેમ થાય ?” એમ કહીને વચજલ્લદેવનામનો પોતાનો શિષ્ય રાજ્યને સોંપ્યો. તે વચજલ્લદેવે “ હમેશાં શરીરે યોગવા માટે ૩૨ તોલા ઉચું કેસર, ૧૬ તોલા કર્તુરો, ચારતોલા કપુર, તથા અત્રીશ વારાંગનાઓ, અને ગામ સાથે શ્વેત છત્ર એટલું જે આપો તો પૂજારીપણું કમ્બલ કરું. ” એમ કહ્યું. ત્યારે રાજ્યે એ અર્થ કમ્બલ કરી ત્રિપુરૂષધર્મસ્થાનમાં તપસ્વી સ્વામી તરીકે તેના અભિષેક કર્યો. તે કંકરોલ નામથી

૮૩ દાન આપતાં રાજ્યો તે દાનનો લેખ જે ત્રાંખાનાં પતરાં ઉપર કરી આપતા તે લેખવાળાં પતરાંને તામ્રશાસન કહેતા. જૂનો ઇતિહાસ ઉલ્લેખમાં આવાં તામ્રશાસનોએ ઘણી મદદ કરી છે.

પ્રસિદ્ધ થયો. અને ઉપર પ્રમાણે ભોગો ભોગવતો હોવા છતાં તે નિષ્કપટ બ્રહ્મચર્ય પાળતો હતો. એક વખત રાતમાં મૂળરાજની રાણીએ તેની પરીક્ષા જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ત્યારે તેણે પોતાના મોઢાની પાનની પીચકારી મારીને તેના શરીરમાં કોઢનો રોગ ઉત્પન્ન કર્યો. અને જ્યારે રાણીએ ક્ષમા માગી તેનો ક્રોધ શાંત કર્યો ત્યારે પોતાને શરીરે ચોળેલો લેપ તેને શરીરે ચોળાવી તથા ન્હાયેલા પાણીવડે ન્હવરાવી તેને સાજી કરી.

(૫) લાખાની ઉત્પત્તિ તથા મરણનો પ્રખંધ.

૨૬ પ્હેલાં કોષ્ટક પરમારકુળમાં કીર્તિરાજ નામના રાજાને કામલતા નામની પુત્રી હતી, તે આળકપણમાં સખીઓ સાથે એકાદ મંદિરના આંગણમાં રમતી હતી, ત્યારે રમતમાં, સખીઓ પરસ્પર વર પસંદ કરવાનું કહેવા લાગી. (અને ખીજી સખીઓએ મંદિરના રંગ મંડપના થાંભલાઓને પોતપોતાના વર કરાવ્યા) ત્યારે એક થાંભલાને કામલતાએ વર તરીકે પસંદ કર્યો પણ તે થાંભલાની પછવાડે ડુલડ નામનો ગોવાળ અભણ્યતાં સંતાયેલો તે કાંઈ ધોર અંધકારમાં દીકું નહિ અને કામલતાએ તેને જ વર તરીકે પસંદ કર્યો. આ પછી કેટલાંક વર્ષો વહી ગયાં અને તે કામલતા માટે મોટા મોટા કુળના વરો તેના આપે જોવા માંડયા ત્યારે પતિવ્રતાવ્રત પાળવાનો પોતાનો આગ્રહ માઆપને જણાવી દ્રઢતા રાખી તે (ડુલડ)ને જ કામલતા પરણી. આનો પુત્ર તે લાખાક^{૮૪} તે કચ્છ દેશનો રાજા થયો. તેણે પ્રસન્ન કરેલા યશો-રાજના વરદાનથી તે કોષ્ટથી હારે નહિ એવો થયો હતો. તેણે અગીઆર

૮૪ કચ્છ દેશના રાજાઓની મૂળરાજના સમયની વંશાવળી ચોકસ મળતી નથી, (જુઓ ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો પૃ. ૧૮૩) લાખા નામના એક કરતાં વધારે રાજાઓ થયા હાગે છે. લાખાના જન્મની મેરૂતંગે ઉપર આપેલી કથા તો દંતકથા જ હાગે છે. પણ કચ્છના રાજાઓ મૂળ ગોવાળ-કદાચ પ્રાચીન આલી-રોના વંશજો હોય એટલા ઐતિહાસિક તર્ક માટે આ દંતકથા આધાર રૂપ થાય એવી છે. કચ્છ કાઠીઆવાડના નડેલઓ પોતાને યાદવ ગણે છે તેનો ખુલાસો પણ આ રીતે થઈ શકે છે. (જુઓ મારો યાદવ કુળ નામનો લેખ જે નડીઆદની સાહિત્ય પરિષદમાં આપેલો અને વસંત ૧૯૮૫ પૌષના તથા તે પછીના અંકમાં છપાયો છે.)

કચ્છના ભાટો લાખાની ઉત્પત્તિ ઉપરથી જુદી રીતે કહે છે. (જુઓ રાસમાળા ત્રીજી આવૃત્તિ ભા. ૧ પૃ. ૬૬ ટિ. ૨,) લાખાની ઉત્પત્તિ ગમે તેમ હો પણ મૂળ-રાજના વખતમાં કચ્છના રાજાનું નામ લાખો કુલાણી હવું અને તેને મૂળરાજે હરાવેલો એટલી વાતમાં દુઃખાશ્રય (સ. ૫ શ્લો. ૧૨૭). કી. કૌ. (સ. ૨ શ્લો. ૪-૫), સુ. સં. (સ. ૨ શ્લો. ૬) અને સુ. કી. ક. (શ્લો. ૨૪)નો મેરૂતંગને ટેકો છે.

વાર મૂળરાજના સૈન્યને ત્રાસ પમાડ્યો. પછી એક વખત લાખો ઠપકપિલકોટના કીલ્લામાં હતો ત્યારે મૂળરાજને જાતે તેને ઘેરો ધાલ્યો. ત્યારે ક્યાંક હલ્લો કરવા મોકલેલો પોતાનો માહેય નામનો અતિ સાહસિક સેવક પાછો આવી જાય તેની તે (કચ્છના રાજ) વાટ જોવા લાગ્યા. આ વાતની મૂળરાજને ખબર પડી જવાથી તેના આવવાના રસ્તાઓ મૂળરાજે રોકી દીધા. હવે પોતાનું કાર્ય પૂરું કરીને તે માહેય પાછો આવતો હતો, ત્યારે તેને રોકી મૂળરાજનાં માણસોએ હથીઆરો છોડી દેવાનું કહ્યું. ત્યારે તેણે પોતાના ધણીના કામને ટેકા આપવા માટે (અપમાન ગણી જઈ) હથીઆરો છોડી દઈ, લડવા માટે તૈયાર થયેલા લાખા પાસે આવી તેને પ્રણામ કર્યાં. પછી યુદ્ધમાં—

(૨૬) જે ઉગીને—છતા થઈને (શત્રુઓને) તાપ ન દેખાડે તો તો એને હલકો જાણવો એમ લાખો કહે છે. છેવટ તો આઠ કે દશ એમ ગણ્યા દિવસો જ (વધારે જીવવાના) મળે.

આવાં બોધ વાક્યો બોલતો તથા માહેય સેવકે ઉગ્રવૃત્તિ દેખાડીને સાહસ કરવા જેને ખૂબ પાનો ચડાવેલો, એવો લાખો મૂળરાજ સાથે દંડ-યુદ્ધમાં ઉતર્યો. પણ ત્રણ દિવસના યુદ્ધ પછી મૂળરાજને આ (લાખો) જીતી શકાશે નહિ એમ સમજવાથી, એથે દિવસે તેણે સોમેશ્વરનું સ્મરણ કર્યું અને પોતામાં રૂદ્રનો અંશ અવતરવાથી (તેના બળથી) મૂળરાજે લાખાને મારી નાખ્યો. પછી લડાઈમાં જમીન ઉપર પડેલા તે લાખાની પવનથી હલતી મૂછને મૂળરાજે જ્યારે પગ ચડાડ્યો ત્યારે લાખાની માએ તારો વંશ લૂતા (કોઠ) રોગથી મરણ પામશે એ રીતે શાપ આપ્યો.

(૨૭) જેણે પોતાના પ્રતાપરૂપી અગ્નિમાં લક્ષ (લાખાનો તથા એક લાખ એ પ્રમાણે બે અર્થ છે) હોમ કર્યો અને તેની રાણીઓનાં આંસુઓનાં જુદાં જુદાં ટીપાંઓને પકડવાનું સૂત્ર બનાવ્યું. (મતલબ કે આંસુઓની અવિચ્છિન્ન ધારા ચાલી).

૮૫ કચ્છમાં ભુજ તાલુકાનું હાલનું કેરો ગામ તે ભૂનું કપિલકોટ એમ ૨. ૬. કહે છે. રાસમાળા ત્રી. આ. ભા. ૧ પૃ. ૭૦ ટિ.)

૮૬ આ રીતે મરેલા લાખાની મૂછને પગ ચડાડવાની વાત હેમચંદ્રે કે મેરુદંગ પહેલાંના કોઈએ નથી લખી, તેમ જ એ જોઈને લાખાની માએ 'લૂતા રોગથી તારો વંશ મરશે' એ શાપ આપ્યાનો વાત પણ પહેલાં મેરુદંગે અહીં લખી છે અને તેનો કુમારપાલના ચરિત્રમાં ઉપયોગ કર્યો છે. જિનમંડન ગણિએ પ્ર. ચિં. ની આ કથા જણાવી છે.

(૨૮) એકએક મોટી લાંબી જળમાં આવેલા કચ્છપલ્લ (એક લાખ કાચબા તથા કચ્છના લાખા)ને મારીને લડાઇરૂપી સમુદ્રમાં તેણે (મૂળરાજે) માછીમારપણું બતાવ્યું.

આ રીતે લાખાની ઉત્પત્તિ અને મરણનો પ્રયત્ન પૂરો થયો. ૮૭

(૨૭) જેણે બળવાનોને જીતી લીધેલા તે બલિઅસુરમાં ત્યાગરૂપી વેલનો પૃથ્વીમાં જન્મ થયો (બી વવાયું), દક્ષીણીમાં તે ત્યાગરૂપી વેલનાં મૂળ દ્રઢ થયાં, રામમાં એ વેલને કોંટા કુટયા, સૂર્ય પુત્ર (કર્ણ)માં તે વેલને શાખા ઉપશાખાઓ કુટી, નાગાર્જુનમાં તેને કાંઇક કળીઓ ખેડી, વિક્રમાદિત્યમાં એ વેલને કુલ આવ્યાં પણ હે મૂળરાજ, તું દાનેશ્વરીમાં, એ ત્યાગ વેલને મૂળથી ફળ આવ્યાં.

૩૦ તમારા શત્રુઓના મહેલો (મહેલોનાં ખંડેરા) જે ચોમાસામાં વરસાદનાં પાણીથી ન્હાયા છે, પછી (સ્થળે સ્થળે) દૂર્વા પુટી નીકળી છે તેથી કુશ ધારણ કરેલ હોય એવા લાગે છે, પાણી ચાલવાના રસ્તાઓમાંથી પડતાં પાણીથી નિવાપાંજલિ આપીને, પડતી ભોંતિના પોંડાઓ (કટકાઓ)ને બ્હાને પોતાના ધણીના પ્રેતને હમેશાં પોંડ આપવાની (શ્રાદ્ધની) ક્રિયા કરે છે. ૮૮

આ રીતે તે રાજાએ પંચાવન વર્ષ સુધી નિષ્કંટક સામ્રાજ્ય કર્યું. પછી (એક દિવસ) સાંજની આરતીનો વિધિ પૂરો થયા પછી, રાજાએ પોતાના મુખવાસ માટેનું પાન કૃપા કરીને એક વંક (સેવક)ને આપ્યું, અને તેણે હાથમાં લઇ જોયું ત્યાં તેમાં ઝીણાં જન્તુઓ જોવામાં આવ્યાં, એ વાતનું તત્ત્વ (એ ખરાબ ચિન્હ છે એમ) જાણીને વૈરાગ્યથી સંન્યાસ લઇને, જમણા પત્રના અંગુઠાને અગ્નિ લગાડીને, ગજ (હાથી) દાન વગેરે મહાદાનો આપતાં આપતાં આઠ દિવસમાં—

(૩૧) સંયમની કેળવણીને જેનું મન વશ છે એવા તેણે પગને લાગેલા અને જેનાં ધુમાડો તથા જ્વાળાઓ ઉંચાં જાય છે એવા અગ્નિને પણ સહન

૮૭ મૂળરાજે ઉપર પ્રમાણે સ્વતંત્ર રીતે કચ્છમાં જ કચ્છનાં રાજા લાખા સાથે યુદ્ધ કરીને તેને માર્યો હતો એમ મેરુતંગે લખ્યું છે. પણ હેમચંદ્ર સૌરાષ્ટ્રના રાજા સાથેની લડાઇમાં લાખા સૌરાષ્ટ્રના રાજાના પક્ષમાં લડવા આવેલા હોવાથી તેને મૂળરાજે માર્યો એમ કહે છે.

૮૮ આ સુભાષિતમાં મૂળરાજને દાનેશ્વરી કહેલ છે એ કથનને એનાં દાનપત્રો તથા ખીલ ઉત્કીર્ણ લેખો ટેકા આપે છે.

આ સુભાષિત ખાસ મૂળરાજને જ લાગુ પડતું હોય એવું નથી, શાકુંધર પદ્ધતિ જેવા સુભાષિત સંગ્રહમાં પણ મળે છે (જુઓ મૂળ પૃ. ૧૬ ટિ. *).

કર્ચો. વળી જોણે સૂર્યના મંડળને પણ ભેદું તેની આગળ ખીજા પ્રતાપીઓની તો વાત જ શું ?૮૯

આવાં આવાં સ્તુતિ વચનોથી જોનાં વખાણુ થતાં હતાં, તે મૂળરાજ સ્વર્ગમાં ગયો.

સં. ૯૯૮ થી પંચાવન વર્ષ સુધી મૂળરાજે રાજ્ય કર્યું.

આ પ્રમાણે મૂળરાજપ્રબંધ પૂરો થયો.

૨૮ સં. ૧૦૫૩ થી ૧૩ વર્ષ સુધી શ્રીચામુંડરાજે રાજ્ય કર્યું. પછી સં. ૧૦૬૬ થી છ મહિના સુધી વલ્લભરાજે રાજ્ય કર્યું, પછી સં. ૧૦૬૬ થી ૧૧ વર્ષ અને છ માસ સુધી શ્રીદુર્લભરાજે રાજ્ય કર્યું. તે રાજ્યએ શ્રી પાટણમાં દુર્લભ સરોવર બંધાવ્યું. (આ દુર્લભરાજને મદનશંકર તથા જગજંપણુ એ પ્રમાણે બે બિરહો હતાં.૯૦)

૮૯ મૂળરાજ છેવટ શ્રીસ્થળમાં જઈને જાતે બળી મુઓ એમ દ્વયાશ્રયમાં કહ્યું છે. (સ. ૬ શ્લો. ૧૦૭) અને વસંતવિદાસમાં તો આજ શ્લોક મળે છે. (સ. ૩ શ્લો. ૭). જિનમંડનગણિએ પણ જાતે જમણા પગને અંગુઠે આગ લગાડીને અઢાર પ્રહરમાં બળી મુવો એમ કહ્યું છે.

૯૦ અમુક હાથ પ્રતમાં તથા પહેલાં છપાયેલી પ્રતમાં જે પાઠ છે. (જુઓ મૂ. પૂ. ૨૯ ટિ. ૪) તે પ્રમાણે સં. ૧૦૫૦ (૫૨)ના આવણુ સુદિ ૧૧ વાર શુક્ર પુષ્યનક્ષત્ર અને વૃષલક્ષમાં શ્રીચામુંડરાજ ગાદી ઉપર બેઠો, આણુ પાટણમાં ચંદનાથદેવ તથા ચાચિણેશ્વરનાં મંદિરો કરાવ્યાં, સં. ૧૦૬૫ આશ્વિન સુદી ૫ સોમવાર સુધી ૧૩ વર્ષ ૧ માસ અને ૨૪ દિવસ તેણે રાજ કર્યું. પછી સં. ૧૦૬૫ આશ્વિન સુદિ ૬ મંગળવારે જ્યેષ્ઠા નક્ષત્ર અને મિથુન લગ્નમાં શ્રીવલ્લભરાજ ગાદી ઉપર બેઠો, આ રાજનું માળવા દેશમાં ધારાના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલતાં શીળીના રોગથી મરણુ થયું, અને રાજદમન શંકર તથા જગજંપણુ એ પ્રમાણે તેનાં બિરહો હતાં. સં. ૧૦૬૫ ચૈત્ર સુદિ ૫ સુધી ૫ મહિના અને ૨૯ દિવસ તેણે રાજ્ય કર્યું. પછી સં. ૧૦૬૫ ચૈત્ર શુદિ ૬ વાર ગુરૂ અને ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર અને મકર લક્ષમાં તેના ભાઈ દુર્લભરાજનો રાજ્યમાં અભિષેક થયો. આણુ શ્રીપત્તનમાં ધટિકાગૃહ, દાનશાળા અને હાથીખાનાં સાથે સાત માળનું ધવલ ગૃહ કરાવ્યું. અને પોતાના ભાઈ વલ્લભરાજના શ્રેય માટે મદનશંકર પ્રાસાદ તથા દુર્લભ સરોવર કરાવ્યાં. મેરવુંગ પોતે જ વિચાર શ્રેણીમાં લખે છે કે સં. ૧૦૫૨ ના વર્ષમાં વલ્લભરાજ ગાદીએ બેઠો અને તેણે ૧૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. અને પછી સં. ૧૦૬૬ માં ગાદીએ બેઠેલા તેના ભાઈશ્રી દુર્લભરાજનું રાજ્ય બાર વર્ષ રહ્યું. (સરકારી પ્રત I. A. Vol VI. p. 214 માંનો ઉતારો) જિ. મં. ગણિના કુમારપાલ પ્રબંધમાં તો પ્ર. ચિં. ના ઉપર આપેલા વચનોનો ઉતારો મળે છે. ચામુંડે (સં. ૧૦૫૩થી એમ નથી કહ્યું પણ) ૧૩ વર્ષ,

૨૯ પછી પોતાના ભાઈના પુત્ર ભીમનો રાજ્યમાં અભિષેક કરીને તીર્થોપાસનાની વાસનાથી દુર્લભરાજ ભત્તે વારાણ્ણસી તરફ જવા નીકળ્યો, રસ્તામાં માલવ મંડળ પહોંચતાં, તેના મહારાજ શ્રીમુંજે “છત્ર ચામર વગેરે રાજ ચિહ્નો મુકીને બાવા (કાર્પટિક)ના વેષે આગળ ભવ અથવા યુદ્ધ કરો” એમ કહેવાથી, ધર્મમાં વિદ્ધ આત્મું એમ જાણીને એ સમગ્ર વૃત્તાંત શ્રીભીમ રાજને કહેવરાવી બાવાને વેષે તીર્થમાં જઈ પરલોકની સાધના કરી, મરણ પામ્યો. ત્યારથી માળવાના રાજ્યો સાથે ગુજરાતના રાજ્યોને મૂળ વિરોધ થયો. ૯૨

વહ્લભરાજે છ માસ અને દુર્લભરાજે ૧૧ વર્ષ છ માસ રાજ્ય કર્યું એટલું કહ્યું છે. રાજમાળમાં તથા પ્રવચન પરીક્ષામાં પણ આજ પ્રમાણે છે.

ચામુંડ વિષે સુ. સં., સુ. કી. ક., કી. કૌ, વ. વિ. વગેરેમાં ખાસ કાંઈ નથી કહ્યું. પણ દ્વયાશ્રયમાં કેટલુંક પ્ર. ચિં. થી જુદું છે. બારપ ઉપર ચામુંડને મૂળરાજે મોકલેલો એવો ઉપર કહ્યું જ છે. ખીલું તીર્થયાત્રા કરવા કાશી તરફ જતા દુર્લભરાજનાં છત્ર ચામરાદિ લઈ લીધાનું મેરૂતુંગ કહે છે; પણ હેમચંદ્રને દીકાકાર ચામુંડનાં છત્ર ચામરાદિ માળવાના રાજ્યે લઈ લીધાં (સ. ૭ શ્લો. ૩૧) અને એજ કારણથી ચામુંડે વલ્લભને માળવા ઉપર ચડાઈ કરવા મોકલ્યો અને વલ્લભ શીતળાથી મર્યા પછી ચામુંડ દુર્લભરાજને જાદીએ એસારી પોતે શુકલ-તીર્થમાં જઈ રહ્યો, (સ. ૭ શ્લો. ૫૮.) એમ કહે છે. વહ્લભરાજે માળવા ઉપર ચડાઈ કરેલો એટલું તો સુ. સં. (સ. ૨ શ્લો. ૧૪), કી. કૌ. (સ. ૨ શ્લો. ૧૦) અને સુ. કી. ક. (શ્લો. ૩૨) માં પણ છે. વળી ઠીપણીના પાઠ પ્રમાણે જગજંપણ એવું વહ્લભરાજનું બિરૂદ હોવાનું પણ સુ. સં. (સ. ૨ શ્લો. ૧૫), વસન્તવિદ્યાસ (સ. ૩ શ્લો. ૧૦) સુ. કી. ક. (શ્લો. ૩૨) અને કી. કૌ. (સ. ૨ શ્લો. ૧૧ કી. કૌ. માં જગ-ત્કંપન એમ રાખે છે.) અને દ્વયાશ્રયમાં છે. (સ. ૭ શ્લો. ૪૦) દ્વયાશ્રયના દીકા કારે શત્રુઓ ઉપર વાઘની પેઠે તડાપ મારતો માટે જગજંપન કહેવાયો એમ ખુલાસો કર્યો છે (એજન.) અને કી. કૌ. કારે ‘વૈરીઓનાં શહેરોને ઘેરતો હોવાથી’ એમ ખુલાસો કર્યો છે, વહ્લભરાજનાં રાજદમન (કે મદનશંકર) બિરૂદનો ખીલ કોઈએ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. વહ્લભરાજને માળવાની ચડાઈમાં વૈધો જીને ન યોગખી રાક્યા એવો રોગ થયો એમ હેમચંદ્રે કહ્યું છે, દીકાકારે શીતળા નામ પાડ્યું છે (સ. ૭ શ્લો. ૪૩). પાટણની ખાઈની આગળ દુર્લભરાજ રાજનું સરોવર હટું એમ વ. વિ. માં કહ્યું છે. (સ. ૨ શ્લો. ૪૧).

૯૧ દુર્લભરાજનાં છત્ર ચામરાદિ લઈ લેનાર માળવાના રાજનું નામ મુંજ મેરૂતુંગ તથા તેને અનુસરી જિનમંડને પણ આપ્યું છે, પણ એવો ભૂલ છે. કારણકે મુંજને મારનાર માન્યખેટનો તૈલપ વિ. સ. ૧૦૫૩-૫૪ માં મરણ પામ્યો

(ક) મુંજરાજ પ્રબંધ.

હવે પ્રસંગોપાત્ત માલવ મંડળના અલંકારરૂપ શ્રીમુંજ રાજાનું ચરિત્ર નીચે પ્રમાણે (આપીએ છીએ). પહેલાં માલવ પ્રદેશમાં શ્રીપરમારવંશનો દરસિહદન્ત ભટ્ટ નામનો રાજા હતો. તે (રાજપાટિકા) છડી સ્વારીમાં ફરતો હતો; ત્યાં શર નામના ધાસના ગુંડમાં તરતનું જન્મેલું અતિ શ્યાળું બાળક તેના જોવામાં આવ્યું અને તે બાળક ઉપર પુત્ર પ્રેમ થવાથી તેણે તે બાળકને ઉપાડી લઈ રાણીને આપ્યું, અને તેનું મુંજ એવું જન્મ સ્થાન યોગ્ય નામ પાડ્યું. આ પછી આ રાજાને સીન્ધલ નામનો પુત્ર થયો. પછી સર્વ ગુણોના સમૂહ જોનામાં એકઠો થવાથી જે ચિત્તાકર્ષક લાગે છે તે મુંજનો રાજ્યાભિષેક કરવાની ઇચ્છાવાળો રાજા તેના (મુંજના) મહેલે ગયો. મુંજે અતિશય નરમ બનીને તથા પોતાની રાણીને વેત્રાસનની પછવાડે રાખીને પ્રજામૂર્ખક રાજાનો આદરસત્કાર કર્યો. ત્યારે રાજાએ તે પ્રદેશમાં એકાંત જોઈને તેના (મુંજના) જન્મનું વૃતાન્ત પહેલેથી સંભળાવીને કહ્યું કે “ તારી ભક્તિથી મને સંતોષ થયો છે તેથી પુત્રને મુકોને તને રાજ્ય આપું છું. પણ આ સીન્ધલ નામના ભાઈ સાથે પ્રીતિથી વર્તવું ” એમ શીખામણ આપીને તેનો અભિષેક કર્યો. પોતાના જન્મની વાત પોતાની રાણી મારફત ફેલાશે એવી શંકાથી તેણે (મુંજ) પોતાની રાણીને પણ મારી નાખી. પછી પરાક્રમથી જેણે પૃથ્વીને દબાવી છે એવા તથા સર્વ વિદ્વાનોના ચક્રવર્તી એવા શ્રીમુંજે શ્રદ્ધાદિત્ય

છે, અને ૧૦૫૩ સુધી તેા અણહિલપુર પાટણની ગાદી ઉપર મૂળરાજ હતો. એટલે ચામુંડના સંબંધમાં જે આ બનાવ બન્યો હોય તેા માળવાનો રાજા સિન્ધુ-રાજા હોવા જોઈએ. સિન્ધુરાજાે ઘાટ જતાનું નવ સાહસાંક ચરિત્ર (સ. ૧૦ પ્રકા. ૧૭)માં કહ્યું છે. અને દુર્લભરાજના છેલ્લા વર્ષમાં એ બનાવ બન્યો હોય તેા જોજ રાજા હોવા જોઈએ.

ભીમને દુર્લભરાજના ભાઈ નાગરાજનો પુત્ર દ્રુયામયમાં કહ્યો છે, એટલે પ્ર. ચિં. ની કેટલીક પ્રતોમાં દુર્લભરાજનો પુત્ર કહ્યો છે તે જૂલ છે.

માળવા સાથે જુજરાતના રાજાએને વિરોધ થવાનું કારણ મેરુતુંગે કહ્યું છે તે કરતાં જુડું; મૂળરાજના વખતથી ચાલેલું અને જેથ રાજ્યના સીમાડા પાસે પાસે હોવાથી કાયમ ચાલુ રહેલું ઘાગે છે.

દર માળવાના પરમાર રાજાનું નામ અહીં સિંહદન્ત આપ્યું છે, કેટલીક પ્રતોમાં, સિંહભટ્ટ તથા શ્રીહર્ષ પણ આપ્યું છે, રત્નમંદિર ગણિએ પણ શ્રીહર્ષ આપ્યું છે. નવ સાહસાંકચરિત્રમાં એ રાજાનું નામ સીયક આપ્યું છે અને રાજા મુંજે પોતાના વિ. સ. ૧૦૩૧ના લેખમાં પણ એ જ આપ્યું છે,

નામના અમાત્ય ઉપર રાજ્યની ચિન્તાનો ભાર નાખી તથા સીધા નામના તે ભાઈને, તે તોફાની હોઈને આઝાલંગ કરતો હોવાથી સ્વદેશમાંથી દેશવટો આપી લાંબા વખત સુધી રાજ્ય કર્યું. આ સીધા ગૂર્જર દેશમાં આવી ૯૭ કાશહદ નગર પાસે પોતાનું ગામડું વસાવી દીવાળીની રાતે શિકાર કરવા ગયા. અને ચોરોનો વધ કરવાની જગ્યા પાસે એક ભુંડને ચરતો જોઈ, શુભી ઉપરથી નીચે પડી ગયેલા ચોરના શબને જોયા વગર તેને ગોઠણથી નીચે નાખી દષ્ટ ભુંડ ઉપર જેવું બાણ તૈયાર કર્યું તેવા શબે સંકેત કર્યો, એટલે શબને હાથે અડતું અટકાવી બાણથી તે ભુંડને મારી જેવું ભુંડને ખેંચ્યું તેવું જ શબ ખડખડાટ હસીને ઉભું થઈ ગયું. ત્યારે સીન્ધલે શબને કહ્યું કે તારા સંકેત વખતે ભુંડને બાણ મારવું એ શ્રેયસ્કર છે. અથવા બરાબર જોઈને મેં પ્રહાર કર્યો છે. ૯૪ આ પ્રમાણે તેના વાક્યથી તે હિંદ્ર શોધતા પ્રેતે તેના નિઃસીમ સાહસથી સંતુષ્ટ થઈને “વર માગી લે” એમ કહ્યું. ત્યારે તેણે ‘ માઈ બાણ જમીન ઉપર ન પડે ’ એમ માગ્યું. અને ‘ ખીજ વાર વરદાન માગી લે ’ એમ સાંભળીને ‘ મારા બાહુને બધી લક્ષ્મી સ્વાધીન થાવ ’ એમ માગ્યું. ત્યારે તેના સાહસથી ચકિત થયેલા પ્રેતે “ તારે માળતામાં જવું ” એમ કહ્યું. “ ત્યાં મુંજ રાજનો વિનાશ પાસે આવ્યો છે. છતાં તારે ત્યાં જવું જ; ત્યાં તારા વંશમાં રાજ્ય આવશે. ” તેનો મોઝલેલો સિંધુલ ત્યાં ગયો અને મુંજ રાજની પાસેથી સારી આવકવાળો દેશ મળ્યો પણ ફરી તેણે ઉદ્ધતાઈ કરી ૯૫ એટલે શ્રીમુંજે તેની આંખ ફાડી નાખી અને લાકડાના પાંજરામાં રાખ્યો ત્યાં તેને ભોજ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. તે બધાં રાજશાસ્ત્રો બણ્યો, છત્રીશ

૯૩ શુભશીલકૃત ભોજ પ્રબંધમાં મેદપાટમાં નાગહદ (નાગડા ?) પાસે ગામ વસાવ્યું એમ લખ્યું છે. (જુઓ મૂળ પૃ. ૩૧ ટિ. ૫) પણ રત્નમંદિર ગણિએ કાસહદ લખ્યું છે.

કાસહદ તે હાલનું કાસદ્રા-ઘોળકાથી પાલીતાણે જતા સીધા સ્તંભમાં ગાંડુ પાસે આ ગામ છે. વસ્તુપાલની યાત્રામાં એનો ઉલ્લેખ આવે છે. આશુની તળેટીમાં આવેલું કાર્યદ્રાતે કાસહદ એવો પણ પુરાતત્ત્વજ્ઞોમાં એકમત છે.

૯૪ આ વાક્યનો અર્થ અસ્પષ્ટ છે, ટોનીના તથા રા. ડી. શાસ્ત્રીના ભાષાંતરથી પણ મૂળના શબ્દો બરાબર ખેસતા નથી, (જુઓ મૂળ પૃ. ૩૨ પંક્તિ ૬-૭)

૯૫ સિંધુલે ફરી શું ઉદ્ધતાઈ કરીએ પ્ર. ચિં.ની એક પ્રતમાં તથા રત્નમંદિર ગણિએ આપ્યું છે, કે ‘ એક વખત એક તેલીને ઘેર જઈ સિંધુલે તેલ માગ્યું તે તેલ તેલીએ ન આપ્યું એટલે તેણે ક્રોધ કરીને તેલીના ગળામાં કારા વાળી દીધી, જે કાઈ મલ્લથી નીકળી નહિ પણ છેવટે સિન્ધુલે જ કાઢી ’ આ વાતમાં કોંપ માલ નથી. જડો તેલી અને દુબળો રાજપુત પારોશી હતા અને તેલીની સ્ત્રીના મહેણાથી ભરકરાઈ એક વખત ગામમાં યુખીઓ વાગ્યા ત્યારે શૂરાતનમાં પેલા રાજપુતે ક્રોધ તેલીના ગળામાં વાળી દીધી એવી લોકકથા પ્રસિદ્ધ છે.

આયુષો વાપરતાં શીખ્યો. ૭૨૯૬ કળાઓ રૂપી સમુદ્રમાં પારંગત થયો. અને સર્વ (શુભ) લક્ષણ યુક્ત થઈને વધવા લાગ્યો. તેના જન્મ વખતે જાતક જાણનાર કોઈ જોશીએ જન્મ પત્રિકાને ફળાદેશ કહ્યો કે:-

(૩૨) પચાસ અને પાંચ વર્ષો, સાત માસ અને ત્રણ દિવસ સુધી ભોજ રાજ ગૌડદેશ સાથે દક્ષિણપથ ભોગવવાનો છે.

આ શ્લોકનો અર્થ સમજીને, એ હશે તો મારા દીકરાને રાજ્ય નહિ મળે એમ આશંકા કરીને તેનો વધ કરવા માટે મુંજે તેને ચંડાળોને સોંપ્યો. પછી મધરાતે વધ કરવા લઈ ગયેલા ભોજની અતિ મનોહર મૂર્તિ જોઈને જેના મનમાં અનુકંપા પ્રગટી છે અને તેથી જેઓ ધ્રુજ રહ્યા છે એવા ચંડાળોએ 'તારા ઇષ્ટ દેવનું સ્મરણ કરી લે' એમ ભોજને કહ્યું ત્યારે તેણે-

(૩૩) તે સત્યુગના અલંકારરૂપ રાજ માંધાતા ગયો, જેણે સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધ્યો તે રાવણને મારનારા રામ ક્યાં છે? યુધિષ્ઠિર વગેરે તમારા સુધીના બીજા રાજાઓ પણ ગયા. પણ હે રાજ આ પૃથ્વી તેમાંના કોઈ સાથે નથી ગઈ પણ હવે તમારી સાથે જશે એમ ધારૂં છું.

આ કાવ્ય કાળમાં લખીને તે મારાઓના હાથમાં રાજને આપવા માટે આપ્યો. ૯૭ તે જોઈને રાજના મનમાં અતિ ખેદ થયો, અને તેણે આંસુઓ પાડતાં બ્રૂણહત્યા (બાળહત્યા) કરનાર તરીકે પોતાની નિન્દા કરી પછી તેઓ (મારાઓ) મારફત બહુમાન સાથે ભોજને તેડાવી લઈ તેનું યુવરાજ પદવી આપીને સન્માન કર્યું. આ વખતે તિલંગ દેશના રાજ શ્રી તૈલિપે સૈન્ય મોકલીને મુંજને દબાવ્યો. ત્યારે રોગથી પીડાતા અમાત્ય રૂદ્રાદિત્યે ના કહ્યા છતાં તેની સામે મુંજ ચડ્યો; ત્યારે રૂદ્રાદિત્યે કહ્યું કે "તમારે ગોદાવરી નદીની હદ રાખવી એ નદી ઓળંગીને આગળ ન જવું." ૯૮ આ રીતે સોગન આપીને વાર્યા છતાં "તેને પહેલાં છ વાર

૯૬ ૩૬ જાતનાં આયુષો તથા ૭૨ જાતની કળાઓનાં નામ રત્નમંદિર ગણિએ આપ્યાં છે. શુભ લક્ષણોનું વર્ણન કલ્પસૂત્ર સુખ બોધિકામાં છે.

૯૭ ભોજને મારવા માટે મારાઓને આપ્યો ને તેઓએ જ ભોજને જીવતો રાખ્યો એ રીતે ઉપર વર્ણન છે. પણ બલ્લાલના ભોજ પ્રબંધમાં તથા રત્નમંદિર ગણિના ભોજ પ્રબંધમાં યંગાળાના રાજ વલ્લરાજ ને ભોજને મારી નાખવાનો હુકમ કર્યો, અને તેણે સંતાડી રાખ્યો વગેરે વધારે વિસ્તારવાળી કથા છે.

૯૮ મુંજને ગોદાવરી ન ઓળંગવાનું રૂદ્રાદિત્યે કહ્યાનું શુભશીઝે પણ કહ્યું છે (જુઓ મૂળ પૃ. ૩૩ ટિ. ૪) રત્નમંદિરગણિએ એ નથો કહ્યું પણ અપશુકનો થયાં એમ કહ્યું છે.

બલ્લાલે તો મુંજ કેદ પકડાયાની તથા ત્યાં મરવાની વાત જ નથી આપી, પણ મુંજ ભોજને ગાંઠી ઉપર ખેસારી તપોવનમાં ગયો એમ જ લખ્યું છે.

હરાબ્યો. છે. ” એ રીતે તેની અવગણના કરીને, પોતાના ઉપર અતિ શ્રદ્ધા રાખી તેણે નદી ઓળંગી સામે કાંઠે લસ્કરની છાવણી નાખી. રૂદ્રાદિત્યે રાજનું આ વૃતાન્ત સાંભળી રાજના અવિનયને પરિણામે ભાવિ વિપત્તિની આશંકા કરી જતે ચિંતાગ્રિમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી તૈલિપે છળ અને બળવડે તેના સૈન્યને વીખેરી તથા મારી નાખ્યું અને શ્રીમુંજ રાજને મુંજ ધાસનાં દોરડાં-થી બાંધી, પકડી લીધો અને કેદખાનામાં લાકડાના પિંજરામાં પૂરીને રાખ્યો. ત્યાં તૈલિપની બેન મૃણાલવતી ૯૯ને મુંજની સેવા ચાકરી કરતી તેનો મુંજની સાથે રાખેલીનો સંબંધ થઈ ગયો. પછી પાછળ રહેલા મુંજના પ્રધાનોએ કેદખાના સુધી સુરંગ (ભોંયડું) ખોદી (કેવી રીતે ભાગવું) તેનો સંકેત તેને જણાવ્યો. હવે એક વખત મુંજ પોતાનું પ્રતિબિંબ અરીસામાં જોતો હતો ત્યાં મૃણાલવતી પાછળથી આવી અને તેનું વૃદ્ધવસ્થાથી જર્જરિત થઈ ગયેલું મોઢું અરીસામાં દેખાયું, ત્યારે જીવાન ૧૦૦મુંજના મોઢાની પાસે જ પોતાનું વૃદ્ધ મોઢું દેખાવાથી તે વધારે શીકકું લાગતાં અને તેથી મૃણાલવતીને ખિન્ન જોઈને મુંજે કહ્યું કે:—

(૩૪) મુંજ કહે છે કે “ હે મૃણાલવતી ! તારૂં યૌવન ગયું, એ માટે ખેદકર માં, કારણ કે સાકરના સેકડો કટકા થયા હોય તો પણ તે આવવાથી મીઠી જ લાગે છે. ”

આ પ્રમાણે તેને કહીને પોતાને દેશ જવા ઇચ્છતો, છતાં તેનો વિરહ ન સહી શકતો મુંજ બયથી પોતાની વાત (સુરંગ મારફત પોતે ભાગી જવા માગે છે તે) તેને જણાવી શકતો નથી. વારંવાર પૂછવા છતાં મુંજે પોતાની ચિંતા તેને જણાવી નહિ, ત્યારે તેણે મીઠાં વગરની મોળી તથા અતિ મીઠું નાખીને ખારી રસોઇ ખવરાવી પણ વિચારમાં હોવાથી તેને સ્વાદની ખબર ન પડી, એ જોઈને ખૂબ સ્નેહ બતાવીને તથા આગ્રહભરેલી વાણીથી મૃણાલવતીએ પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું કે “ હું આ

૯૯ આ મૃણાલવતી તૈલિપના કાકા દેવલે રાખેલી સુંદરી નામની દાસીનો પુત્રી હતી. અને તે જીવાન થતાં તૈલિપે તેને શ્રીપુરના ચંદ્રરાજને આપી હતી અને ચંદ્ર શૂળ શેગથી મરણ પામતાં તે પાછી લાઇને ઘેર આવી. આ વિધવા તૈલિપના કહેવાથી મુંજના ખાવા પીવાની વ્યવસ્થા રાખતી. એ પ્રમાણે શુભશીલે મૃણાલવતીનું ચરિત્ર આપ્યું છે (જીવો મૂળ પૃ. ૩૪ ટિ. ૧)

૧૦૦ મેરૂતુંગ કેદમાં પરેલા મુંજને જીવાન કહે છે પણ તેને ગાદીએ બેઠે એ વખતે ખાવીશ ત્રેવીશ વર્ષો થઈ ગયાં હતાં એ જોતાં તેની ઉમ્મર ચાળીશ ઉપર તો હોવી જોઈએ.

બોંયરા મારફત મારે દેશ જઈ છું, જે તું ત્યાં આવે તો મહાદેવીના પદે તારો અભિષેક કરી મારી કૃપાનું ફળ બતાવું.” આના જવાબમાં “ધરણીનો દાખડો લઇને આવું ત્યાંસુધી એક ક્ષણ વાટ ભુવે” એમ કહીને મૃણાલવતી ગધ પશુ તે ધરડી વિધવાએ ‘ત્યાં જઇને મને એ છોડી દેશે’ એમ વિચાર કરીને પોતાના ભાઈ-રાજને આ વૃત્તાન્ત કહી દીધો. અને પછી તેની વધારે વિડંબના કરવા માટે, તેને દારડાંથી બંધાવી ઘેર ઘેર તેની પાસે બીખ મગાવી. આ રીતે ઘેર ઘેર બમતા તેણે નિવેદથી ભરેલા ચિત્તે નીચેનાં વચનો કહ્યાં છે:—

(૩૫) ૧૦૧ સર્વનાં ચિત્તને હરી લેવા માટે મનમથની વાતાં કરવામાં જેઓ કુશળ છે તે સ્ત્રીઓમાં જેઓ વિશ્વાસ રાખે છે તે માણસો અમારી પેઠે ધણો ખેદ પામે છે.

(૩૬) (આલ્યાવસ્થામાં) ઝોળી તુટીને હું કેમ ન મુઓ! હું શા માટે બળીને રાખ ન થઈ ગયો? આ મુંજ દોરીએ બંધાઇને માંકડા પેઠે હિંડે છે.
વળી—

(૩૭) હાથીઓ ગયા, રથો ગયા, ઘોડા ગયા, પાયદળ માણસો ગયાં, એક પશુ નોકર નથી, માટે હે સ્વર્ગમાં રહેલા રૂદ્રાદિત્ય! તારી સામે જોષ રહેલા મને તું આમંત્રણ કર (ખોલાવી લે).

વળી એક દિવસ કોષક ગૃહસ્થને ઘેર બીખ માગવા મુંજને લઇ ગયા, ત્યાં તેની પત્ની હાથમાં ક્ષુદ્ર કાચલીવાળા મુંજને છાશ પાઇને ગર્વથી માથું ઉંચું રાખી બિદ્ધા આપવાની નથી એમ કહેવા લાગી ત્યારે મુંજે તેને કહ્યું કે:—

(૩૮) હે ભોળી મુગ્ધા! તું મને હાથમાં કાચલીવાળો જોઇને ગર્વ કરમાં; કારણકે મુંજના ચૌદસો ને છોતિર હાથીઓ ગયા, (અને અત્યારે આ સ્થિતિ છે).

(૩૯) ૧૦૨ હે માંકડા! આ સ્ત્રીએ તને ખંડિત કર્યો એ માટે ઉદ્વેગ કરીશમાં; કારણકે રામ, રાવણ, મુંજ વગેરે કોણ કોણ સ્ત્રીથી ખંડિત નથી થયા.

૧૦૨ રત્ન મંદિર ગણિએ જે પાઠ આપ્યો છે તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

સ્ત્રીના ચિત્તમાં સો, મનમાં સાઠ, અને દૃઢ્યમાં બત્રીશ પુરૂષો હોય છે એવી સ્ત્રીનો જે અમે વિશ્વાસ કર્યો તે અમે ખરેખર મૂર્ખ છીએ. (બુઓ ભાષાંતર પૃ. ૧૪)

૧૦૨ રત્ન મંદિર ગણિએ મંકજ ને જહલે મંકજ પાઠ આપ્યો છે અને તેનો અર્થ ભાષાંતરકર્તાએ ‘ધીથી નીતરતો અર્થો રોટલો’ એમ કર્યો છે.

(૪૦) ૧૦૩હે ચંત્ર (રેંટીયા), તું રડમાં, મને તો માત્ર કટાક્ષ મારીને આણે ભમાવ્યો છે, પણ (તને) હાથથી ખેંચે ત્યારે તો વાત જ શી ?

(૪૧) જે યુદ્ધિ પછી ઉપજે છે તે યુદ્ધિ જે પહેલાં ઉપજે તો, મુંજ કહે છે, હે સૃષ્ટાલવતી ! કોઈ દુઃખ ન વેઠે.

(૪૨) યશના પુંજરૂપ, હાથીઓનો સ્વામી, અવન્તીનો રાજા અને સરસ્વતીના નિવાસરૂપ એવો જે મુંજ પહેલાં કૃતકૃત્ય હતો, તેને કર્ણાટકના રાજાએ પોતાના પ્રધાનની યુદ્ધિની મદદથી જ પકડી લીધા અને પછી શૂળી ઉપર ચડાવ્યો. ખરેખર કર્મની ગતિ વિષમ છે.

(૪૩) ઈંદ્રના મિત્ર અને યજ્ઞપુરૂષના તેજરૂપી અંશ (રામ વગેરે) ને જન્મ આપનાર, જે દશરથ તે દીકરાના વિરહ દુઃખથી પથારીમાં મરી ગયા અને ગરમ તેલની કોઠીમાં રાખી મુકેલા તેના શરીરને અગ્નિસંસ્કાર પણ લાંબે વખતે થયો. ખરેખર કર્મની ગતિ વિષમ છે.

(૪૪) હે દ્રવ્યથી અંધ મૂઠ ! તું દુઃખમાં પડેલાની હાંસી શું કરે છે ? લક્ષ્મી સ્થિર ન હોય એમાં આશ્ચર્ય શું છે ? શું તું પાણીના રેંટમાં ખાલી ધડાઓ ભરાય છે અને ભરેલા ખાલી થાય છે એ જોતો નથી ?

(૪૫) શંકા ઉત્પન્ન કરે (ખીક લગાડે) એવી માણુસની ખોપરી એ એનાં ધરેણાં છે, અને જેનાં અંગો શિથિલ-લથડી ગયેલાં છે એવો ભૂંગી એ એનો સેવક છે, અને ધનમાં એક ધરડો બળદ એની પાસે છે; સર્વ દેવોના પશુ ગુરુ એવા શંકરની જ્યારે આવી અવસ્થા છે; ત્યારે માથે વિધિ વાંકા થતાં આ આપણે તો કોણ ?

(૪૬) જેની આસપાસ સમુદ્ર ખાષ્ટ રૂપ છે તે લંકા જેવો ગદ, અને દશ માથાવાળો રાજા તેનો ગદપતિ છતાં ભાગ્યનો ક્ષય થતાં તે બધું ભાંગી ગયું માટે હે મુંજ ! તું ખેદ કરમાં.

આ રીતે લાંબા વખત સુધી બીખ માટે ભમાવીને વધ કરવાની જગ્યાએ લષ્ટ જષ્ટ રાજાની આત્મી વધનો વિધિ કરવામાં આવ્યો. એ વખતે મારાઓએ 'ઇષ્ટ દૈવતનું સ્મરણ કરો' એમ મુંજને કહ્યું. ત્યારે મુંજે નીચેનો શ્લોક કહ્યો:—

(૪૭) યશના પુંજરૂપ મુંજ જતાં લક્ષ્મી તો ગોવિંદ પાસે જશે, અને વીર-લક્ષ્મી (શૌર્ય) વીરોને ઘેર જશે પણ સરસ્વતી આધાર વગરની થઈ જશે.

૧૦૩ ટોનીએ આ શ્લોકનો અર્થ જુદી રીતે કર્યો છે, મૂળનો ચંત્રક રાખ્ધ એ મુંજને ફેરવનાર સિપાઇને સંબોધન છે એમ તેણે ગણ્યું છે.

આ વગેરે મુંજનાં વાક્યો સમજવાં. પછી મુંજને મારીને તેનું માથું રાજ મહેલના આંગણામાં શળી ઉપર પરાવી હમેશાં તેના ઉપર દહીં ચોપડાવી રાજ્યે પોતાનો ક્રોધ કાઢ્યો. પછી માળવા દેશમાં, આ વૃત્તાન્ત જાણીને તેના પ્રધાનોએ તેના ભાષ્ટના દીકરા ભોજનો રાજ્યમાં અભિષેક કર્યો. ૧૦૪

પરિશિષ્ટ (ગ)

મેરૂતુંગે શ્રી મૂળરાજ વિષે પોતાના સમયમાં લોકકથામાં—અથવા એ પોતે કહે છે તેમ સદ્ગુણ સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત જોટલી વાતો આપી છે તેમાંથી મૂળરાજના ચૌલુક્ય વંશની વાત તો નિઃસંદિગ્ધ છે, કારણ કે એના પોતાનાં તથા એના વંશજોનાં દાનપત્રો એ વાતને ટેકા આપે છે. કોઇ લેખકે પણ એ બાબતમાં વિસંવાદી કથન કર્યું નથી.

ચૌલુક્ય વંશની ઉત્પત્તિ માટે જુઓ ટિ. ૬૬, એથી વધારે એ બાબતનો વિચાર ગુજરાતના ઇતિહાસમાં કરવો એ જ યોગ્ય છે. મૂળરાજના દાદાનું નામ મુંજલ હતું એમ મેરૂતુંગ કહે છે, પણ એને કોઇનો ટેકો નથી. ભુયડ ભુયદેવ કે ભુયગડદેવથી મૂળરાજ સુધીની વંશાવળીનો તો મેરૂતુંગે ઉલ્લેખ કર્યો જ નથી એટલે એ વિચારણીય જ નથી. મૂળરાજના બાપનું નામ રાજ હતું એ ચોક્કસ હકીકત છે, કારણ કે હેમચંદ્ર તેને રાજપુત્ર કહે છે (જુઓ સ. ૪ શ્લો. ૬૩) એટલું જ નહિ પણ મૂળરાજે પોતે પોતાને વિ. સં. ૧૦૪૩ ના લેખમાં પોતાને ‘મહારાજાધિરાજ રાજિસુત’ કહેલ છે. આ રાજિને ખીજ અને દંડક નામના ભાષ્ટ હોવાની વાતને કોઇ ઉત્ક્રીણું લેખનો તો ટેકો નથી પણ હેમચંદ્રે દંડક કે દંડકનો ભત્રીજો મૂળરાજને કહ્યો છે, અને તેના ટીકાકારે તો રાજિ, ખીજ અને દંડક એ રીતે ત્રણ ભાષ્ટોનાં નામ આપ્યાં છે અને મૂળરાજને રાજિ પુત્ર કહ્યો છે (સ. ૩ શ્લો. ૮૯). મૂળરાજની માનું નામ મેરૂતુંગે તથા તેને અનુસરી જિનમંડનગણિએ લીલાદેવી આપ્યું છે, પણ હેમચંદ્રે ચંડિકામાત સંબોધન કર્યું છે અને ટીકાકારે તેનો અર્થ ચાણ્ડાલદેવો નામ્ની માતા ચસ્ય એમ વિકલ્પે અર્થ કર્યો છે (સ. ૧ શ્લો. ૧૮૮).

મૂળરાજ કે તેનો પિતા રાજિ ગુજરાતમાં ક્યાંથી અને શી રીતે આવ્યા એ બાબતમાં મેરૂતુંગના કથનને જિનમંડનગણિ અનુસરે છે. ધર્મા-

૧૦૪ ૨૨૧ મંદિર ગણિના ભોજ પ્રબંધમાં પ્ર. ચિ. ની કેટલીક પ્રતો પેઠે શેડાં પ્રાકૃત વચનો વધારે મળે છે. બાકી કથા ભાગ ઉપર પ્રમાણુ છે.

રણ્યમાં પણ તેને મળતું કથન છે, પણ એ પહેલાંના કોષ્ટ ગ્રંથકારે કાંઈ કહ્યું નથી. એટલે એ વિષયનો વધારે વિચાર અહીં કર્તવ્ય નથી. મૂળરાજને અણુહિલવાડની ગાદી શી રીતે મળી એ વિષે હેમચંદ્રે મૌન સેવ્યું છે. સુ. સં. માં મૂળરાજને ચાપોતકટના છેલ્લા રાજનો લાણેજ કહ્યો છે, પણ ગાદી કેવી રીતે મળી તે કહ્યું નથી. મેરૂતુંગે જ વિચાર શ્રેણીમાં મૂળરાજને દૌહિત્ર કહ્યો છે તે તો જૂલ જ લાગે છે, અને મૂળરાજ પોતે તો “પોતાના પરાક્રમથી સારસ્વત મંડળ (સરસ્વતીના કાંઠાનો પ્રદેશ) મેળવ્યો” એમ વિ. સં. ૧૦૪૩ ના દાનપત્રમાં લખ્યું છે.

સપાદ લક્ષ્મી ચડાઈની વાત હેમચંદ્રે કે ખીજા કોષ્ટએ નથી લખી પણ માનવા યોગ્ય છે, કારણ કે સપાદલક્ષ્મીના રાજ્યોના કવિ નયમંદ્ર સૂરિએ લખેલ છે (જુઓ હમ્મીર મહાકાવ્ય સ. ૨ શ્લો. ૭-૯) આ કવિએ તો મૂળરાજને વિગ્રહરાજ ખીજાએ માર્યો એમ લખ્યું છે, પણ એ સાચું નથી લાગતું.

લાટના ખારપને હરાવ્યાની વાત હેમચંદ્રે જુદી રીતે આપી છે, પણ ખારપ મૂળરાજના વખતમાં લાટેશ હોવાની વાત તો એના પૌત્ર કીર્તિરાજનાં તથા વૃદ્ધ પ્રપૌત્ર ત્રિલોચનપાલનાં તામ્રપત્રથી માનવા યોગ્ય ઠરે છે.

લાખાને મૂળરાજે માર્યાની વાત હેમચંદ્રે જુદી રીતે લખી છે. કચ્છના લાખાને કે લાખાની સેનાને હરાવી; એટલું તો સુ. સં. (સ. ૨ શ્લો. ૬) માં, સુ. કી. ક. (શ્લો. ૨૪)માં, વસ્તુપાલ તેજપાલ પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૨૪) માં તથા કી. કૌ. (લાખાને માર્યો સ. ૨ શ્લો. ૪-૫)માં કહ્યું છે, પણ સૌરાષ્ટ્રના ગ્રાહરિપુ ઉપરની ચડાઈનું લાંબું વર્ણન હેમચંદ્રે કર્યું છે (સર્ગ ૨ થી ૪) ત્યારે પ્ર. ચિં. માં કે સુ. સં. વગેરેમાં તેનો ઉલ્લેખ જ નથી. માત્ર ગ્રાહરિપુ સાથે સિન્ધુનો રાજ્ય હતો એમ દ્વાપ્રય (સ. ૪ શ્લો. ૮૯)માં અને સિન્ધુરાજને હરાવ્યાનું સુ. કી. ક. (શ્લો. ૨૪)માં તથા વ. તે. પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૬)માં કહ્યું છે.

મૂળરાજના ત્રણ લેખો મળ્યા છે. વિ. સં. ૧૦૩૦ નો, ૧૦૪૩ નો અને ૧૦૫૧ નો.

પરિશિષ્ટ (ઘ)

ભોજ પ્રબંધના આરંભ તરીકે મુંજની કથા લગભગ બધા ભોજ પ્રબંધોમાં મળે છે. એક બલ્લાલ શિવાય બધા ભોજ પ્રબંધના લેખકો જાણે છે. અને ભોજના પ્રબંધ લેખકોમાં પ્રાચીનતમ અને સૌથી વધારે વિશ્વ-

નીચ આ મેરૂતુંગ છે. મેરૂતુંગ (વિ. સં. ૧૩૬૧) શુભશીલ (વિ. સં. ૧૫મું શતક ?) રાજવલ્લભ (વિ. સં. નું ૧૬મું શતક) અને રતનમંદિરગણુ (વિ. સં- ૧૫૦૭) બધાએ મુંજરાજ પ્રબંધ લગભગ એક સરખો આપ્યો છે. બલ્લાલ બે કે મેરૂતુંગ પહેલાં થયો હોવાનો સંભવ નથી અને જરૂર ઓછો વિશ્વ- નીચ છે પણ એણે મુંજ અને ભોજના સંબંધની વાત એજ રીતે આપી છે ન્યારે મુંજનું છેવટ જુદી રીતે લખ્યું છે (જુઓ ટિ. ૯૩)

સિંધુલ મુંજનો મોટો ભાષ હતો. અને સિંધુલ પછી મુંજ ગાદીએ બેઠો એમ બલ્લાલ કહે છે, ન્યારે જૈન લેખકો સિંધુલને ન્હાનો ભાષ કહે છે, અને એ બાબતમાં જૈન લેખકો સાચા છે; કારણ કે મુંજ અને સિંધુ- લનો સમકાલિન કવિ પરિમલ પણ સિંધુલને મુંજનો ન્હાનો ભાષ કહે છે. વળી ભોજનું પોતાનું દાનપત્ર મુંજ પછી સિંધુલ કે સિંધુરાજ અને પછી ભોજ એવો ક્રમ આપી જૈન લેખકોની વાતને સાચી ઠરાવે છે. (જુઓ I. A. Vol. vi. p. 53-54) પણ મુંજે સિંધુલને દેશનિકાલ કરેલો, પછી કેદમાં પુરેલો અને કેદમાં જ ભોજનો જન્મ થયા પછી ગાદીએ બેઠા વગર તે મરણ પામ્યો, જેથી મુંજ પછી ભોજ ગાદીએ બેઠો એમ જ મેરૂતુંગ વગેરે કહે છે તે સમકાલિન પુરાવાઓથી ખોટું ઠરે છે. કારણ કે મુંજ પછી તેનો નાનો ભાષ સિંધુરાજ કે સિંધુલ ગાદીએ બેઠો હતો અને મુંજેજ તેને પોતાનો વારસ નીચ્યો હતો એમ એ બેયના સમકાલિન કવિ પરિમલ (ઉર્ફે પદ્મગુપ્ત)ના સ્પષ્ટ કથનથી જણાય છે (જુઓ નવસાહસાંક ચરિત સ. ૧૧ શ્લો. ૯૮) અને ભોજનો ઉપર ઉલ્લેખેલો ઉત્કર્ણ લેખ તેને ટેકો આપે છે. વળી ભોજને મારી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવાની મેરૂતુંગ વગેરેની વાત કલ્પિત લાગે છે, સમકાલિન જૈન લેખક ધનપાલ (જેને વિષે મેરૂતુંગે ઘણી વાતો લખી છે. જુઓ-પ્ર. ચિં. પ્રકાશ ખીન્ને) ભોજને મુંજેજ યુવરાજ નીચ્યો હતો એમ કહે છે (જુઓ તિલક મંજરીની પ્રસ્તાવના શ્લો. ૪૩)

છેવટના ભાગમાં મુંજે તૈલિપને છ વાર હરાવ્યાનું મેરૂતુંગ કહે છે તેમાં કદાચ અતિશયોક્તિ હશે પણ મુંજ અને તૈલિપ વચ્ચે અનેક યુદ્ધો થયેલાં હોવાનો સંભવ છે. અને છેવટમાં મુંજ હાર્યો, કેદ પકડાયો અને તૈલિપે મરાવી નાખ્યો; એટલી વાત ઐતિહાસિક લાગે છે. કારણ કે તૈલિપ અને તેના સામન્તોના બે ઔલુક્ય લેખોમાં એનું સૂચન છે (જુઓ Dynasties of the Kanaries districts p. 40 ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભા. પૃ. ૧૦૦)

हवे तैल्लिपनो देहान्त वि. सं. १०५४ मां थयो अने १०५० मां अमितगतिअे मुंजना राज्यकाणमां सुभाषित रत्नसंदोह नामनो ग्रंथ पूरो कथो छे माटे अे अे तारिअो वच्ये वि. सं. १०५१, १०५२ के १०५३ मां मुंजना देहान्त थयो हरी (अुअो भारत के प्राचीन राजवंश प्र. भाग पृ. १०२)

मुंजने इद्रादित्य नामनो अमात्य होवानुं मेरुतुंग जे कहे छे तेने मुंजनुं पोतानुं वि. सं. १०३६ नुं ताअपत्र टेका आपे छे (अुअो I. A. Vol. XIV p. 106)

मृशालवती साथेना आडा व्यवहारनी अबंध लेभकेानी वात विश्वसनीय मानवा माटे विशेष पुरावानी अपेक्षा छे.

‘ मुंज लक्ष्म मुशालवध ’ जेवां प्राकृत सुभाषितो तो आधुनिक लोक साहित्यना दुहाअो जेवां छे अने अे सुभाषितोने जेउनारी मुंज मृशालवतीना संबंधनी तथा मुंज पासे बीअ भगव्यानी कटपना दुहाअो जेउनारी वार्ताअो जेवी होधने भास साची मानवानी जर नथी. (अुअो सरस्वती मार्य १९३२ मां सूर्यनारायण व्यासना मुंज विषे लेभ पृ. ४०९)

मुंजना मोढामां छेवट मेरुतुंगे गते मुंजे यशःपुञ्जे निरालम्बा सरस्वती अेवा जे शब्दो मुकथा छे ते जोटा नथी. धनपाल, पद्म-गुप्त, धनंजय (दशरूपको कर्ता) अमितगति अने पिंगलसत्र उपर टीका लभनार हलायुध जेवा अनेक विद्वानो मुंजना आश्रित हता अेटलुंज नहि पणु ते पोते पणु कवि हतो. जे के तेनो रयेसो कोअ ग्रंथ अत्यारे भणतो नथी, पणु सुभाषिताना संग्रहोमां मुंज (केवाङ्पतिराज) ना नामे उतारा भणे छे. भास करीने मुंज पछी पयास वर्षनी अंदर थयेला क्षेमेन्द्रे मुंजना नामथी सुभाषितो उतार्थो छे अे हकीकत विशेष स्यक छे.

પ્રકાશ બીજે

ભોજ અને ભીમના પ્રબન્ધો

હવે જે વખતે માળવામાં ભોજ રાજ રાજ્ય કરતા હતા તે વખતે આ ગુજરાત દેશમાં ચૌલુક્ય કુળના રાજા ભીમ રાજ્ય કરતા હતા.

એક વખત પાછલી રાતના ભોજ રાજ્યએ લક્ષ્મીની ચંચલતાનો તથા પાણીના તરંગ જેવા પોતાના જીવનનો પોતાના મનમાં વિચાર કરીને પ્રાતઃકૃત્ય કર્યા પછી દાનમંડપમાં નોકરો પાસે માગણીને બોલાવી જેમ આવ્યું તેમ સુવર્ણના ટંકો^૧ આપવા માંડ્યાં.

પછી રોહક નામના તેના મહામાત્યે કાશ ખાલી થઇ જશે એ કારણથી ભોજના ઉદારતારૂપી ગુણને દોષ માનીને, બીજે રીતે તો એ (દાનનો પ્રવાહ) રોકી શકે એમ ન હોવાથી, સામાન્ય દરબાર ખલાસ થયા પછી સભાના ભારોટીઆમાં—

(૧) આપત્તિ માટે લક્ષ્મીને સાચવવી

એ પ્રમાણે ખડીથી લખ્યું, સવારે યોગ્ય વખતે એ અક્ષરો જોઇને, કાણે લખ્યું છે એ કાઠ સેવકે ન કહ્યું ત્યારે રાજ્યએ જવાબમાં લખ્યું કે:—
લક્ષ્મીવાળાને આપત્તિ ક્યાંથી આવે ?

વખતે દૈવનો કાપ થાય !

એ રીતે મન્ત્રીએ લખ્યા પછી તે જોઇને રાજ્યએ લખ્યું કે:—

તો સાચવેલું પણ નાશ પામે.

ઉપર પ્રમાણે લખેલું જોઇને તે સચિવે રાજ પાસે માગી માગી લખને પોતે લખેલું હતું એમ જાહેર કરી દીધું. પછી (રાજ્યએ કહ્યું) રૂપાંચસો પંડિતો પણ મારા મનરૂપી હાથીને વશ રાખવા સમર્થ નથી. મહામાત્ય જેવા યથાયોગ્ય ગરાશ ખાય છે. વળી (મારી) પોંચીમાં (મેં) નીચેની ચાર આર્યાઓ કોતરાવી છે:—

(૨) જ્યાંસુધી સ્વભાવથી ચળ એવી આ સંપત્તિ છે ત્યાંસુધી ઉપકાર કરવાનો આ અવસર છે. ચોક્કસ આવવાની વિપત્તિ જ્યારે આવશે ત્યારે તો ઉપકાર કરવાનો અવસર ક્યાંથી મળશે ?

૧ ટંક એ સીકા વાચક સામાન્ય રાખે છે.

૨ મૂળમાં આ બે ય વાક્યો અરપદ છે, કદાચ કોઈ પણ હસ્તપ્રતમાં સાચો પાઠ જળવાઈ રહ્યો નથી, મતલબ ઉપર નીચેના સંબંધથી કંઈક સમજાય છે.

(૩) હે પૂર્ણિમાના ચંદ્ર! તારાં ફિરણોની સમૃદ્ધિથી ભુવનોને (અત્યારે) રૂપેરી કરી દે: (કારણ કે) હાય, આ દુષ્ટ વિધિ કોષ્ટને પણ એક જ સ્થિતિમાં લાંબા વખત સુધી રહેવા દષ્ટ શક્તો નથી.

(૪) હે સરોવર! જેને જરૂર હોય તેને ચાલુ પાણી આપીને ઉપકાર કરવાનો આ તારો વખત છે. (કારણ કે) પછી મેઘનો ઉદય થતાં તો આ પાણી પણ સુલભ થઈ જશે.

(૫) હે કાંઠા ઉપરનાં ઝાડને તોડી પાડનારી નદી! (તારું) ખૂબ વેગવાળું અને ધણું ઉંચું ચડેલું પૂર (તો) થોડા જ દિવસ રહેશે પણ તારું આ પાપ તો લાંબા વખત સુધી રહેશે.

વળી:—

(૬) જે સૂર્ય આશ્રમમાં પહેલાં અર્ચ્યાને ધન ન આપી દીધું તો તે ધન સવારે કોનું થશે એ જાણતો નથી.

ઉપર પ્રમાણેનો જાતે રચેલો અને કંઠના અલંકાર રૂપ (એટલે કે મોઢે કરેલો) શ્લોક ઇષ્ટ મંત્ર પેઠે જપતો હું, હેમન્ત્રી! મડા જેવા તુંથી કેમ છેતરાઉં. ?

૩ ઈવળી કોષ્ટ ખીજા અવસરે સ્વારીમાં ફરતાં ફરતાં રાજા નદીને કઠિ પોચો; ત્યાં દારિદ્ર્યથી પીડાયેલા અને લાકડાનો ભારો માથે ઉપાડીને, નદીનું પાણી ઉતરીને આવતા કોષ્ટ વિપ્રને તેણે (જોયો એટલે તેને) કહ્યું:—

(૭) “કેટલું પાણી છે વિપ્ર ?”

“જાનુ છુડે નરાધિપ”

એમ વિપ્રે જવાબ આપ્યો એટલે રાજાએ કહ્યું:—

“અવસ્થા કેમ આવી છે ?”

અને વિપ્રે જવાબ આપ્યો:—

“આપ જેવા નથી બધે.”

વિપ્રના આ જવાબ પછી રાજાએ તેને જે ઇનામ આપ્યું તેની નોંધ મન્ત્રીએ ઈર્ષમંવહીમાં નીચે પ્રમાણે લીધી:—

(૮) લાખ, લાખ અને વળી લાખ (નાણું) અને દશ મહોન્મત હાથી એટલું “જાનુ છુડે” (જાનુદર્શન) કહેવાથી સંતુષ્ટ થયેલા રાજાએ (વિપ્રને) આપ્યું.

૩ આ વાત અને તેમાં આવેલા શ્લોકો બલ્લાલકૃત લોજ પ્રબંધમાં પણ છે.

૪ ઈર્ષમંવહી=ઈર્ષમંવહિકા એટલે ઈર્ષાદા ખાતે યતા ખર્ચનો હિસાબ રાખવાનો ચોપડો.

૪ પવળી કાષ્ટ વખતે મધરાતે અકસ્માત જાગી ઉઠેલા રાજાએ ગગન મંડળમાં નવા ઉગેલા ચંદ્રને જોઈને પોતાના સાહિત્ય સમુદ્રમાં આવેલી ભરતી જેવું નીચેનું અર્ધું કાવ્ય ઉચ્ચાર્યું:—

(૯) ચંદ્રમામાં જે વાદળાના કટકા જેવું દેખાય છે તેને લોકો સસલું કહે છે પણ મને એવું નથી લાગતું.

રાજાને ઉપર પ્રમાણેના અર્ધો શ્લોક વારંવાર બોલતા સાંભળીને રાજાના મહેલમાં પાટીને તેલુરીવાળા ઓરડામાં પેઠેલા કાષ્ટક ચોરે, પોતાની પ્રતિભાના જોરને ન શકી શકવાથી, નીચે પ્રમાણે ઉપરના અર્ધો શ્લોકને પૂરો કર્યો:—

પણ હું તો, તમારા શત્રુઓની વિરહથી પીડાયેલી સ્ત્રીઓના કટાક્ષો રૂપી ઉલ્કાપાતથી પડેલાં સેંકડો ધારાઓથી ચંદ્રમાનું શરીર કલંકિત છે એમ માનું છું.

ઉપર પ્રમાણે બોલ્યા પછી, ચોરને પોતાના અંગરક્ષકો મારફત પકડાવી રાજાએ કેદમાં નાખ્યા અને સવારે તે ચોરને સલામાં બોલાવી રાજાએ જે ઇનામ આપ્યું તેની નોંધ કરતાં ધર્મવહી લખનારે નીચેના શ્લોક લખ્યો:—

(૧૦) જેણે મૃત્યુની ખીક છોડી દીધી હતી એવા આ ચોરને ઉપરનો અર્ધો શ્લોક રચવા માટે રાજાએ દશ કોટિ સુવર્ણ અને દાંતથી જેણે પર્વતોને ખોદી નાખ્યા છે તથા જેના મદની ગંધથી ભમરાઓ ખેંચાય છે તેવા આઠ હાથીઓ આપ્યા.

૫ વળી કાષ્ટ વખતે તે ધર્મવહી વંચાતાં પોતાને જ મોટા મનનો માનીને રાજા અભિમાની પેઠે:—

(૧૧) જે કાષ્ટએ ન કરેલું તે મેં કર્યું છે, કાષ્ટએ જેવું દાન ન દીધેલું તેવું દાન મેં દીધું છે, અને જે અસાધ્ય હતું તે મેં સિદ્ધ કર્યું છે, તેથી માફ ચિત્ત દુભાતું નથી.

એ પ્રમાણે વારંવાર પોતાનાં વખાણ કરવા લાગ્યો; ત્યારે કાષ્ટ જૂના મન્ત્રીએ રાજાનો ગર્વ ઉતારવાની ઇચ્છાથી શ્રી વિક્રમાદિત્યની ધર્મવહી રાજાને બતાવી, એ ધર્મવહીના ઉપલા ભાગમાં પહેલું જ નીચેનું કાવ્ય હતું:—

(૧૨) આઠ કોટિ સુવર્ણ,^૭ ૯૩ તુલા× મોતી, મદની ગંધથી પ્રમત્ત

૫ આ ચોથો પ્રથમ અને ૯, ૧૦ શ્લોકો લોખ પ્રથમમાં પણ મળે છે.

૬ જુઓ પ્રકાશ પહેલો ટિ. ૫૦

૭ સોનાના એક ભતના સીકાને જૂના વખતમાં સુવર્ણ કહેતા.

× એક તુલા=૪૦૦ તોલા

ભમરાઓ જેના તરફ ખેંચાય છે એવા ક્રોધથી ઉંચી ડોકવાળા પચાસ હાથીઓ, દશ હજાર ઘોડાઓ અને વિકાસમાં ચતુર સો વારાંગનાઓ એટલું પાંચ રાજ્યે દંડરૂપે મોકલેલું તે વૈતાલિકને આપી દીધું.

(૧૩) તમારા મુખકમળમાં હમેશાં સરસ્વતી વસે છે, તમારો હોઠ લાલ છે. રામના વીર્યની યાદ આપતો તમારો જમણો બાહુ સમુદ્ર છે. આ વાહિનીઓ (નદીઓ કે સેનાઓ) તમારા પડખાને એક ક્ષણ પણ છોડતી નથી. છતાં તમારી અંદર રહેલા આ સ્વચ્છ માનસમાં, હે રાજા, પાણી પીવાની ઇચ્છા કેમ થાય છે* ?

આ કાવ્યના પારિતોષિકનું વર્ણન “ આઠ કોટિ સુવર્ણ ” વગેરે (૧૨ મા) શ્લોકમાં કરેલું છે, એમ સમજવું. આ કાવ્યનો અર્થ સમજીને, તેનું (વિક્રમાદિત્યનું) ઔદાર્ય જોઈને જેનો બધો ગર્વ ગળી ગયો છે, એવા રાજ્યે (લોજ) તે ધર્મવહીને યોગ્ય રીતે પૂજીને પાછી ઠેકાણે મુકાવી દીધી.

૬ (એક વખત) પ્રતીહારે વિરૂપિત કરી કે “ સ્વામી, આપના દર્શનની ઇચ્છાથી આવેલું એક સરસ્વતી કુટુંબ દરવાજે ઉભું છે. ” “તરત અંદર લઇ આવો” એમ રાજ્યે આજ્ઞા કરવાથી તે કુટુંબમાંથી પહેલી અંદર પેટેલી દાસીએ રાજાને કહ્યું:—

(૧૪) બાપ વિદ્વાન છે, બાપનો પુત્ર વિદ્વાન છે, મા વિદુષી છે, માની પુત્ર વધુ પણ વિદુષી છે, અને બિચારી કાણી દાસી પણ વિદુષી છે, માટે હે રાજા ! આ વિદ્વત્કુટુંબ છે એમ માનું છું.

આ પ્રમાણેના તે દાસીના પ્રહસનમય વચનથી જરા હસીને રાજ્યે તે કુટુંબના વડિલને નીચેનું સમસ્યા પદ આપ્યું:—

સાર લેવો અસારથી.

(૧૫) વિત્તનો સાર દાન આપવું તે, આયુષ્યનો સાર કાર્તિ બને ધર્મ, અને શરીરનો સાર પરોપકાર કરવો તે, આ રીતે અસારમાંથી સાર લેવો.

પછી રાજ્યે તેના પુત્રને નીચેનાં બે પદો સમસ્યાપૂર્તિ માટે આપ્યાં. હિમાલય નામનો પર્વતરાજ અને વિરહાતુર મેનાં.

*આ શ્લોકમાં દ્વિઅર્થી શબ્દો વાપરીને વિરોધાભાસ બતાવ્યા છે. પહેલી પંક્તિમાં આવેલો સરસ્વતી શબ્દ નદીના નામ રૂપે પ્રસિદ્ધ છે. શેણુ નદીનું નામ છે, બીજી પંક્તિના સમુદ્ર શબ્દનો એક અર્થ દરીઓ અને બીજો મુદ્રાઓવાળો, વાહિનીઓ-નદીઓ કે સેનાઓ, માનસ-માનસ સરોવર કે મન.

(૧૬) તમારા પ્રતાપરૂપ અગ્નિથી હિમાલય નામનો પર્વતરાજ બળવા લાગ્યો. અને વિરહાતુર મેના (હિમાલયની સ્ત્રી)એ પ્રવાલની શય્યામાં પોતાના શરીરને નાખ્યું.

ઉપર પ્રમાણે સમસ્યા પૂરી થયા પછી વડિલની પત્નીને ‘ કયા મુખને દુધ પાઉં ? ’ એ પ્રમાણે સમસ્યા આપી અને તેણે તેની નીચે પ્રમાણે પૂર્તિ કરી:—

(૧૭) જ્યારે રાવણુ જનમીયો, દશ મુખ એક શરીર !

જનની મનમાં ચિંતવે, કયા મુખને દુધ પાઉ ?

પછી દાસીને “લટકું કોને કંઠ ?” એ પ્રમાણે સમસ્યા આપી અને તેણે નીચે પ્રમાણે પૂરી કરી:—

(૧૮) વિરહે ક્રોધ કરીને, કાઠી મુક્યો મેં કંથ

સખિ અચરજ મુને થતું. લટકું કોને કંઠ ?

પછી અધાને સત્કાર કરીને જવા દીધાં. માત્ર (તે વિદ્વતકુંબની) દીકરીને રાજ ભૂલી ગયો. અને ઋદિવાને આમને રાજ આપ્યા પછી માથે રાજછત્ર ધારણુ કરીને અગાશીમાં ફરતા રાજને પાસવાને તે કુંડુંબની દીકરી સંબંધી વૃત્તાંત નિવેદન કર્યો એટલે રાજએ તેને “બોલો” એમ કહ્યું, ત્યારે તેણે નીચે પ્રમાણે શ્લોક કહ્યો:—

(૧૯) હે રાજ ભોજ ! હે કુલદીપક, હે સર્વ રાજઓના મુકુટમણિ,
તમારા આ ભુવનમાં રાત્રે પણ માથે છત્રી રાખીને તમે ફરો છો તે યોગ્યજ
છે. કારણ કે તમારું મુખ જોઈને શરમથી ચંદ્રમા ભોઠો ન પડે અને
ભગવતી અરૂંધતી દુશ્ચરિતનું પાત્ર ન થાય એમ તમારી ઇચ્છા છે.

ઉપર પ્રમાણેના તેના વચન પછી તેના સૌન્દર્યથી જેનું ચિત્ત હરાયું છે એવા રાજએ તેને પરણીને રાણી બનાવી.

પછી એક વખત એ રાજ્યો વચ્ચે સુલેહ હોવા છતાં સંધિમાં દુષણુ ઉત્પન્ન કરવા માટે શ્રીભોજરાજએ ગુજરાતની વિદ્વતા જાણવાની ઇચ્છાથી સાન્ધિ વિઝ્ઠિકના હાથમાં નીચેની ગાથા આપીને તેને ભીમ તરફ મોકલ્યો.

× મૂળમાં સર્વાવસર શબ્દ છે તેનો અર્થ દિવાને આમ જેવો કરવો જોઈએ એમ ટોની પ્ર. ચિં. ના અંગ્રેજી સાધાંતરમાં કહે છે તે ચથાર્થ ઘાગે છે.

૮ મૂળમાં યમલવત્ર શબ્દ છે તેની મતલબ સુલેહ કે સુલેહના કરાર જેવી ઘાગે છે. ટોનીએ league of friendship અર્થ કર્યો છે.

૯ મૂળના સાન્ધિ વિઝ્ઠિક શબ્દનો અર્થ એલથી જેવો ઘાગે છે. રાજના મંત્રી મંડળમાં સાન્ધિ વિઝ્ઠિકની પણ ગણતરી હતી, એમ ઉત્કર્ણુ લેખો તથા અર્થશાસ્ત્રના ગ્રન્થો જોતાં જણાય છે.

(૨૦) જોણે સહેલાઈથી ગળેન્દ્રોના કુંભને તોડી નાખવાનો પ્રતાપ ખતાવ્યો છે; એવા સિંહને મૃગલાં સાથે સંધિ પણ શાની અને વિગ્રહ પણ શાનો ?

ઉપરની ગાથાની જવાબરૂપ ગાથા માટે ભીમે માગણી કરી અને બધા મહાકવિઓની જુદી જુદી ગાથા રચનાઓને ક્ષુદ્ર ગણગણાટરૂપ ગણીને.

(૨૧) અંધકના પુત્રોના કાળરૂપે ભીમને વિધિએ ઉત્પન્ન કર્યો છે, જે ભીમે સો શત્રુઓને ન ગણ્યા તેને તમારી એકની શું ગણત્રી ?

ઉપર પ્રમાણેની ચિત્તમાં ચમત્કાર ઉપજાવે એવી ગોવિન્દાચાર્યની ગાથાને તે પ્રધાન (સન્ધિવિગ્રહિક) ના હાથમાં આપીને સન્ધિનું દૂષણ દૂર કર્યું.

વળી એક વખત પ્રતિહારે જાહેર કરેલા કાષ્ટ પુરૂષે સભામાં આવીને શ્રી ભોજને કહ્યું:—

(૨૨) મારી માને મારાથી સંતોષ નથી કે દીકરાની (મારી) વહુથી સંતોષ નથી, અને દીકરાની વહુને તેની સાસુથી કે મારાથી સંતોષ નથી અને મને તે નમ્ર હોવા છતાં મારી પત્નીથી સંતોષ નથી, હે રાજા આમાં કાનો દોષ ?

ઉપર પ્રમાણેનું તેનું વાક્ય સાંભળીને તેની આજન્મ દરિદ્રતાને દૂર કરે એવું પારિતોષિક અપાવ્યું.^{૧૦}

૯ એક વખત દંડીની ઝડતુમાં રાતે^{૧૧} વીરચર્યાથી ફરતા રાજાએ એક દેવમંદિરની આગળ કાષ્ટક પુરૂષને નીચેનો શ્લોક:—

(૨૩) ટાઢથી અડદની શિંગ પેઠે હું ધ્રુજું છું અને ચિન્તારૂપ સમુદ્રમાં ડુબી ગયો છું, હોઠ ફાટ્યા છે, શ્વાસની ધમણ ચાલે છે, ભુખથી માઈ પેટ ઉંડું ઉતરી ગયું છે. (તાપવા માટેનો) અગ્નિ ઠરી ગયો છે, અપમાન પામેલી પ્રિયા પેઠે ઉંધ મને છોડીને ક્યાંક ચાલી ગઈ છે, પણ સત્પાત્રને આપેલી લક્ષ્મી પેઠે આ રાત ક્ષીણ થતી નથી.

× આ શ્લોકનો અંધક એટલે ધૃતરાષ્ટ્ર અને ભીમ તે પાંદુ પુત્ર ભીમ જોણે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને માર્યા હતા.

૧૦ આ વાત તથા ૨૨ માં શ્લોક ભોજ પ્રબંધમાં પણ છે. વળી નવમો પ્રબંધ અને ૨૩, ૨૪, ૨૫ શ્લોકો પણ ભોજ પ્રબંધમાં મળે છે.

૧૧ જૂના વખતમાં રાજાએ વેષ પદ્ધતો કરીને વરતીનાં સુખ દુઃખ જાણવા માટે રાતે ફરવા નીકળતા તે વીરચર્યા.

બોલતો સાંભળીને રાત પૂરી થયા પછી સવારે તેને બોલાવીને “ તમે બાકીની રાતમાં અતિ ટાઢની પીડા કેવી રીતે સહન કરી ? ” એમ રાતમાં કહેલો શ્લોક સંભળાવીને રાત્રીએ પૂછ્યું ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે હે સ્વામી, “ ત્રણ જાડાં કપડાંના બળથી હું ટાઢ સહન કરું છું ” ત્યારે રાત્રીએ ફરી પૂછ્યું કે “એ તારાં ત્રણ કપડાં શું છે ? ” એટલે તેણે જવાબ આપ્યો કે—

(૨૪) રાતે ગોઠણ, દિવસે સૂરજ, અને એય સંધ્યા વખતે અગ્નિ, આ રીતે હે રાત્રી મેં ગોઠણ, સૂર્ય અને અગ્નિથી ટાઢ ઉડાડી.

તેણે ઉપર પ્રમાણે કહ્યું એટલે રાત્રીએ ત્રણ લાખ આપીને તેને સંતુષ્ટ કર્યો.

(૨૫) તમે હાલમાં જન્મ ધરીને ત્યાગના માર્ગથી સત્પુરુષોના ચિત્તરૂપી કેદખાનામાંથી બહાર, કર્ણ વગેરેને છોડાવ્યા છે. (મતલબકે સત્પુરુષોના મનમાં આજસુધી બહાર કર્ણ વગેરેનું જ દાતા તરીકે સ્થાન હતું તે હવે તમે લીધું છે.)

આ પ્રમાણે સરસ્વતીની પ્રસાદીવાળા ઉદ્ધારના વેગવાળા એને જોઈને તેનું પારિતોષિક આપવામાં પોતાને અસમર્થ ગણીને રાત્રીએ તેને રોકીને પાછો વાળ્યો.

૧૦ એક વખત રાત્રી સ્વામીમાં હાથી ઉપર બેસીને શહેરમાં ફરતો હતો. ત્યાં કોઈક દરિદ્રને જમીન ઉપરથી દાણા વીણતો જોઈને તે અર્ધકવિ ૧૨(રાત્રી)એ નીચેનો અર્ધ શ્લોક કહ્યો.

(૨૬) પોતાનું પેટ ભરવાને પણ જેઓ અશક્ત છે, તેઓના જન્મ-વાથી શું ?

તેના જવાબમાં તે દરિદ્રે કહ્યું:—જેઓ સમર્થ હોવા છતાં પરોપકાર કરતા નથી તેઓના જન્મવાથી પણ શું ફળ છે ?

(૨૭) વળી રાત્રીએ કહ્યું:—બીજાઓ પાસે માગવામાં પ્રવૃત્તિવાળા માણસને હે માતા, જન્મવાથી શું માં.

ઉપરના રાત્રીના વાક્યનો તેણે નીચે પ્રમાણે જવાબ આપ્યો—

૧૨ જોજ રાત્રીને મેંશું અર્ધ કવિ શા માટે કહે છે તે બરાબર સમજાવું નથી, ટોળીએ અર્ધકવિના ને ઠેકાણે અર્ધકવિતા પાઠ કરાવ્યા છે પણ પૂર્વાર્ધ શબ્દ છે તેથી એ પાઠ કરવાના સાચી નથી લાગતી. પણ આ રીતે સમરયા પૂર્તિ માટે કવિતાનાં એક બે પદો રચી શકે તે અર્ધકવિ એમ મતલબ લાગે છે.

હે પૃથ્વી ! જે ખીભની માગણીને નથી સંતોષતો તેવાને તું ધારણ કરીશ માં.

એટલે રાજ્યે “તમે કાણ છો” એમ પૂછ્યું અને તેણે જવાબ આપ્યો કે “હું રાજશેખર છું, પણ તમારા શહેરના મુખીઓને લીધે તમારા વિવિધ વિદ્વાનોની ઘેરી હારમાં હું ખીભ રીતે પેસી ન શક્યો એટલે સ્વામીના દર્શનની ઇચ્છાથી આવો પ્રપંચ કર્યો.” પછી તેને યોગ્ય મહાદાનોથી રાજ્યે ખુશી કર્યો એટલે—

(૨૮) જે સરોવરમાં (પાણી સુકાઈ જવાથી) મરેલાં જેવાં ટેંકડાંઓ ખાડાઓમાં ભરાઈને પડ્યાં હતાં, કાચબાઓ જમીનમાં પેસી ગયા હતા, મોટાં માછલાંઓ ગારામાં આળોટી આળોટીને મૂર્છા ખાઈને પડ્યાં હતાં. તે જ સરોવરમાં, અકાલજલદે (વખત વગર આવેલા વરસાદે) ઉન્નત થઈને એવું કામ કર્યું કે હવે કુમ્ભરથળ સુધી ડુબેલા જંગલી હાથીઓનાં ટોળાં પાણી પીએ છે.*

ઉપર પ્રમાણે અકાલજલદે ૧૩રાજશેખરની ઉક્તિ થઈ.

૧૧ એક વરસ વરસાદ ન થવાથી (ગુજરાતમાં) ખડ અને દાણા મળતાં નહોતાં અને ભીમના ૧૪સ્થાન પુરૂષોએ (ગુજરાત ઉપર) ભોજ ચડી આવે છે એવા ખબર આપ્યા. એટલે રાજ્ય ભીમ ચિંતામાં પડી ગયા અનેતેણે ૧૫ડામર નામના સાન્ધિવિગ્રહકને કહ્યું કે ગમે તે દંડ આપીને પણ આ વર્ષે

× અહીં અકાલ જલદના એ અર્થ છે. (૧) વખત વગર આવેલા વરસાદ અને ખીભે અકાલજલદે રાજશેખર નામનો કવિ: કહેવાની મતલબ એમ લાગે છે કે અકાળે આકાશમાં ચડી આવેલા વરસાદે જેમ પાણી વગરના સરોવરને પાણીથી ભરી દીધું તેમ રાજશેખર કવિએ ભોજની કૃપાથી ઉન્નત મેળવીને પોતાના કુટુંબને સુખી કરી દીધું.

૧૩ રાજશેખર નામના એક મહાકવિ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે; તેણે કપૂરમંજરી, બાલ રામાયણ, બાલભારત વગેરે ગ્રંથો લખ્યા છે. આ ‘ અકાલ જલદે રાજશેખર ’ થી એજ કવિ વિવક્ષિત હોય તો એ કનોજના રાજ્ય મહેન્દ્રપાલ (વિ. સં. ૯૫૯ થી ૯૬૯) અને મહીપાલ (વિ. સં. ૯૬૯ થી આગળ) ના સમકાલિન હતા. (જુઓ Duff's chronology of India p. 283 તથા નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ભા. ૬ અં. ૪ પૃ. ૩૭૦) એટલે એ કવિ ભોજ રાજ્ય (વિ. સં. ૧૦૬૦-૬૫ થી ૧૧૧૦) ખેલાં લગભગ સો વર્ષે થઈ ગયા.

૧૪ સ્થાન પુરૂષ એટલે સરહદને અડીને આવેલા પરદેશોમાં મુકેલા જસુસો.

૧૫ મેરુતુંગનો આ ડામર ઐતિહાસિક પુરૂષ લાગે છે, દૂયાત્રયમાં ભીમના દૂત તરીકે જે દામોદરતું નામ છે (જુઓ સ. ૯) તે આ ડામરજ હોવા જોઈએ, દામો-

બોજને ગુજરાત ઉપર ન આવવા દેવો. આ પ્રમાણે રાજની આત્તા થવાથી તે [ડામર] ત્યાં (બોજની રાજધાનીમાં) ગયો અને તે અત્યંત કદુપા પણ પારકાનું ચિત્ત જાણવામાં કુશળ ડામરને બોજે નીચે પ્રમાણે કહ્યું—

(૨૬) (બોજે પૂછ્યું)—“ તમારા રાજ પાસે સન્ધિવિગ્રહના કામ ઉપર કેટલાક દૂતો છે તે કહો ” (ડામરે જવાબ આપ્યો)—“ હે માલવરાજ ! ત્યાં તો મારા જેવા ઘણા છે. પણ તેઓ ત્રણ પ્રકારના છે અને સામાના અધમ, મધ્યમ, તથા ઉત્તમ ગુણને જોઈને તેને અનુરૂપ માણસોને મોકલવામાં આવે છે. ” અંદરથી હસીને તેણે (ડામરે) આપેલા આ જવાબથી ધારાના રાજ ખુશી થયા.

ઉપર પ્રમાણે તેના વચનની ચતુરતાથી આશ્ચર્ય સાથે ખુશી થયેલા રાજએ ગુજરાત તરફ પ્રયાણ માટે ઢોલ વગડાવ્યા. પ્રયાણના આરંભ વખતે એક ચારણ કવિએ નીચે પ્રમાણે સ્તુતિ કરી:—

(૩૦) ચોલદેશનો રાજ સમુદ્રના ખોળામાં પેસી જાય છે, આન્ધ્રનો રાજ પર્વતની ગુફામાં વસે છે; કર્ણાટકનો રાજ પાઘડી નથી બાંધતો, ગુજરાતનો રાજ ઝરણાંઓને સેવે છે, ચેદીનો રાજ અસ્ત્રો ચાટે છે, અને રાજઓમાં સુભટ એવો કાન્યકુબ્જનો રાજપણ કૂબડો થઈ પડ્યો છે. હે બોજરાજ તમારા લશ્કરની હિલચાલના લયના ખોળથી બધા રાજઓ વ્યાકુળ થઈ ગયા છે.

(૩૧) કોકણનો રાજ ખુણામાં ભરાઈને સુવે છે, લાટનો રાજ બારણા પાસે સુવે છે, કલિંગનો રાજ આંગણામાં સુવે છે, હે કાશલના રાજ ! તું તો નવો છો, પણ મારો પિતા પણ અહિંજ યોગાનમાં રહેતા હતા. આ રીતે (માળવાના) કેદખાનામાં રાતે પથારી કરવા માટે સ્થાન મેળવવા સાડે રાજઓ વચ્ચે ઝગડો થયો છે.

પ્રયાણના ઢોલ વગડાવ્યા પછી સમસ્તરાજવિંડબન નામનું નાટક બજવાતું હતું, તેમાં કોષ્ટક રાજએ કોષ્ટમાં આવીને કેદખાનાની અંદર સાડે સ્થાન રોકીને બેઠેલા તૈલિપરાજને ઉડાડ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું “ હું તો

દરના નામથી થોડાં સુભાષિતો પણ સુભાષિત સંગ્રહોમાં મળે છે, એટલે મેરૂતુંગે કરેલાં એની ચતુરતાનાં વખાણને ટેકો મળે છે. પ્રબંધ ચિંતામણિની અમુક પ્રતોમાં આ ડામરને નાગર જ્ઞાતિનો કહ્યો છે. (જુઓ મૂળમાં ટિપ્પણીમાં આપેલું પાઠાંતર) એ ડામરની ચતુરતાની ઘણી વાતો જૂના વખતમાં પ્રચલિત હશે એમ લાગે છે પ્ર. ચિં. ની જુદી જુદી પ્રતોમાં ન્યૂનાધિક વાતો મળે છે. અને રત્ન મંદિર ગણિના બોજ પ્રબંધમાં પણ કેટલીક વધારે વાતો છે.

અહિં વંશપરંપરાથી રહું છું. એ તમારા જેવા આગન્ટુકના કહેવાથી માંડે સ્થાન કેમ છોડું ?” આ સાંભળીને (નાટક જ્ઞેતા) રાજ ભોજે હસીને ડામર આગળ નાટકમાં ઉતરેલા રસની પ્રશંસા કરી. ત્યારે ડામરે કહ્યું “દેવ, રસ ખૂબ ઉતર્યો છે, પણ કથાનાયકના વૃત્તાન્ત સંબંધી નટનું અજ્ઞાન ધિક્કારવા યોગ્ય છે. કારણકે શ્રી તૈલિપ રાજ શૂળમાં પરોવેલા મુંજરાજના માથાથી ઝોળખાય.” (અહીં એ નથી તેથી નથી ઝોળખાતો) આ રીતે સલા સમક્ષ ડામરે કહ્યું એટલે તેના તિરસ્કારથી ક્રોધમાં આવીને કોઈ વખત ન કરેલી એવી તૈયારી સાથે એજ વખતે તિલંગદેશ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

પછી ૧૬ તૈલિપદેવનું મોટું લશ્કર આવતું સાંભળીને વ્યાકુળ થયેલા ભોજ પાસે ડામર આવ્યો અને રાજ (ભીમ)નો કલ્પિત સંદેશો ખતાવીને ભોગપુર પાસે ભીમ આવેલ છે એમ કહ્યું.

ધારામાં ક્ષાર મુક્યા જેવી ડામરની તે વાતથી એબાકળા થઇ ગયેલા શ્રી ભોજરાજએ “ તમારે, ગમે તેમ કરીને તમારા રાજને આ વર્ષે ચડી આવતાં રોકવો.” એ રીતે ડામરને વારંવાર દીનતા સાથે કહેવાથી, વખત સમજનાર ડામરે ભોજરાજ પાસેથી હાથણી સાથે એક હાથી બેટરૂપે લઇને પાટણમાં શ્રી ભીમને સંતોષ પમાડ્યો. ૧૭

૧૬ તૈલિપને આ રીતે ભોજનો સમકાલિન મેરુતુંગ કહે છે તે ભૂલજ છે, કારણ કે ભોજના ગાદીએ બેઠા પહેલાં જ તૈલિપ વિ. સં. ૧૦૫૩ માં મરણ પામ્યો હતો. રાજવદ્વલે તો લખ્યું છે કે ભોજે મુંજની વિધવા કુસુમવતી (તૈલિપની બહેન)ને મરદાની પોષાકમાં સાથે લઇ તૈલિપ ઉપર ચડાઇ કરી તેને હરાવી ક્રેદ કરી મારી નાખ્યો. પણ એ કલ્પિત કથા છે.

૧૭ ડામર સંબંધી પ્ર. ચિં. ની બીજી પ્રતોમાં ઉપર ઉતારેલ છે તે ઉપરાંત કેટલીક વાતો છે (જે મૂળમાં ટિપ્પણીમાં ઉતારી છે) તેના સાર નીચે આપ્યો છે, (૧) શ્રી ભોજરાજ ગુજરાત ઉપર પ્રસ્થાન કરીને બહાર નાખેલા તંત્રુમાં ન્યારે ડામરને મળ્યા ત્યારે તેણે પૂછ્યું કે “ ભીમડીય (રાજ ભીમ) નામનો હુલમ શું કરે છે ?” ત્યારે ડામરે જવાબ આપ્યો કે “ બીજા રાજઓનું માથું મુંડ્યું છે અને એકનું પલાળી રાખ્યું છે તે હવે મુંડશે ” આ જવાબથી રાજ ચમત્કાર પામ્યો. પછી રાજભુવનમાં રાજવિડંબન નામનું નાટક લજવાઇ હવં તેમાં ડામરનો સ્વામી (ભીમ) કર્ણાટકના રાજની ખુશામત કરતો ખતાવવામાં આવ્યો હતો, એ જોઇને ડામરે કહ્યું “ હે ભોજરાજ, જે મારો રાજ કર્ણાટકના રાજના હાથથી ખેંચાતો હોય તો એના હાથમાં મુંજનું માથું કેમ નથી ” ? આ વાક્યથી આગળનું વૈર યાદ આવતાં ગુજરાત દેશ છોડી દઇને ભોજે કર્ણાટક તરફ પ્રયાણ કર્યું. ત્યારે ડામરે ભોજને કહ્યું :-

૧૨ એક વખત ધર્મશાસ્ત્ર સાંભળતાં, અર્જુનના ૧૮રાધાવેધની વાત સાંભળીને અભ્યાસને શું મુશ્કેલ છે ? એમ વિચારીને, સતત અભ્યાસ કરીને સર્વના દેખતાં રાધાવેધ કર્યો અને નગરમાં ૧૯હાટની શોભા કરાવી. તેની એક ધાંચી અને એક દરજીએ અવજા કરીને ઉત્સવ ન કર્યો, અને શ્રીભોજ-રાજને (નીચે પ્રમાણે) કારણ દર્શાવ્યું. ધાંચીએ અગાશી ઉપરથી છેક જમીન ઉપર મુકેલા સાંકડા મોઢાના માટીના વાસણમાં તેલની ધાર બરાબર નાખી દીધી. અને દરજીએ જમીન ઉપર ઉભા રહીને આકાશમાંથી

“હે ભોજરૂપી સૂર્ય તમે ખરેખર પૂર્વ દિશામાં જ શોભો છો, પશ્ચિમ દિશામાં જવાથી સૂર (સૂર્ય) પણ હલકો પડે છે.”

(૨) વળી એક વખત શ્રી ભીમ રાજ માલવમંડળમાં ડામરને મોકલ્યા પહેલાં એને ત્યાં કેમ વર્તવું તે શીખવવા મંડયા. વાત પુરી થયા પછી ડામરે ત્યાંજ પછેડી ખાંખેરી નાખી, ભીમને કહ્યું “તમારૂં શીખવેલું અહીંજ મુકી જઈ છું. કારણકે ત્યાં જઈને હું વખત જોઈને જે સૂઝશે તે બોલીશ. બીજાએ શીખવેલું કેટલું કામ આવે ?” પછી રાજાએ સમયસર બોલવાની તેની ચાતુરી જોવા માટે એક ડાખવાને ગુપ્ત રીતે રાખથી ભરીને ભોજની સભા શિવાય બીજા કયાંક ન ઉઘાડવો એમ કહીને આપ્યો. પછી ડામરે માળવાની ભોજસભામાં જઈને તે ઘણાં કપડાંથી વીટેલો ડાખલો લાવીને ભોજ આગળ મુક્યો. ભોજ રાજ ઉઘાડીને જુએ ત્યાં અંદર રાખ ભરેલી. એટલે ભોજે પૂછ્યું કે આ તે કેવી ભેટ ? તરત બુદ્ધિવાળા ડામરે જવાબ આપ્યો કે “દેવ શ્રી ભીમે કોટિહોમ કરાવ્યો હતો. તેની આ તીર્થભૂત રક્ષા છે અને પ્રીતિથી આપને ભેટ મોકલી છે.” આ જવાબથી ખુશી થયેલા રાજાએ પોતાને હાથે બધાને રક્ષા આપી. બધાએ તિલક કર્યું. અંત:પુરમાં પણ મોકલી. પછી સન્માન પામીને સામી ભેટ સાથે ડામર પાછો આવ્યો, અને એ વૃત્તાન્ત જાણીને ભીમે પણ માન આપ્યું.

(૩) વળી કૌતુક જોવાની મરજીથી ભીમે સીલ કરેલો લેખ આપીને તેને માળવે મોકલ્યો. તેણે ભેટ સાથેનો લેખ ભોજને આપ્યો. ભોજે ઉઘાડીને વાંચ્યું ત્યાં ‘આને તરત મારી નાખવો.’ એમ અંદર લખેલું હતું. એટલે આશ્ચર્ય ચકિત રાજાએ પૂછ્યું ‘આ શું લખ્યું છે ?’ અને તરત બુદ્ધિવાળા ડામરે જવાબ આપ્યો કે “મારી જન્મ મંત્રિકામાં જ્યાં મારું લોહી પડે ત્યાં ખાર વર્ષનાં દુકાળ પડે એમ લખેલું છે, માટે પોતાના દેશનો વિનાશ ન થાય એ હેતુથી ભીમે મને અહીં મોકલ્યો છે. હવે તમે જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો.”-રાજાએ તેને મારવાની ના પાડી અને સન્માન સાથે પાછો મોકલ્યો. ત્યાં ભીમે તેની બુદ્ધિ માટે તેને બહુ માન આપ્યું.

૧૮ દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં અર્જુનના મત્સ્યવેધ નામથી ઓળખાય છે તે જ આ રાધાવેધ હશે.

૧૯ હાટની શોભા કરાવી એટલે રાધાવેધ કર્યો એ માટે બનર શણગારવાને હુકમ કર્યો.

પડતી સોઇના કાણામાં દોરો પૈરાવી દીધો અને આ રીતે પોતાના અભ્યાસની કુશળતા દર્શાવી રાજને શક્તિ હોય તો એ પ્રમાણે કરી અતાવવા કહ્યું. અને એ રીતે રાજને ગર્વ દૂર કર્યો.

(૩૨) હે ભોજરાજ, હું રાધાવેષનું કારણ સમજી ગયો છું. ધારાથી જે વિપરીત (રાધા) હોય તે તમારાથી સહન થતું નથી.

૧૩ વિદ્વાનો જેની ઉપર પ્રમાણે પ્રશંસા કરતા હતા તે ભોજરાજએ નવું નગર વસાવવાની ઇચ્છાથી પડો વગડાવ્યો, ત્યારે ધારા નામની વેશ્યાએ અગ્નિ વેતાલ નામના પોતાના પતિ સાથે લંકામાં જન્મને તે શહેરની રચના જોઈને પાછા આવી “ માઈ નામ નવા શહેરને આપવું ” એમ કહીને તે શહેરનો નકશો આપ્યો અને ભોજે ધારાનગરને વસાવ્યું.^{૨૦}

૧૪ એક દિવસ સાંજનો દિવાને આમ ખલાસ થયા પછી રાજ પોતાના શહેરની અંદર ફરતો હતો ત્યાં:—

(૩૩) આ જન્મતો વૃથા ગયો; (કારણકે) હું નગ્ન છું, ભડવીરની તરવાર ન ભાંગી, સ્ત્રીઓના તીખા કટાક્ષો ન માણ્યા કે ગોરોને ગળે ન લગાડી.

ઉપર પ્રમાણે કોષ્ઠક દિગંબરને યોલતો સાંભળીને સવારે તેને યોલાવ્યો, અને રાતે તેણે યોલેલું વચન સંભળાવી તેનામાં શી શક્તિ છે તે પૂછ્યું. ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે:—

(૩૪) હે દેવ, દીવાળી આવતાં અને હાથીઓના ગંડ રથળમાંથી મદ ઝરવા માંડતાં, ગૌડ દેશ સાથે દક્ષિણાપથને એક છત્ર નીચે આણી દઉ !

ઉપર પ્રમાણે પોતાનું સામર્થ્ય દર્શાવવાથી રાજએ તેને સેનાપતિના પદ ઉપર નીમ્યો. અને સિન્ધુ દેશનો વિજય કરવામાં શ્રી ભીમ રોકાયો હતો ત્યાં તે દિગંબર બધા સામંતો સાથે અણહિલપુર ઉપર ચડી ગયો અને અણહિલપુરને ભાંગીને તેના ધવલગૃહ (રાજમહેલ)ના ધટી મૂકતા

૨૦ જે કે મેરૂતંગે ઉપર આપેલી કથા નિઃસાર છે પણ ભોજ પહેલાં માળવાના રાજ્યોની રાજધાની ઉજ્જૈનમાં હતી અને ભોજે ધારાનગરી વસાવી તેમાં રાજધાની કરી એટલું ઐતિહાસિક તત્વ એ વાતમાં ઘાગે છે. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પૃ. ૧૧૨)

૨૧ ભોજની એકાદ વખતની ચડાઈ શ્રી ભીમે મેરૂતંગ ભીમ પાસે કહેવાય છે તેમ દંડ આપીને કે ડામર જેવા એલચીની ચતુરાઈથી પાછી વાળી હોવાનો સંભવ છે. પણ પછી ભોજે પાટણ એક વખત જીત્યું હતી એમ ઘાગે છે. ભીમની સિન્ધ ઉપરની ચડાઈનો ઉલ્લેખ હેમચંદ્રે કર્યો છે. (દ્વયાશ્રયસ. ૮)

દ્વાર આગળ કોડીઓ દાટીને જ્યપત્ર લીધું. તે વખતથી કુલચન્દ્ર લુંટી ગયો એવી આખા જગતમાં ખ્યાતિ થઈ. પછી કુલચન્દ્ર જ્યપત્ર લઈને માળવે ગયો અને તે વૃત્તાન્ત બોજને કહ્યો ત્યારે શ્રી સરસ્વતીકંઠાભરણુ બોજે કહ્યું કે “તમે અંગારા કેમ ન દાટયા ? આતો માળવાનું ઉધરાણું (કર) ગુજરાતમાં જશે.”

૧૬ એક વખત આંદનીમાં બેઠેલા શ્રીબોજે પાસે બેઠેલા કુલચન્દ્રના સાંભળતાં પૂર્ણ ચંદ્રમંડળને જોઈને નીચેનો અર્થો શ્લોક કહ્યો.

(૩૫) જ્યો બહાલી સ્ત્રી સાથે આખી રાતને એક ક્ષણ પેઠે પસાર કરે છે તેઓને ચંદ્રમા શીતળ કિરણવાળો જણાય છે. પણ વિરહીઓને ઉબાડીઆ જેવો સંતાપ કરનાર લાગે છે.

આ અર્થો શ્લોક અર્ધકવિએ (બોજે) કહેતાં કુલચન્દ્રે કહ્યું:—

અમારે તો વલ્લભાએ નથી, અને વિરહે નથી. તેથી ઉભય બ્રષ્ટ અમારે તો ચન્દ્રમા અરીસા જેવો શોભે છે; એ નથી શીતળ કે નથી ઉષ્ણ.

ઉપર પ્રમાણેની તેની ઉક્તિ પછી રાજાએ એક સારી સ્ત્રી તેને ભેટ આપી. ૨૨

૧૭ પછી ડામરનામનો સાન્ધિવિગ્રહિક માલવ મંડળમાંથી ગુજરાતમાં ગયો ત્યારે તેણે બોજની સલાનું વર્ણન કરતાં ત્યાં મોટું આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું, અને બોજની સલામાં જઈને શ્રી ભીમના અતિશય રૂપનું વર્ણન કરતાં ભીમને જોવાનું બોજને મન થયું. અને તેણે ડામરને કહ્યું કે “ભીમને અહીં લઈ આવો અથવા મને ત્યાં લઈ જાઓ.” બીજી તરફથી માળવાની સલા જોવાની ઉત્કંઠાથી ભીમે પણ એમજ કહ્યું. એટલે એક વરસ યુક્તિઓ જાણનાર ડામર મોટી ભેટો લઈને પાનનો કરંડીઓ ઉપાડનાર આહ્વાણના વેષમાં ભીમને સાથે લઈને બોજની સલામાં ગયો અને પ્રણામ કર્યાં. બોજે ભીમને લઈ આવવાની વાત કહી. ત્યારે તેણે વિનંતી કરી કે “દેવ ! રાજાઓ સ્વતંત્ર છે, એની પાસે ઈષ્ટ કાર્ય કોણુ પરાણુ કરાવી શકે ? માટે આપે આ ખોટી આશા ન રાખવી.” ડામરે આમ કહ્યું એટલે શ્રીભીમનાં અવરથા, રંગ, આકૃતિ કેના જેવાં છે એમ બોજે પૂછ્યું ત્યારે ડામરે પાનનો કરંડીઓ ઉપાડનારને બતાવીને સલાસદો તરફ જોઈને કહ્યું કે “હે દેવ:—

૨૨ કુલચન્દ્ર સંબંધીના પ્ર. ચિં. ના આ વૃત્તાન્તમાં દિગંબર દ્વેષની અંધ આવે છે. એક પ્રતમાં વારાંગના પાઠ છે તે સાચો હોય તો વેશ્યા આપી, એવો અર્થ થાય. રાજાઓ આ રીતે વેશ્યાને આપે એવી પ્રથા ભૂતા કાળમાં હતી.

(૩૬) આજ આકૃતિ, આ વર્ણ, આ રૂપ અને આજ ઉમ્મર, પણ આતી અને રાજની વચ્ચે કાચ અને ચિન્તામણિ જેટલો ફેર છે.

ઉપર પ્રમાણે ડામરે કહ્યું એટલે ચતુર ચક્રવર્તી ભોજરાજ તે (પાન ઉપાડનાર)નાં સામુદ્રિક લક્ષણો જોવા લાગ્યા. અને એ કામમાં ભોજની સ્થિર દષ્ટિ જોઈને રાજ (શું વિચાર કરે છે તે)નો વિચાર જાણીને તે સાન્ધિવિગ્રહિકે ભેટની વસ્તુઓ લઈ આવવા માટે તે (પાનનો કરંડીયો ઉપાડનાર) ને મોકલી દીધો. અને આ વસ્તુઓ લઈ અવાતી હતી ત્યારે તે તે વસ્તુના ગુણના વર્ણનમાં તથા ખીજ વાતોમાં ઘણો વખત નીકળી ગયા પછી રાજએ “હજી પાનનો કરંડીયો ઉપાડનાર કેમ નથી આવતો ?” એમ પૂછતાં ડામરે “ તે ભીમરાજ હતા ” એમ જાહેર કર્યું. રાજ ભોજે એની પછવાડે લશ્કર મોકલવા માંડ્યું. ત્યારે “ બાર બાર યોજન ઉપર સ્વારીના ઘોડાઓ અને એક ઘડીમાં યોજન જાય એવી સાંઢણીઓ તૈયાર રાખવામાં આવેલ છે. આ બધી સામગ્રીથી શ્રી ભીમ તમારી સરહદ ઓળંગે છે ત્યાં કેમ પકડાશે ?” એ રીતે તેણે કહ્યું એટલે રાજ ભોજ હાથ ધસીને બેસી રહ્યા.

૧૮ વર્ષી શ્રી ભોજે શ્રીમાધ પંડિતની વિદ્વતા તથા પુણ્યવત્તાને સતત સાંભળીને, તેને મળવાની ઉત્સુકતાથી વારંવાર સંદેશ મોકલીને એક વખત શિયાળામાં શ્રીમાલ નગરીથી માધને તેડાવ્યા. અને ભોજન વગેરેથી બહુ માન સાથે પુષ્કળ સત્કાર કર્યો. પછી રાજને યોગ્ય રમત ગમતો બતાવી, રાતે રજઆરતી પછી પોતાની પાસે મુકેલા પોતાના જેવા પલંગમાં માધપંડિતને સુવાની ગોઠવણ કરી પોતાને ઝોઢવાનું ગરમ કપડું તેને આપ્યું, અને લાંબા વખત સુધી મીઠી વાતો કરતાં કરતાં સુખેથી ભોજરાજ સુઈ ગયા. સવારે મંગળવાદિત્ર વાગ્યા પછી જાગેલા રાજ પાસે માધપંડિતે પોતાને ઘેર જવાની રજ માગી; આથી આશ્ચર્યચકિત થયેલા રાજએ દિવસે ભોજન કપડાં વગેરેનું સુખ કેવું હતું એ પૂછ્યું ત્યારે માધપંડિતે કહ્યું કે “ સારા ખરાબ અન્ન વિષે કાંઈ કહેવાનું નથી, પણ ગરમ કપડાંના ભારથી થાક લાગ્યો છે. ” આ જવાબથી ખેદ પામેલા રાજએ માંડ માંડ રજ આપવાથી માધ-પંડિત પોતાને ગામ જવા નીકળ્યા અને રાજ શહેરના ઉપવન સુધી વળ્યા.

૨૩ એ વખતમાં રાજની સવારે તથા રાતે આરતી ઉતારવામાં આવતી એમ લાગે છે. જુઓ હેમચંદ્ર રચિત કુમારપાલ પ્રબંધ.

વવા ગયા; ત્યારે માધપંડિતે “ આપે મારે ત્યાં પધારવાની કૃપા કરવી ” એમ વિનંતિ કરી અને તે પોતાને ગામ ગયા. આ પછી કેટલેક દિવસે માધનો વૈભવ અને તેનાં મોજશોખનાં સાધનો જોવાની ઇચ્છાથી શ્રીભોજ શ્રીમાલનગરમાં ગયા. માધપંડિત સામે ગયા તથા ખીજે પણ સત્કાર કર્યો અને રાજનો તેના લશ્કર સાથે માધના આંગણમાં સમાસ થઇ ગયો. પછી માધ પંડિતના મહેલમાં જઇને જુવે છે તો બધા રસ્તાઓ સોને મહેલા જોયા. વળી નાહ્યા પછી દેવપૂજના સ્થાનમાં મણિમરકતની જમીનમાં શેવાળવાળાં પાણીનો ભ્રમ થવાથી પોતે પહેરેલાં કપડાં રાજ્યે ઉંચાં લીધાં ત્યારે પુરોહિતે વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી. અને દેવપૂજ તથા મંત્ર પાઠ પુરાં થયા પછી જમવાનો વખત થતાં, પીરસાયેલી રસોઇ ચાખતાં, રાજના મનમાં તે દેશમાં ન મળે એવાં તથા તે ઋતુમાં ન ઉત્પન્ન થતાં એવાં શાક ફળો વગેરે જોઇને ભારે આશ્ચર્ય થયું. કઢેલાં દુધ સાથે ચોખાવાળી (દૂધપાક ?) રસોઇ ગળા સુધી ધરાઇને ખાધા પછી ભોજન પુરું કરી ઉપરની મેડી (ચન્દ્રશાળા) માં ચડીને પહેલાં ન જોયેલ કે ન સાંભળેલ કાવ્ય, કથા, પ્રબંધ, નાટક વગેરે જોતાં જોતાં શીઆળાની ઋતુ હોવા છતાં (કૃતિમ રીતે ઉત્પન્ન કરેલા) આકસ્મિક ઉનાળાની ભ્રાન્તિ થવાથી ઘોળું સ્વચ્છ કપડું વીંટીને તથા પુષ્કળ ચંદન ચોપડીને સુતેલા ભોજને વીંઝણા લઇને ઉભેલા નોકરો પવન નાખવા માંડયા અને ભોજને એવી સારી ઉંઘ આવી ગઇ કે એક ક્ષણ પેઠે રાત નીકળી ગઇ. અને સવારમાં શંખધ્વનિથી જાગી ઉઠયા. આ રીતે દર વખતે શીઆળો હોવા છતાં માધપંડિતે ઉનાળાનો જોને અનુભવ કરાવ્યો છે, એવા ભોજે આશ્ચર્ય સાથે કેટલાક દિવસ રહીને સ્વદેશ જવા માટે રજા માગી અને પોતે કરાવવા માંડેલા નવા ભોજસ્વામી નામના મંદિરનું પુણ્ય (માધ પંડિતને) આપીને ભોજ રાજ માળવે ગયા.

હવે માધના જન્મ વખતે તેના પિતાએ જોષી પાસે જાતક કરાવ્યું તો એમ આવ્યું કે પહેલાં ચડતી ચડતી કળામાં સમૃદ્ધિનો ઉપભોગ કરીને છેવટમાં વૈભવ ખુટી જતાં અને પગ ઉપર થોડો સોજનો રોગ થઇને માધપંડિત મરણ પામશે.

આ રીતે જોષીએ ખતાવેલાં ગ્રહનાં ફળને વૈભવથી દુર કરવાની ઇચ્છાથી માણસનું આયુષ્ય સો વર્ષનું માનતાં તેના છત્રીશ હજાર દિવસો થાય એમ ગણીને નાણાથી ભરેલા છત્રીશ હજાર હારો કરાવીને નવા બનાવેલા કોશમાં રાખીને તથા તે ઉપરાંત પુષ્કળ સમૃદ્ધિ મુકીને

જેનું માધનામ પાડયું છે, એવા પુત્રને કુળને યોગ્ય કુળવણી આપીને પોતાને કૃતકૃત્ય માનતા માધના પિતાએ પરલોકવાસ કર્યો. પછી કુબેર પેડે પુષ્કળ સામ્રાજ્યના ધણી રૂપ માધ વિદ્વાનોને તેઓની ઇચ્છા પ્રમાણે પૈસો આપીને તથા માગણીને ન માપી શકાય એવાં દાનો આપીને કૃતાર્થ કરવા લાગ્યા. તથા ઉપર કહ્યા છે તેવા ભોગો ભોગવવાથી પોતે દેવતાનો અવતાર હોય એમ દેખાડવા લાગ્યા. વળી તેણે શિશુપાલ વધ નામનું મહા કાવ્ય રચીને વિદ્વાનોને આશ્ચર્યચકિત કર્યાં. પણ છેવટમાં પુણ્ય ક્ષીણ થતાં પૈસો ખુટી ગયો. અને વિપત્તિ માથે પડતાં પોતાના દેશમાં ન રહી શકવાથી પોતાની પત્ની સાથે માળવામાં જઈને ધારાનગરમાં રહ્યા. અને પુસ્તક અર્પણ કરીને શ્રી ભોજ પાસેથી થોડુંક પણ દ્રવ્ય લઈ આવવાનું કહીને પોતાની પત્નીને માથે ભોજ પાસે મોકલી અને પોતે તેની વાટ જોવા લાગ્યા. ત્યાં માધની પત્નીની આવી સ્થિતિ જોઈને સંમ્રમ સાથે સળી મુકીને પુસ્તક ઉઘાડતાં ભોજે નીચેનું કાવ્ય વાંચ્યું:—

(પ્રાતાકાળ થતાં)

(૩૭) કુમુદના વનની શોભા ક્ષોણ થઈ ગઈ છે અને કમળની શોભા ખીલી નીકળી છે, ઘૂડનો આનંદ ઉડી ગયો છે, અને ચક્રવાક આનંદમાં આવી ગયેલ છે. સૂર્ય ઉદય પામે છે અને ચંદ્રમા અસ્ત થાય છે. અરે, દુષ્ટ વિધિનાં કામોનું પરિણામ વિચિત્ર છે.

અને તે કાવ્યનો અર્થ સમજીને “ અન્યની તો શી વાત ? પણ આ એકજ કાવ્યની કિંમત તરીકે પણ આખી પૃથ્વી આપીએ તો એાછી પડે ” એમ વિચારીને સમયોચિત વાપરેલા અનુચ્છિષ્ટ હ્રી શબ્દના પારિતોષિક રૂપે લાખ દ્રવ્ય આપીને રાજ્યએ તેને રળ આપી. પણ તે માધ પંડિતની પત્ની રસ્તામાં ચાલતાં એાળખાઈ ગઈ એટલે કેટલાક માગણો માગવા લાગ્યા. અને માધની પત્ની તે બધું દ્રવ્ય માગણોને આપી દઈને ખેલાંની સ્થિતિમાંજ ઘેર આવી અને પોતાના પતિને એ વૃત્તાન્ત કહ્યો. એ વખતે માધના પગ ઉપર થોડો સોળે આવ્યો હતો. પછી “ તું મારી શરીરધારી કાર્તિ છો ” એમ પ્રશંસા કરતા પોતાને ઘેર આવેલા કોષ્ઠક લિહુને જોઈને તથા પોતાના ધરમાં તેને આપવા જેવું કાંઈ ન જોવાથી નિર્વેદ પામેલા માથે નીચેના ઉદ્ગારો કાઢ્યા:—

(૩૮) પૈસો નથી, ખોટી આશા મને હોડતી નથી, દાન કરવામાં જેને ખોટી ટેવ પડી છે એવો મારો હાથ હુંકો થતો નથી, યાચના કરવામાં

હલકાઈ છે, અને આપઘાત કરવામાં પાપ છે, માટે હે પ્રાણો! શોક કરવાથી શું ફળ છે? તમે જાતે ચાલ્યા જાવ.

(૩૯) દરિદ્રતારૂપી અગ્નિનો તાપ સંતોષરૂપ પાણીથી શાંત કર્યો પણ દીન માણસોની આશાના ભંગથી ઉત્પન્ન થયેલો તાપ શાથી શાંત થાય?

(૪૦) દુકાળમાં ભીખ મળતી નથી, ખરાબ સ્થિતિમાં આવી ગયેલાઓને કરજો પૈસા ક્યાંથી મળે? જમીન ધણીને કામ તો કાણુ આપે? (પરિણામે) કોળીઓ પણ આપ્યા વગર આ સૂર્ય આથમે છે. હે ગૃહિણી, ક્યાં જઇએ અને શું કરીએ? જીવિતવિધિ ગહન છે?

(૪૧) ભુખથી પીડાયેલો વટેમાર્ગુ માઈં ધર પૂછતો ક્યાંકથી આવી ચડ્યો છે, તો હે ગૃહિણી આ ભુખ્યો ખાય એવું ધરમાં કાંઈ છે? ત્યારે ધરધણીઆણીએ વાણીથી 'છે' એમ કહીને આંખમાંથી ગળી પડતાં મોટાં આંસુનાં ટીંપાંથી અક્ષરો વગર જ 'નથી' એમ કહી દીધું.

(૪૨) માગણુ નિરાશ થઈને પાછો ગયો; માટે હે પ્રાણો! હવે તમે પણ જાવ. પછી પણ જવું તો છે તો આવો સથવારો ક્યાંથી મળશે?

ઉપરનું વાક્ય પુરૂં કરતાં જ તે માધ પંડિત મરણુ પામ્યા. અને સવારે તે વાત સાંભળીને શ્રીમાળમાં તેની નાતના માણસો ધનવાળા હોવા છતાં તે પુરૂંપરત્નનો ભુખથી પીડાઈને અન્ત આવ્યો એ જોઈને તેની જાતનું ભિલ્લમાળ એ પ્રમાણે શ્રી ભોળે નામ આપ્યું.^{૨૪}

૨૪ મેરૂંડે આપેલી ઉપરની માધની કથાનો છેવટનો માધના મરણને લગતો કટકો તથા ૩૮, ૩૯ અને ૪૨ શ્લોકો બલ્લાલકૃત ભોળ પ્રબંધમાં પણ મળે છે. જૈન ભોળ પ્રબંધોમાંથી રત્ન મંદિર ગણિએ મેરૂંડે તુંગને અનુસરતું સમગ્ર વર્ણન કર્યું છે. પ્રભાવક ચરિતમાં માધને સિદ્ધર્ષિ (ઉપમિતિ ભવપ્રપંચના કર્તા) ના કાકાના દીકરા ભાઈ તથા ભોળના બાલમિત્ર કડુંલ છે, (જુઓ સિદ્ધર્ષિ સૂરિ પ્રબંધ શ્લોકો. ૧૫) પણ ઉપમિતિ ભવ પ્રપંચની રચનાનો સમય વિ. સં. ૯૬૨ છે, એટલે સિદ્ધર્ષિ કે એના કાકાના દીકરા ભાઈ ભોળના સમકાલિન ન હોઈ શકે; પણ તે પહેલાં સો વર્ષે થઈ ગયા હોવા જોઈએ. માધનો એથીયે પ્રાચીનતર હોવાનું ખીજ પુરાવાઓથી નક્કી થયું છે. કારણ કે આલંકારિક વામન (ઇ. સ. ૮૫૦) કાવ્યાલંકાર વૃત્તિમાં માધના શિશુપાલવધમાંથી ઉદાહરણ લે છે. વળી માધ પોતાને રાજ વર્મદાતના મંત્રી સુભદ્રદેવના પૌત્ર અને દત્તકના પુત્ર કહે છે. (આ ઉપરથી પ્ર. ચિં. ની એક પ્રતમાં તથા રત્નમંદિર ગણિના ભોળ પ્રબંધમાં માધના પિતાનું નામ કુમુદ આપ્યું છે તે સુલભ લાગે છે.) હવે વર્મદાતનો એક ઉત્ક્રીણું લેખ મળ્યો છે, અને એ વર્મદાત માધના દાદાના આશ્રયદાતા હશે એમ માનીને

૧૯ પહેલાં, સમૃદ્ધિશાળી વિશાલા નામની નગરીમાં મધ્યદેશમાં જન્મેલો સાંકાશ્ય ગોત્રનો સર્વદેવ નામનો એક દ્વિજ રહેતો હતો. જ્ઞૈનધર્મના સંસર્ગથી આ દ્વિજમાંથી ઘણું કરી મિથ્યાત્વ (પ્રાહ્મણ્યધર્મ વગેરે ખીજા ધર્મમાં માન્યતા) નીકળી ગયું હતું. એને ધનપાલ અને શોભન નામના બે પુત્રો હતા. એક વખત શ્રી વર્ધમાનસૂરિ ગામમાં આવ્યા હતા, ત્યારે એમને એમના ગુણો ઉપરના અનુરાગથી પોતાના ઉપાશ્રયમાં રાખીને તથા અત્યંત ભક્તિથી એમને સંતુષ્ટ કરીને, તેઓ સર્વસ્ર પુત્ર છે એમ માનીને, પોતાના પૂર્વજે કયાંક ગુપ્ત રીતે રાખેલા નિધિ (ધન ભંડાર) વિષે આ દ્વિજે પૂછ્યું. ત્યારે શ્રી વર્ધમાનસૂરિએ^{૨૫} વાક્યચ્છળથી (બે અર્થવાણું વાક્ય વાપરીને) અર્ધો ભાગ માગ્યો પછી એમણે બતાવેલી નિશાની ઉપરથી સર્વદેવને ધન ભંડાર મળ્યો, એટલે એણે તેમાંથી અર્ધો ભાગ આપવા માંગ્યો; ત્યારે તેઓએ બે પુત્રોમાંથી અર્ધું એટલે એક પુત્ર માગ્યો પણ ધનપાલ મિથ્યાત્વથી અન્ધ શુદ્ધિવાળો અને જ્ઞૈન માર્ગની નિંદા કરનારો હોવાથી તેણે પિતાને ના પાડી અને નાના પુત્ર શોભન ઉપર પિતાને બહુ સ્નેહ હતો તેથી પોતે (ના પાડી અને) પોતાની પ્રતિજ્ઞા તુટવાથી લાગતા પાપને તીર્થોમાં ધોવા માટે તીર્થમાં જવા નીકળ્યો. પણ પિતૃભક્ત નાનો પુત્ર શોભન, પિતાને એ આગ્રહમાંથી રોકી પિતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવા માટે વ્રત લખને તે ગુરૂની પછવાડે જતે ચાલી નીકળ્યો.

પછી અધી વિદ્યાએ ભણીને તથા ભોજરાજની કૃપાથી, અધા પંડિતોમાં ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરીને, પોતાના ભાઇ સંબંધી ક્રોધથી ધનપાલે બાર વર્ષ સુધી સ્વદેશમાં જ્ઞૈનદર્શન(ના અનુયાયી સાધુઓ)ના પ્રવેશનો નિષેધ કરાવ્યો. પણ તે દેશના જ્ઞૈનધર્મના અનુયાયીઓએ ખૂબ અભ્યર્ચના કરીને જ્ઞૈન મહાપુરુષોને બોલાવવાની છૂટ મેળવી; તેથી સર્વ (જ્ઞૈન) સિદ્ધાંતોમાં પારંગત શોભન નામનો તપોધન ગુરૂની રજા લખને ત્યાં આવ્યો. અને ધારાનગરીમાં પેસતાં સ્વારીમાં જતા ધનપાલે તે પોતાનો ભાઇ છે એમ ઝોળખ્યા વગરજ તેને મસ્કરીમાં “હે ગધેડા જેવા દાંતવાળા ભદંત! નમસ્કાર છે” એમ કહ્યું; ત્યારે તેણે સામું

હાકીણું લેખના સમય ઉપરથી હાલમાં ડૉ. કીલહર્ન અને શ્રી. દે. રા. ભાંડારકર જેવા કેટલાક પુરાતત્વજ્ઞો માધને ઈ. સ. આઠમા શતકમાં મુકે છે, (જુઓ Epigraphia Indica Vol. IX p. 190)

૨૫ પ્રભાવક ચરિતમાં આ સૂરિનું વર્ધમાનસૂરિ નહિ પણ મહેન્દ્રસૂરિ નામ છે. જુઓ મહેન્દ્ર પ્રખંધ; પણ રત્ન મંદિર ગણિ-પ્ર-ચિ. ને અનુસૂરિ વર્ધમાન સૂરિ નામ લખે છે. પોતાના પિતાનું સર્વદેવ નામ તો ધનપાલે તિલકમંજરીમાં જ લખ્યું છે.

કહ્યું “હે વાંદરાના વૃષણ જેવા મુખવાળા મિત્ર! તું સુખી છો?” શોભનમુનિના આ વાક્યથી મનમાં ચક્રિત થયેલા ધનપાલે વિચાર કર્યો કે મેં મસ્કરીમાં પણ ‘નમસ્કાર છે’ એમ કહ્યું તો તેણે ‘મિત્ર તું સુખી છો?’ એવો જવાબ આપીને બોલવાની છટામાં મને હરાવ્યો.” પછી તમે કોના મહેમાન છો?” એમ ધનપાલે પૂછતાં શોભનમુનિનો “અમે તમારા જ મહેમાન છીએ.” એવો જવાબ સાંભળીને પોતાના ઘટુક સાથે તેને પોતાને મહેલે મોકલીને ત્યાં રાખ્યા. પછી ધનપાલે મહેલમાં આવીને મીઠી વાણીથી તે મુનિને તેના સાથીઓ સાથે જમવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. પણ મુનિએ ‘પોતે શુદ્ધ આહાર જ લીએ છે માટે નહિ જમી શકે’ એમ કહ્યું, ત્યારે ધનપાલે આગ્રહથી ‘પોતાને ત્યાં જમવામાં શું દોષ છે?’ એ પૂછ્યું એટલે શોભન મુનિએ જવાબ આપ્યો કે:—

(૪૩) મુનિએ મ્લેચ્છ કુળમાંથી પણ મધુકરીથી મેળવેલું અન્ન લેવું પણ ખૂદસ્પતિ જેવાનું પણ એકલાનું અન્ન ન ખાવું.

તેમજ દશવૈકલિક નામના જ્ઞેન શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે:—

(૪૪) બુદ્ધો ભમરા જેવા છે, તેઓ નિશ્ચિત સ્થાન વગરના, અનેકનું અન્ન ખાનારા અને ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખનારા છે તેથી તેઓ સાધુ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે “જ્ઞેન તેમજ અન્ય શાસ્ત્રોથી નિષિદ્ધ-ખીજ માટે તૈયાર થયેલો આહાર અમે નથી લેતા અને શુદ્ધ આહાર જ લઈએ છીએ.” એમ મુનિએ કહ્યું એટલે તેના ચરિત્રથી ચક્રિત થયેલા ધનપાલ પોતાને મહેલે ગયા.

પછી ધનપાલ નહાવા બેઠા હતા ત્યાં ગોચરમાં નીકળેલા તે બે મુનિઓને આવેલા બેઠને, અન્ન હજી રંધાયેલું ન હોવાથી બ્રાહ્મણીએ દહીં આપવા માંડ્યું, ત્યારે મુનિએ કેટલા દિવસનું છે? એમ પૂછ્યું. એટલે ધનપાલે “શું એમાં પૂરા છે?” એમ મસ્કરીમાં પૂછ્યું. એ વખતે બ્રાહ્મણીએ ‘બે દિવસનું છે’ એમ નક્કી કરીને કહ્યું, અને મુનિઓએ “હા પૂરા છે” એમ કહેવાથી ધનપાલ નહાવાને ઠેકાણેથી ઊડીને તે જેવા માટે ગયા. પછી વાસણમાંના દહીં પાસે રાખેલા અળતાથી લાલ રંગેલા રૂના પુમડા ઉપર દહીંના જ રંગના દહીંના જ પિંડા જેવા ધોળા જન્તુઓથી લાલ રૂ ધોળું થયેલું બેઠને જ્ઞેન ધર્મમાં જીવ દયાની મુખ્યતા છે, તથા જીવની ઉત્પત્તિનું વિશેષ જ્ઞાન છે એમ ધનપાલને લાગ્યું.

(૪૫)૨૬ મગ અડદ વગેરે દ્વિદળ અન્ન ત્યારે કાચા ગોરસમાં પડે છે, ત્યારે તેમાં, તથા ત્રણ દિવસના દહીંમાં જીવની ઉત્પત્તિ થાય છે.

આ જ્ઞાન જિન શાસનમાં જ છે, એમ નિશ્ચય થવાથી અને શોભન મુનિના શોભન ઓધથી, સમ્યક્ જ્ઞાન થવાથી તેણે સમ્યક્પણાનો (જ્ઞૈનધર્મ)નો સ્વીકાર કર્યો, અને સ્વભાવથી બુદ્ધિશાળી હોવાથી તેણે કર્મ પ્રકૃતિ વગેરેના જ્ઞૈનવિચારપ્રધાન ગ્રંથોમાં ઘણી પ્રવીણતા મેળવી. પછી સવારે સવારે જિનમૂર્તિની પૂજા કરતી વખતે નીચેના શ્લોકો તેઓ બોલતા.

(૪૬) શરીર પાડી નાખનારી મહેનતથી પણ ન પડડાય (ન રીઝે) એવા, થોડાં શહેરોના ધણીની મેં અતિ ફેલાયેલા મોહથી સેવા કરી પણ હવે બુદ્ધિથી આરાધી શકાય એવા અને પોતાનું પદ આપે એવા ત્રિભુવનના ધણી પ્રાપ્ત થયા છે, જેથી પહેલાં જે દિવસો નકામા ગયા તે દુઃખ કરે છે.

(૪૭) હે જિન, ત્યાં સુધી જિનશાસન નહોતું સાંભળ્યું ત્યાં સુધી અધે ધર્મ છે એમ લાગ્યું, જેમ ધતુરો પીધેલો માણસ અધે સોતું જ દેખે છે, ૨૭ અને તેને પોતાનું સાચું પદ મળતું નથી.

(૪૮) દેશનો પતિ એક ગામ આપે છે, ગામઘણી એક ખેતર આપે છે, ખેતરનો ધણી થોડી શીંગો આપે છે, પણ સર્વનો ધણી સંતુષ્ટ થાય ત્યારે પોતાની સંપત્તિ આપે છે.

૨૦ ઉપર પ્રમાણે વાક્યો બોલતા ધનપાલ એક દિવસ રાત્ર સાથે શિકારમાં ગયા હતા ત્યાં રાત્રએ ધનપાલને કહ્યું:—

(૪૯) “હે ધનપાલ! આ હરણો શા માટે આકાશમાં ઉડે છે, અને આ ડુક્કરો શા માટે જમીન ખોતરે છે?” ત્યારે ધનપાલે જવાબ આપ્યો કે “હે દેવ, તમારા અસ્ત્રથી ભય પામીને, પોતાની જાતનો આશ્રય લેવા માટે આ મૃગો ચંદ્રમામાં રહેલા મૃગને અને ડુક્કરો આદિવરાહને શોધે છે.”

પછી રાત્રએ એક હરણાને બાણથી વીંધ્યું અને તેના વર્ણન માટે ધનપાલ સામે જોયું ત્યારે ધનપાલે નીચેનું વચન કહ્યું:—

૨૬ શ્લોક ૪૫ ને મળતું નીચેનું વચન હેમચંદ્રના યોગશાસ્ત્રમાં છે.

આમગોરસસંપુક્તં દ્વિદલં પુષ્પિતોદ્રમમ્ ।

દધ્યહદ્વિંતયાતીતં દુસ્થિતાત્રં ચ વર્જયેત્ ॥

૨૭ ધતુરો પીધેલો માણસ પીળું જ દેખે એ વિચાર જ્ઞૈન સાહિત્યમાં અન્યત્ર પણ મળે છે જુઓ મૃત્પિણ્ડમપિ હેમૈવ પિતોન્મત્તો હિ પશ્યતિ પરિશિષ્ટ પર્વ.

(૫૦) તમારૂં આ પરાક્રમ રસાતલમાં જવ, આ (શિકારની) ખરાબ નીતિ છે કે જેમાં શરણે આવેલું, દોષરહિત અને નબળું બળવાનથી મરાય છે. અરે. આ તો મહાકષ્ટ છે; જગત્ અરાજક થઇ ગયું છે.

ઉપર પ્રમાણે ધનપાલના તિરસ્કારથી ક્રોધ કરીને રાગએ ‘આ શું?’ એમ પૂછ્યું એટલે ધનપાલે નીચેનું વચન કહ્યું:—

(૫૧) પ્રાણુ જવાની સ્થિતિમાંથી, તે વખતે, મોઢામાં તૃણ લેવાથી શત્રુઓને પણ છોડી દેવામાં આવે છે, ત્યારે આ પશુઓ જેઓ હંમેશાં તૃણ ખાધને જ રહે છે, તેને કેમ મારવામાં આવે છે?

ઉપરના વચનથી અત્યંત દયા ઉત્પન્ન થતાં રાગએ ધનુષ્ય અને બાણને ભાંગી નાખવાનું કબુલ કરીને જીવિતના અન્ત પર્યંત મૃગયાના વ્યસનનો ત્યાગ કર્યો. પછી શહેર તરફ પાછા ફરતાં યજ્ઞના સ્તમ્ભ સાથે બાંધેલ બકરીની દીન વાણી સાંભળીને “આ પશુ શું કહે છે!” એમ રાગએ પૂછતાં ધનપાલે “જુઓ, તે કહે છે:—

(પશુ કહે છે.)

(૫૨) મને સ્વર્ગનું કૃળ ભોગવવાની તૃષ્ણા નથી, વળી મેં તમારી પાસે (સ્વર્ગમાં મોકલો એવી) પ્રાર્થના કરી નથી, હું હંમેશાં ખડ ખાવાથી સંતુષ્ટ છું. તેથી હે સાધુ! (તમારે મને મારવો) તે યોગ્ય નથી. યજ્ઞમાં તમે મારેલાં પ્રાણીઓને ચોક્કસ સ્વર્ગમાં જતાં હોય તો તો તમે માખાપને મારીને, પુત્રોને મારીને તથા સગાંઓને મારીને કેમ યજ્ઞ કરતા નથી?

એ પ્રમાણેના તેના વાક્યથી રાગએ આ શું? એમ ફરી પૂછ્યું. એટલે ધનપાલે:—

(૫૩) યજ્ઞનો થાંભલો નાખીને, પશુઓને હણીને તથા લોહીનો ગારો કરીને જે સ્વર્ગમાં જવાનું હોય તો નરકમાં કેવાં કામથી જવાય?

(૫૪) સત્ય એજ ધૂપ (યજ્ઞસ્તમ્ભ), તપ એ જ અગ્નિ, અને કર્મો એ જ સમિધ, અને (આ યજ્ઞમાં) અહિંસાની આહુતિ આપવી; આવો યજ્ઞ સત્પુરૂષો કરે છે.

ઇત્યાદિ ૨૮શુકસંવાદમાં કહેલાં વચનો રાગની પાસે કહ્યાં.

૨૮ શુકસંવાદ એ કોઈ ગ્રંથના નામ જેવું લાગે છે પણ એ નામનો ગ્રંથ મારા જાણવામાં નથી.

અને “હિંસા શાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરનારાઓ તથા હિંસક સ્વભાવવાળાઓને બ્રાહ્મણરૂપ રાક્ષસો ગણવા” એમ કહી, રાગને જ્ઞેન ધર્મ તરફ વાળ્યા.

૨૧ એક વખત રાજ સરસ્વતી કંઠાભરણુ નામના મહેલમાં ફરતા હતા; ત્યાં હમેશાં સર્વજ્ઞ શાસન (જ્ઞેન ધર્મ)ની પ્રશંસા કરતા પંડિત ધનપાલને કહ્યું કે “તમે કહો છો તેમ કદાચ તમારા માર્ગમાં પહેલાં સર્વજ્ઞ થઈ ગયા હશે પણ હાલમાં કયાંય વિશેષ જ્ઞાન છે?” ત્યારે “અહીંને કહેલા અર્હત્યૂડામણિ નામના ગ્રંથમાં ત્રણ જગતમાં રહેલા પદાર્થોનું ત્રણે કાળના સ્વરૂપનું જ્ઞાન છે.” એમ ધનપાલે કહ્યું. એ વખતે ત્રણ દ્વારવાળા મંડપમાં ઉભેલા રાગએ ધનપાલને “હું કયા દ્વારમાંથી બહાર નીકળીશ એ કહો જોઈએ?” એમ પૂછ્યું^{૨૯}. આ રીતે રાગને, શાસ્ત્ર ઉપર કલંક મુકવા તૈયાર થયેલા જોઈને “બુદ્ધિમાત્રા ત્રયો દર્શી^{૩૦}” એ લોકોક્તિને સાચી પાડતાં ભોજપત્ર ઉપર રાગના પ્રશ્નનો નિર્ણય લખીને તે ભોજ પત્ર માટીના ગોળામાં મુકી એ જાપડી ઉપાડનારને આપીને “દેવ! હવે ચાલો” એ રીતે રાગને કહ્યું. રાગએ તો તેની બુદ્ધિકુશળતાના સંકટમાં પડેલો પોતાને માનીને તથા આ ત્રણ દ્વારમાંથી એકમાંથી નીકળવાનો નિર્ણય લખ્યો હશે એમ વિચાર કરીને, કડીઆ પાસે મંડપની વચ્ચેના કમળ વાળી શિલા તોડાવી, એ રસ્તે બહાર નીકળી, પછી પેલો માટીનો ગોળો ઉપેડી તેમાંના અક્ષરો વાંચ્યા, તો તે જ રસ્તે બહાર નીકળવાનું લખેલું જોઈને રાગનું ચિત્ત આશ્ચર્યથી પ્રકુલ્લ થઈ ગયું અને તેણે જિનશાસનની જ પ્રશંસા કરી લખ્યું છે કે:—

(૫૫) હરિ જે આંખથી જે નથી જોઈ શકતા, શંકર ત્રણ આંખથી જે વસ્તુ નથી જોઈ શકતા, બ્રહ્મા આઠ આંખથી જે નથી જોઈ શકતા, કાર્તિકસ્વામી બાર આંખથી જે નથી જોઈ શકતા, રાવણુ વીશ આંખથી જે ન જોઈ શક્યો, ઇન્દ્ર એક હજાર આંખથી જે નથી જોઈ શકતા અને સમગ્ર જનતા જે અસંખ્ય નેત્રોથી પણ નથી જોઈ શકતી તે વસ્તુ બુદ્ધિશાળી માણસ બુદ્ધિ નેત્રથી સ્પષ્ટ જોઈ શકે છે.

૨૯ આ ને મળતી ‘કયા દ્વારમાંથી નીકળીશ’ એ પ્રશ્નની કયા ચહાર રમકાલ નામના એક મુસલમાની ગ્રંથમાં પણ મળે છે. એ ગ્રંથકાર ઇ. સ. ૧૧ મા શતકમાં ગઈ ગયા છે. (બુચો ટોનીના ભાષાંતરના Agendaમાં પૃ. 2:0)

૩૦ આ ‘બુદ્ધિમાત્રા ત્રયોદર્શી’નો બરાબર ભાવાર્થ હું સમજતો નથી. પણ બુદ્ધિથી બધી મુશ્કેલીનો માર્ગ નીકળી શકે છે. એમ અભિપ્રાય બહુાય છે.

૨૨ વળી એક વખત ધનપાલે^{૩૧} ઋષભપંચાશિકાસ્તુતિ રચી. વળી ૩૨ સરસ્વતી કંઠાભરણુ નામના મહેલમાં પોતે રચેલી પ્રશસ્તિની પદ્ધિકા ધનપાલે રાગને બનાવી. તેમાં નીચેનો શ્લોક લખ્યો હતો.

(૫૬) આ બળવાન બુવાને પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો, શત્રુની છાતી ચીરી નાખી અને બલિરાન્યલક્ષ્મી સ્વાધીન કરી, (મનલખકે) પુરાણ પુરૂષે— (ઇશ્વરે) ત્રણ જન્મમાં જે કર્યું, તે આણે એક જન્મમાં કર્યું.

(નોંધ—વરાહ અવતાર, નરસિંહ અને વામન અવતારનાં કામો સાથે સરખામણી છે. વરાહ અવતારે પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો. નરસિંહે શત્રુની છાતી ચીરી નાખી અને વામને બલિ દૈત્યની રાન્યલક્ષ્મી હરી લીધી. આ બુવાનના સંબંધમાં બીજી એટલે બળવાન શત્રુ)

આ કાવ્યથી ખુશી થઇને તે પદ્ધિકાના પારિતોષિકરૂપે સોનાનો કળશ રાગને આપ્યો. એક વખત તે પ્રાસાદમાંથી નીકળતાં તેના દ્વારના ગોખ લામાં રતિ સાથે હાથતાલી દેતી કામદેવની મૂર્તિ જોઇને રાગને કામદેવના હાસ્યનું કારણ ધનપાલે પૂછ્યું. ધનપાલે નીચેનો શ્લોક કહ્યો:—

(૫૭) ત્રિભુવનમાં જેનો સંયમ પ્રખ્યાત છે એવા તેજ શંકર હવે વિરહથી બહીને સ્ત્રીને પોતાના શરીરમાં ધારણ કરે છે, તેથી “આ શંકરે મને જીત્યો હતો!” એમ હસવું આવીને પ્રિયાના હાથમાં પોતાના હાથની તાળી આપનાર કામદેવ જ્ય પામે છે.

(૫૮) એક દિવસે વળી શિવમંદિરમાં ભૂંગી ગણને દુર્બળ ચીતરેલ જોઇને રાગને પૂછ્યું કે આ ભૂંગી દુબળો કેમ છે? ત્યારે ધનપાલે કહ્યું:—

(૫૯) જો આ શંકર દિગંબર રહે છે તો એને ધનુષ્યનું શું કામ છે? અને ધનુષ્ય રાખે તો ભસ્મ શા માટે? જો ભસ્મ ચોળીને રહેવું હોય તો સ્ત્રી શા માટે જોઇએ? અને સ્ત્રી રાખે તો કામનો દ્રેષ શા માટે કરે છે? આ પ્રમાણે પોતાના ધણીની પરસ્પરવિરૂદ્ધ એવી ચેષ્ટા જોઇને, આ ભૂંગી જાડી શિરાઓથી ઠંકાએવું હોવાથી કંઠાર દેખાતું અને માત્ર હાડકાં જ જેમાં યાકી રહ્યાં છે એવું શરીર ધારણ કરે છે.

૩૧ આ ધનપાલની રચેલી ઋષભપંચાશિકાસ્તુતિ મળેલી છે અને કાવ્ય-માળામાં છપાયેલ છે.

૩૨ રાગ ભોળે સરસ્વતી કંઠાભરણુ નામનો અલંકારનો ગ્રંથ રચ્યો છે, એ પ્રસિદ્ધ છે. પણ સેરવુંગ ભોળના મહેલનું નામ સરસ્વતીકંઠાભરણુ આપે છે.

(૬૦) પાણિગ્રહણ વખતે જ્ઞેનાં રૂવાડાં ઉભાં થયાં છે એવા શંકરનું ભસ્મશોભિત શરીર જ્ય પામે છે; તે શરીરમાં ભસ્મભૂત થયેલા કામદેવના (ઉભાં થયાં રૂવાડાં રૂપે) અંકુર કુટતા હોય તેવું લાગે છે.

(૬૧) ગાય વિવેક શૂન્ય હોઇને અપવિત્ર વસ્તુ (વિદ્યા) ખાય છે, અતિ આસક્ત થઇને પોતાના પુત્ર સાથે વિષયની ઇચ્છા રાખે છે; અને ખરીથી તથા શીંગડાંથી જન્તુઓને મારે છે, માટે હે રાજન્ કયા ગુણથી ગાયને નમસ્કાર કરવામાં આવે છે.

(૬૨) ૩૩અને દુધ આપે છે માટે જ્ઞે ગાય વન્દવા યોગ્ય હોય તો ભેંસ શું કામ વન્દ નહિ ? ભેંસથી ગાયમાં કંઈ વિશેષતા દેખાતી નથી.

૨૪ ઈત્યાદિ પ્રસિદ્ધ અને સિદ્ધ સાહિત્ય ગુણવાળાં કાવ્યોવડે રાજનું મનરંજન ધનપાલ કરતા હતા ત્યાં એક દિવસ કોઈ વડાણુવટી આવ્યાના દારપાળે અખર આપ્યા. અને તેણે સભામાં આવીને મીણુના પાટીઆમાં ઉતારેલાં પ્રશસ્તિ કાવ્યો બતાવ્યાં. રાજનએ “આ કાવ્યો કયાંથી મળ્યાં?” એમ પૂછ્યું એટલે તેણે નીચેની વાત કરી “એક વખત સમુદ્રમાં એકએક અમારું વડાણુ અટકી ગયું, એટલે ખલાસીઓ સમુદ્રમાં શું કારણુ છે તે તપાસવા લાગ્યા, તો સમુદ્રમાં ડુબેલું શિવાલય જ્ઞેયું. અને તેની ફરતું ચારે તરફ પાણી હતું પણ શિવાલયની અંદર પાણી નહોતું અને એક ભીંત ઉપર અક્ષરો જોઇને એ શું લખ્યું હશે એમ જાણાસા થવાથી, મીણુની પાટલી કરી તે અક્ષરો ઉપર દાખી તો તેમાંથી જે અક્ષરો મીણુ ઉપર ઉઠી આવ્યા તે આ છે” રાજનએ આ વાત સાંભળી તે મીણુની પાટલી ઉપર માટીની પટ્ટી દખાવી તેમાં અક્ષરો ઉપડાવી પડિતો પાસે વંચાવતાં નીચેના શ્લોકો મળ્યા.

(૬૩) બાળકપણથી મેંજ આને પરમ ઉન્નતિએ પોંચાડયો છે, પણુ હવે આ રાજનો કુંવર અમારી વાત નીકળતાં શરમાઈ જાય છે. આ રીતે

૩૩ આ ૬૧ અને ૬૨ શ્લોકોમાં, ૫૨, ૫૩, ૫૪, શ્લોકોમાં તથા મૂળમાં ૬૧, ૬૨ નીચે આપેલ ટિપ્પણીમાં ઉતારેલા ખીજ શ્લોકોમાં પહેલાં બ્રાહ્મણુધર્મી હોઇને પાછળથી જ્ઞેન થયેલા બ્રાહ્મણુના મોઢા મારફત બ્રાહ્મણુ ધર્મની હિંસા પ્રધાનતાને તથા બુદ્ધિથી કસતાં દેખાતી ખામીઓનો પરિહાસ સાથે સચોટ ઉલ્લેખ કર્યો છે. જ્ઞેન સાધુઓ બ્રાહ્મણુની કઈ બાબતમાં નિન્દા કરતા હશે તેના આ નમુનારૂપ દાખલાઓ છે. ખૌંકોએ યજ્ઞીય હિંસાની આ પ્રકારે નિન્દા કરેલી મળે છે. જુઓ સંસ્કૃતિ જ્ઞતકમાળામાં યજ્ઞીય જ્ઞતક.

ખેદ પામેલો હોય તેમ પોતાના પુત્ર રૂપ યશના ટેકાથી વૃદ્ધ થયેલો ગુણોનો સમુહ તપ કરવા માટે જાણે સમુદ્ર કાઠિ આવેલાં તપોવનમાં ચાલ્યો ગયો.

(૬૪) ધનુષ્ય ધારણ કરનાર શત્રુઓની સ્ત્રીઓને વૈધવ્યવ્રત આપનાર આપ જ્યારે ક્રુદ્ધ થઈને દિગ્વન્ય કરવા માટે દિશાઓમાં ભ્રમવા માંડયા ત્યારે ખીજી સ્ત્રીઓની તો વાત જ શું કરવી ? પણ રતિએ પણ મદાન્ધ ભ્રમરાઓની કાળાશથી કાળા કપડાંથી વીટેલું હોય એવું દેખાતું કુલોતું ધનુષ્ય કામદેવના હાથમાં ન આપ્યું.

(૬૫) હે દેવ, ચિંતારૂપ ઉંડા કુવામાંથી, નિરંતર ફરતા અતિશોકરૂપ રેટ વડે ખેંચેલાં, વિશાળ નેત્રોરૂપ ઘટ્ટી યંત્રમાંથી નાકની દાંડીના વિષમમાર્ગેથી પડતાં આંસુની ધારનાં પાણીને તમારા શત્રુઓની નીપાસા નાખતી સ્ત્રીઓ રતનરૂપ ખે કળશવડે કાયમ વહે છે.

ઉપર પ્રમાણે આખાં કાવ્યો વંચાઈ ગયા પછી નીચેનું અર્ધું કાવ્ય મળ્યું:—

(૬૬) ૩૪ ખરેખર પહેલાં કરેલાં કર્મોનો વિષમ વિપાક જીવોને ભોગવવો પડે છે.

આનું ઉત્તરાર્ધ અધુરાં પદો પુરાં કરનારો સેકડો પંડિતોએ પૂરું કરી આપ્યું પણ તેનો ઉપરના અર્ધા સાથે યરાયર મેળ ન ખેસવાથી છેવટ રાગ્યએ ધનપાલ પંડિતને પૂછ્યું અને તેણે નીચે પુરું કર્યું:—

(દાખલા તરીકે જીઓ) રાવણનાં જે માથાંઓ શંકરના મસ્તક ઉપર શોભતાં હતાં તે માથાંઓ, હરિ, હરિ, ગીધની પાટુઓથી (ધૂળમાં) રગડાય છે.

આ ધનપાલે પૂરા કરેલા ઉત્તરાર્ધનો પૂર્વાર્ધ સાથે યરાયર મેળ ખેસે છે, એમ રાગ્યએ કહ્યું ત્યારે પંડિતે કહ્યું કે જો રામેશ્વરની ભીંતની પ્રશસ્તિ માં આજ રચના અને આજ અર્થ ન હોય તો આજથી જીવિતના અન્તપર્યંત મારે કવિત્વનો સંન્યાસ જ લેવો. આ પ્રમાણે તેની પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને તરતજ ખારવાઓને લઈને વહાણને સમુદ્રમાં ઝુકાવ્યું અને જ મહિને તે

૩૪ ૬૬ મા શ્લોકનું સાચું ઉત્તરાર્ધ ધનપાલે પૂરું કર્યાની કથા આજ પ્રમાણે પ્રભાવકચરિત [મહેન્દ્ર પ્રબંધ] માં છે. અને રત્નમંદિરગણી તો મેરૂતુંગના જ શબ્દો ઉતારે છે. પણ યલ્લાલના ભોજ પ્રબંધમાં માછીમારો નર્મદામાંથી પંથરો લઈ આવે છે, અને કાલિદાસ ઉત્તરાર્ધ પૂરું કરે છે, એ રીતે વર્ણન છે. જો કે એ પ્રસંગ નિર્ણયસાગરવાળા સંસ્કરણમાં નથી. ૧૮૬૫ વાળામાં છે. મૂળ શ્લોક હનુમન્નાટકમાં છે. જીઓ મૂળમાં સંસ્કૃત શ્લોક નીચેની ટિપ્પણી.

(સમુદ્રમાં રહેલા) મંદિર પાસે પોચી જઈ ફરી મીણુની પાટલી મુકી જોતાં આજ ઉત્તરાર્ધ મળી આવ્યું. એ જોઈને તેને (ધનપાલને) ચોક્કસ પારિતોષિક રાજ્યે આપ્યું. આ પ્રમાણે ખંડપ્રશસ્તિ સંબંધી ઘણાં કાવ્યો મૃતપરંપરાથી^{૩૫} કહેવાય છે.

૨૫ એક વખત રાજ્યે “ હમણાં સેવામાં (રાજ્ય પાસે હાજર થવામાં) કેમ શિથિલતા દેખાય છે ? ” એમ ધનપાલને પૂછ્યું, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “હમણાં હું તિલક મંજરી નામનો અન્ય રચવામાં રોકાયેલો છું. ” પછી શીઆળાની રાતના છેલ્લા પહોર વખતે રાજ્યને કાંઈ વિનોદનું સાધન નહોવાથી^{૩૬} તે તિલક મંજરી અન્યની^{૩૭} પહેલી લખેલી પ્રત લઈ આવીને પંડિતે વાંચવા માંડી. અને તે વંચાતાં તેનો રસ નીચે ન ચુધ જાય માટે પુસ્તકની નીચે ક્યોળાવાળો સોનાનો થાળ રાખ્યો. અને તે પુસ્તક પુરું થતાં તેની સરસ કવિતાથી ચિત્તમાં વિસ્મય પામીને રાજ્યે પંડિતને કહ્યું. “ તમે આ કથામાં નાયક તરીકે મારું નામ મુકો, અને વિનતાને બદલે અવંતી નામ મુકો અને શકાવતાર તીર્થને ઠેકાણે મહાકાળનું નામ મુકો તો તમે જે માગો તે તમને આપું. ” ત્યારે પંડિતે જવાબ આપ્યો. “ આગીઆ અને સૂર્ય વચ્ચે, શરસવના દાણા અને મેરૂ પર્વત વચ્ચે, કાચ અને કાંચન વચ્ચે, તથા ધતુરા અને કદપવૃક્ષ વચ્ચે જેવું મોટું અંતર છે તેવું તમે કહેલાં નામો અને કથાનાં નામો વચ્ચે છે:—

(૬૭) હે! એ મોઢાવાળા, નિરક્ષર, તે લોહમય દાંડીવાળા (લોબી બુદ્ધિવાળા) ત્રાજવા (રાજ્ય !) ! તને શું કહીએ ? ચણોડી સાથે સોનાને તોળનાર તું પાતાળમાં કેમ ન ગયો ? ”

આ પ્રમાણે પંડિતે આક્રોશ કરી મુક્યો એટલે શ્રી ભોળે તે મૂળ પ્રતને ભડભડ બળતા અગ્નિમાં નાખી દીધી. પછી તે પંડિત^{૩૮} એ રીતે

૩૫ આ વાક્યનો અર્થ એવો લાગે છે, કે આ કથાને લગતાં ખીલન કાવ્યો પણ પ્રચલિત હશે. રત્નમંદિર ગણિત્યે ૬૩, ૬૪, ૬૫ શ્લોકોને બદલે જુદાજ શ્લોકો આપ્યા છે. બાકીની કથા સરખી જ છે.

૩૬ જૂના વખતના રાજ્યોની સામાન્ય દિનચર્યા પ્રમાણે જે ચાલે તે રાજ્યો રાતનો છેલ્લો પહોર બાકી હોય ત્યારે જ ઉડતા અને એ વખતે કાંઈક ધાર્મિક કથા વાર્તા સાંભળતા. ગઈ પેઢી સુધી કેટલાક રાજ્યો આ ધોરણ પ્રમાણે વર્તતા.

૩૭ ધનપાલનો રચેલો તિલકમંજરી ગ્રંથ મળે છે અને છપાઈ ગયો છે.

૩૮ જે રીતે નિવેદ પામ્યા એનો અર્થ રત્નમંદિર ગણિતના લોજ પ્રબંધના ભાષાંતરની ટિપ્પણીમાં (૧) જેદ પામેલો અને (૨) વેદ એટલે શાસ્ત્ર વગરનો એવો કર્યો છે અને નીચા મોઢાવાળાનો ખીલે અર્થ મૌન ધારણ કરેલો એવો કર્યો છે.

નિવેદ પામીને તથા એ રીતે નીચું મોઢું રાખીને પોતાના મકાનના પાછલા ભાગમાં જૂના ખાટલા ઉપર નીસાસા નાખતો પડી રહ્યો. પછુ તેની બાલ પંડિતા પુત્રીએ પ્રેમ પૂર્વક પિતાને ઉઠાડીને સ્નાન, ભોજન, પાન વગેરે કરાવી પછી પોતે તિલક મંજરીની પહેલી પ્રત બેઠ હતી તે ઉપરથી યાદ કરી ને અર્ધો અન્ન લખાવ્યો, તથા બાકીનો અર્ધો પંડિતે નવો રચ્યો એ રીતે અન્ન પૂરો કર્યો. ૩૯

૨૬ એક વખતે ભોજની સભામાં ધનપાલે નીચેનું કાવ્ય કહ્યું:—

(૬૮) હે ધારાના અધીશ, બ્રહ્માને પૃથ્વીના રાજ્યોની ગણતરી કરવાનું કુતુહલ થવાથી તેણે તમારી ગણના કરવા આકાશમાં ખડીથી જે લીંટી દોરી તે જ આ સ્વર્ગગંગા થઇ, અને તમારા જેવા રાજાનો અભાવ હોવાથી પછી બ્રહ્માએ ખડીનો કટકો નીચે નાખી દીધો તે પૃથ્વી ઉપર દિમાલય થયો.

ખીજ પંડિતોએ આ કાવ્યનો ઉપહાસ કર્યો એટલે તેણે કહ્યું:—

(૬૯) વાસ્ત્મીકિ કવિએ વાંદરાઓએ ઉપાડી આણેલા પર્વતોથી સમુદ્ર બાંધ્યો અને વ્યાસે અર્જુનના બાણોથી સમુદ્ર બાંધ્યો. છતાં તે એ ઉપર અતિશયોક્તિનો દોષ કાઠ મુકતું નથી. અને અમે કાંઈક પ્રસ્તુત વસ્તુની જ વાત કરીએ, છતાં લોકો મોઢું ફાડીને મોટથી હસે છે, માટે હે પ્રતિષ્ઠા! તને નમસ્કાર છે.

એક વખત કોઇ પંડિતે “ હે રાજા, મહાભારતની કથા સાંભળો ” એમ કહ્યું ત્યારે તે પરમ જ્ઞેન ધર્મીએ જવાબ આપ્યો.

(૭૦) પોતાના ભાઈની વહુનાં વૈધવ્યનો ભંગ કરનાર અને જાતે કાનીન (કન્યામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા) મુનીએ રચેલી અને ગોલક (પતિ મર્યા પછી જાર કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા)ના પુત્રો તથા જાતે કુંડરૂપ (પતિ જીવતો છતાં જારકર્મથી સ્ત્રીએ ઉત્પન્ન કરેલા) અને એક સ્ત્રીના પતિ રૂપ પાંચ (પાંડવો)ની કથા એ જો પુણ્ય અને માણસોને કલ્યાણકારક હોય તો પાપની શી ગતિ ? (પાપ રૂપ કઈ કથા ?)

૨૭ એક વખત હમણાં કાંઈ પ્રમુખાદિની રચના ચાલે છે ? એમ રાજાએ પૂછતાં ધનપાલે કહ્યું:—

૩૯ રત્નમંદિર ગણી કહે છે. આ રીતે અન્ન પાછો સંજવન કરવામાં મદદ કરનાર પુત્રીનું નામ તિલક મંજરી હોવાથી ધનપાલે અન્નનું નામ તિલકમંજરી પાડ્યું.

૪૦(૭૧) ઉની રાત્ર પીવાથી ગળામાં દાહ થવાની ખીકે મારા મોઢામાંથી સરસ્વતી પાછી ફરી ગઇ છે, તેથી વૈરીઓની લક્ષ્મીના વાળ પકડવામાં રોકાયલા હાથવાળા હે રાજ ! મારામાં કવિત્વ નથી રહ્યું.

(૭૨) ધનપાલનાં વચનો અને મલય પર્વતનું ચંદન એ જે સરસ વસ્તુઓને હૃદયમાં ધારણ કરીને કોણ આનંદ નથી પામતું ?

એક વખત સર્વદર્શનોના ઉપદેશકોને એક સાથે ભોલાવી રાજાએ મુક્તિનો માર્ગ પૂછ્યો; ત્યારે સૌ પક્ષપાતથી પોતપોતાના દર્શનની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. પણ સત્ય માર્ગની જાણાસાથી એક મતની માગણી થતાં, છ માસની અવધિ કરીને તેઓએ શ્રીશારદાનું આરાધન કરવા માંડ્યું. પછી એકાદ પરોડીએ “જગો છો ?” એમ પૂછવા સાથે ઉઠાડી, શારદાએ રાજાને કહ્યું:—

(૭૩) બૌદ્ધ ધર્મ સાંભળવા યોગ્ય છે, જૈન ધર્મનાં કર્મ કરવા યોગ્ય છે, વૈદિક ધર્મ વ્યવહારમાં પાળવા યોગ્ય છે. અને પરમ શિવ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. અથવા અક્ષય પદ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે.

આ શ્લોક રાજાને તથા જુદા જુદા દર્શનવાળાઓને ખતાવી શારદા અંતર્ધ્યાન થઇ ગઇ.

(૭૪) ધર્મ અહિંસા લક્ષણ છે, ભારતી દેવી માન્ય છે અને ધ્યાનથી (માણસ) મુક્તિ પમાય છે એ પ્રમાણે બધા દર્શનવાળાઓનો મત છે.

આ પ્રમાણે જે શ્લોકો રચીને રાજાને દુષણ વગરનો નિર્ણય કહ્યો.

શોભન મુનિની ચતુર્વિંશતિકા સ્તુતિ પ્રસિદ્ધ છે. ૪૧

૪૦ ૭૧ મો શ્લોક ભોજ પ્રથમમાં મળે છે પણ ધનપાલનો કહેલો છે એ રીતે નહિ: નલંધર દેશના વિદ્વાને કાલિદાસાદિ વિદ્વાનોને ભોજની સલામાં જોધને જમ ડલાઇ જવાથી આ શ્લોક કહ્યો એમ છે.

૪૧ આ ધનપાલ અને શોભનની કથા લગભગ આ પ્રમાણે પ્રભાવક ચરિત (મહેન્દ્ર પ્રથમ) માં છે. એ કથાને લગતા અનેક શ્લોકો ગ્રંથમાં એક સરખા છે. રત્નમંદિર ગ્રંથોએ તેો મોટો ભાગે મેરુતુ ગમાંથી શબ્દશઃ ઉતારો કર્યો છે, અને થોડો નવો ઉમેરો પણ (ધણુ કરી કલ્પનાથી) કર્યો છે. ધનપાલકવિના તિલક મંજરી, પાઈચલ્લચી વગેરે ગ્રંથો અને શોભનમુનિની ચતુર્વિંશતિકા અત્યારે મળે છે. (કાવ્યમાળામાં છપાયેલ છે) ધનપાલ કવિ પહેલાં બ્રહ્મણ ધર્મી હતા અને પાછળથી જૈન ધર્મી થયા. એ વૃત્તાન્ત પણ ડા. ખુલ્લર કહે છે, તેમ માનવા જેવો લાગે છે. કારણ કે તિલકમંજરીમાં સર્વ: પાતુ જિન. એ રીતે મંગલચરણ મળે છે. પણ ધનપાલને મુંજના પ્રતિપત્રપુત્ર અને ભોજના બાલમિત્ર પ્ર. ચિ. માં તથા પ્રભા-

૨૮ વર્ણી એક વખત ભોજના શહેરમાં રહેનારી શીતા નામની એક ૪૨રાંધનારીને ત્યાં કોઇ પરદેશી કાપડી સૂર્યપર્વને દિવસે આવ્યો અને તેણે પાક કરાવીને ખાવાનું લઇ જલાશ્રયે જઇને ખાધું અને પાછો રાંધનારીને ઘેર આવતાં માલકાંકણીનું તેલ ખાધેલું હોવાથી ઉલટી થઇને મરી ગયો. આ જોઇને શીતાને પોતાને માથે તહોમત આવશે એમ ખીક લાગી એટલે મરવાની ઇચ્છાથી તે આડી વધેલું ખાઈગઇ. ૪૩ પછુ તે એના પેટમાં રહ્યું અને શીતામાં પ્રતિભાનો વૈભવ જાગૃત થયો. અને તે ત્રણે વિદ્યા અને રઘુવંશ, વાત્સ્યાયનકામશાસ્ત્ર, ચાણક્યનીતિશાસ્ત્ર (વગેરે)નો થોડો અભ્યાસ કરીને પોતાની વિજ્યા નામની નવ યુવાન તથા વિદુષી પુત્રી સાથે શ્રી ભોજના દરબારને શોભાવતી શ્રી ભોજને કહેવા લાગી:—

(૭૫) શત્રુઓનાં કુળનો ક્ષય એ શૌર્યનો અવધિ છે, બ્રહ્માંડ રૂપ વાસણુ યશનો અવધિ છે, માગણોની વાંચા ત્યાગનો અવધિ છે, સમુદ્ર પૃથ્વીનો અવધિ છે અને પાર્વતીના પતિનાં ચરણકમળ એ શ્રદ્ધાનો અવધિ છે; પછુ શ્રી ભોજ રાજના આડીના ગુણોનો સમૂહ તો નિરવધિ છે.

પછી વિનોદ પ્રિય રાજ્યે કુચનું વર્ણન કરવાનું વિજ્યાને કહ્યું એટલે તેણે નીચેનો શ્લોક કહ્યો:—

(૭૬) સ્તનોની ઉંચાઇ દાઢી સુધી છે, તેની શરૂઆતનો અવધિ હાથના મૂળ (કાંખ) સુધી છે, વિસ્તાર હૃદય સુધી છે, એનો સંયોગ એટલો જાઠ છે કે

વક ચરિત (જુઓ મહેન્દ્ર પ્રબંધ શ્લો. ૪૪) માં કહેલ છે તે ભૂલ જણાય છે. કારણ કે ધનપાવે પાઈચ્છ્ચી નામમાળા વિ. સં. ૧૦૨૯ માં લખી છે. વર્ણી તિલકમંજરીના આરંભમાં રાજ મુંજ તરફથી પોતાને સરસ્વતીનું બિરૂદ મળ્યાનું ધનપાવ કહે છે. માટે એ કવિ ભોજના નહિ પણ મુંજના સમકાલીન હોવા જોઈએ. છતાં તિલકમંજરી કથા મેરુતુંગ અને પ્રભાચંદ્ર કહે છે તેમ ભોજના વખતમાં લખાઈ હોય એમ તેની પ્રતાવનાના એક શ્લોક (શ્લો-૫૦) ઉપરથી લાગે છે. અલબત્ત એ વખતે ધનપાવ વૃદ્ધ અને ભોજ નવયુવાન હશે.

૪૨ વીશી રાખનારી એવો અર્થ લાગે છે.

૪૩ મૂળમાં અહીં વાક્યરચના ગઠબડવાળી છે પણ તાત્પર્ય એમ લાગે છે કે રસોઈમાં ભૂલથી શીતાએ માલકાંકણીનું તેલ નાખી દીધું અને તેથી પેલાનું ઉલટી થઇને મરણુ થયું. પછી એક પ્રતમાં અને પહેલીવાર છપાયેલા પ્રંથમાં તે ઉલટી કરેલું શીતા ખાઈ ગઈ એમ છે. માલકાંકણી (સં. જ્યોતિષ્મતી) બુદ્ધિવર્ધક દેશી વૈદકમાં મનાય છે તેથી આવી વાર્તા જોડાઈ હશે.

ક્રમ કમળનોતંતુ વચ્ચે રહી શકે, વર્ણુ સોના જેવો છે અને કંઠણપણું વજ્રમૂર્તિ જેવું છે પણ તન્વંગીના સ્તનમંડળમાં જે સૌન્દર્ય છે તેનો તો અવધિ નથી.

ઉપર પ્રમાણેના તેના વર્ણુન પછી અર્ધ કવિ રાજએ નીચેનો અર્થો શ્લોક કહ્યો:—

(૭૭) આ કમળ સરખાં નેત્રવાળીનાં બે કુચનું કેમ વર્ણુન થઇ શકે ?
ત્યારે તેણે (વિજયાએ) કહ્યું:—

સપ્ત દ્વીપવાળી પૃથ્વી પાસેથી કર લેનાર તમે જે (કુચ) ને કર (હાથ) આપો છો.

પછી રાજએ કહ્યું:—

(૭૮) મૃદંગના જેવા ગંભીર ગાજતા અને ભ્રમર જેવા શ્યામ મેઘોએ એજ દિશા કેમ રોકી દીધી છે ?

વિજયાએ કહ્યું:—

(કારણ કે) તે દિશામાં પહેલી વખતના વિરહના ખેદથી મ્હાન થઇ ગયેલી અને આંખોમાંથી નીકળતા આંસુઓથી જેવું મોહું ધોતાર્ધ ગયું છે એવી બાલો ઉભી છે.

રાજએ કહ્યું:—

(૭૯) જગતને આનંદ આપનાર સુરત ક્રીડાને નમસ્કાર છે.

વિજયાએ કહ્યું:—

ભોજ રાજ ! તમારા જેવા જે (સુરત)નું અનુષંગી કૃણ છે.

ઉપર પ્રમાણે વિજયાએ કહ્યા પછી રાજ લજ્જા પામીને નીચે મોઢે ઉભો રહ્યો. પછી રાજએ તેને ભોજિની (રખાત) બનાવી.

વળી એક વખતે જાળીમાંથી ચન્દ્રનાં કિરણોનો સ્પર્શ થતો હતો તે જોઇને વિજયાએ કહ્યું:—

(૮૦) હે કલંકની શોભા ધારણ કરનાર મને કર (હાથ અને કિરણ) નો સ્પર્શ કરવાની લીલા કરવાની જરૂર નથી, હે ચન્દ્ર ! તું શંકરનું નિર્માણ્ય છે માટે સ્પર્શ યોગ્ય નથી.

આ પ્રમાણે આ શીતા પ્રબંધ પૂરો થયો. ૪૪

૪૪ મેરૂતુંગે ઝાઝી વાત આ પ્રબંધમાં વિજયાનીજ કરી છે. પણ શીતાને ઉદ્દેશ્ય અલ્પાલકૃત ભોજ પ્રબંધ (૧૮૯૫ સંસ્કરણમાં વધારે છે નિ. સા. ના સંસ્કરણમાં એક સ્થળે જ છે જુઓ મૂળ શ્લોકો ઉપરની ટિપ્પણીમાં પણ છે.

૨૯ મયૂર અને બાણ નામના પંડિતો અનેવી અને સાળો થતા હતા અને પોતાની વિદ્વત્તાથી પરસ્પર સ્પર્ધા કરતા આ બે પંડિતોએ રાજની સલામાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી. એક વખત બાણ પંડિત અનેવીને મળવા માટે તેને ઘેર ગયા. ત્યાં (રાતે ઘર બંધ હોવાથી) બારણામાં સૂઈ રહ્યા. તે વખતે અનેવી પોતાની બેનને મનાવતા હતા એમ જોઈ તે ઉપર ધ્યાન આપ્યું તો નીચેનું વચન સાંભળ્યું:—

(૮૧) રાત લગભગ પૂરી થવા આવી છે, ચન્દ્રમા જાણે શીર્ણ થઈ જાય છે. આ દીવો જાણે નિદ્રાધીન થયો હોય એમ ક'પે છે, હે કૃશતનુ! (અપરાધી) પ્રણામ કરે એટલે માનનો છોડો આવવો જોઈએ, છતાં તું ક્રોધ નથી છોડતી.

ઉપર પ્રમાણે ત્રણ પદ વારંવાર બોલાતાં સાંભળી, બાણે નીચે પ્રમાણે ચોથું પદ કહ્યું:—

માટે હે ચંદી, સ્તનની પાસે રહેવાથી તારૂં હૃદય પણ કંઠણ થઈ મર્યું છે.

ઉપર પ્રમાણે ભાષને મોટેથી ચોથું પદ સાંભળીને તેને ક્રોધ થયો તેમ શરમ પંચુ આવી, અને તેણે 'તું કોઠીઓ થા' એવો શાપ આપ્યો. અને પતિવ્રતા વ્રતના પ્રભાવથી તે દિવસથી તેને (બાણને) રોગ થયો અને રોગી થયેલા બાણ કવિ સવારે શાલથી શરીર ઢાંકી સલામાં ગયા. ત્યારે મયૂરે મયૂર જેવી કામળ વાણીથી 'વરકોઠી' (કોઠીઓ) એ પ્રમાણે પ્રાકૃત શબ્દથી કહ્યું. પણ ચતુર ચક્રવર્તી રાજ બાણને આશ્ચર્ય સહિત જોઈ રહ્યા. અને ખીજ વાતનો પ્રસંગ ચાલતો હતો ત્યારે તેણે દેવતાનું આરાધન કરવું એ ઉપાય છે એમ વિચાર કર્યો.^{૪૫} પછી બાણ લલળ પામી ત્યાંથી

આ શીતા (કે સીતા) નામની કોઈ સ્ત્રી કવિ જૂના વખતમાં માળવામાં ખરેખર ઘડિંગઈ હોવાનો સંસવ નવસાહસાંક ચરિતમાં રાજ ઉપેન્દ્રના વર્ણનમાં સીતોચ્છ્વસિતહેતુના એવા દ્વિઅર્થો શબ્દો મળે છે એ ઉપરથી ડા. યુદ્ધર માને છે. (જુઓ Indian Antiquary Vol. XXXVI P. 163) એ વિદ્વાન એમ પણ દલીલ કરે છે કે મેરુતંગનાં પાત્રો કાળકેર હોવા છતાં મોટાં ભાગે ઐતિહાસિક હોય છે.

^{૪૫} મૂળનું વચન સ્પષ્ટ નથી. બાણે દેવતાનું આરાધન કરવાનો ઉપાય વિચાર્યો એમ એ અર્થ કર્યો છે.

હડી નગરની બહાર ગયા અને એક થાંભલો ખોદી તેની નીચે ખેરના અંત્રારાના તાપ વાળો કુંડ બનાવ્યો ; પોતે થાંભલા ઉપર લટકતા સીંકામાં ખેડા અને પછી સૂર્યની સ્તુતિ રચવા માંડી અને આ સ્તુતિનું એક એક કાવ્ય પુરૂં થતાં સીંકાનો એક એક ભાગ કાપી નાખવા માંડ્યો. આ રીતે પાંચ કાવ્ય પુરાં થયાં ત્યાં સીંકાની પાંચ દોરી કપાઈ ગઈ અને એક છટ્ટી દોરી ઉપર સીંકું લટકી રહ્યું. પણ સૂર્યસ્તુતિનો છટ્ટો શ્લોક કહેતાં સૂર્યનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થયાં અને તેના પ્રસાદથી તરતજ શુદ્ધ સોના જેવી કાચા થઈ ગઈ. બીજે દિવસે પીળું ચન્દન શરીરે લગાવી ઘોળાં દિવ્ય કપડાં પહેરી તે સભામાં ગયાં; ત્યારે તેના શરીરનું આરોગ્ય રાગ્ન જોતા હતા ત્યાં મયૂરે “ સૂર્યના વર-દાનનું ફળ છે ” એમ કહ્યું. આ સાંભળી બાણે બાણે જેવું મર્મભેદી વચન કહ્યું કે “ જો દેવતાનું આરાધન સહેલું હોય તો તમે પણ કાંઈક એવો ચમત્કાર કરી બતાવો. ” એટલે મયૂરે જવાબ આપ્યો કે “ તીરંગી હોય એને વૈલનું શું કામ ? છતાં તમારું વચન સત્ય પાડવા મારા હાથ અને પગ છરીથી કાપી નાખી, તમે તો છટ્ટે કાવ્યે સૂર્યને સંતુષ્ટ કર્યા પણ હું તો પહેલાજ કાવ્યને છટ્ટે અક્ષરે ભવાનીને સંતુષ્ટ કરીશ. ” આ રીતે પ્રતિજ્ઞા કરી સુખાસનમાં ખેસીને ચંડિકાના મંદિરના પાછલા ભાગમાં જઈને ખેડા અને “ મા માંઢીશિન્નમ્ ” એ રીતે પહેલા શ્લોકનો છટ્ટો અક્ષર પૂરો ખોલાતાં ચંડીએ પ્રત્યક્ષ દર્શન આપી કૃપા કરી, એટલે તરતજ તેનું શરીર પહેલાં જેવું થઈ ગયું. અને ચંડીનું મંદિર તેની સામે ફરી ગયું. એ વખતે સામે આવેલા લોજ રાગ્ન વગેરે રાજ લોકોએ મોટો જયજયકાર કર્યો, પછી મોટા ઠાઠથી મયૂર પંડિતે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૪૧

૩૦ ઉપરનો પ્રસંગ બન્યો ત્યારે મિથ્યાદષ્ટિવાળાઓ (બ્રાહ્મણ ધર્મીઓ) ના શાસનનો વિજય થતો જોઈને, સમ્યગ્દર્શન (જૈન ધર્મ) નો દ્વેષ કરનારાં રાજપનાં કેટલાંક મોટાં માણસોએ રાગ્નને કહ્યું કે જો જૈન

૪૬ આ બાણમયૂરના પ્રબંધમાં મેરૂંંગે કેટલોક ગોરાળો કર્યો છે. બાણની સ્ત્રીએ પોતાના ભાઈ (પ્રભાવક ચરિત પ્રમાણે પિતા) મયૂરને શાપ આપ્યો અને મયૂરને તેથી કોઈ નીકળ્યો ને તેણે કરેલો સૂર્યસ્તુતિથી મટ્યો અને પછી બાણે ચંડીની સ્તુતિ કરી એ રીતે પ્રસિદ્ધ થયા છે. પ્રભાવકચરિતમાં તથા રત્નમંદિર ગણીના લોજ પ્રબંધ (અધિકાર છટ્ટો) માં એ રીતેજ આપી છે. વળી મયૂરનું રચેલું સૂર્યશતક મળે છે જે કાવ્યમાળામાં પ્રસિદ્ધ થયું છે અને બાણનું રચેલું ચંડીશતક પણ કાવ્યમાળામાં છપાયું છે, છતાં મેરૂંંગે કેમ ઉલટાં નામ લખ્યાં હશે ? ખોટી ચાંદ-દાસ્ત ઉપરથી લખ્યું હોવાનો સંભવ છે.

મતવાળા તરફથી આવેા કાંઇક પ્રભાવ ખતાવવામાં આવે તો શ્વેતાંખરને સ્વદેશમાં રહેવા દેવા બેઠએ નહિ તો સ્વદેશમાંથી કાઢી મુકવા; આ પ્રમાણે તેઓનું વચન સાંભળી રાજ્યએ શ્રીમાનતુંગાચાર્યને સભામાં બોલાવી “ તમારા દેવનો કાંઇક ચમત્કાર ખતાવો ” એમ કહ્યું. એટલે તેઓએ જવાબ આપ્યો કે “ અમારા દેવો તો મુક્ત છે એટલે તેઓનો ચમત્કાર શું હોય ? છતાં તેના સેવકરૂપ સુરલોકાનો જગતને ચક્રિત કરે એવો કાંઇક પ્રભાવ જુઓ (દેખાડીએ). ” આ પ્રમાણે કહીને ચુમાલોશ સાંકળોથી પોતાના શરીરને બંધાવીને તે નગરમાં આવેલા શ્રી યુગાદિદેવના મંદિરના પાછલા ભાગમાં બેઠા અને પછી ભક્તામર નામનું મંત્ર ગર્ભાં નવું સ્તોત્ર રચીને બોલવા માંડ્યું. આ સ્તોત્રનાં ફરેક કાવ્યના પઠન સાથે માનતુંગાચાર્યની એક એક સાંકળ તુટતી ગઈ અને જેટલી સાંકળો હતી તેટલાં કાવ્યો બોલી સ્તોત્ર પુરું કર્યું; ત્યાં મંદિર એમની સામે ફરી ગયું. આ પ્રમાણે શ્રીમાન તુંગાચાર્યનો પ્રખંધ પુરો થયો. ૪૮

૪૭ માનતુંગાચાર્યનું ભક્તામર સ્તોત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

૪૮ ઉપર પ્રમાણે મેરૂતુંગે બાણ, મયૂર અને માનતુંગને બોળના સમયમાં મુક્યા છે. અને બલ્લાલ, રત્નમદિર ગણિ વગેરે બોળ ચરિત્રના લેખકો તેને અનુસર્થા છે. પણ મેરૂતુંગનોજ સમકાલિન જૈન લેખક પ્રભાચંદ્ર આ ત્રણે કવિઓને શ્રી હર્ષના સમકાલિન કહે છે. (જુઓ માનતુંગસૂરિ પ્રખંધ શ્લો. ૪. પ, પ્રભાચંદ્ર હર્ષને વારાણસીના રાજ્ય કહે છે.) મેરૂતુંગે આપેલો બાણમયૂરનો પ્રસંગ પ્રભાવક ચરિત્રમાં પણ છે. પણ ત્યાં બાણને મયૂરના જમાઈ કહ્યા છે. માનતુંગ રચિત ભક્તામર સ્તોત્રની ટીકામાં પણ એમજ કહ્યું છે. એ ગમે તેમ હો પણ મેરૂતુંગે આ કથા ક્ષતારતાં રમૂતિચૂક કરી છે એ ચોક્કસ લાગે છે.

ઐતિહાસિક પુરાવાઓ જ્ઞેતાં બાણ અને મયૂર સમકાલિન હોવાનો સંભવ છે. બાણે મયૂરનો હર્ષ ચરિત્રમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. અને બાણ શ્રીહર્ષ (ઇ. સ. ૬૦૬ થી ૬૪૮) ના સમયમાં થઈ ગયા એ ચોક્કસ છે. કવિરાજશેખરે (ઈ. સ. ૯૦૩ થી ૯૧૭) એક શ્લોકમાં બાણ અને મયૂરને શ્રીહર્ષની સલાના સભ્ય કહેલ છે.

બહો પ્રમાવો વાગ્દેવ્યા ચન્માતઙ્ગદિવાકરઃ ।

શ્રીહર્ષસ્થ્યાભવત્સભ્યઃ સમો વાણમયૂરયોઃ ॥

(જુઓ શાર્દૂલધર પદ્ધતિ શ્લો. ૧૮૯)

૩. બુલ્હર પણ બાણ, મયૂર અને માનતુંગ ત્રણેને પ્રભાચંદ્ર પેઠે હર્ષના સમકાલીન કહે છે.

માનતુંગ પ્રખંધ ઉપર પ્રમાણે પ્રભાવક ચરિત્રમાં પણ મળે છે.

૩૧ એક વખત ભોજરાજ પોતાના દેશના (માળવાના) પંડિતોનાં વખાણુ કરતા હતા, અને ગુજરાતની અવિદગ્ધતા માટે નિન્દા કરતા હતા ત્યારે ગુજરાતના ઋશ્વસ્થાનપુરૂષે કહ્યું કે “ અમારા દેશના બાલગોપાળ સાથે તમારા દેશનો કાષ્ટ મોટો પંડિત પણ ન સરખાવી શકાય. ” પછી આ વૃન્તાન્ત શ્રી ભીમરાજને જણાવવામાં આવ્યો. એટલે તેણે ગોવાળને વેષ ધારણુ કરેલા પંડિતને તથા એક વેશ્યાને મોકલ્યાં. પછી સવારમાં રાજ પાસે ગોવાળને લઈ ગયા; ત્યારે ભોજ રાજએ “ કાંઈક બોલો ” એમ કહ્યું અને તેણે કહ્યું “ હે સરસ્વતી કંઠાભરણુ ગોપ !

(૮૨) હે ભોજ ! (તમારા) કંઠનું આ ધરેણું કેવું લાગે છે તે કહો. તમારી છાતીમાં લક્ષ્મી છે અને તમારા મુખમાં સરસ્વતી છે તેનો આ (ધરેણું) શું સીમાડો છે ?

તેની આ ઉક્તિથી વિસ્મય પામેલા રાજએ સુંદર વેષ ધારણુ કરેલી વેશ્યાને પૂરી ભરાયેલી સભામાં સામે ઉભેલી જોઈને “ અહીં કેમ ? ” એ પ્રમાણે સંબંધ વગર પૂછ્યું. ત્યારે પોતાની જાત (—સ્ત્રી જાત) ઉપરના પક્ષ-પાતથી કેમ જાણે સરસ્વતીએ તેને કૃપાપાત્ર બનાવી હોય તેમ ભુક્ષિતા બંડાર રૂપ અને શરીર ધારી પ્રતિભા હોય તેવી તે વેશ્યાએ રાજના ગંભીર વચનનું પણ તત્વ સમજી લઈને “ પૂછે છે માટે ” એ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો. આ રીતનાં તેનાં યોગ્ય વચનથી જોનું મોઢું પહોળું થઈ ગયું છે એવા ભોજે ત્રણ લાખ તેને અપાવવા માંડયા. પણ શું વાત થઈ એ ન સમજેલો હોવાથી કોષાબ્યક્ષે, રાજએ ત્રણ વખત કહ્યા છતાં, જ્યારે દ્રવ્ય ન આપ્યું ત્યારે રાજએ ખુલાસો કર્યો કે “ દેશની સગવડ એટલી જ હોવાથી તથા સ્વ-ભાવની કૃપણતાથી આને ત્રણ લાખ અપાય છે; ઉદારતાથી આપીએ તો તો સામાન્ય આપીએ તોય ઓછુંજ પડે ” ત્યારે બધા સભાસદોએ રાજના તથા તે વેશ્યાના વચનો વચ્ચે શું સંબંધ છે એ પૂછ્યું; એટલે રાજએ કહ્યું કે “ આના આંખના ખૂણાની આંજણુની રેખા છેક કાનના છેડા સુધી પોચે છે એ જોઈને મેં “ અહીં કેમ ” ? (કાન પાસે આંખ કેમ) એ રીતે પૂછ્યું ત્યારે આણે પ્રાકૃત ભાષાના નિયમને અનુસરી બહુવચનમાં જવાબ આપ્યો કે “ પૂછે છે માટે ” અર્થાત્ કાન પાસે આંજણુની રેખાના બહાનાથી જાઈને આંખો પૂછે છે કે જે ભોજ વિષે કાનોએ સાંભળ્યું હતું તે જ

૪૯ અહીં સ્થાન પુરૂષ શબ્દને સાન્ધિવિશ્લેષિક પહેલાં જે અર્થમાં વાપર્યો હતો તે એલચી જેવા અર્થમાં મેરૂંગે વાપર્યો છે. અન્યત્ર તેણે જ જાસુસના અર્થમાં એ શબ્દને વાપર્યો છે.

આ રાજા ભોજ દેખાય છે? એમ તેણે જવાબ આપ્યો. માટે આ સાક્ષાત્ સરસ્વતી છે. તો એના પારિતોષિક રૂપે ત્રણ લાખ તો ધણા ઝોઠા છે" પણ ત્રણ વખત ત્રણ લાખ આપવાનું કહ્યું માટે નવ લાખ અપાવ્યા.

૩૨ વળી બાહ્યાવસ્થાથી જ આ ભોજ રાજાને:—

(૮૩) જે આ મનુષ્ય પોતાના મસ્તક ઉપર રહેલા મૃત્યુને જુએ તો ખાલુએ ન બાવે ત્યાં અકાર્ય કરવું તો કેમ જ રૂએ ?

આ તરવ જાણવામાં હતું; એટલે પોતે ધર્મમાં અપ્રમાદી રહેતા હતા. એક વખત ઉઘમાંથી જગી ઉઠ્યા ત્યાં કોઈ વિદ્વાને આવીને કહ્યું કે વેગથી દોડતા ઘોડા ઉપર ચડીને યમ તમારી પાસે આવે છે, માટે ધર્મ કર્મમાં તમારે સજ્જ રહેવું. આ પછીથી આ વચનના અધિકારી પંડિતને હમેશાં યોગ્ય દાન આપતા ભોજ રાજા એક વખત સાંજ વખતે સભામાં સિંહાસન ઉપર બેઠા હતા. ત્યાં (પાનની) છાંયડી ઉપાડનાર ખીંડું આપે તે પહેલાં જ મોઢામાં પાન નાખી ખાવા માંડ્યું; ત્યારે બ્યવહારર માણસોએ એવા વર્તનનું કારણ પૂછ્યું. એટલે ભોજે કહ્યું કે યમના દાંતની વચ્ચે રહેલાં માણસો માટે તો જે દાન અપાયું કે જે ભોગવાયું તે જ એનું પોતાનું, બાકી માટે તો શંકા. કહ્યું છે કે:—

(૮૪) હમેશાં જગીને પોતે શું સાઈ કામ કર્યું તે જાણી લેવું, (કારણ કે) આયુષ્યના કટકાને સાથે લાઇને સૂર્ય અસ્ત પામે છે.

(૮૫) લોકો મને પૂછે છે કે તમારું શરીર કુશળ છે? પણ આયુષ્ય દિવસે દિવસે ચાલ્યું જાય છે ત્યાં અમારું કુશળ કેવું ?

(૮૬) કાલનું કામ આજે કરવું અને સાંજનું કામ સવારે કરવું, આણે કામ કર્યું છે કે નહિ તે મૃત્યુ નહિ પૂછે.

(૮૭) શું મૃત્યુ મરી ગયું છે? શું વૃદ્ધાવસ્થા જીર્ણ થઇ ગઇ છે? શું વિપત્તિઓ જતી રહી છે કે શું રોગો બધા દૂર થઇ ગયા છે? કે આ માણસો આનંદમાં રહે છે.

આ પ્રમાણે અનિત્યતા શ્લોક ચતુષ્ટય પ્રબંધ પુરો થયો. ૫૦

૩૩ એક વખત શ્રી ભોજે શ્રી ભીમ રાજા પાસે દૂત મોકલીને ચાર વસ્તુઓ માગી. (૧) એક વસ્તુ અહિં છે પણ પરલોકમાં નથી, (૨) ખીજી વસ્તુ પરલોકમાં છે પણ અહિં નથી. (૩) ત્રીજી વસ્તુ બેય લોકમાં છે (૪) ચોથી વસ્તુ બેય લોકમાં નથી.

૫૦ આ પ્રબંધ કેટલીક પ્રતોમાં નથી મળતો.

આ પ્રમાણે વિદ્વાનોને સંદિગ્ધ વાત માટે ઢોલ વગડાવી પૂછતાં, ગણિ-
કાના કહેવાથી (૧) વેશ્યા, (૨) તપસ્વી, (૩) દાનેશ્વરી અને (૪) જીગારી એ
પ્રમાણે ચાર વસ્તુઓ મોકલી. આ પ્રમાણે વસ્તુ ચતુષ્ટય પ્રબંધ પૂરો થયો.

૩૪ એક વખત ભોજ રાજા રાતે વીર ચર્ચાથી ફરતા હતા, ત્યારે
કોઈ દરિદ્રની સ્ત્રીનું નીચેનું વચન સાંભળ્યું:—

(૮૮) માણસોની દશ દશા લોકમાં પ્રસિદ્ધ રીતે સંભળાય છે. પણ
મારા સ્વામીની તો એક જ દશા (દરિદ્રતાની) છે; તેની નવ દશા ખીજાઓએ
લઈ લીધી છે.

ઉપર પ્રમાણે વચન બોલાતું સાંભળી, તેની ખરાબ અવસ્થાથી દયા
ઉત્પન્ન થતાં રાજાએ તેના પતિને સવારમાં સભામાં બોલાવ્યો. અને તેનું
કાંઈ લાંબુ હિત વિચારી, તેના ઉપર ઉપકાર કરવા દરેકમાં એક એક
લાખનું એક એક રત્ન ગુપ્ત રીતે મુકી બે ખીજેરાં તેને ભેટ આપ્યાં. તેણે
વસ્તુસ્થિતિ સમજ્યા વગર શાક ખજારમાં જીજ કિમતે તે વેંચી નાખ્યાં. તે
શાકવાળાએ કોઈને ભેટ કર્યાં, અને તેણે પાછાં તે બે ખીજેરાં ભોજને
ભેટ આપ્યાં.

(૮૯) ભરતીના બેરથી કદાચ સમુદ્રનું રત્ન પર્વત ઉપર જઈ પડે
તો પણ એ પાછું નદીને માર્ગે પડીને ફરી સમુદ્રમાં જ આવે છે.

આવા અનુભવથી રાજાએ ભાગ્યને જ સાચું માન્યું કારણ કે:—

(૯૦) જેણે આ જગતને તૃપ્ત કર્યું છે એવી વર્ષામાં પણ ચાતકને
જરાય પાણી નથી મળતું; કારણ કે અલભ્ય ક્યાંથી મળે ?

આ પ્રમાણે ખીજ પૂરક પ્રબંધ પૂરો થયો.

૩૫ એક વખત રાજાએ પાળેલા પોપટને ' એક ભવ્ય નથી ' એ
પ્રમાણે શબ્દો રાતે ગુપ્ત રીતે ગોખાવ્યા અને સવારે તારે આ વાક્ય બોલવું
એમ શીખવી રાખ્યું. પછી (સવારે) પોપટ એમ બોલ્યો ત્યારે રાજાએ
પંડિતોને પૂછ્યું કે આ શું ? પણ પંડિતો એનો ખુલાસો જાણતા નહોતા
એટલે તેઓએ છ માસની મહેતલ માગી. પછી એ પંડિતોમાં મુખ્ય વર
રૂચિ^{૧૧} આનો ખુલાસો મેળવવા જુદા જુદા દેશોમાં ભ્રમવા લાગ્યા. ત્યાં

૫૨ વિક્રમાદિત્ય પ્રબંધમાં વરરૂચિને વિક્રમના વખતમાં થઈ ગયેલો વર્ણવ્યો
છ અને અહીં ભોજની સમામાં હોવાનું મેરવુંગ કહે છે. જુદી જુદી કથાઓને
ઉતારતાં પોતાના જ લખાણમાં અંતર્વિરોધ આવશે એનો ખ્યાલ અન્યકર્તાને
રહ્યો નથી.

કોઇ ભરવાડે (પશુપાલે) કહ્યું, કે “ હું જ તમારા ધણીને આનો ખુલાસો કરીશ. પણ હું વૃદ્ધ હોવાથી આ કુતરાને ઉપાડી શકતો નથી અને તેના ઉપરની વત્સલતાથી તેને છોડી પણ શકતો નથી. ” આમ તેણે કહ્યું એટલે પોતાને ખભે કુતરાને ઉપાડી લઇને, તે ભરવાડને સાથે લઇ રાજની સભામાં આવ્યા અને આ જનાબ આપશે એમ કહ્યું. પછી રાજએ તે ભરવાડને એજ વાક્ય પૂછ્યું. ત્યારે તેણે કહ્યું “ હે રાજ! આ જીવલોકમાં માત્ર એક લોભ જ લબ્ય (સારો) નથી. ” રાજએ ‘ કેમ ? ’ એમ ફરી પૂછ્યું. ત્યારે તેણે કહ્યું “ આઠાણુ કુતરાને ખભે ઉપાડે છે એ લોભનું જ પરિણામ છે માટે એક લોભ જ લબ્ય નથી. ” આ પ્રમાણે ‘ એક લબ્ય નથી ’ એ પ્રબંધ પૂરો થયો.

૩૬ એક વખત એક મિત્રને સાથે લઇને રાજ રાતમાં ફરતા હતા, ત્યાં પાણીની તૃષા લાગવાથી વેશ્યાને ઘેર જઇ મિત્ર દ્વારા પાણી માગ્યું. એટલે અત્યંત વાત્સલ્યથી તે વેશ્યાએ ધણા વખત પછી શેરડીના રસથી ભરેલો પ્યાલો જરા ખિન્ન થઇને આપ્યો. ત્યારે મિત્રે તેને ખેદનું કારણ પૂછ્યું. અને તેણે કહ્યું કે “ એકજ શેરડીમાંથી પહેલાં એક આખો ઘડો અને ઉપર એક વાટકી એટલો રસ નીકળતો. પણ હાલમાં રાજનું માનસ પ્રજ્જવિરુદ્ધ હોવાથી ધણીવારે એક વાટકી જ રસની ભરાણી; એ ખેદનું કારણ છે. ” આ સાંભળીને, કોઇ વાણીઆએ શિવમંદિરમાં મોટું નાટક કરાવ્યું ત્યારે તેને હુંડી લેવાનો વિચાર પોતાને આવ્યો. હતો એમ વિચારીને, એ વાત સાચી ગણીને, ત્યાંથી પાછો ફરીને રાજ પોતાના મહેલમાં આવ્યો અને ઉઘી ગયો. પછી ખીજે દિવસે, પ્રજ્જ ઉપર જેને કૃપા થઇ છે એવા રાજ વેશ્યાને ઘેર ગયા તો તેણે “ આજે શેરડીમાંથી ધણો રસ મળ્યો માટે આજે રાજ પ્રજ્જ ઉપર વત્સલ છે ” એમ કહીને રાજને સંતુષ્ટ કર્યો. આ પ્રમાણે ઈક્ષુ રસ પ્રબંધ પુરો થયો. ૫૨

૩૭ એક વખત ધારાનગરીના ૫૩૫૨માં આવેલા ગોત્રદેવીના મંદિરમાં

૫૨ પ્રજ્જમાંથી કોઇને સમૃદ્ધિવાળો જીએ તો રાજએ તેને હુંડી લીએ એ ખનાવ પહેલાં ધણો સામાન્ય હોવો જોઇએ; કારણકે મેરુડુંગે પોતે અતિ ઉદાર ચીતરેલા ભોજ જેવા રાજ માથે આવો આરોપ મુક્યો છે. આજ કથા પ્ર. ચિં. ની એક પ્રતમાં ચિક્કમાર્કના સંબંધમાં લખી છે. જીએ ચિક્કમાર્ક પ્રબંધ-નવમા પ્રબંધ નીચેની ટિપ્પણી.

૫૩ મેરુડુંગે મૂળમાં શાસ્ત્રાનગર શબ્દ વાપર્યો છે તેનો પરાં જેવો અર્થ લાગે છે.

દેવીને નમસ્કાર કરવા હમેશાં જતા તે રીતે ગયેલા ત્યારે તેની ભક્તિથી પ્રસન્ન થયેલી દેવીએ રાજાને પ્રત્યક્ષ દર્શન આપીને કહ્યું કે “શત્રુનું સૈન્ય નજીક આવી ગયું છે માટે તરત ચાલ્યા જાવ” આ વચનથી તરત પાછા વળી નીકળેલા રાજાએ ક્ષણમાં પોતાને ગુજરાતના લશ્કરથી વીંટાયેલા જોયો. એટલે વેગવાળા ઘોડા ઉપર ખેસીને ભાગતો હતો ત્યાં ધારાનગરના દરવાજામાં પેસતાં આલૂયા અને કોલૂયા નામના ગુજરાતના ઘોડેશ્વારોએ તેની ડોકમાં ધનુષ્ય નાખીને “મારવામાં આટલી વાર છે પણ છોડી દઇએ છીએ” એમ કહી છોડી દીધો:—૫૪

(૯૧) આ ગુણવાનું છે તે ભલે નમે, એમ વિચારીને ગુણવાળું ધનુષ્ય ભોજના ગળામાં નાખ્યું અને ભોજને ઘોડા ઉપરથી પાડી દીધો.

આ પ્રમાણે અશ્વવાર પ્રબંધ પૂરો થયો.

૩૮ એક વખત તે રાજા સ્વારીથી પાછા વળતાં શહેરના દરવાજામાં પોતાની મેળે ચાલતા ઘોડા ઉપર ખેસીને પ્રવેશ કરતા હતા ત્યાં લોકોને ગભરાયેલા તથા અહીંતહીં દોડતા જોઇને તપાસ કરી તો લોકોની ભીડને લીધે માથું હલવાથી જેનું જાણનું ઠામ ભાંગી ગયું છે અને જાણ નદીના પ્રવાહ પેઠે વહી જાય છે એવી જાણ વેચનારી હસતી ઉભી છે. એ જોઇને રાજાએ તેને પૂછ્યું કે “તને ખેદ નથી થતો તેનું શું કારણ ?” ત્યારે તેણે કહ્યું:—

(૯૨) જે હું રાજાને હણીને, પતિને સર્પથી મરેલા જોઇને, ખીજ દેશમાં ભાગ્યયોગથી ગણિકા થઇ અને ત્યાં વળી દીકરા સાથે સંભોગ થવાથી ચિતામાં

૫૪ નીચેના શ્લોક મેરૂંગે સોમેશ્વરની કીર્તિકૌમુદીમાંથી ઉતાર્યો છે અને એ શ્લોક ઉપરથી જ આ વૃત્તાન્ત ગોઠવ્યું હોવાનો સંભવ છે. મેરૂંગ શ્લેષાના ખીજ કોઈ ગ્રંથમાં આ વાત નથી. છેક ધારાનગરનાં પરાં સુધી ગુજરાતનું લશ્કર આવે અને ધારાના રાજાને ખબર ન પડે એ વાત માનવા યોગ્ય લાગતી નથી. એ વખતના રાજાએ જસુસખાતું રાખતા એમ પ્રબંધકારે જ કહે છે. આ કથામાં કાંઈકે સત્યાંશ હોય તો ભોજ ધણીવાર ચિતોડમાં રહેતા (જુઓ જનપ્રમસ્ત્રિના વિવિધતીર્થ કલ્પમાં વિમલ વૃત્તાન્ત) અને ચિત્તોડથી માળવે જતાં રસ્તામાં કોઈવાર ગુજરાતની સરહદની નજીક ગુજરાતના લશ્કર સાથે ભેટો થઈ ગયા હોય અને ભોજ પાસે થોડું લશ્કર હોવાથી તેને ભાગતું પડ્યું હોય એ સંભવિત છે.

આ શ્લોક મેરૂંગે કીર્તિકૌમુદીમાંથી ઉતાર્યો છે, પણ પાઠમાં ધણી ફેર છે. એટલું જ નહિ પણ અર્થ અરપટ છે અને પાઠ ભ્રષ્ટ છે. જુઓ મૂળ શ્લોક ઉપરની ટિપ્પણી. કદાચ મેરૂંગે યાદદાસ્ત ઉપર આધાર રાખ્યો હશે. ક્રી. કૌ. ના પાઠનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—આ ભોજરાજા ગુણવાનું છે એમ જાણીને જ ભોજના કંઠમાં આવેલા ગુણવાળા ધનુષ્યે જાતે નાશ પામતાં ભોજને ઘોડા ઉપરથી ન પાડયો.

પેઠી (ત્યાંથી ચે બચીને ગોવાળણુ થઇ) તે હું ગોવાળણુ આજે જાણને શું શોક કરું ?

એ પ્રદેશમાંથી મહી નદી નીકળી એમ લોકો કહે છે. આ પ્રમાણે ગોપશૃદ્ધિણી પ્રબંધ પુરો થયો.

૩૯ એક વખત ભોજ રાજ ખુશી થઇને એક શિલાનું નિશાન કરીને ઉત્સાહથી ધનુર્વેદનો અભ્યાસ કરતા હતા. ત્યાં એજ વખતે મળવા માટે આવેલા શ્વેતાંબર શ્રીચન્દનાચાર્યે તરત છુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવાથી નીચેનું સરસ વચન કહ્યું:—

(૯૩) હે રાજ, શિલા વીંધાઇ ગઇ, હવે આ ધનુષ્યની રમત છોડો, હે દેવ ! પથરાને વીંધવાના વ્યસનની રસિકતાને, પ્રસન્ન થઇને, હવે મુકી દીઓ. કારણકે આ રમત જે વધી જશે, અને કુળપર્વતોના સમૂહને તમે જે તમારી આ ક્રીડાનું નિશાન બનાવશો તે આધાર ભાંગી પડવાથી, હે શ્રેષ્ઠ રાજ ! આ પૃથ્વી પાતાળના મૂળમાં પેશી જશે.

(આ શ્લોકમાં પૃથ્વીના વિશેષણ રૂપે શ્વસ્તાધારા એમ શબ્દો છે તેનો એક અર્થ આધાર ભાંગી પડવાથી અને બીજો અર્થ ‘ધારાનગરી નાશ પામી.’)

આ પ્રમાણે તેની કવિતાથી અતિશય પ્રસન્ન થયા છતાં જરા વિચાર કરીને રાજએ કહ્યું: “ તમે સર્વશાસ્ત્ર પારંગત છતાં ‘ધારો શ્વસ્ત થઇ’ એવું પદ જે કહ્યું તે કાંઇક ઉત્પાતનું સૂચન કરે છે.”

૪૦ ડાહલદેશના રાજાને દેમતી નામની રાણી હતી, જે મહાયોગિની હતી. એક વખત તેને સુવાવડ આવવાની હતી ત્યારે તેણે જેથીઓને પૂછ્યું કે “ કયા શુભ મુહૂર્તમાં છોકરો જન્મે તે એ ચક્રવર્તી થાય ?” ત્યારે તેઓએ સારી રીતે વિચાર કરીને “ જ્યારે સૌમ્ય ગ્રહો ઉચ્ચરાશીના અને કેન્દ્રસ્થ હોય અને કર ગ્રહો ત્રીજા, છઠ્ઠા અને ૧૧મા ધરમાં હોય એવા અમુક પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ચક્રવર્તી થાય છે ” એમ કહ્યું.

આ સાંભળીને જે વખતે સુવાવડ આવવાની હતી તે વખત પછી પણુ સોળ પ્રહર સુધી યોગની યુક્તિથી ગર્ભને રોકી રાખીને જેથીઓએ કહેલા

પપ આ ગ્રહ સ્થિતિ માટે જુઓ લઘુગતક (૯-૨૫) નું નીચેનું વર્ણન:—

एकोऽपि नृपतिजन्मप्रदो ग्रहः स्वोच्चगः सुहृद्दृष्टः ।

बलिभिः केन्द्रोपगतैः त्रिप्रभृतिभिरवनिपालभवः ॥

ટોળીનું અંગ્રેજી ભાષાંતર પૃ. ૭૨ ડિ. ૨

શુભ લક્ષ્મણના જ કર્ણુ નામના પુત્રને તેણે જન્મ આપ્યો. આ રીતે ગર્ભને રોકી રાખવાના દોષથી તે પોતે તે પછી આઠમે પહેરે મરણ પામી.

અને તે પુત્ર શુભલક્ષ્મણના જન્મેલો હોવાથી તેણે પોતાના પરાક્રમથી દિશાઓને વશ કરી અને એકસો છત્રીશ રાજ્યો તેની સેવામાં રહેવા લાગ્યા. તે ચારે વિદ્યાઓમાં પરમ પ્રવીણ હતો. તથા વિદ્યાપતિ^{૫૬} વગેરે મહાકવિઓ તેની નીચ પ્રમાણે સ્તુતિ કરતા:—

(૯૪) મુખમાં હારાવાસિ (છાતી ઉપર હારને બદલે મોઢામાં અરેરાટી), બે નેત્રો ઉપર કંકણનો ભાર, (કંકણ એટલે અહીં હાથમાં પહેરવાની ચુડલી નહિ, પણ આંસુનાં ટીપાં), નિતંબ ઉપર પત્રાલી (પત્રાલી એટલે ચંદનની ચર્ચા તે પહેલાં કપાળ ઉપર જે સ્ત્રીઓ કરતી તે હવે નિતંબ ઉપર પત્રાલી એટલે પાંદડાં બાંધે છે) અને બે હાથમાં તિલક (પહેલાં પોતાના કપાળમાં તિલક કરતી તે હવે મહેનતથી હાથમાં તિલક જેવા ડાઘ ધારણ કરે છે) હે કર્ણુ, તમારા શત્રુઓની સ્ત્રીઓ વિધિને વશ થઈને, જંગલમાં, હાલમાં ઉપર કહ્યું તેવી રીતે અપૂર્વ અલંકારો ધારણ કરે છે.

(૯૫) હે કર્ણુરાજ ! હાલમાં લક્ષ્મી ગોપીઓના પીન સ્તનોથી ધસાયેલી વિષ્ણુની છાતીને ત્યજીને કમળની શંકાથી તમારા નેત્રોનો આશ્રય કરીને રહી છે એમ માનું છું. કારણકે જે તરફ તમારી ભ્રમર (મીઠી નજર) પડે છે ત્યાં ખીકથી ભાંગી પડે એવી દરિદ્રતાની મુદ્રા (સીલ) તુટી જાય છે.

ઉપર પ્રમાણે જેની કવિઓ સ્તુતિ કરતા હતા તે કર્ણુરાજ્યે એક વખત દૂત મારફત રાજ્ય ભોજને કહેવરાવ્યું કે “તમારા નગરમાં તમે કરાવેલાં ૧૦૪ મંદિરો છે. અને એટલાજ તમારા ગીત પ્રબંધો^{૫૭} છે. અને એટલાજ

૫૬ વિદ્યાપતિ નામના એક કરતાં વધારે કવિઓ થઈ ગયા જણાય છે. મિથિલાના રાજા શિવસિંહે વિ. સં. ૧૪૫૫ના એક લેખમાં પુરૂષ પરીક્ષાના લેખક કવિ વિદ્યાપતિને એક ગામનું દાન આપ્યાનું લખ્યું છે. પણ મેરૂંગ જેની વાત કરે છે તે એ નહિ. આ તેા ચાલુક્ય રાજા વિક્રમાંક પાસેથી વિદ્યાપતિનું ગિરદ મેળવનાર (જુઓ વિક્રમાંક દેવ ચરિત સ. ૧૮ શ્લો. ૧૦૧) બિલહણ કવિ હોવાનો સંભવ છે. એ આ કર્ણુના સમકાલિન હતા. (જુઓ કૌમુદી ૧૯૩૩ કૈશ્વચારીમાં ‘ વિદ્યાપતિ બિલહણ ’).

૫૭ રાજ્ય ભોજના રચેલા અનેક ગ્રંથો મનાય છે. રાજ્યશુભાંક, રાજ્યમાર્તંડ વગેરે જ્યોતિષના, સરસ્વતી કંઠાભરણ (અલંકારનો ગ્રંથ), રાજ્યમાર્તંડ (યોગશાસ્ત્ર) પૂર્તમાર્તંડ (ધર્મશાસ્ત્ર), સમરાંગણ સૂત્ર (શિલ્પ), ચમ્પૂરામાયણ (કાવ્ય) વગેરે અનેક વિષયોના અનેક ગ્રંથો ભોજને નામે ચડેલા છે. પણ એણે જાતે કેટલા લખેલા હશે અને કેટલા પાંડિતો પાસે લખાવી પોતાને નામે ચડાવ્યા હશે એ કાણ કહી શકે ?

તમારાં બિરહો છે. માટે ૫૯૪ચતુરંગ યુદ્ધથી કે ૬૯૫યુદ્ધથી, ૫૯૪ચારે વિદ્યામાં વાદ શક્તિથી કે દાન શક્તિથી મને જીતીને ૧૦૫ બિરહોનું પાત્ર તમે થાવ; નહિ તો તમને જીતીને હું ૧૩૭ રાજઓનો સ્વામી બનું.” તેનાં આ વચનથી જોનું મોહું પડી ગયું છે એવા શ્રી ભોજને બધે પ્રકારે કાશીના રાજ જીતે એવા છે એમ વિચારીને પોતે હારી જ જશે એમ ધારીને કાશીના રાજને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરીને નીચેની શરત કબુલ કરાવી. કે “મારે (ભોજને) અવન્તીમાં અને શ્રી કણ્વે કાશીમાં, એક જ દિવસે એક જ સુહર્તમાં, પાચો યોદ્ધાથી આરંભી (જિંત્યાઇમાં) પચાસ હાથ પ્રમાણનું મંદિર, હું પહેલો થાઉં એવી સ્પર્ધાથી, બાંધવા માંડવું અને પછી જેના મંદિર ઉપર પહેલાં કળશ તથા ધ્વજ ચડે તેના ઉત્સવમાં બીજા (પાછળ રહે તે) રાજએ છત્ર અને ચામર છોડી દબને હાથણી ઉપર હાજર થવું.” આ શરત ભોજને પોતાની મરજીથી કબુલ કરી એવું શ્રી કણ્વે સાંભળ્યું એટલે તેણે એ રસ્તે પણ ભોજને નીચે પાડવાની ઇચ્છા કરી. અને એકજ સુહર્તમાં બે જુદે જુદે ઠેકાણે બે મંદિરો બંધાવા માંડયાં. હવે પૂરી ખંતથી પોતાનું મંદિર બંધાવનાર કણ્વે પોતાના સૂત્રધારને પૂછ્યું કે “એક દિવસમાં સૂર્યોદયથી સૂર્યાસ્ત સુધીમાં કેટલું કામ થઇ શકે ?” ત્યારે તેણે ચૌદશના અણોળને દિવસે સાત હાથ પ્રમાણનાં અગ્નીચાર મંદિરો સવારે શરૂ કરી સૂર્યાસ્ત સુધીમાં કલશ ચડાવવા સુધી પૂરાં તૈયાર કરી રાજને ખતાવ્યાં. અને આટલી સંપૂર્ણ સામગ્રી જોઇને રાજ મનમાં ખુશી થયો. પછી ભોજ રાજના મંદિરનું કામ કંદોરા સુધી આવ્યું ત્યાં આગસ છોડીને કામ કરાવતા કણ્વે મંદિર ઉપર કલશ ચડાવી દીધો અને ધ્વજ ચડાવવાનું સુહર્ત નક્કી કરી, ભોજને તેની પ્રતિજ્ઞા પાળવા દૂત મોકલીને નિમંત્રણ કર્યું. પણ પોતાની પ્રતિજ્ઞા છોડી દેવા તૈયાર નહિ તથા એ રીતે-છત્ર ચામર છોડીને-જવાને પણ અશક્ત એવા માલવ મંડળના રાજ ગુપચુપ બેસી રહ્યા.

૪૧ પછી મંદિરમાં ધ્વજ ચડાવવાનો ઉત્સવ પૂરો કર્યા પછી એ માટે આવેલા રાજઓ સાથે શ્રી ભોજને હરાવવાને શ્રી કણ્વે પ્રસ્થાન કર્યું. એ વખતે શ્રી ભોજના રાજ્યનો અર્ધો ભાગ આપવાનું કબુલ કરીને શ્રી કણ્વે માલવ મંડલ ઉપર પાછળથી હુમલો કરવા માટે શ્રી ભીમને યોદ્ધાવ્યા. આ રીતે બે રાજઓવડે બીડાયલા ભોજનું અભિમાન મંત્રને વશ થયેલા સર્પના

૫૮ ચતુરંગ એટલે હાથી, રથ, ઘોડેશ્વર લશ્કર, અને પાચદળ.

૫૯ ચાર વિદ્યાઓ તે વેદો, આન્વીક્ષિકી (ન્યાયશાસ્ત્ર), અર્થશાસ્ત્ર (રાજનીતિ) અને વાર્તા-(વેપાર કારીગરી વગેરે વ્યવહાર ધંધાઓનું શાસ્ત્ર)

ઝેર પેઠે ગળી ગયું. આ સ્થિતિમાં ભોજનું શરીર અકસ્માત લથડી ગયું, પણ ભોજની તખીઅતના ખબર છુપાવવામાં આવતા હતા. એટલે કોષ પારકો માણસ પેશી ન શકે, એ રીતે બધા માર્ગો પોતાનાં માણસોથી બંધ કરીને, શ્રી કર્ણ પાસે રહેલા પોતાના એલચી ડામરને ભોજના ખબર માટે માણસ મોકલીને ભીમે પૂછાવ્યું. તેણે તે માણસને નીચેની ગાથા શીખવીને શ્રી ભીમની સભામાં મોકલ્યો.

(૬૬) આંખાનું કળ સારી રીતે પાકી ગયું છે, કળનું ડીટડું ઢીલું થઇ ગયું છે, પવન ખૂબ ડુંકે છે અને ડાળી સુકાઇ જવા માંડી છે; હવે શું પરિણામ આવશે તે અમે જાણતા નથી.

આ ગાથા સમજીને શ્રી ભીમ એમને એમ રહ્યા, જેનો પરલોકમાં જવાનો સમય પાસે આવ્યો છે એવા શ્રી ભોજ એ વખતને યોગ્ય ધર્મ કાર્ય કરી લઇ મારા મરણ પછી મારા હાથ વિમાન (શખને ઉપાડવાની પાલખી) ની બહાર રાખવા એમ કહીને સ્વર્ગમાં ગયા.

(૬૭) દીકરા ને કે સ્ત્રીને શું કહું ? આ આખી વાડીને શું કહું ? એકલો આવ્યો અને હાથ ને પગ બેય ખંખેરીને એકલા જવાનું છે.

૪૨ ભોજનું આ વાક્ય લોકોને વેશ્યાએ કહ્યું. ભોજનો ઉપરનો વૃત્તાન્ત જાણીને શ્રી કર્ણે કીલ્લો તોડીને ભોજની બધી સમૃદ્ધિ હાથ કરી લીધી એ જ્ઞેષ્ઠને ભીમે ડામરને કહ્યું કે તારે શ્રી કર્ણ પાસેથી તેણે આપવા કહેલું અર્ધું રાજ્ય લાવી આપવું અથવા તારું માર્યું હાજર કરવું. રાજના આ હુકમનો અમલ કરવાની ધમ્મજાથી શ્રી ડામરે બત્રીસ પાયદળ માણસોને સાથે લઇ શ્રી કર્ણના તંબુમાં બપોર વખતે પેસી જઇ સુતેલા શ્રીકર્ણને બાન તરીકે પકડી લીધા. પછી તે (શ્રી કર્ણ) રાજ્ય એક વિભાગમાં શ્રી નીલકંઠ મહાદેવ, ચિન્તામણિ નામના ગણપતિ વગેરે દેવમૂર્તિઓ અને તેને લગતી સામગ્રી એ રાખ્યું; અને બીજા વિભાગમાં બધી રાજ્યવસ્તુઓ રાખી અને પછી એમાંથી ગમે તે અર્ધો ભાગ લઈ લેવાનું કહ્યું. સોળ પહોર સુધી વાટ જોયા પછી ભીમની આજ્ઞાથી દેવમૂર્તિઓ અને તેની સામગ્રી લઇ ડામરે ભીમ આગળ ભેટ ધરી. આ પ્રબંધનો સાર નીચેના પદ્યમાં સંગ્રહાયો છે:—

(૬૮) પચાસ હાથ પ્રમાણનાં બે દેવમંદિરો એકજ સુદ્ધર્તક્ષણમાં બંધાવવાનું શરૂ કરી જેના મંદિર ઉપર કળશ પહેલો ચડે તેના ઉત્સવમાં બીજા રાજ્ય એ છત્ર ચામર છોડીને હાજર થવું એ રીતે ઠરાવ થયેલો પણ ખરચ કરવામાં ૬૦ઢીલા ભોજરાજ્ય કર્ણથી જતાઇ ગયા.

૬૦ ભોજરાજ્યની અતિ ઉદાર તરીકે આખા પ્રબંધમાં પ્રશંસા કરવામાં આવ્યા

(૯૯) ભોજરાજ સ્વર્ગમાં જતાં, ધારા નગરીને હાથ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા અતિ યજ્ઞવાન કર્ણે ખાસ આગ્રહ કરીને શ્રી ભીમને મદદમાં લીધા, અને તે (ભીમ)ના સેવક ઝમરે બાન તરીકે પકડેલા કર્ણ પાસેથી નીલકંઠ મહાદેવ, ગણપતિ અને સોનાનો મંડપ એટલું લીધું.

(૧૦૦) કવિઓમાં, વાદીઓમાં, ભોગીઓમાં, યોગીઓમાં, પૈસા આપનારાઓમાં, સંજ્ઞનો ઉપર ઉપકાર કરનારાઓમાં, ધનવાનોમાં, ધનુષ્ય ધારણ કરનારાઓમાં અને ધર્મ પરાયણ માણસોમાં પૃથ્વીના પટ ઉપર ભોજ જેવો કોઇ રાજ થયો નથી.

(૧૦૮) આ શ્લોકનો અર્થ ખેલાં અપામ ગયો છે (ભુઓ શ્લો. ૮૬)

આ વગેરે ભોજના અનેક વિધ પ્રબંધો છે બાકીના જેમ સાંભળ-ળવામાં આવે તેમ સમજ લેવા. ૬૧

૧૦૨ હે દેવ, જેણે પુણ્ય રૂપી ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવા માંડી છે તે તમારા હાથ રૂપી વાદળાંએ સોનાનાં કંકણના તેજ રૂપી વીજળીના ઝબકારા સાથે સોના રૂપી અમૃત (પાણી) વર્ષવા માંડતાં, કીર્તિ રૂપી નદી ભરાઇ ગઇ છે, ગુણોના સમૂહ રૂપી જમીન પ્રસન્ન થઇ ગઇ છે, માગણો રૂપી સરોવર ભરાઇ ગયું છે અને વિદ્વાનોનો દરિદ્રતા રૂપી દાવાનળ ફરી ગયો છે.

(૧૦૩) શ્રી ભોજ જ્યારે શીકારે જતા ત્યારે તેઓ એકદમ ધનુ-

છતાં છેલ્લા પ્રસંગમાં મેરૂવંજ તેને લોભી કહે છે, એ આશ્ચર્ય છે. ખેલાંની ઉદાર-તાથી છેલ્લી અવસ્થામાં ભોજરાજનો ખળનો ખાલી થઈ ગયો હતો એમ તર્ક કરવા માટે સાધનભૂત ધાય એવી મેરૂવંજની આ વાત છે.

૬૧ અહીં એક હસ્તલિખિત પ્રતમાં તથા ખેલાં છપાયેલ પુસ્તકમાં કપૂર કવિ અને કર્ણ વિષે તથા નાચિરાજ કવિ અને કપૂર વિષે એક પ્રબંધ વધારે છે. તેની મતલબ એટલી જ છે કે શ્રી કપૂર કવિએ એક શ્લોક (ભુઓ શ્લો. ૯૩) કર્ણને સંભળાવ્યો પણ તેમાં અપરાધ આવતો હોવાથી કર્ણે એને કાંઈ ન આપ્યું, પણ નાચિરાજ કવિને એક શ્લોક સંભળાવવા માટે એક કોટિ સુવર્ણ અને દશ હાથીઓ આપ્યા. પછી કપૂર કવિએ નાચિરાજ કવિની પ્રશંસા કરી અને તેણે કર્ણે પોતાને આપેલું બધું કપૂર કવિને આપી દીધું.

(ભુઓ મૂ. પૂ. ૮૦ ની ટિપ્પણી)

આ સ્થળે બલદાલના ભોજ પ્રબંધમાં મળી આવતા ભોજ સંબંધી ભુદા ભુદા ૨૭ શ્લોકો અમુક પ્રતોમાં તથા મુદ્રિત પુસ્તકમાં ટિપ્પણીમાં આપેલા મળે છે (ભુઓ મૂળ પૂ. ૮૧)

બની પશુછ ચડાવે, પશુછને કાન સુધી ખેંચે, પછી હાથમાંથી બાણ છોડી દીધે અને મૃગલાના શરીરમાં એ બાણ લાગે ત્યાં સુધી પશુ આ (ભોજ) કામદેવ છે અને મારા બહાલાને મારે વશ કરવા માટે કામબાણ મારે છે એમ સમજી હરણી નહોતી ખેંચતી, નહોતી ભાગતી, નહોતી ધ્રુજતી, નહોતી હાલતી કે નહોતી ઠેકતી.

(૧૦૪) જોણે કલ્પદ્રુમ પેઠે દાનો વડે સર્વ દરિદ્રતાને ભગાડી મુકી છે. જોણે બૃહસ્પતિ પેઠે શીઘ્રતાથી અનેક પ્રબંધો રચ્યા છે, વળી જોણે અબુન પેઠે રાધાવેષ કર્યો છે; તે ભોજની લાંબા વખતથી કીર્તિ સાંભળીને તેને જોવા ઉત્સુક થયેલા દેવોના સમૂહે તેને એકદમ બોલાવી લેવાથી ભોજ-રાજા સ્વર્ગે ગયા.

આ રીતે શ્રી મેરુતુંગાચાર્યે રચેલા પ્રબંધ ત્રિતામણીમાં શ્રી ભોજ અને ભીમરાજની અનેક સારી વાતો વર્ણવનારો ખીન્ને પ્રકાશ પૂરો થયો.

પરિશિષ્ટ

ભોજ અને ભીમ પ્રબંધો જે અહીં આપેલા છે, તેમાં મુખ્ય ચાર બાબતો દેખાય છે. (૧) ભોજની દાન વીરતાના દાખલાઓ—આમાં મોટે ભાગે સંસ્કૃત ભાષા તથા સંસ્કૃત પદ્યરચના જાણનારને દાનો અપાયાના દાખલાઓ છે. (૨) ભોજનું જીવન ચરિત્ર—એમાં ભોજના જીવનના આરંભનો ભાગ પહેલા પ્રકાશમાં મુંજ પ્રબંધમાં આવી ગયો છે અને અન્તનો ભાગ આ પ્રકાશના અન્તમાં છે જેનો વિચાર નીચે કર્યો છે. (૩) ભીમ અને ભોજનો સંબંધ (૪) ભોજ અને ધનપાલ અથવા જૈન ધર્મ મહિમા.

(૧) ભોજની દાનવીરતા જૂના વખતમાં ખૂબ પ્રસિદ્ધ હતી. તેની પાસેથી દાનો મેળવનાર કવિઓએજ આ મહિમા વધાર્યો હશે. પશુ વખત જતાં ભોજનાં દાનો સંબંધી દાખલાઓ અતિશયોક્તિ ભરેલા તથા એક જ પ્રકારના—(અમુક લાખ કે અમુક કોટિ દ્રવ્ય અને હાથીઓ) લોક કથામાં ચડી ગયા જણાય છે. અધા પ્રબંધકારોએ લગભગ સરખા દાખલા આપ્યા છે. ભોજ રાજાની સલાતા કવિઓ વર્ણવતાં મેરુતુંગે બાણ, મયૂર, રાજશેખર અને માનતુંગને ભોજના સમકાલિન કહ્યા છે, એ જૂલ છે. એ આગળ દિપ્તણીમાં નોંધ્યું છે, માધ પ્રબંધ પશુ એ કારણથી કલ્પિત જ ઠરે છે. અલ્લાલે તો કાલિદાસ અને ભવજૂતિને પશુ ભોજના સમકાલિન કહ્યા છે. વળી તેણે તો ખીજ કાંઈ વાતજ લખી નથી. ભોજ સંબંધી જૈન પ્રબંધોમાં મેરુતુંગ પછી રત્ન મંદિર ગણિતો ભોજ પ્રબંધ જોવા યોગ્ય છે. એમાં મેરુતુંગે કહેલી અધી વાત તો છેજ, પશુ તે ઉપરાંત કેટલોક નવો

ઉમેરો છે. ભોજના જીવન ચરિત્રના પ્રસંગોમાં સૌભાગ્ય સુંદરી સાથે તથા મદનમંજરી સાથે ભોજ રાજાનાં લગ્નની વાત નવી છે. પાઠક રાજવલ્લભે વળી લાનુભતીના વિવાહનું વર્ણન કર્યું છે પણ એ બધો ભાગ તદ્દન કલ્પિત લાગે છે.

ઇતિહાસ દષ્ટિએ ભીમ અને ભોજનો સંબંધ અને ભોજનો અન્ત એ વધારે આકર્ષક વિષયો છે. ભીમ અને ભોજના સંબંધમાં મેરૂતુંગની દષ્ટિ ગુજરાતના લોકોની ચતુરાઇ અને હુશીયારી ગર્વથી વર્ણવવા ઉપર છે. માળવા જેવા પંડિતો ગુજરાતમાં નથી એ હકીકતના પ્રતિકાર રૂપે ગુજરાતના લોકોની વ્યવહારચતુરતા—કુશળતાના (જુઓ સાંધિવિગ્રહિકામરના પ્રસંગો પ્ર. ૧૧ વગેરેમાં તથા બીજા પ્ર-૭, પ્ર-૩૧ માં) દાખલા મેરૂતુંગ આપે છે. આ બાબતમાં રત્નમંદિર ગણિ મેરૂતુંગને અનુસરે છે. પણ રત્નમંદિર ગણિએ વિમલ મંત્રી પ્રબંધ નવો લખ્યો છે. જોકે મેરૂતુંગે વિમલ મંત્રીનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી પણ એ મંત્રી ભીમના વખતમાં થઇ ગયો હોવાના બીજા પુરાવા છે, એટલે રત્નમંદિર ગણિનો એ પ્રબંધ જેવા જેવો છે. મેરૂતુંગ અને રત્નમંદિરનો સાંધિવિગ્રહિકામર (હેમચંદ્ર તેને દામોદર કહે છે) એ સાચું ઐતિહાસિક પાત્ર હોવાનો સંભવ છે.

ભીમ અને ભોજ વચ્ચે બનેલા બનાવોનું આ પ્રબંધકારોએ જે વર્ણન કર્યું છે તેમાંથી સાચું કેટલું એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. રત્નમંદિર ગણિએ “ભોજ પાટણુ જેવા ગયા, ભોજ પાટણુ ઉપર ચડાઇ કરી ” વગેરે જે ભાગો પ્ર. ચિં. કરતાં વધારે ઉમેર્યાં છે તે તો કલ્પિત જ લાગે છે. પણ મેરૂતુંગે જે પ્રસંગો વર્ણવ્યા છે તેમાંથી કુલચંદ્ર વાળો પ્રસંગ અને ભોજ પકડાતાં પકડાતાં રહી ગયો એ બેમાં કાંઇક તથ્યાંશનો સંભવ છે. કુલચંદ્ર વાળી વાત તો જે ખોટી હોય તો ગુજરાતનો અભિમાની મેરૂતુંગ લખેજ નહિ અને બીજી વાત માટે જુઓ ટિ. ૫૪

આ જૈન પ્રબંધકારો જૈનધર્મનો ઉપદેશ ન આપે તથા આદાણુ ધર્મ કરતાં કે જૈનનાજ સ્વિંચર મત કરતાં પણ પોતાના મતની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવા પ્રયાસ ન કરે તો એ જૈન શાના ? એ માટે ધનપાલ પ્રબંધ જેવા જેવો છે. પણ ભોજ ઉપર ધનપાલના ઉપદેશની અસર થઇ હોય એમ માનવાનું કારણ નથી.

ભોજનો અન્ત—મેરૂતુંગે આપેલું ભોજના અન્તનું વર્ણન વિગતમાં કથારૂપ હોવા છતાં ઇતિહાસ દષ્ટિએ ધણું ઉપયોગી છે. ભોજરાજા માળવાના

પરમારોમાં સૌથી પ્રતાપી હતા. એણે ચાળીશથી વધારે વર્ષ રાજ્ય કર્યું એજ વંશની ઉદયપુર (ગ્વાલીઅર) પ્રશસ્તિ પ્રમાણે તો ભોજે કર્ણાટ, લાટ અને ગુજરાતના રાજ્યોને તથા તુરુષ્કાને જીત્યા હતા. (ગુજરાતને જીત્યાનું મેરૂતુંગ સ્વીકારે છે) પણ છેવટમાં ભોજ વૃદ્ધ થયા અને કદાચ ઉદારતાને પરિણામે ખજાનો ખાલી થઈ ગયો ત્યારે ચેદીશ્વર કર્ણે અને ભીમે મળી ધારાને ઘેરો ઘાલ્યો અને ભોજના મરણ બાદ ધારા શહેરને કદાચ હુલુટું હશે. વડનગર પ્રાકાર પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૯) માં, સુકૃત સંકીર્તન (અ. ૨ શ્લો. ૯)માં, કીર્તિ કૌમુદી (સ-૨ શ્લો. ૧૭)માં, વસન્તવિલાસ (અ. ૩ શ્લો. ૧૫)માં, વં-તે. પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૧૩)માં, ભીમની ધારા ઉપરની ચડાઈનું કોઈક પ્રકારનું વર્ણન મળે છે. જો કે દ્વાચાશ્રયમાં કાંઈ નથી. છતાં માળવાની સ્વર્ણ મંડપિકા કર્ણ પાસેથી ભીમને મળ્યાનું હેમચંદ્રે પણ લખ્યું છે (જુઓ-સ-૯ શ્લો ૫૫, ૫૭) માળવા જીતીને તેની નીલકંઠની મૂર્તિ ભીમે ગુજરાતમાં આણી હતી એમ સુ-સં. (સ-૨ શ્લો-૨૩) માં પણ કહ્યું છે. પરમાર રાજ્ય લક્ષમદેવના નાગપુરમાંથી મળેલા એક લેખમાંથી પણ ભોજના મરણ પછી એના રાજ્ય ઉપર વિપત્તિ ફરી વળ્યાનું કથન છે. ઉદયપુર (ગ્વાલીઅર) પ્રશસ્તિમાં પણ એ હકીકતનું સૂચન છે.

કાહલ કે જ્ઞાનક ભુક્તિ (એટલે બુદ્ધેલખંડ) નો હૈહય રાજ્ય કર્ણદેવ ગાંગિયદેવનો પુત્ર થાય એ ભીમ તથા ભોજનો સમકાલિન હતો અને તેણે લાંબા વખત સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. ભોજ ઉપરની ચડાઈમાં વધારે લાભ કર્ણને જ મળ્યો એમ મેરૂતુંગના વર્ણનથીજ દેખાય છે. કદાચ પરાક્રમ પણ વધારે તેણેજ કર્યું હશે.

પ્રકાશ ત્રીજો.

સિદ્ધરાજ પ્રબંધ.

૧ એક વખત ગૂર્જર દેશમાં વરસાદની તાણ પડવાથી દેશના લોકો (ખેડુઓ) રાજને આપવાનો ભાગ આપી શક્યા નહિ. એટલે રાજનો ભાગ ઉધરાવવા માટે રાજ્ય તરફથી રોકાયેલાં માણસોએ તે લોકો (રાજનો ભાગ આપવા અશક્ત ખેડુઓ) ને શ્રી પાટણમાં લઈ આવીને ભીમ રાજ પાસે રજુ કર્યા. ૨ પછી એક દિવસ સવારમાં જે સ્થળે જમીનની પેદાશ ના કર માટે બધા ખેડુઓને કનેડવામાં આવતા હતા ત્યાં (ભીમ રાજનો) કુંવર મૂળરાજ ફરતો ફરતો જઈ ચડ્યો અને ખેડુઓની એ સ્થિતિ જોઈને પોતાના પાસવાનો પાસેથી તેણે આખી વાત જાણી લીધી અને લોક ઉપર દયા આવવાથી જેની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં છે એવા તેણે ઘોડો ફેરવવાની કળામાં અસાધારણ કુશળતા દેખાડીને રાજને ખુશી કર્યા; ત્યારે રાજએ ‘ વરદાન માગી લીઓ ’ એમ કહ્યું, પણ કુંવર “ ભંડારમાં જ આ વરદાન રાખી મૂકો ” એવી વિનંતિ કરી. રાજએ “ કેમ માગી નથી લેતા ? ” એમ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે મળવાની આશા ન હોવાથી એમ કહેતાં, રાજએ ખૂબ આગ્રહ કર્યો એટલે કુંવરે તે ઝકણબીઓ પાસેથી ૪ રાજ ભાગ છોડી દેવાનું માગ્યું. આ સાંભળી જેને હર્ષાંશુ આવી ગયાં છે એવા રાજએ એ માગણી કબુલ રાખી બીજું વરદાન માગવા કહ્યું. પણ:—

૧ મૂળમાં રાજદેવવિભાગ એમ શબ્દો છે. એટલે રાજને કર નાણામાં નહિ પણ માલમાં આપવાનો અર્થાત્ ભાગ બટાઇનો રિવાજ હતો એમ જણાય છે. મનુના વખતથી એજ રિવાજ ચાલ્યો આવતો હતો અને જે પેઠી પહેલાં સુધી ઘણાં દેશી રાજ્યોમાં એ રિવાજ ચાલતો હતો પણ ભાગ બટાઈમાં આ કનડગત શા માટે ? રાજભાગ પાઠો હતો ?

૨ ખેડુઓનાં હજારોનાં ટોળાંને પાટણ લઈ આવ્યા હશે ? કદાચ રાજની ખાલસા જમીનના ખેડુતોનેજ આ રીતે પાટણમાં રાજ પાસે લેવા રાખ્યા હોય તો એ સંભવ.

૩ મૂળમાં કુટુંબિક શબ્દ છે તે ગુજરાતી કણબી-કણબીનું સંસ્કૃત રૂપ ધાગે છે.

૪ મૂળમાં દાની શબ્દ છે. ઉપર તથા અન્યત્ર પણ આ શબ્દ રાજભાગ અથવા કરના અર્થમાં વપરાયો છે.

(૧) પોતાનું ભરણુ પોષણુ કરવાના જ કામમાં લાગી રહેલા ક્ષુદ્ર માણુસો તો હજારોની સંખ્યામાં મળે છે, પણુ પરાર્થ (પારકાનું કામ કરવું) એજ જેને મન સ્વાર્થ છે એવો પુરૂષ જ સંજ્ઞાનોમાં અગ્રેસર ગણાય છે. દાખલા તરીકે ન ભરી શકાય એવું પેટ ભરવા માટે વડવાનલ સમુદ્રને પીએ છે, ન્યારે મેઘ ઉનાળાથી એકઠા થયેલા જગતના તાપને શમાવવા માટે સમુદ્રનું પાણી પીએ છે.

એ કાવ્યના અર્થના વિચારથી મનમાં બળ ધારણુ કરી વધારે લોભ રોકી દૃષ્ટને વધારે માગવા માટે વારંવાર આગ્રહ થયા છતાં માની સ્વભાવ વાળો હોવાથી, કાંઈ માગ્યા વગર કુંવર પોતાને ઉતારે ગયો. ત્યાં તે કણ્વીઓ તેનાં વખાણુ કરતા હતા અને મૂળરાજ ત્રીજે દિવસે સ્વર્ગસ્થ થઇ ગયો.^૫ એના શોક સમુદ્રમાં રાજ, રાજલોક તથા જેને છોડાવ્યા હતા તે લોક બધાં ડુબી ગયાં. પછી ચતુર માણુસોએ જુદી જુદી જાતનો યોધ આપીને તેના બળથી તે શોક રૂપી ખીલાને તે બધાના મનમાંથી ખેંચી કાઢયો.

પછી બીજે વર્ષે વરસાદ સારો થવાથી પૂરું ધાન્ય પાક્યું એટલે તે ખેડુઓએ આગલા વર્ષનો તથા ચાલુ વર્ષનો રાજભાગ સાથે આપવા માંડયો. રાજ્યે આગલા વર્ષનો ભાગ લેવા ના પાડી ત્યારે તે લોકોએ તેનો નિર્ણય કરવા માટે સભા^૭ બોલાવી. આવી સભાના સભાસદોનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે હોવાં જોઈએ:—

(૨) જેમાં વૃદ્ધો ન હોય તે સભા નહિ. જેઓ ધર્મ શું છે તે ન બતાવે તે વૃદ્ધો નહિ. જેમાં સત્ય ન હોય તે ધર્મ નહિ. અને જેમાં બનાવટી અંશ હોય તે સત્ય નહિ.

આ શ્લોક પ્રમાણેના નિર્ણયથી સભાસદોએ એય વર્ષનો રાજભાગ

---

૫ મૂળરાજ કુંવર એકાએક શાથી મરી ગયો એ ઉપર નથી કહ્યું પણુ પ્ર.-ચિ. ની ત્રણ હાથપ્રતો (જુઓ. મૂળ પૃષ્ઠ ૮૬ ટિ. ૧) માં જે પાઠ મળે છે તે પ્રમાણે તે કણ્વીઓની સંતોષ દૃષ્ટિથી મરી ગયો એમ અર્થ નીકળે છે. એટલે કે નજર લાગી ને તેથી માંદો પડી મરી ગયો. આ નજર લાગવાનો વહેમ એ વખતે ઘણે વ્યાપક હશે. આગળ આ પુસ્તકમાં નજર લાગવાના ખીજ દાખલાઓ આવે છે.

૬ ભાગ બટાઈના રિવાજ પ્રમાણે તો વધારે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે રાજભાગ પણુ વધારે જય પછી ખેડુઓ આગલા વર્ષનું શી રીતે આપી શકે ? પછી રાજભાગ અમુક ચોક્કસ માપમાં આપવાનો હોય તો જુદી વાત: પણુ એ ભાગ બટાઈ ન કહેવાય.

૭ મૂળમાં ઉત્તરસમા રાખ્દ છે. આવી સભા રાજ્ય વ્યવસ્થાનું આવશ્યક અંગ હશે ? અને તેનો અધિકાર શું હશે ?

રાજને અપાવ્યો. પછી એ દ્રવ્યથી અને રાજ કાશના દ્રવ્યથી શ્રી મૂળરાજ કુમારના કલ્યાણ માટે શ્રી ભીમે નવો ત્રિપુરપ્રાસાદ કરાવ્યો.

૩ આ ભીમરાજને શ્રી પાટણમાં શ્રી ભીમેશ્વર દેવનું તથા ભટ્ટારિકા બીરઆણીનું એમ બે મંદિરો કરાવ્યાં. શ્રી ભીમે સં ૧૦૭૮ થી આરંભી ૪૨ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેની રાણી શ્રી ઉદયમતીએ શ્રી પાટણમાં સહસ્રલિંગથી પણ વધારે શોભાયમાન નવી વાવ કરાવી.

પછી સં—૧૧૨૦ ના વર્ષમાં મહાશૃંગારી શ્રી કર્ણને રાજ્યાભિષેક થયો. ૯

૪ એક વખત કર્ણાટનો રાજા શુભકેશી ઘોડો હાથમાં ન રહેવાથી જંગલમાં નીકળી ગયો. અને ત્યાં ઘણાં પાનના ઘેરાથી ઘટાદાર ઝાડની છાયામાં વિશ્રાંતિ લેતો હતો, એટલામાં જંગલમાં લાગેલો દાવાનળ તેની નજીક આવી પહોંચ્યો પણ કૃતચતુર્તિથી વિશ્રાન્તિ આપી પોતાના ઉપર ઉપકાર કરનાર તે ઝાડને છોડીને જવાની ઇચ્છા ન હોવાથી તે રાજા તે ઝાડ સાથેજ તે દાવાનળમાં બળી મુવો. પછી જ્યકેશી નામના તેના પુત્રનો પ્રધાનોએ રાજ્યાભિષેક કર્યો. આ જ્યકેશી રાજાને એક દીકરી થઇ, જેનું નામ મયણલ્લ દેવી રાખ્યું હતું. આ મયણલ્લ દેવીના સાંભળતાં ક્રોધ શિવભક્તોએ સોમેશ્વરનું નામ લીધું કે તરતજ તેને પોતાનો પૂર્વજન્મનીચે પ્રમાણે સાંભરી આવ્યો. તેને થયું કે “ પોતે પૂર્વ જન્મમાં આઠણી હતી અને બાર * માસોપવાસ કરી તેના ઉજવણીમાં દરેક વસ્તુ બાર

૮ એક પ્રતમાં ભીમના રાજ્યકાળનાં વર્ષ ૪૨ ને જદરે પર છે, બીજી એક પ્રતમાં સં. ૧૦૭૭ થી આરંભી વર્ષ ૪૨, માસ ૧૦ અને દિવસ ૬ રાજ્ય કર્યું એમ પાઠ છે. જિનમંડનગણિ કુ. પ્રબંધમાં ભીમના રાજ્યકાળનાં વર્ષો ૪૨ જ કહે છે. (પૃ. ૩) વિચારણીનો પાઠ પ્ર-ચિં. નેજ અનુસરે છે. પ્રવચન પત્રોક્ષા પણ. ભીમના વિ. સં. ૧૦૮૬ નો તથા ૧૧૧૬ નો એમ બે લેખો મળ્યા છે (જુઓ અનુક્રમે I. A. Vol. VI અને E. I. Vol. IX p. 148.)

૯ કર્ણના રાજ્યાભિષેકનું વર્ષ એક પ્રતમાં સં. ૧૧૨૮ આપ્યું છે અને બીજી માં સં. ૧૧૨૦ ચૈત્ર વદિ ૭ સોમવાર, હસ્ત નક્ષત્ર અને મીન લગ્નમાં કર્ણને રાજ્યાભિષેક થયો એમ પાઠ છે. વિચારણીમાં પણ કર્ણનું ગાદીએ બેસવાનું વર્ષ સં. ૧૧૨૦ જ આપ્યું છે.

* બાર માસોપવાસ (દ્વાદશ માસોપવાસાન્કૃત્વા) એ પ્રમાણે શબ્દો છે તેનો આ શિવભક્તિની વાત હોવાથી દરેક શ્રાવણ મહિને આખો મહિનો એકાન્ત કેવળ દૂધ, કે પાંચકોળીઆજ અન્ન, વગેરે જુદા જુદા પ્રકારના ઉપવાસો કરવા અને આ રીતે બાર વર્ષ સુધી માસોપવાસ કર્યા પછી એ વ્રત ઉજવવું ત્યારે બાર બારની સંખ્યામાં દરેક વસ્તુનું દાન કરવું, વગેરે પ્રચલિત વ્રત પ્રકારને અનુસરી અર્થ સમજવો.

બારની સંખ્યામાં આપીને શ્રી સોમેશ્વરની જ્ઞાત્રા કરવા નીકળી. પણ ૧૦ બાહુ-લોદ શહેર પાસે આવતાં ત્યાં આગળ (જ્ઞાત્રાળુઓ પાસેથી ગુજરાતના રાજથી લેવાતો) કર ન આપી શકવાથી આગળ ન જઈ શકી; તેથી નિરાશ થઈને ‘હું આવતા જન્મમાં આ કર દૂર કરાવનારી થાઉં, એવો નિશ્ચય કરીને અન્નનો ત્યાગ કરી મરણ પામી હતી, તે આ જન્મે મયણુદેવ દેવી રૂપે આ કુળમાં જન્મી છું” આ રીતે પૂર્વજન્મનું સ્મરણ થયું. પછી બાહુલોદનો કર મુકાવવા માટે તેણે ગૂર્જર દેશના રાજને વરવાની ઇચ્છા કરી અને તે વાત પોતાના પિતાને જણાવી. એટલે જયકેશી રાજ્યે પોતાના પ્રધાનો મારફત શ્રીકર્ણને આ વાત જણાવીને પોતાની પુત્રી મયણુદેવદેવીનો સ્વીકાર કરવાની માગણી કરી. પણ શ્રી કર્ણે તે કદુપી છે એમ સાંભળેલું હોવાથી તેની દરકાર ન કરી. પણ મયણુદેવદેવીએ તો તેજ રાજને પરણવાનો આગ્રહ પકડ્યો એટલે તેના પિતાએ જાતે વરી લેવા તેને મોકલી; ત્યાં શ્રી કર્ણે છુપી રીતે તેને જોઈ લીધી અને કદુપી છે એમ જોઈ એના તરફ તદ્દન ઉદાસ થઈ ગયો. પછી (આ વાત સાંભળ્યા પછી) રાજને માથે સ્ત્રી હત્યાનું પાપ નાખવા ૧૧ મયણુદેવદેવીએ આઠ સખીઓ સાથે પ્રાણ ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો; આ વાત સાંભળીને શ્રી કર્ણની મા ઉદયમતી રાણીએ તેઓની વિપત્તિ પોતાથી ન જોઈ શકવાથી તેઓની સાથેજ મરી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. કારણ કે;—

(૩) મોટાં માણસોને જેટલો ખીજનાં દુઃખ વખતે ખેદ થાય છે તેટલો પોતાનાં દુઃખ વખતે નથી થતો. પોતાના ઉપર ગમે તેટલો ખાંજો પડે તો પણ ન હલનારી પૃથ્વી ખીજઓનાં કષ્ટથી કંપે છે. ૧૨

૧૦ આ બાહુલોદ તે શુકલતીર્થથી જરા ઉપર નર્મદાના એક આરાનું ભાલોદ નામે ગામ એમ રાસમાળામાં કહ્યું છે અને તે ટોળીએ પણ કબુલ રાખ્યું છે. (જુઓ રાસમાળા ગુ. ભા. ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૧૪૮) પરંતુ મુંબઈ ગેઝીટીઅરના કર્તાએ ગુજરાત કાઠીઆવાડની સરહદ ઉપર ઘોળકાથી વીરા માદલ દક્ષિણ પશ્ચિમે આવેલું ભોળાદ ગામ તે બાહુલોદ એમ લખ્યું છે. (મુંબઈ ગેઝીટીઅર ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૭૨) મને એ યોગ્ય લાગે છે. સોમનાથના યાત્રાળુઓ પાસેથી ગુજરાતનો રાજ એ ઠેકાણે જ સહેલાઈથી કર લઈ શકે.

૧૧ મૂળમાં નૃપતિહત્યાકૃતે એવો વિચિત્ર પાઠ છે. એનો અર્થ to Compass the death of the king એ રીતે ટોળીએ કર્યો છે. પણ એ શી રીતે અને ? પાઠ સારો નથી પણ કહેવાની મતલબ ઉપર પ્રમાણેજ લાગે છે. રા. દી. શાસ્ત્રીએ પણ એવોજ અર્થ કર્યો છે.

૧૨ ભૂકમ્પ દેશના રાજનું મરણ કે એવી ખીજ મોટી આપત્તિનો સૂચક મનાય છે.

આ રીતે મોટી આપત્તિ આવી પડેલી જોઇને શ્રી કર્ણે માતાની ભક્તિને લીધે તેની સાથે લગ્ન કર્યું પણ પછી તેના ઉપર નજર પણ ન કરી. ૧૩

૫ પછી એક વખત કોઇક હલકી સ્ત્રી તરફ કર્ણને આકર્ષણ થયું છે ૧૪ એમ કન્યુકી પાસેથી મુંબલ મંત્રીને ખબર પડતાં, તેણે ઋતુ પછી

૧૩ મયલ્લદેવેવીનાં કર્ણ સાથે કેવી રીતે લગ્ન થયાં તે સંબંધી ઉપરના વર્ણનમાં દંતકથાનો જે અંશ છે તે બાદ કરતાં બાકીની હકીકત નીચેના ફેરફાર સાથે ઐતિહાસિક હોવાનો સંભવ છે. પ્ર-ચિં. જેને કર્ણાટકના રાજ કહે છે તે મયલ્લદેવેવીના બાપ તથા દાદા ગોઆના કાદંબવંશના રાજ હતા. મયલ્લદેવેવીનો બાપ જ્યકેશી કલ્યાણના ચાલુક્ય રાજ ત્રિભુવનમલ્લ વિક્રમાદિત્ય (જેના આશ્રિત કવિ બિલહણે વિક્રમાંક ચરિત લખ્યું છે) નો મિત્ર હતો. (જુઓ વિક્રમાંક દેવ ચરિત સ. ૫) અને વિક્રમાદિત્યે પોતાની પુત્રી મલ્લામ મહાદેવીને આ જ્યકેશી સાથે પરણાવી હતી. (જુઓ Journal of the B. B. R. A. Society Vol IX તથા દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૩૭) આ કાદંબવંશના લેખા ઉપરથી આ જ્યકેશી તે રાષ્ટ્રીય દેવ કે છત્ર (ગોઆના કાદંબવંશના ખીન્ન રાજ) નો પુત્ર જ્યકેશી પહેલો હોવો જોઈએ. કારણ કે એનો શક સં. ૯૭૪ (વિ. સં. ૧૧૦૮) નો લેખ મળ્યો છે, (જુઓ Fleet's Kanarese Dynasties 91) એમ મુંબલ ગેઝીટીઅરમાં તર્ક છે (જુઓ Vol I Part I p. 170 n. 5)

હેમચંદ્રે દ્વાયાશ્રમમાં દક્ષિણના ચંદ્રપુરના કાદંબ રાજ જ્યકેશીની પુત્રી મયલ્લદેવેવી કર્ણને તેની છબી જોઈને વરી એમ લખ્યું છે. અને આ ચંદ્રપુર તે દક્ષિણમાં ઉત્તર કાનડામાં ગોકર્ણ પાસે આવેલું ચાંદવડ હોવું જોઈએ, એમ મુંબલ ગેઝીટીઅરના શુભરાતના ઇતિહાસના લેખક તર્ક કરે છે. (એન પૃ. ૧૭૧ ટિ. ૧) પણ ફ્લીટ કાનડી રાજવંશનો ઇતિહાસ લખતાં બેલગામ જીલ્લાનું ચાંદગડગામ ધારે છે. (જુઓ મુંબઈ ગેઝીટીઅરમાં ગ્રં. ૧ ભા. ૨ પૃ. ૫૬૮) એ વધારે સંભવિત લાગે છે. મીનળદેવી કર્ણને વરવા, જાતે પાટલુ આવી હતી એમ તો હેમચંદ્ર પણ કહે છે. હેમચંદ્રે મયલ્લદેવેવીને કદુપી નથી કહી પણ રૂપાળી કહી છે.

કર્ણની રાણીઓમાં જ્યા નામની એક કર્ણાટરાજની પુત્રી હતી (સ. ૧. ૧. પ્રલો. ૩૮) અને પછી કાર્મીરના રાજની પુત્રી મીનળદેવી [સ. ૧. ૨. પ્રલો. ૧] ખીજી રાણી થઈ એમ ચારિત્ર સુંદર ગણિ કહે છે તે તો ગડબડ લાગે છે.

૧૪ મયલ્લદેવેવી તરફ કર્ણે જોતો પણ ન હતો અને કોઈ અધમ સ્ત્રી તરફ આકર્ષાયા હોતો અને મુંબલમંત્રીએ યુક્તિથી તે હલકી સ્ત્રીને બદલે મયલ્લદેવેવીને મોકલી વગેરે વાત દ્વાયાશ્રમમાં નથી પણ જિનમંડન ગણિએ (પૃ. ૪) તથા ચારિત્ર સુંદર ગણિએ પ્ર-ચિં-ને અનુસરીને લખી છે.

નહાયેલી મયલુદ્ધ દેવીને એ હલકી સ્ત્રીનો વેષ પહેરાતી કર્ણ પાસે એકાંતમાં મોકલી દીધી, અને કર્ણે તેને ઓળખ્યા વગર પોતાનું પ્રેમપાત્ર માનીને સપ્રેમ ભોગવી. પરિણામે મયલુદ્ધદેવીને ગર્ભ રહ્યો. મયલુદ્ધદેવીએ એકાંતમાં મળતી વખતે સંકેત બતાવવા માટે રાજની આંગળીમાંથી તેના નામવાળી વીંટી કાઢી લઇને પોતાની આંગળીએ પહેરી લીધી હતી. પછી સવારે પોતાના હલકા વર્તનથી કર્ણને પશ્ચાતાપ થયો, અને તેથી પ્રાણુ તણ દેવા સુધી તૈયાર થયેલા રાજએ એ બાબત (પ્રાયશ્ચિત) નું શાસ્ત્ર જાણનારાઓને પોતાના ખરાબ કામનું પ્રાયશ્ચિત પૂછ્યું. ત્યારે તેઓએ 'તપાલેલી ત્રાંખાની પુતળીને ભેટવું' એમ પ્રાયશ્ચિત બતાવ્યું. એટલે રાજ તે પ્રમાણે કરવા તૈયાર થતાં મુંગલ મંત્રીએ સાચી વાત કહી દીધી.

૬ (ઉપર કહેલા સંબંધમાંથી મયલુદ્ધદેવીને) શુભ લગ્નમાં જન્મેલા તે પુત્રનું રાજએ જ્યસિંહ નામ પાડ્યું, ત્રણ વર્ષનો આ બાળકુમાર થયો ત્યારે એક દિવસ પોતાના ભાઈબંધો સાથે રમતાં રમતાં સિંહાસન ઉપર બેસી ગયો. જોષીઓએ એજ વખતે અભ્યુદય કરે એવું સાઈં મુહૂર્ત હોવાનું કહેવાથી રાજએ તેજ ટાણે તે પુત્રનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. સં. ૧૧૫૦ ના વર્ષમાં પોષ વદી ત્રીજ ને શનિવારે વૃષ લગ્ન અને શ્રવણ નક્ષત્રમાં સિંહરાજનો રાજ્યાભિષેક થયો^{૧૫}

૭ પછી કર્ણે જતે^{૧૬} આશાપક્ષીમાં વસતા આશા બીલ નામના

૧૫ આ છઠ્ઠો પ્રબંધ જિ. ગણિના કુ. પ્રબંધમાં તથા ચા. ગણિના કુમારપાલ ચરિતમાં ઉપર પ્રમાણે જ છે. જ્યસિંહ ત્રણ વર્ષનો હતો ત્યારે તેનો રાજ્યાભિષેક થયો એમ જિ. ગણિ કહે છે, અને ચા. ગણિ જ્યસિંહ આઠ વર્ષનો થયો ત્યારે તેનો રાજ્યાભિષેક થયો એમ કહે છે. (જુઓ કુ. ચ. સ. ૧ વ. શ્લો. ૨૭) પણ દ્રયાશ્રયમાં હેમચંદ્ર જ્યસિંહ જુવનોમાં આવ્યો (સ-૧૧ શ્લો. ૫૭) એમ વર્ણન કર્યા પછી કર્ણે તેને રાજ્ય સંભાળવા કહ્યું એ રીતે વર્ણન કરે છે. (સ-૧૧ શ્લો. ૭૧, ૭૨)

૧૬ આ આશાપક્ષી કે આશાવલ ગામ અમદાવાદની સામે, નદીને બીજે કાંઠે હાલ જ્યાં કોચરખ પાલડી ગામ છે ત્યાં હોવું જોઈએ એમ કોચરખ દેવીના ઉલ્લેખથી લાગે છે. પણ આ સાતમા કટકામાં ધણું અસ્પષ્ટ રહે છે. અને પાછળની માહિતી ગુચ્ચવાડો વધારે છે. નામ સાદુશયથી અસારવાને આશાવલ ધારવાની ધણું લેખકોએ ભુલ કરી છે. પણ અમદાવાદ અને તેનાં પરાંઓ વિષે મળી આવી તેટલી માહિતી એકઠી કરનાર શ્રી. રત્નમણિરાવ તો નિર્ણય કરે છે કે સાબરમતીને જે કાંઠે અમદાવાદ છે તે કાંઠે આશાવલ હતું, આશાવલ એજ કર્ણાવતી, અને પાછળથી બેચ નામનો પ્રચાર

બીલને^{૧૭} હરાવીને ભૈરવ દેવીનું શકુન થતાં ત્યાં કોછરબ નામની દેવીનું મંદિર કરાવી છ લાખ બીલોના સરદારને જીતીને ત્યાં મંદિરમાં જ્યન્તી દેવીની મૂર્તિને સ્થાપીને તથા કર્ણુસાગર તળાવથી શોભાયમાન કર્ણુશ્વર દેવનું મંદિર બંધાવ્યું અને કર્ણુવતી શહેર સ્થાપીને ત્યાં પોતે રાજ્ય કરવા માંડ્યું.

૮ શ્રી પાટણમાં કર્ણુ રાજ્યે શ્રી કર્ણુમેરૂ પ્રાસાદ કરાવ્યો. સં. ૧૧૨૦ ના ચૈત્ર સુદિ ૭ થી આરંભી સં. ૧૧૫૦ ના પોષ વદિ ૨ પર્યંત ૨૯ વર્ષ, આઠ માસ અને ૨૧ દિવસ સુધી આ રાજ્યે રાજ્ય કર્યું.^{૧૮}

ચાલુ રહેલો. આ કર્ણુવતી કે આશાવલ ન્યારે મોટું શહેર હશે ત્યારે ઉત્તરે શહેરની અંદર ખાનજહાન અને રાયખડ સુધી, અને પૂર્વે આસ્તોડીયા સુધી એની હદ હોય એમ જણાય છે. પાછળથી હાલના અમદાવાદનું નહાનું પરં એ થઇ ગયું ત્યારે જમાલપુર દરવાજા ખુદાર નદી કિનારે કેલીકો મીલ છે તેની પાસે હવે, એમ મીરાંતે અહમદી, તખકાતે અકબરી વગેરે મુસલમાની ઇતિહાસ ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે. (જુઓ ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ.)

ઉપરનો નજીય બરાબર હોય તો કર્ણુવતીમાં બંધાવેલા કર્ણુસાગરનું શું થયું ? અમદાવાદમાં કે આસપાસ તેનો પત્તો નથી અને છેક ચાલુરમાં તાલુકામાં કર્ણુસાગર ગામ પાસે એક કર્ણુસાગર પુરાયેલું પડ્યું છે. કર્ણુ શું એ કર્ણુસાગરો બંધાવેલાં ? ખીલું ઉપરના વાક્યમાંથી કોછરબા દેવીનું મંદિર એક સ્થળે—નદીને એક કાંઠે બંધાવ્યું અને કર્ણુવતી શહેર સામે કાંઠે વસાવ્યું એવો અર્થ નીકળે ?

૧૭ આ ભૈરવ તે હાલમાં જે ભૈરવ કે ચીખરી કહેવાય છે તે પક્ષી હશે. ટાનીએ owa હશે એમ ઠિપ્પણીમાં નોંધ્યું છે.

૧૮ કર્ણુ ૨૯ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ જિ. ગણિ કહે છે. રત્નમાળમાં કર્ણુના રાજ્યકાળનાં વર્ષ ૩૨ લખ્યાં છે પ્રવચન પરીક્ષામાં સં. ૧૧૩૦ થી ૧૧૫૦ સુધીમાં વીશ વર્ષ કર્ણુ રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે, તે તો ભૂલજ લાગે છે. વિચાર શ્રેણીએ સં. ૧૧૨૦ માં ગાદી ઉપર બેઠેલા કર્ણુ ત્રીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે.

એ રાજ્યોએ એક સ્થળે રહેતું યોગ્ય નથી એમ ગણીને કર્ણુ આશાપદક્ષી ગયો અને કર્ણુવતી સ્થાપીને રહ્યો. એવું વર્ણન જિનમંડનગણિએ તથા ચારિત્ર સુંદર ગણિએ કર્યું છે. [ક. પ્ર. પૂ. ૫; ક. ચ. સ. ૧. ૧. ૨ શ્લો. ૨૬] પણ દ્વયાશ્રયમાં તો જ્યસિંહને ગાદીએ બેસાર્થા પછી તરત કર્ણુ રાજ હરિ સ્મરણ કરતો કરતો સ્વર્ગમાં ગયો એમ લખ્યું છે. કર્ણુવતીની સ્થાપના કર્યાની કે આશાલીલને જીત્યાની વાત દ્વયાશ્રયમાં નથી.

કર્ણુરાજ વિષે પ્ર. ચિં. માં ઉપર આપી છે તેટલીજ વાત છે અને દ્વયાશ્રયમાં તો તેથીયે થોડી છે પણ કર્ણુની માળવા ઉપરની ચડાઈનાં સૂચનો ખીલ ગ્રંથોમાં મળે છે, અસિંહ કહે છે માળવા જીતીને ત્યાંથી નીલકંઠની મૂર્તિ આણી હતી. (શ્લો. ૨૩) પણ નીલકંઠની મૂર્તિ તો બીમને મળ્યાનું પ્ર-ચિ-માં કહેલું છે (જુઓ પૂ. ૧૦૫)

૯ શ્રી કર્ણુ સ્વર્ગે ગયા પછી શ્રી ઉદયમતિ દેવીનો ભાષ્ મદનપાલ ખરાબ રીતે વર્તવા લાગ્યો. (દાખલા તરીકે) પાટણમાં એ વખતે દેવનું વરદાન પામેલો હોય એવો લીલા નામનો રાજવૈદ્ય રહેતો હતો એની વૈદક કળાથી રાજી તથા ચક્રિત થયેલા, શહેરના લોકો તેને સારી પેઠે ધન આપી ને પૂજતા હતા. આ લીલા વૈદ્યને મદનપાલે એક દિવસ પોતાના મહેલમાં તેડાવ્યો. અને પછી દરદનો ખોટો ડોળ કરી નાડ ખતાવી. લીલા વૈદ્યે “ તમે પથ્ય પાળવા તૈયાર છો ? ” એમ પૂછતાં તેણે જવાબ આપ્યો કે ‘એજ નથી, તમને મેં રોગોનો ઉપાય કરવા નહોતા ખોલાવ્યા, પણ મને પથ્ય (ખોરાકી-પૈસા) આપીને મારી ભૂખનો ઉપાય કરવા ખોલાવ્યા હતા. માટે બન્નીશ હજાર લાવો” એમ કહીને તેને કેદ રાખ્યો. લીલા વૈદ્યે એના કહેવા પ્રમાણે ગોઠવણ કર્યા પછી નિયમ કર્યો કે ‘હવેથી રાજમહેલ સિવાય કોઇ ઠેકાણે દવા કરવા જવું નહિં.’

૧૦ એ વખત પછી દરદીએના પેશાબને જોઇને નિદાન ચિકિત્સા કરતા લીલા વૈદ્યને એક દિવસ કોઇ ઠગ માણસે બનાવડી રોગની ચિકિત્સામાં એની કેટલી કુશળતા છે એ જોવા માટે બળદનું મૂત્ર દેખાડયું; પણ એ શું છે તે બરાબર જાણી જઇને માથું ધુણાવીને લીલા વૈદ્યે કહ્યું કે “ આ બળદ ધણું ખાવાથી માંદો પડી ગયો છે માટે એને તરત તેલની નાળ પાઓ; નહિ તો મરી જશે. ” આ રીતે તે ઠગને વૈદ્ય આશ્ચર્ય ચક્રિત કરી દીધો.

૧૧ એક વખત રાજએ પોતાના ડોકના દુઃખાવાનો ઉપાય પૂછ્યો, ત્યારે તેણે આઠ તોલા કરતુરી વાટીને તેનો લેપ કરવાથી માથાનો દુઃખાવો મટી જશે એમ જવાબ આપ્યો. અને એમ કરવાથી ડોક સરખી થઈ ગઇ. પછી એક વખત રાજની પાલખી (સુખાસન) ઉપાડનાર હલકી કોમના માણસે (મુળમાં પામર નર શબ્દો છે) પોતાના માથાના

સુ. સ. ને સુરથોત્સવ ટેકા આપે છે. (સ. ૧૫ શ્લો. ૨૦) અને કર્ણુ સુન્દરીમાં મુસલમાનો સાથે કર્ણુને વિનયી યુદ્ધ થયાનું કહ્યું છે.

કર્ણુ અતિ રૂપાળો હતો એમ સુકૃત સંકીર્તન (શ્લો. ૨૦), કીર્તિ કૈમુદી (૨-૨૧), રત્નમાળા, સિદ્ધ હૈમપ્રશસ્તિ, (શ્લો. ૧૭), વસન્ત વિલાસ (સ. ૩ શ્લો. ૧૮) તથા વરતુપાલ તેજ:પાલ પ્રશસ્તિ વગેરેમાં કહ્યું છે.

કર્ણુના વિ. સં. ૧૧૩૧ નો તથા ૧૧૪૮ નો બે લેખો મળ્યા છે. (બુઓ સુરતની સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ તથા E. I. Vol. 1 p. 317)

દુઃખાવાનો ઉપાય પૂછ્યો. ત્યારે તેને ફેરડાના મૂળનો રસ એની માટી સાથે લગાડવાનું કહ્યું. આ જોઈને રાજાએ “ (એકજ દરદમાં દવાનો) આવા ફેર કેમ ? ” એમ પૂછ્યું ત્યારે તેણે “ દેશ, કાળ, બળ, શરીરની પ્રકૃતિ વગેરે આખતોનો વિચાર કરીને આયુર્વેદ જાણનારા ચિકિત્સા કરે છે ” એમ વિનતિ કરી.

૧૨ એક વખત કેટલાક ધુતારાઓએ એકમત થઈને તથા જુદી જુદી જોડીમાં વહેંચાઈને (નીચેના પ્રયોગ કર્યો), એ ધુતારાઓની પહેલી જોડીએ બજારમાં “ આજ કાંઈ તમારી તખ્તીઅત ડીક નથી ? ” એમ લીલા વૈદ્યને પૂછ્યું. બીજી જોડીએ શ્રી મુંબલ સ્વામી મંદિરના પમથીઆ ઉપર સામા મળી એજ પ્રમાણે પૂછ્યું. ત્રીજી જોડીએ રાજગઢના બારણામાં પૂછ્યું અને ચોથી જોડીએ તેના પોતાના ઘરના^{૧૯} બારણામાં મળીને એજ પ્રમાણે પૂછ્યું. આ રીતે વારંવાર પૂછાવાથી પોતાની તખ્તીઅત વિષે શંકા ઉત્પન્ન થઈને તેજ વખતે કાળજવર^{૨૦} આવીને આ વૈદ્ય તેરમે દિવસે મરણ પામ્યો.

. આ રીતે લીલા વૈદ્યનો પ્રબંધ છે. ૨૧

૧૩ પછી સાનૂ^{૨૨} મંત્રીના બતાવ્યા પ્રમાણે કર્ણના પુત્રે (સિદ્ધરાજ) ૨૩ સ્વારીના મિષે અન્યાય કરનાર મદનપાલને મરાવી નાખ્યો.

૧૪ એક વખત મરૂ દેશમાં વસનારો, શ્રીમાળ વંશનો ઉદા નામનો કોઇ વાણીઓ પુષ્કળ ધીની ખરીદી કરવા માટે ચોમાસામાં રાતની મુસાફરી કરતો હતો; ત્યાં એક ક્યારાનું પાણી ખીજ ક્યારામાં વાળતા મજુરો

૧૯ મૂળમાં ફક્ત દ્વારતોરણે એટલુંજ છે. પણ ઉપરના સંબંધથી રાજગઢમાં જઈને પાછો ઘેર આવ્યો ત્યાં પોતાના ઘરના બારણામાં એજ પ્રશ્ન થયો એ રીતે અર્થ બેસાર્યો છે.

૨૦ મૂળમાં માહેન્દ્ર જ્વર શબ્દ છે.

૨૧ લીલા વૈદ્ય ઉપર ધુતારાઓએ કરેલા પ્રયોગની આ વાત આ નામ શિવાય જુદી જુદી રીતે લોકમાં પ્રચલિત છે.

૨૨ સાનૂ મંત્રી કર્ણના વખતમાં પણ મહામાત્ય હતો એમ બિદહણી કર્ણ સુંદરી ઉપરથી જાણ્ય છે.

૨૩ મૂળમાં રાજપાટિકાવ્યાજેન એ રીતે શબ્દો છે. રાજપાટિકા એટલે રાજની સ્વારી, પણ મદનપાલને મરાવવામાં એનો શું ઉપયોગ ? બીજી પ્રતોના પાઠ ઉપરથી (જુઓ મૂળ પૃ. ૯૦ ટિ. ૩) સ્વારીના મિષથી તેને ઘેર જઈ માણસો પાસે મારી નખાવ્યો એમ અર્થ લાગે છે.

તેના જોવામાં આવ્યા; એટલે તેણે “ તમે કાણુ છો ? ” એમ તેઓને પૂછ્યું. તેઓએ “ અમે અમુક માણસના મજૂરો છીએ ” એમ કહેતાં “ મારા ક્યાંય છે ” ? એમ ઉદાએ પૂછ્યું; ત્યારે તેઓએ “ કર્ણવતીમાં છે ” ૨૪ એમ કહ્યું, એટલે તે વાણીઓ પોતાના કુટુંબ સાથે ત્યાં ગયો. અને વાયટીય જિન મંદિરમાં જઈ વિધિપૂર્વક દેવાને નમસ્કાર કરતો હતો ત્યાં લાઠી નામની કાઠ શ્રાવક છીપણુ^{૨૫} તેને સધાર્મિક (ધર્મભાષ) જાણીને નમસ્કાર કર્યો, અને “ તમે કોના મહેમાન છો ? ” એમ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે “ હું તો પરદેશી છું માટે (તમે કહો તો) તમારો જ મહેમાન ” એમ જવાબ આપ્યો; એટલે તે પોતાની સાથે ઘેર તેડી મૂકી તથા કાઠ વાણીઆને ઘેર રસોઈ કરાવી, જમાડી, પોતાના કાઠ ધરમાં ભોંતળીયે રહેવાની ગોઠવણુ કરી આપી.

૧૫ વખત જતાં પોતાની પાસે પૈસો વધતાં ઇંટનું ઘર બંધાવવા માટે પાંચો ખોદાવતાં તેમાંથી અઠગક ધન ઉદાને મળી આવ્યું. એટલે તેણે તે છીપણુને બોલાવી તે ધન આપવા માંડ્યું પણ તેણે ક્ષીધું નહિ. આ ધનના પ્રભાવથી, ત્યારથી તે ઉદયન મંત્રી નામથી પ્રખ્યાત થયો. તેણે કર્ણવતીમાં ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય ત્રણે કાળના ચોવીસ તીર્થકરોથી સુશોભિત શ્રી ઉદયન વિહાર બંધાવ્યો. તેને જુદી જુદી સ્ત્રીના ચાહડદેવ, આંબડ, વાહડ અને સોલાક નામના પુત્રો હતા. ૨૭

૨૪ આ રીતે માત્ર મસ્કરીમાં પૂછાયેલા પ્રશ્નો પશુ ચોક્કસ સ્થાન કહેનાર જવાબ મળે તો તેને શકુન ગણવાની-તેજ ઠેકાણે જરૂર ભાગ્યોદય થાય એવી નૂતના કાળમાં માન્યતા હતી એમ જણાય છે. (જુઓ પાંચમા પ્રકાશમાં રંકની વાર્તા.)

૨૫ છીપણુ=છીપાની સ્ત્રી, છીપા એટલે કપડાં છાપનાર (Clothprinter) અત્યાર પેઢે ઉદાના વખતમાં નહિ તો મેરૂંગના વખતમાં તો છીપાની જુદી નાત હોવી જોઈએ. વાણીઆઓ તેનું ખાતા ન હોય એમ જણાય છે. કાઠીઆવાડમાં તો છાપવાનું કામ ખત્રીઓ કરે છે, પણ ઉદેપુર વગેરે ખીન્ન સ્થળોમાં હિંદુ તેમજ મુસલમાન છીપાઓ એ કામ કરે છે.

૨૬ અહીં મૂળનો પાઠ જરા અસ્પષ્ટ છે, બીજી પ્રતોના પાઠોમાં આથી વધારે ગડબડ છે. ટોની પેઢે મેં પણ મને સૂઝયો તે અર્થ કર્યો છે.

૨૭ ઉદયન મંત્રીનો આ વૃત્તાન્ત જિ. ગણિના કુમારપાલ પ્રબંધમાં પણ મળે છે. (પૃ. ૨૬)

ઉદયન સંબંધી તથા તેના ચાર પુત્રો સંબંધી વધારે વૃત્તાન્ત આગળ કુમારપાલ પ્રબંધમાં આવશે. ઉપર આપેલી ઉદયન સંબંધી વૃત્તાન્ત જે સ્ત્રીઓ

૧૬ એક વખત મહામાતૃ સાન્તૂ હાથણી ઉપર ખેસીને સ્વારીમાં નીકળ્યા હતા ત્યારે પાછા વળતાં પોતે કરાવેલા સાન્તૂવસહિકામાં દેવને નમસ્કાર કરવાની ઇચ્છાથી, ખેસવા જાય છે તો વેશ્યાના ખભા ઉપર હાથ રાખીને ઉભેલા કોઇ ચૈત્યવાસી શ્વેતાંબર સાધુને જોયા. એટલે હાથણી ઉપરથી ઉતરીને ઉત્તરાસંગ કરી (ખેસથી મોઢું ઢાંકી.) પાંચ અંગોથી^{૨૮} નીચા નખી (ખમાસણું દેઇ) તેને નમસ્કાર કર્યાં, અને ત્યાં જરાવાર રોકાઇને, ફરી પ્રણામ કરીને, ચાલી નીકળ્યા. આથી તેને એટલી શરમ લાગી કે તે પાતાળમાં ખેસી જવા ઇચ્છતો હોય એમ નીચે મોઢે (ઉભો રહ્યો.) અને તેજ વખતે બધું છોડી દઇને મલધારિ^{૨૯} શ્રી હેમસૂરિ પાસે આગ્નાય ગ્રહણ કરી, વૈરાગ્ય રસના અતિ ઉદ્દેશથી મન ભરાઇ જતાં શેત્રુંજે જઇ બાર વર્ષ સુધી તપ કર્યું. [વળી તેણે પોતાના જેવા ખીજને પણ ઉપદેશ આપી જગાડયા. (તે) મુનિ વિચાર કરે છે કે:—

(૪) હે, ભાઇ, મનડા, તું પિશાચ પેઠે કેમ દોડયા કરે છે ? એક અભિન્ન આત્માને જે અને રાગ તજી દઇને સુખી થા.

૫ હે મન, સંસારની મૃગ તૃષ્ણામાં નકામું શા માટે દોડે છે ? અને આ અમૃતમય ક્ષણ સરોવરમાં શા માટે કુબકી મારતું નથી.]^{૩૦}

૧૭ એક વખત તે (સાન્તૂ) મંત્રી શેત્રુંજે દેવનાં દર્શન કરવા ગયા

હોય તો કર્ણે છેવટનાં વર્ષોમાં કર્ણાવતી વસાવ્યું અને કર્ણાવતી સારી રીતે વસી ગયા પછી ત્યાં ઉદો રહેવા આવ્યો. અને તે પછી અમુક વખતે તે પૈસાદાર થયો તથા મંત્રી તરીકે પ્રખ્યાત થયો; અર્થાત્ સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળનાં પણ કેટલાંક વર્ષો ગયા પછી ઉદો ઉદયન મંત્રી થયો હોવો જોઇએ અને એ વખતે એ પ્રૌઠ ભમ્મરનો હોવો જોઇએ. એટલે મુબધ ગેઝીટીઅરમાં ગુજરાતના ઇતિહાસ લેખકે ઉદાને પણ કર્ણનો મંત્રી માનેલ છે. (પૃ. ૧૭૦) તે યથાર્થ નથી લાગતું. એજ અંતમાં ઉદાને પાંચ દીકરા કહ્યા છે, અને ઉપરનાં ચાર નામો ઉપરાંત પાંચમું આહડ નામ લખ્યું છે તે પણ ઉપરનું સ્પષ્ટ વચન જોતાં ભ્રમ લાગે છે. પ્ર-ચિં. ની કોઈક પ્રતોમાં આહડને બદલે આહડ કે આસ્થળ લખ્યું છે 'ખર'.

૨૮ બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાં જેમ અષ્ટાંગ પ્રણામ કહેવાય છે તેમ જૈન સાહિત્યમાં પંચાંગ પ્રણામ કહેવાય છે.

૨૯ રામ કર્ણ પાસેથી મલધારી બિરુદ મેળવનાર અભયદેવ સૂરિના શિષ્ય આ મલધારી હેમસૂરિ (જુઓ પીટર્સનનો ઓથો રિપોર્ટ પૃ. ૬ અને ૧૬૦)

૩૦ આ કૌંસમાં મુકેલો કટકો ચાર પ્રતોમાં નહોતો અને સંબંધ જોતાં પ્રક્ષિપ્ત જેવો લાગે છે, છતાં મૂળમાં છાંચો છે એટલે તેનું લાપાંતર પણ કર્યું છે.

હતા; ત્યાં પહેલાં ક્યાંક જોયા હોય એવા તે મુનિને પ્રણામ કરીને, તેનાં ચરિત્રથી જેના મનને ધણું કુતુહલ થયું છે એવા મંત્રીએ તે મુનિને તેનાં ગુરૂકુળ વગેરે પૂછ્યાં. ત્યારે “ ખરી રીતે તમેજ ગુરૂ છો ” એમ તેણે કહેતાં; કાન આડા હાથ દષ્ટ ‘એવું ન જોલો ’ એમ વસ્તુ સ્થિતિ જાણ્યા વગર જ્યારે મંત્રીએ કહ્યું, ત્યારે તેણે ખુલાસો કર્યો કે:

(૬) જે, જેને શુદ્ધ ધર્મમાં સ્થાપે તે ત્યાગી હોય કે ગૃહસ્થ હોય પણ તેજ, ધર્મદાન કરવાથી તેનો ધર્મ ગુરૂ થાય છે.

આમ કહીને મૂળ વૃત્તાન્ત જણાવી તેમને ધર્મમાં દ્રઢ કર્યાં.

આ રીતે મંત્રી શાન્તૂનો દ્રઢ ધર્મતા પ્રબંધ પુરો થયો.

આ પછી (સિદ્ધરાજ ગાદીએ એકા પછી ?) શ્રીમયણુદેવીએ પૂર્વ જન્મના સ્મરણથી જાણેલો પોતાના આગલા જન્મનો વૃત્તાન્ત શ્રીસિદ્ધરાજને જણાવી, શ્રી સોમનાથને યોગ્ય સવા કોડની સુવર્ણમય પૂજની સામગ્રી સાથે લઇને યાત્રા માટે પ્રસ્થાન કર્યું. જ્યારે તે બાહુ લોદ (જોળાદ) પોચી ત્યારે ત્યાં પંચકુલ તરફથી બહુ ત્રાસ વેઠતા તથા રાજનો કર ન આપી શકવાથી આંખમાં આંસુ સાથે પાછા ફરતા કાપડી (એક જાતના શિવભક્ત સાધુઓ)-એને જોઇને; જેના હૃદયરૂપી અરીસામાં તેઓને ચતા ત્રાસનું પ્રતિબિંબ પડ્યું છે એવી મયણુદેવી જાતેજ પાછી વળી. ત્યાં રસ્તામાં સિદ્ધરાજ મળતાં તેણે પોતાની માતાને રોકીને વિનતિકરી કે “ માતાજી ! આ સંભ્રમ છોડી દીયો, અને શા માટે પાછાં વળો છો એ કહો. ” ત્યારે મયણુદેવીએ જવાબ આપ્યો કે “ જે આ કર લેવાનું છોડી દેવામાં આવશે તોજ હું સોમેશ્વરનાં દર્શન કરીશ તથા અન્ન લઇશ, નહિ તો નહિ. ” આ સાંભળીને રાજાએ પંચકુલને બોલાવીને તેની સનદ ૩૧માં ખેતિર લાખની (વાર્ષિક) આવકના આંકડાને વિચાર કરીને તે સનદનો કામળ ફાડી નાખીને, માતાના શ્રેય માટે કર છોડી દઇને માના હાથમાં તેનું પાણી સુક્યું. પછી મયણુદેવીએ શ્રી સોમનાથ જઇ સાથે આણેલી સુવર્ણ પૂજથી દેવને પૂજીને તુલા પુરૂષદાન, ગજદાન ૩૨ વગેરે મહાદાનો આપ્યાં. ૩૩

૩૧ મૂળમાં પટ્ટક શબ્દ છે. રા. દી. શાસ્ત્રીએ પટ્ટો અર્થ કર્યો છે. ટાનીએ patent અર્થ કર્યો છે. આ કરનો ઇતરો અપાતો હોય તો ઇતરો આપવાની સનદ-ખતપત્ર એવો અર્થ થાય. એમ જ અર્થ હોવો જોઇએ. નહિ તો કામળ ફાડી નાખવાની શું મતલબ હોય ?

૩૨ તુલા પુરૂષદાન, ગજદાન વગેરે મહાદાનના પ્રકારો છે. પહેલાંમાં પોતાના વજન જેટલું સોનું આપવામાં આવે છે, બીજામાં શણગારેલો હાથી.

૩૩ મીનલદેવીએ કરેલી સોમનાથની યાત્રાનો તથા બાહુલોદ આગળનો કર છોડાવવાનો આ પ્રબંધ જિ-ગણિના કુમારપાલ પ્રબંધમાં પણ છે.

(૭) કેવળ સંગ્રહ કરનાર સમુદ્ર પશુ રસાતલને (નીચી સ્થિતિને) પ્રાપ્ત થયો અને દાતા મેઘ ભુવનોની ઉપર ગઈ છે; એ દાખલો ભુઓ.

(૮) લશ્કર, પરિવાર વગેરે બધું નાશ પામે છે;

ત્યારે દાનથી થયેલા આનંદમાં એકલી કીર્તિજી જીવે છે.

(૯) દાતાનો, માગણુ જેવો કોઈ સંગો નથી, કારણ કે તે દાતાનો ભાર ઉપાડી લે છે, અને લક્ષ્મીરૂપી શત્રુમાંથી તેને છોડાવે છે.૩૪

ઉપર પ્રમાણે મહાદાનો આપવાથી ' મારા જેવી કોઈ થઈ નથી કે થશે નહિ ' એમ અભિમાનથી પુલાઈ જઈને રાતે નીરાંતે મીનલદેવી સુતી હતી. ત્યાં (સ્વપ્નમાં) તપસ્વીનો વેષ ધારણ કરેલા તેજ દેવે (સોમેશ્વરે) કહ્યું કે " યાત્રાએ આવેલી એક કાપડી સ્ત્રી અહીં મારા મંદિરમાંજ છે; તેની પાસેથી તેનું પુણ્ય તારે માગવું. " આમ કહીને તે દેવ અંતર્ધ્યાન થઈ ગયા. પછી મીનલદેવીના કહેવાથી રાજસેવકો તે બાવીને શોધીને લઈ આવ્યા. તેની પાસે યાત્રાનું પુણ્ય માગ્યું પણ જ્યારે તેણે કોઈ રીતે આપ્યું નહિ, ત્યારે " યાત્રામાં તે શું ખરય કર્યું ? " એમ પૂછ્યું, એટલે તેણે જવાબ આપ્યો કે " હું બીજા ઉપર ગુજારો કરતી કરતી સો યોગ્ય (લગભગ ૮૦૦ મૈલ) છેટ્ટથી આવી છું અને આગલે દિવસે તીર્થોપવાસ કરી પારણાને દિવસે કોઈ પુણ્યશાળી પાસેથી મળેલા ખોળ (કે સાથવા ?)^{૩૫}ના કટકાથી સોમેશ્વરને પૂજીને, તથા તેમાંથી થોડો ભાગ અતિથિને આપીને મેં જાતે પારણું કર્યું; તમે તો પુણ્યશાળી છો, તમારા આપ અને ભાઈ, તેમજ પતિ અને પુત્ર બધા રાજાઓ છે. તમે બાહુલોદનો કર છોડાવીને આવ્યાં છો, અને સવાકોડની પૂજાથી સોમેશ્વરને પૂજ્યા છે; આટલું પુણ્ય કરનાર તમે માંડ પુણ્ય મેળવવા કેમ ઇચ્છો છો ? જો ગુસ્સે ન થાવ તો કંઈક કહું ? ખરી રીતે તો તમારા પુણ્યથી માંડ પુણ્ય પૃથ્વી ઉપર વધારે મોડું છે, કારણ કે:-

(૧૦) સંપતિવાળી સ્થિતિમાં સંયમ રાખવો, શક્તિ હોય છતાં સહન કરવું, ભુવાનીમાં વ્રત કરવું, અને દરિદ્ર સ્થિતિમાં થોડું પણ દાન કરવું, એ મોટો લાભ આપનાર થાય છે.

૩૪. આ ત્રણ પ્રયોગો પ્રક્ષિપ્ત જેવા છે એ માટે ભુઓ ૩૦ મી ટિપ્પણી તથા મૂળ પૃ. ૯૨ ટિ. *

૩૫ મૂળમાં વિગ્યાક શબ્દ છે, તેનો અર્થ ખોળ થાય છે, જે ગાય લેંસને ખોરાક તરીકે અપાય છે. સ. દી. શાસ્ત્રીએ ખોળો સાથવો એમ અર્થ કર્યો છે. ટાનીએ oilcake અર્થ આપ્યો છે.

આ પ્રમાણે યુક્તિયુક્ત વાક્યથી તેના ગર્વને દૂર કર્યો.

૨૦ ।સિદ્ધરાજ સમુદ્રને કાઠે^{૩૬} ઉભા હતા ત્યાં એક ચારણે કહ્યું:—

(૧૧) હે સ્વામી ! તમારા મનને કાણુ જાણી શકે છે ? તમે ચક્રવર્તી પદ તો મેળવ્યું છે, હવે, હે કર્ણના પુત્ર, લંકાના રૂળને લેવાનો માર્ગ શોધો છો કે શું ?

આ રીતે સિદ્ધરાજની સ્તુતિ થતી હતી.

૨૧ આ રીતે રાજ (સિદ્ધરાજ) યાત્રામાં હતા, (પાટણમાં નહોતા) એ વખતે અવકાશ શોધતા માળવાના રાજ^{૩૭} યશોવર્માએ ગુજરાત પ્રદેશમાં ઉપદ્રવ કરવા માંડ્યો. ત્યારે સાન્નૂ મંત્રીએ “તમે શી રીતે પાછા વળો ?” એમ પૂછ્યું. અને તે રાજએ જવાબ આપ્યો કે “તમે જે તમારા રાજની જાત્રાનું પુણ્ય મને આપો તો હું પાછો વળી જઈશ.” એટલે મંત્રીએ તે રાજના પગ ધોઈ તેનું પુણ્ય આપવાના ચિહ્નરૂપે હાથમાં પાણી મુક્યું અને આ રીતે (માળવાના) રાજને પાછો વાળ્યો. પછી સિદ્ધરાજે જ્યારે આ વૃત્તાન્ત જાણ્યો ત્યારે તેને મંત્રી ઉપર ક્રોધ ચડ્યો. પણ તે મંત્રીએ “હે સ્વામી, જે મારા આપવાથી તમારું પુણ્ય ચાલ્યું જતું હોય, તો તેનું અથવા ખીજા પુણ્યશાળીઓનું પણ પુણ્ય મેં તમને આપ્યું છે, (એમ સમજાવ્યું.) ગમે તે ઉપાયથી શત્રુના સૈન્યને, પોતાના દેશમાં આવતું અટકાવવું જોઈએ. ” આમ કહીને રાજના મનનું સમાધાન કર્યું.

૨૨ પછી માળવાના રાજ ઉપરના ક્રોધના વેગમાંજ માળવા ઉપર ચડી જવા ઇચ્છતા સિદ્ધરાજે સચિવોને તથા કારીગરોને સહસ્રલિંગ સરો-વરરૂપી ધર્મસ્થાન બાંધવાના કામની સૂચનાઓ આપી. અને એ કામ એકદમ થવા માંડ્યું એટલે રાજએ પ્રયાણ કર્યું. ત્યાં બાર વર્ષની લડાઈ થઈ તેમાં સિદ્ધરાજનો જય થયો પણ માળવાની રાજધાની હાથ આવી નહિ એટલે સિદ્ધરાજે એક દિવસ પ્રતિજ્ઞા કરી કે “ આજે ધારા પડ્યા પછી ભોજન લઈશ, ” પણ સચિવોએ, પાયદળ લશ્કરે તથા પાંચસો પરમાર રજપુતોએ પ્રાણ આપ્યા છતાં પણ સાંજ સુધીમાં રાજની પ્રતિજ્ઞા

૩૬ મથણુલ્લ દેવી સાથે સિદ્ધરાજ પણ જત્રા કરવા ગયેલા એમ આ પ્રસંગના વર્ણનથી જાણાય છે.

૩૭ સિદ્ધરાજ યાત્રામાં હતા ત્યારે ગુજરાત ઉપર ચડી આવનાર માળવાનો રાજ યશોવર્મા નહિ પણ નરવર્મા હોવો જોઈએ. કારણ કે વિ. સં. ૧૧૬૦ સુધી નરવર્મા માળવાની ગાદી ઉપર હતા (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભાગ પહેલો પૃ. ૧૪૬)

પુરી થઇ શકી નહિ, એટલે કોટનો ધારાનો કિલ્લો બનાવી, તે તોડી, એ રીતે પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી રાજ્યે પાછા ફરી જવાનો વિચાર કર્યો અને એ વાત મુંબલ મંત્રીને જણાવી. તેણે પણ ચૌટાંઓમાં, ચોકમાં અને મંદિરામાં પોતાનાં માણસો (ભાણસો) રાખી ધારાનો કિલ્લો કેવી રીતે તુટે વગેરે વાતો કરાવી, ત્યારે ધારામાં રહેનાર કોઇ માણસ પાસેથી “ને દક્ષિણ દરવાજા ઉપર શત્રુનું લશ્કર જેર કરે તોજ કિલ્લો પડે, તે શિવાય પડે એમ નથી” એવી વાત સાંભળીને તે મંત્રીએ ગુસ્સા રીતે રાજ્યને ખબર આપ્યા.^{૩૮} આ ખબર મળ્યા પછી રાજા સિદ્ધરાજે પણ દક્ષિણ દરવાજા સૈન્ય લઇ કિલ્લો દુર્ગમ છે એમ વિચાર કરી, યશ:પટલ નામના બળવાન હાથી ઉપર સામળ નામના માવદને ખેસારી હાથીના પાછલા ભાગથી દરવાજા (ત્રિપોલી) નાં બેધ કમાડ^{૩૯} ઉપર જેરથી ધક્કા મરાવ્યા. પરિણામે અંદરની ભોગળ ભાગી ગઇ (અને દરવાજા ઉઘડી ગયો.) પણ અતિ જેર કરવાને લીધે અંદરથી તુટી ગયેલા હાથી ઉપરથી સિદ્ધરાજને^{૪૦} ઉતારીને જેવો માવદ ઉતરવા ભય છે તેવો હાથી જમીન ઉપર પડી ગયો. પોતાના યશથી ધવલ એવો તે હાથી શૂરવીર હોવાથી મરી જઇને વડસર ગામમાં યશોધવલ નામના ગણપતિ રૂપે અવતર્યો.^{૪૧}

૩૮ આ વર્ણન જરા વિચિત્ર લાગે છે. મુંબલ મંત્રી આ ઘેરા વખતે ક્યાં હતા ? જે રાજાની સાથેજ હોય તેાં ધારાની અંદર પોતાનાં માણસો શી રીતે એકલીશકે ? તેમ પછી પણ ગુસ્સા રીતે— ‘ગુપ્ત વિજ્ઞપ્તિ’ દ્વારા શા માટે ખબર આપવા પડે ? પણ જે ધારાની અંદર હોય તેાં આ બધું બરાબર છે. પણ તેાં લડાઈ વખતે પણ લડતા શત્રુના એલચી સામાના સહેરમાં રહી શકતા હતા એમ માનવું પડે. ભીમ ભોજ પ્રખંધમાં પણ ભીમનું લશ્કર બહાર હતું ત્યારે ભીમનેાં એલચી ડામર ધારામાં હોય એવું વર્ણન છે.

૩૯ એ વખતના કિલ્લાના દરવાજા તોડવા માટે આ રીતે હાથીનેાં ઉપયોગ થતો; પણ હાથી જેવું કીમતી જનાવર કમાડના પીલાઓ વાગી મરી ન ભય એ માટે હાથી અને કમાડ વચ્ચે ઉંટને રાખવાનો રિવાજ હતો, એમ કહેવાય છે. અહીં તેાં હાથી એકલોજ છે.

૪૦ દરવાજા તોડવાના હાથી ઉપર રાજા પોતે ખેડો હોય એ જરા વિચિત્ર લાગે છે.

૪૧ હાથીનું નામ એક પ્રતમાં યશોદેવ આપ્યું છે, જ્યારે જિનમંડન ગણિએ યશ: પટલ નામ આપ્યું છે અને તે મરીને બ્યન્તર થયો એમ લખ્યું છે (જુઓ મૂળ પૃ. ૬૫ ટિ. ૧) માળવા સિદ્ધરાજે બાર વર્ષે લીધું અને હાથી દ્વારા દરવાજા તોડયો એટલી વાત જિ. ગણિએ, જ્યસિંહ મૂરિએ તથા ચાલિત મુંદર ગણિએ

(૧૨) સિદ્ધિના સ્તન રૂપ પર્વત સાથે અક્ષગાર્ધને જાણે એક દાંત પડી ગયો હોય એવા એક દાંત વાળા ગજવદન ગણુપતિ તમારું કલ્યાણ કરો. આ તેની સ્તુતિ છે.

૨૩ ઉપર પ્રમાણે ધારાનો દુર્ગ તોડયા પછી, (પોતાની સામે) રણે ચડેલા યશોવર્માને છ દોરડાંથી બાંધીને, તથા પોતાની જગન્માન્ય આઝા ત્યાં (માળવામા) ફેરવીને યશોવર્મા રૂપી પ્રત્યક્ષ યશધજ્જ સાથે શોભતા સિદ્ધરાજ શ્રી પાટણમાં આવ્યા. ૪૨

સરખી લખી છે. માત્ર આલિંગ નામના સચિવને સ્વદેશની રક્ષા માટે રાખીને સિદ્ધરાજને ચડાઈ કરી હતી એટલું ચા. ગણિએ ઉમેર્યું છે. પણ કુમારપાલે આલિંગને મંત્રી બનાવ્યો એમ પ્ર. ચિં. તો કહે છે. આલિંગ નામના પુરોહિતનો ઉલ્લેખ પ્ર. ચિં. ની એક પ્રતમાં મળે છે ખરો (બુચો મૂળ પૃ. ૬૬ ટિ.)

૪૨ એ વખતે માળવાનો રાજા કોણ હતો અને માળવા જીત્યા પછી તેના રાજનું સિદ્ધરાજે શું કર્યું એ વિષે કાંઈક હેરફેર વાળાં વર્ણનો મળે છે. જ્યસિંહ સૂરિએ તથા જિનમંડન ગણિએ માળવાના રાજનું નરવર્મા નામ લખ્યું છે. કી. કૌ. માં 'નરવર્માની નગરી ધારા લીધી' (સ. ૨ શ્લો. ૩૨) એમ સખો છે. પણ સમકાલિન દ્વયાશ્રયમાં (સ. ૧૪ શ્લો. ૧૮) તથા સુકૃત સંકીર્તન (સ. ૨ શ્લો. ૩૪) માં યશોવર્મા નામ છે. અને વિ. સં. ૧૧૯૫ના સિદ્ધરાજના સમયના ઉજ્જૈનના લેખમાં પણ યશોવર્મા નામ છે. છતાં એક ખીજ સંવત વગરના (તલવાડા-વાંસવાડા માંથી મળેલા) લેખમાં નરવર્માનું માન મર્દન કર્યાનો ઉલ્લેખ છે, અને એ ઉપરથી નરવર્માના વખતમાં લડાઈ શરૂ કરેલી પણ સિદ્ધરાજે જેને હરાવ્યો તેતો યશોવર્માજ એમ માનવું યોગ્ય છે.

ખીજ પ્રશ્ન યશોવર્માનું શું કર્યું ! " બાંધીને કેદમાં નાખ્યો " એમ પ્ર. ચિં. કહે છે. " સહકુટુમ્બ (દારા સાથે) કારાગૃહમાં નાખ્યો"— " લાકડાના પાંજરામાં નાખ્યો " એમ સોમૈશ્વર કહે છે. (સુરથોત્સવ સ. ૧૫ શ્લો. ૨૨; કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો ૩૧.) અરિસિંહે પણ " કારાગૃહમાં નાખ્યો " એમ લખ્યું છે (સ. ૨ શ્લો ૩૪), હેમચન્દ્રે પણ યશોવર્માને કેદ કર્યો એમ લખ્યું છે. અને સિદ્ધરાજના પોતાના-હોહદના લેખમાં માળવાના રાજાને કારાગૃહમાં નાખ્યો એ પ્રમાણે છે, એટલે જ્યસિંહ સૂરિએ (ક. ચ. સ. ૧) લખેલી નીચેની વાત કે " સિદ્ધરાજની તરવાર બાર વર્ષ મ્યાન વગર રહી ત્યારે સિદ્ધરાજે ક્રોધમાં આવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે માળવાના રાજાના ચામડાથી તરવારનું મ્યાન ચઢાવીશ, અને તેણે રાજાના પગનું ચામડું મ્યાન ઉપર મઢાવ્યું " તથા જિનમંડન ગણિએ તેમાં સુધારો કરી મ્યાન માટે થોડી ચામડી ઉતરડયા પછી મંત્રીઓએ એ કામ નીતિ શાસ્ત્રે વિરૂદ્ધ છે એમ કહેવાથી કેદ કર્યો એ રીતે જે લખ્યું છે (કુ પ્ર. પૃ. ૮) તે કથનો ઉપરના પુરાવા જોતાં કલ્પિત જણાય છે.

૨૪ એ વખતમાં હમેશાં બધા ધર્મના મુખ્ય પુરુષોને આશીર્વાદ લેવા બોલાવવામાં આવતા હતા, તેમાં હેમચંદ્રને અગ્રેસર કરીને જૈન આચાર્યો પણ પોતાને ટાણે આવ્યા, અને સિદ્ધરાજને મળ્યા. જે વખતે રાજાએ વજ્રો વગેરે આપીને ખુશી કર્યા, તે વખતે બધાએ એ રીતે આગળ કરેલ અપ્રતિમ પ્રાંતભાષી શોભતા શ્રી હેમચંદ્રે નીચે પ્રમાણેનો આશીર્વાદ રાજાને આપ્યો:—

(૧૬) આ સિદ્ધરાજ પૃથ્વીને જીતીને આવે છે, માટે હે કામદુષ્ટા ! તારા છાણુના રસથી આ ધરતીને સીંચી દે, હે રત્નાકર સાગરો ! તમે મોતીઓના સાથીઆ રચો, હે ચંદ્ર ! તું તારો ધડો (અમૃતથી) પૂરો ભર, અને હે દિશાઓના હાથીઓ ! તમે કદપવૃક્ષોનાં પાંદડાંને તમારી ઉંચી કરેલી સુંદમાં બાંધી તેનાં તોરણો બાંધો. ૪૩

૨૫ પ્રપંચ વગરના આ કાવ્યનો વિસ્તારથી અર્થ કરવામાં આવતાં તેના વચનની ચતુરાઇથી ચિત્તમાં ખુશી થયેલા રાજાએ હેમચંદ્રની ૪૪ જ્યારે પ્રશંસા કરી ત્યારે આ ન સહન કરી શકતા કેટલાકોએ “ અમારાં શાસ્ત્રો જાણીને આ વિદ્વતા તો મેળવીનાં ? ” એમ કહ્યું, એ વખતે રાજાના પૂજવાથી હેમચંદ્રે કહ્યું કે “ જૂના કાળમાં શ્રી મહાવીર જિન ભગવાન પોતાની બાહ્યાવસ્થામાં ઇન્દ્ર પાસેથી જે વ્યાકરણ શીખેલા તે જૈન વ્યાકરણ અમે ભણીએ છીએ. ” આ વાક્ય સાંભળી “ એ પુરાણ વાર્તા છોડી દીઓ, આપણી નજીકના કોઇ વ્યાકરણ કર્તા થયા હોય તો બતાવો ” એ પ્રમાણેનાં ચાઠી ખાનારનાં વચન પછી હેમચંદ્રે કહ્યું કે “ જે શ્રી સિદ્ધરાજ સહાય કરે તો થોડાક દિવસોમાં નવું પંચાંગ વ્યાકરણ રચી આપું.”

માળવાના રાજાને સિદ્ધરાજે ક્યારે જીત્યો એ કોઇ પ્રબંધમાં કહ્યું નથી પણ સિદ્ધરાજના તથા માળવાના ઉત્કૃષ્ટ લેખો જેતાં ૧૧૬૨-૯૩ માં માળવા જીત્યું જણાય છે. ૧૧૯૩ ના ગાળા (ધાંગધરા રાજ્ય) માં મળેલા લેખમાં મહેલ બહેલું સિદ્ધરાજનું અવંતીનાથ બિરૂદ જોવામાં આવે છે. (જુઓ પુરાતત્વ પુ. ૪ અં. ૧. ૨.)

૪૩ ૧૩ મું કાવ્ય તથા તેને લગતો વૃત્તાન્ત પ્રભાવકચરિત (હેમસૂરિ પ્રબંધ) માં પણ છે.

૪૪ એક પ્રતમાં આ સ્થળે હેમચંદ્રે સિદ્ધરાજ પાસે માન્યતા કેની રીતે મેળવી તે વિષે હલકા ચમત્કારો ગુથેલી વાર્તા લખી છે; જેમાં આઠમે તથા ચૌદશે હેમચંદ્ર સૂરિ જયસિંહના મહેલમાં જતા એમ કહ્યું છે અને ઉપર પ્રમાણે વિરોધ ઠરનારનું નામ આલિંગ પુરોહિત લખ્યું છે (જુઓ મૂળ પુ. ૯૬ ટિ.)

૫૬ “ આ તમે કબુલ કર્યું છે તે કામ પૂરું કરવું ” એમ કહીને રાજ્યએ રાજ આપવાથી શ્રી હેમચન્દ્ર સૂરિ પોતાને સ્થાનકે ગયા.

૨૬ ૫૬ (માળવા જીતીને પાટણમાં આવ્યા ત્યારે) “ યશોવર્મા રાજના હાથમાં ઉઘાડી છરી આગીને તથા તેની આગળ હાથી ઉપર બેસીને અમે શહેરમાં પ્રવેશ કરશું ” એ પ્રમાણે રાજ્યએ પ્રતિજ્ઞા કરી છે એવું સાંભળીને મુંગલ મંત્રીએ પ્રધાન પદનું રાજનામું આપવા માંડ્યું ત્યારે રાજ્યએ આગ્રહથી એમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. અને મંત્રીએ જવાબ આપ્યો કે:—

૧૪ “ રાજ્યો ભલે સંધિ ૪૫ કે વિગ્રહમાં ન સમજે પણ જો (મંત્રીઓનું) કહ્યું સાંભળે, તો એટલાથી જ તેઓ પંડિત થઈ જાય.

આ પ્રમાણે રાજનીતિ શાસ્ત્રમાં કહેલું હોવાથી સ્વામીએ પોતાની જુદીથી જ જો આ પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે પરિણામે હિતકારક નથી. ” ૫૬ “ ભલે પ્રાણ જાય પણ જગતવિદિત પ્રતિજ્ઞા તો નહિ છોડું ” એમ રાજ્યએ કહ્યું, ત્યારે મંત્રીએ ઘોળા રંગની રાજ ચોપડેલી છરી રાજની પાછળ બેઠેલા યશોવર્માના હાથમાં આપી. અને એ રીતે તેની આગળ બેસી શ્રી સિદ્ધરાજે પરમ ઉત્સવ સાથે અણહિલપુર શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૪૯

૨૭ ઉપર કહેલા પ્રવેશનું મંગલ કાર્ય પુરું થયા ૫૬ રાજ્યએ વ્યાકરણની વાત સંભારી એટલે અનેક દેશોમાંથી વ્યાકરણ જાણનારા પંડિતો પાસેથી મગાવી બધાં વ્યાકરણો એકઠાં કર્યા; અને ૫૬ શ્રીહેમાચાર્યે શ્રીસિદ્ધહેમ નામનું પાંચમું અંગોવાળું સવાલાખ શ્લોકના પૂરવાળું વ્યાકરણ એક વર્ષની અંદર રચ્યું. ૫૬ રાજને બેસવાના હાથીના માથા ઉપર એ

૪૫ આ શ્લોકમાં સંધિ, વિગ્રહ અને આખ્યાત એ પ્રમાણે જ ત્રણ શબ્દો છે તે વ્યાકરણની તથા રાજનીતિ શાસ્ત્ર બેધની પરિભાષાના અર્થવાળા છે.

૪૬ ઉપરના વર્ણનઉપરથી સિદ્ધરાજે જેલમાં કેદ કરેલા યશોવર્માને પાછળથી છોડ્યા હોય એમ લાગે છે. જરા આગળ ૨૮ મા પ્રબંધમાં યશોવર્માને સિદ્ધરાજે પાટણનાં સહબંધિગ સરોવર, મંદિરો વગેરે ધર્મસ્થાનો ખતાવ્યાં એમ વર્ણન છે એ જોતાં પણ પાટણમાં યશોવર્માને છુટા રાખ્યા હોય એમ લાગે છે. ચરિત્ર સુંદર ગણિતો “ માળવાનો રાજ નમી પડવાથી તેને રાજ્ય પાછું સોંપ્યું ” (સ. ૧, ૨ શ્લો. ૩૧ થી ૩૯) લખે છે; પણ ઉત્કીર્ણ લેખો જોતાં માળવાનો કેટલોક ખાસ કરીને પૂર્વનો ભાગ કુમારપાલ અને અજયપાલ સુધી જીવરાતના રાજ્યોને તાબે હતો એમ જણાય છે (જુઓ I. A. 1932 octomber માં ગંગુલીનો પરમારો વિષે લેખ)

પુસ્તકને પધરાવી, ઉપર ચેતછત્ર ધરાવી તથા ચામર વૉજનારીઓ પાસે બે ચામરથી પવન નખાવતાં રાજમહેલમાં લઈ આવી, ઉત્તમ પૂજાપાથી તેની પૂજા કરી, લંડારમાં મુકાવ્યું. અને ત્યાર પછીથી રાજની આત્મથી ખીજું વ્યાકરણો બંધ કરી આ વ્યાકરણુજ બધે (ગુજરાતમાં) લખાવા માંડ્યું. ત્યારે કોઈ અદેખાએ “ તમારા વંશનું વર્ણન આ વ્યાકરણુમાં નથી ” એમ કહેતાં રાજને ક્રોધ ચડ્યો છે, એવું રાજનાં માણસો પાસેથી સાંભળીને શ્રીહેમાચાર્યે બ્રહ્મીશ શ્લોકો નવા રચીને (સિદ્ધહૈમનાં) સૂત્રનાં બ્રહ્મીશ પાદોમાં સંબંધ પ્રમાણે ગોઠવીને એક એક લખી દીધા. પછી સતારે રાજની સભામાં વ્યાકરણુ વંચાતાં ચૌલુક્યવંશની પ્રશંસાના શ્લોકો વંચાવી રાજને સંતોષ આપ્યો. ૪૭ આ શ્લોકો (ની શરૂઆત) નીચે પ્રમાણે છે:

૪૭ આ સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણુની રચના શી રીતે થઈ એ વિષે પ્રભાવક ચરિતમાં થોડી વિગતો વધારે આપી છે; માળવા જીતીને આવેલા સિદ્ધરાજને આશીર્વાદ આપવા બધા ધર્માચાર્યો આવેલા વગેરે ઉપર આવી ગયેલને મળતું વર્ણન કર્યા પછી લખ્યું છે કે એ વખતે સિદ્ધરાજે હેમચંદ્રને વારંવાર પોતાની પાસે આવવા કહ્યું. હવે માળવાને જીતી ત્યાંની જે સમૃદ્ધિ-હુંટ સિદ્ધરાજે પાટણમાં આણેલી તેમાં માળવાનો મોટો પુસ્તક લંડાર પણ હતો. અને રાજ્યના પુસ્તક લંડારના અધિકારીઓ માળવેથી આવેલાં પુસ્તકો તપાસતા હતા, ત્યાં એક પુસ્તક વિષે રાજએ હેમચંદ્રાચાર્યને “ આ શું છે ? ” એમ પૂછ્યું અને હેમચંદ્રે ‘ભોજ વ્યાકરણુ છે’ એમ કહ્યું. (શ્લો. ૭૫) તથા ભોજ રાજનાં અધિકારી તરીકે વખાણુ કર્યા (શ્લો. ૭૬ થી ૭૮) આ સાંભળીને સિદ્ધરાજે કહ્યું કે “ શું આપણા લંડારમાં આવી શાસ્ત્ર પદ્ધતિ નથી ? આખા ગુર્જર દેશમાં શું કોઈ વિદ્વાન નથી ? ” આ સાંભળી બધા પડિતોએ હેમચંદ્ર સાચું જોયું અને રાજએ બહિતથી પ્રાર્થના કરી કે “ તમે વ્યાકરણુ શાસ્ત્ર લખો. તમારા સિવાય ખીજો કોઈ પડિત લખી શકે તેમ નથી. ” (શ્લો. ૮૦, ૮૧). આ રીતે હૈમ વ્યાકરણુ રચાયું. આ વાતના મુખ્ય મુદ્દાને હેમચંદ્રનાં પોતાનાં વચનો ટંકો આપે છે. તેઓના ત્રિપટિ શલાકા પુરૂષ ચરિત્રમાં રાજ કુમારપાલ હેમચંદ્રને કહે છે કે “ તમે પૂર્વજ સિદ્ધરાજની માગણીથી સાંગ વ્યાકરણુ રચ્યું છે ” અને શિદ્ધ હૈમ પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે “ અતિ વિસ્તૃત, કુર્બોધ અને વિપ્રદીર્ઘ વ્યાકરણુના સમૃદ્ધથી કદર્ધિત સિદ્ધરાજ ન્યસિ હે સર્વાંગ પૂર્ણ એક નૂતન શબ્દાનુશાસન રચવાની આચાર્ય હેમચંદ્રને પ્રાર્થના કરી. ”

જોને પાસે વ્યાકરણુ નથી એમ બ્રાહ્મણોની ટંકો વગેરે પ્ર. ચિં. ની વાત પ્ર. ચરિતમાં પણ છે (શ્લો. ૮૨, ૮૩) પ્રભાવક ચરિતમાં કશ્મીરથી વ્યાકરણુ ગ્રંથો મગાવેલા એમ કહ્યું છે. (એજન શ્લો. ૮૬)

(૧૫) વિષ્ણુ પેઠે બલિને બાંધનાર, તથા શંકર પેઠે ત્રણ શક્તિયુક્ત અને બ્રહ્માપેઠે કમલ (કમલા-લક્ષ્મી)ના આશ્રયરૂપ શ્રીમૂલરાજ રાજ્ય જ્ય પામે ૪૮ છે.

વગેરે (પ્રશસ્તિના શ્લોકો છે). વળી શ્રીસિદ્ધરાજના દિગ્વિજયના વર્ણનનો ૪૯૬યાશ્રય નામે ગ્રંથ પણ શ્રીહેમચન્દ્રે રચ્યો છે.

(૧૬) ભાષ, હવે પાણિનિના પ્રલાપો વીંટી લીએ, (પાણિનિ વ્યાકરણુ બાણુતું બંધ કરો) કાતંત્ર (એક વ્યાકરણુ ગ્રન્થ)ની ગોદડી તેા નકામી છે, શાકટાયનની કડવી વાણી હવે બોલોમાં, ક્ષુદ્ર ચાન્દ્રને તેા કરવુંજ શું ? અને કંઠાભરણુ વગેરે ખીન્ન (વ્યાકરણુ)થી તેા હવે કોણુ પોતાને બારે મારે ? કારણુ કે હવે મીઠા અર્થવાળી શ્રીહેમચન્દ્રની ઉક્તિએ સંભળાય છે.

૨૮ એક વખત શ્રી સિદ્ધરાજે પાટણુના ત્રિપુરૂપ^{૫૦} વગેરે રાજપ્રાસાદો અને સહસ્રલિંગ વગેરે ધર્મસ્થાનો યશોવર્માને દેખાડીને પૂછ્યું કે “ દેવો સંબંધે દર વર્ષે એક કોડ દ્રવ્ય વપરાય છે તે ઠીક કે નહિ ?” ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “ હું અઢાર લાખ માળવાનો^{૫૧} ધણી તમારી પાસે કેમ હારી ગયો ?

સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણુ ૧૧૯૭ ની આસપાસમાં રચાયું હોવાનો સુલહરે તર્ક કર્યો છે. ૧૧૯૪-૯૫ માં રચાયું હોવાનો મારો તર્ક છે. કુમારપાલના વખતમાં એ બહાવવામાં વપરાતું (જુઓ મોહપરાજ્ય અં. ૧). આ વ્યાકરણુ રચનાનો પ્રબંધ નિ. ગણિના કુ. પ્ર. માં છે. (પૃ. ૧૬)

૪૮ સિદ્ધ હૈમ પ્રશસ્તિનો આ પહેલો શ્લોક છે, એમાં હેમચન્દ્રે વિષ્ણુ, શંકર અને બ્રહ્મા સાથે મૂળરાજની તુલના કરી છે. બલિ એટલે વિષ્ણુપક્ષે બલિ રાજ્ય અને મૂળરાજપક્ષે બળવાન શત્રુઓ, જો કે ટોનીએ બલિનો અર્થ કર ગણીને કર રિથર કરનાર એવો અર્થ કર્યો છે. ત્રિશક્તિ એટલે શંકરપક્ષે ત્રણ શંકરપત્નીઓ અને મૂળરાજ પક્ષે પ્રભુ શક્તિ, મંત્ર શક્તિ અને ઉત્સાહ શક્તિ. કમલાશ્રયનો અર્થ બ્રહ્મા પક્ષે કમળમાં રહેલા અને મૂળરાજ પક્ષે કમલા=લક્ષ્મીના આશ્રયરૂપ.

૪૯ હેમચન્દ્રે રચેલા દ્વાયાશ્રય કાવ્યમાં કેવળ સિદ્ધરાજના દિગ્વિજયનું વર્ણન નથી, પણ મૂળરાજથી કુમારપાલ સુધીના રાજ્યોનું વર્ણન છે.

૫૦ ત્રિપુરૂપ પ્રાસાદને મૂળરાજ પ્રબંધમાં ધર્મસ્થાન કહેલ છે (જુઓ મૂળ પૃ. ૨૬, ૨૭) અને અહીં રાજપ્રાસાદ કહે છે, તે શું સમજવું ? એ જ કે રાજપ્રાસાદનેા અર્થ રાજમહેલ નહિ પણ મોટું મંદિર.

૫૧ આ અઢારલાખ, (કે સપાઠ લક્ષ=સવા લાખ) વગેરેથી વિવક્ષિત શું છે ? ફાર્જસ સાહેબે વાર્ષિક અઢાર લાખ ઉત્પન્ન જેનું હોય તે દેશ એવો અર્થ કર્યો છે, ટોનીએ અઢાર લાખ ગામડાં અર્થ કર્યો છે. પણ એતો અસંભવ છે, સાત લાખની આસપાસ ન્યારે આખા હિંદુસ્તાનનાં ગામડાંની સંખ્યા છે ત્યારે માળવામાં અઢાર લાખ કેમ હોય ?

વાત એમ છે કે પહેલાં મહાકાળ દેવને આપેલો હોવાથી. માળવા એ દેવ દ્રવ્ય ગણાય, અને એ (દેવ દ્રવ્ય)ને ભોગવનારા અમે તે (મહાકાળ) ના પ્રભાવથી ઉદય તથા અસ્તને પામીએ છીએ. અને તમારા વંશના રાજ્યો પણ આટલા બધા દેવ દ્રવ્યનો કાયમ નિભાવ નહિ કરી શકે. અને પરિણામે બધાં દેવદાનો બંધ કરીને (દેવના કૌપથી) વિપત્તિમાં પડશે.

૨૯ એક વખત સિદ્ધરાજે સિદ્ધપુરમાં ૩૬ મહાકાલનું^{૫૨} મંદિર કરાવવાનો વિચાર કરી એક સ્થપતિ (સલાટ-એન્જનીઅર) ને પોતાની પાસે રાખી મંદિરનો આરંભ કરવાના મુહૂર્ત વખતે એક લાખના કરજ માટે ગીરવી મુકેલા સ્થપતિના માપણી કરવાના રાચને^{૫૩} (તેનું કરજ ચુકવીને) છોડાવ્યું. પણ ન્યારે ત્યાં જોયું ત્યારે તે વાંસનું બનાવેલું જોવામાં આવ્યું. રાજ્યએ આનું કારણ પૂછતાં ' મેં સ્વામીની ઉદારતાની પરીક્ષા કરવા માટે આમ કર્યું હતું, ' એમ તેણે કહ્યું એટલે રાજ્યએ તેની ધ્રુવજા નહોતી છતાં તે દ્રવ્ય (એક લાખ) તેને આપી દીધું. પછી ક્રમે કરીને ૨૩ હાથ પ્રમાણનું સંપૂર્ણ મંદિર થઇ જતાં, અશ્વપતિ, ગજપતિ અને નરપતિ એવા ઉત્તમ રાજ્યોની મૂર્તિઓ કરાવીને તેની આગળ હાથ જોડેલી પોતાની મૂર્તિ કરાવી 'દેશનો નાશ કરવામાં આવે તો પણ મંદિરનો નાશ ન કરવાની' સિદ્ધરાજે યાચના કરી.^{૫૪} એ મંદિર ઉપર ધન ચડાવવાનો સમારંભ કરતી વખતે બધાં જૈન મંદિરો ઉપરથી ધનઓ ઉતરાવી. જેમ માળવામાં મહાકાલની ધન ફરકતી હોય ત્યારે કોઈ પણ જૈન મંદિર ઉપર ધન નથી ઉડતી તેમ (ગુજરાતમાં પણ કર્યું.)

૫૨ આ ૩૬ મહાકાલનું મંદિર સિદ્ધરાજે જ બંધાવ્યું હોય એવું વર્ણન છે, પણ ખરી રીતે એ મૂળરાજે, માળવાના, કવિ કાલિદાસથી પણ પ્રાચીન સમયના મહાકાલ મંદિરની હરીકોઈમાં બંધાવ્યું હોવું જોઈએ; કારણ કે મૂળરાજે શ્રીસ્થળના ૩૬ મહાકાલને પૂજને વિ. સં. ૧૦૪૩ માં એક દાન આપ્યું છે. (જુઓ I. A. Vol. VI. ગુજરાતનાં ૧૧ દાનપત્રોમાં પહેલું દાનપત્ર) સિદ્ધરાજે એનો વિશાળ અભિષેક કર્યો હોય એ સંભવ છે.

૫૩ મૂળમાં કલાસિકા શબ્દ છે. આપ્તેના કોષમાં તો આ શબ્દ નથી મળતો, ટોનીએ મંદિરનો કલશ એવા અર્થ કર્યો છે. પણ રા. દી. શાસ્ત્રીએ માપણી કરવાનું રાચ (કદાચ ગજ) એવા અર્થ કર્યો છે જે મેં સ્વીકાર્યો છે.

૫૪ આ ૩૬ મહાકાલને ન ભાંગવાની સિદ્ધરાજની પ્રાર્થના સફળ થઇ નથી. અને ઇ. સ. ૧૨૯૭-૯૮ માં તથા ૧૪૧૫ માં એ મંદિરનો નાશ કરવામાં આવ્યો છે. છતાં અત્યારે જે અવશેષો મળે છે તે ઉપરથી ૩૦૦ ફીટ ઘાંખા તથા ૨૩૦ શીટ પહોળા આંગણામાં બે કે ત્રણ માળનું મંદિર હશે એમ જણાય છે. (જુઓ ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો પૃ. ૬૦)

૩૦ એક વખત સિદ્ધરાજ માળવે જતા હતા ત્યારે કોષ્ટ વેપારીએ સહસ્રલિંગ જેવા ધર્મસ્થાનના ખરચમાં પોતાના તરફનો ભાગ રાખવાની માગણી કરી પણ રાજ્યએ તેની ના પાડી અને પોતે માળવે ગયા. એ પછી કેટલોક વખત જતાં રાજ્યના કોશમાં પૈસા ન હોવાથી સહસ્રલિંગનું કામ ટાઢું પડ્યું છે એમ સાંભળીને તે વેપારીએ પોતાના પુત્ર પાસે કોષ્ટ પૈસાદારની પુત્ર વધૂનું કાનનું ધરેણું ચોરાવી તેના ઠંડ તરીકે ત્રણ લાખ આપ્યા. આથી એ કામ પૂરું થયું, એમ સાંભળીને માળવમાં ચોમાસું ગાળવા ઇચ્છતા રાજને અવર્ણ્ય આનંદ થયો. પછી ચોમાસામાં જ્યારે વરસાદે ખૂબ વરસીને પૃથ્વીને એક સમુદ્ર જેવી બનાવી દીધી ત્યારે વધામણી ખાવા, મંત્રીઓએ મોકલેલો એક મારવાડી રાજ આગળ હંપ્યાણથી વરસાદ કેવો પડ્યો વગેરે વાત કરતો હતો, ત્યાં એ વખતેજ આવેલા એક ગુજરાતી ધૂર્ત માણસે “ સ્વામી, સહસ્રલિંગ સરોવર ભરાઇ ગયું એની વધામણી છે. ” એમ તરત કહી દીધું અને આ વાક્ય સાંભળીને તરતજ રાજ્યએ પોતાના શરીર ઉપરનાં બધાં ધરેણાં, સીકાં ઉપર પડેલી બીલાડીને જોતો હોય તેમ, મારવાડી તેને જોતો રહ્યો, અને તે ગુજરાતીને આપી દીધાં.

૩૧ ચોમાસું ઉતર્યા પછી રાજ્યએ પાછા વળતાં શ્રીનગરમાં મુકામ કર્યો, ત્યાં તે શહેરનાં મંદિરો ઉપર ધજાઓ જોઇ એટલે “ આ કેનાં મંદિરો છે ? ” એમ પ્રાહ્લણોને પૂછ્યું. તેઓએ “ જૈનોનાં તથા બ્રહ્માનાં છે ” એમ કહ્યું. એટલે રાજ્યએ ક્રોધમાં આવીને કહ્યું કે “ ગુજરાતમાં જૈન મંદિરો ઉપર ધજા ચડાવવાની મેં મના કરી છે અને આ તમારા ગામમાં જૈન મંદિરો ધજા વાળાં કેમ છે ? ” ત્યારે તેઓએ વિનતિ કરી કે “ આપ સાંભળો, વાત એમ છે કે સત્ય યુગમાં જ્યારે મહાદેવે આ મોટા (તીર્થ) સ્થાનની સ્થાપના કરી ત્યારે શ્રી ઋષભદેવ સ્વામીનું, તથા શ્રી બ્રહ્માનું એ બે મંદિરો પોતેજ કરાવ્યાં, અને તે ઉપર ધજા ચડાવી. તે આ મંદિરોનો પુણ્યશાળી માણસોને હાથે જીણોદ્ધાર થતાં થતાં ચાર યુગો વહી ગયા. વળી શ્રી શત્રુઞ્જય મહાગિરિનો આ નગર તળ પ્રદેશ ગણાય છે. કારણ કે નગર પુરાણમાં કહ્યું છે કે:—

(૧૭) (શત્રુઞ્જની) મૂળ આગળની ભૂમિનો પયાસ યોજન વિસ્તાર, ઉપરની ભૂમિનો દશ યોજન અને ઉંચાઇ આઠ યોજન એ પ્રમાણે જિનેશ્વરના પવૈત (શત્રુઞ્જ) નું ક્ષેત્રફળ ગણાય છે.

સત્યયુગમાં આદિ દેવ શ્રી ઋષભ થઈ ગયા છે; તેના પુત્ર ભરત થયા; જેના નામથી આ દેશ ભરતખંડ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો છે.

(૧૮) આ ઋષભ દેવ નાભી રાજના અને મરૂ દેવીના પુત્ર હતા, તેઓ સમદષ્ટિ વાળા, સ્વચ્છ (હૃદયવાળા), જેની ઇન્દ્રિયો પ્રશાન્ત છે એવા, અને શુદ્ધ સુહૃદવાળા હતા અને તેઓએ મુનિઓના યોગ માર્ગનું આચરણ કર્યું હતું; એમના પદને ઋષિઓ આહતોનું પ્રથમ પદ કહે છે.

(૧૯) નાભિરાજથી મરૂદેવીમાં વિષ્ણુનો આડમો અવતાર થયો; જેણે બધા આશ્રમેથી પૂજાયેલો ધીર પુરૂષો (યોગીઓ) નો માર્ગ દેખાડ્યો.”

આ અને આવાં પુરાણ વચનો કહીને વધારે વિશ્વાસ આવે માટે પાંચ માણસો ઉપાડી શકે એવું ભરતરાજના નામવાળું કાંસાનું પત્રું (લેખનું) ઋષભદેવના મંદિરના લંડારમાંથી લઈ આવીને રાજને દેખાડી જૈન ધર્મનું આદિ પાણું સિદ્ધ કર્યું. આથી ખિન્ન થયેલા રાજએ એક વર્ષ પછી (ખીજાં ?) જૈન મંદિરો ઉપર ધજા ચડાવવાનો હુકમ કર્યો.

૩૨ પછી રાજ પાટણ આવ્યા. પ્રસંગોપાત (સહસ્ત્રલિંગ) સરોવરના ખરચના આંકડા વંચાતા હતા તેમાં ગુન્હેગાર શેઠના દંડમાંથી મળેલા ત્રણ લાખ એ કામમાં ખરચાયા; એ સાંભળી, રાજએ ત્રણ લાખ તેને ઘેર મોકલી આપ્યા. આથી શેઠે રાજ પાસે હાજર થઈ, ભેટ ધરી, ‘આ શું?’ એવું પૂછ્યું. એટલે રાજએ જવાબ આપ્યો કે “ જે કોટિશ્વજ શેઠ તે કાનનું ઘરેણું તે ચોરે ? પણ તમે આ ધાર્મિક કામમાં લાગ માગ્યો હતો, પરંતુ મલ્યો ન હતો તેથી પ્રપંચ કરવામાં ચતુર, અને જેનું મોઢું મૃગનું પણ અંતર વાઘનું છે એવા અને બહારથી સરસ પણ અંદરથી સડ એવા તમે આ કામ કર્યું છે.”

૩૩ હવે સહસ્ત્રલિંગ સરોવરની શ્રીપાલ^{૫૫} કવિએ રચેલી પ્રશસ્તિ પ્રશસ્તિ પદિકા (લેખ કોતરનાના પથરા) માં કોતરાતી હતી માટે તેનું

૫૫ આ શ્રીપાલ કવિએ વિ. સં. ૧૨૦૮ માં વડનગર પ્રાકાર પ્રશસ્તિ રચી હતી (જુઓ પ્રાચીન લેખમાળા ભાગ ૧ નં. ૪૫) તે મળે છે. પણ આ સહસ્ત્રલિંગ સરોવરની પ્રશસ્તિ નથી મળતી.

આ સ્થળે રાજના પૂછવાથી અધિવાચાર્ય જય મંગલસૂરિએ કહેલા સહેરના વર્ણનના જે શ્લોકો તથા ઉપર કહેલ શ્રીપાલની પ્રશસ્તિમાં આ શ્લોક છે એમ કહીને એક શ્લોક પડેલાં છપાયેલ પુસ્તકમાં છે. જે પૃ. ૧૦૨ ની તથા ૧૦૨ ની ટિપ્પણી-માં ઉતાર્યા છે. શ્રીપાલની પ્રશસ્તિનો કહેલો શ્લોક કીર્તિ કોમુદીમાં મળે છે, એટલે પ્રશસ્તિમાં હોવાનો સંભવ થોડો છે.

શોધન કરવા બધા માર્ગના વિદ્વાનોને બોલાવ્યા હતા. ત્યારે શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યે પોતાના શિષ્ય પંડિત રામચન્દ્રને^{૫૬} “ જો પ્રશસ્તિ કાવ્યને બધા વિદ્વાનોની સંમતિ હોય તો તારે કાંઈ પંડિતાઈ ન બતાવવી ” એમ કહીને ત્યાં મોકલ્યો હતો, પછી બધા વિદ્વાનો પ્રશસ્તિનાં વખાણુ કરવા મંડયા. વળી રાજની એમાં મમતા હોવાથી તથા શ્રીપાલ કવિનાં ડહાપણુ તથા દ્રાક્ષિણ્ય (સૌની સાથે સારૂં રાખવાનો સ્વભાવ) ને લીધે બધાં કાવ્યો બરાબર છે, અને ખાસ તો નીચેનું કાવ્ય:—

(૨૦) આ લક્ષ્મીએ કમળનો ત્યાગ કરીને તમારો (સિદ્ધરાજની) તરવારનો આશ્રય કર્યો છે, કારણ કે કમળ કોશ (—ડોડવો તથા ખળનો) અને દળ (—પાન તથા લક્કર) સહિત છે તો પણ પોતાના સ્પષ્ટ (શત્રુરૂપ) કંટકના સંબંધને કાપી શકતું નથી, વળી એ કોઈ વખત પુરૂષત્વ ધારણ કરતું નથી, પણ આ અસિ (તરવાર) એકલો-કોશ (મ્યાન) રહિત હોવા છતાં આખી પૃથ્વીને કંટક (શત્રુ) વગરની કરે છે (વળી તેને દલ-સૈન્યની જરૂર નથી અને પુસ્તવ ધારણ કરે છે એટલે કે એ શબ્દ પુંલિંગ છે). ખાસ સૌએ વખાણું ત્યારે રાજના પૂછવાથી રામચંદ્રે કહ્યું કે “ એ જરા વિચારવા જેવું છે ” અને પછી સૌના પૂછવાથી “ આ કાવ્યમાં સૈન્ય વાચક દલ શબ્દ છે અને કમળ શબ્દને નિત્ય નપુંસક ગણ્યો છે; તે બે દૂપણુ વિચાર કરવાં જેવાં છે. પછી બધા પંડિતોને આગ્રહ કરીને રાજએ દલ શબ્દનો સૈન્ય અર્થ સ્વીકારાવ્યો; પણ લિંગાનુ શાસનથી કમલ શબ્દ પુંલિંગમાં વપરાયજ નહિ એવો નિયમ ન હોવાથી એનું શું કરવું ? એ મુરકેલીનો “ પુરૂષત્વને પ્રાપ્ત થાય કે ન થાય ” એવો પાઠ ઉપલા શ્લોકમાં સ્વીકારીને તોડ કાઢ્યો. આ વખતે સિદ્ધરાજને થયેલા દષ્ટિ દોષથી પં. રામચંદ્રની, ધરમાં પેસતાંજ એક આંખ કુટી ગઈ. ^{૫૭}

૫૬ હેમચન્દ્રના શિષ્ય પંડિત આ રામચંદ્ર એ વખતના એક સમર્થ કવિ નાટકકાર હતા. તેણે ઘણા ગ્રન્થો લખ્યા છે; જેમાંથી સત્ય હરિશ્ચન્દ્ર, નલવિલાસ, કૌમુદી મિત્રાણુદ નાટ્યદર્પણુ વગેરે હમણાં છપાયા છે. મૂળ પૃ. ૧૦૨ ની ટિપ્પણીમાં રામચન્દ્ર કવિને સિદ્ધરાજે ‘ઉતાળામાં દિવસો કેમ વધારે લાંબા હોય છે.’ એમ પૂછ્યું અને તેણે જવાબમાં રાજની પ્રશંસા કરતા બે શ્લોકો કહ્યા એટલો વિશેષ છે, આ રામચંદ્ર કવિને આ શ્લોક રચના માટે કવિકટારમણીનું બિરૂદ મળ્યું હતું એમ રત્નમંદિર ગણિતે વિ. સં. ૧૫૧૭ માં લખેલ ઉપદેશ તરંગિણીમાં કહ્યું છે.

૫૭ દૃષ્ટિદોષ—નજર લાગવા—નો એ વખતે બહુ વહેમ હોય એમ જણાય છે. આ ગ્રંથમાં દષ્ટિ દોષની ત્રણ વારવાર આવે છે. ઉપર પ્રમાણે કવિ

૩૪ એક વખત—

(૨૧) (જે) આથી યુક્ત પ્રાણુ પોષે છે, વિથી યુક્ત મુનિઓને પ્રિય છે, સંથી યુક્ત સંપૂર્ણ રીતે અનિષ્ટ છે, અને એકલો હોય ત્યારે સ્ત્રીઓને પ્રિય લાગે છે. (એ કયો શબ્દ ?)

આ પ્રમાણે ડાહલ દેશના રાજાના યમલ (મૈત્રી સંબંધ દર્શાવનારા) પત્રને છેડે એક શ્લોક લખવામાં આવ્યો હતો. આ શ્લોકના અર્થને વિચાર ચાલતાં ખીજા પંડિતોએ મૌન રાખ્યું, ત્યારે રાજાના પૂછવાથી શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યે હાર શબ્દ આ વગેરે સાથે જોડી શ્લોકની મતલબ સ્પષ્ટ કરી આપી. (૧) આહાર, (૨) વિહાર (૩) સંહાર (૪) હાર.)

એક વખત સપાદલક્ષના રાજાએ નીચેના સમસ્યાનો દૂહો લખી મોકલેલો:—

(૨૨) પડવાના (ખરી રીતે ખીજના) ચન્દ્રની શોભા ગૌરી (સ્ત્રી) ના મુખ કમળની શોભાને અનુસરતી નથી,

આ સમસ્યા જ્યારે (સિદ્ધરાજની સભાના) કવિઓ ન પૂરી કરી શક્યા ત્યારે હેમચન્દ્રાચાર્યે નીચે પ્રમાણે પૂરી કરી:—

(કારણ કે) ચન્દ્રની ન દેખાતી બાકીની કલાનું કેમ અનુમાન થઈ શકે ?

(૩૫) એક વખત શ્રી સિદ્ધરાજે આભીરોના રાણા નવધણુને તાબે કરવાની તૈયારી કરી, પણ પહેલાં અગીઆર વખત, પોતાનું સૈન્ય તેનાથી હારેલું હોવાથી, પછી શ્રી વઢવાણુ વગેરે શહેરોમાં કિલ્લાઓ બંધાવી, જાતેજ પ્રયાણ કર્યું. તેના (નવધણુના) ભાણેજ સંકેત આપતી વખતે (ગઢને તોડવાનો રસ્તો ખતાવતી વખતે) કરાર કરેલો કે ગઢ હાથમાં આવે ત્યારે નવધણુને અસ્ત્રો વગેરેથી નહિ પણ દ્રવ્યથી મારવો, આ કરાર રાણીઓએ વચ્ચે પડીને કરાવેલો હોવા છતાં નવધણુને (તેના) વિશાળ

રામચન્દ્રની આંખ કુટયાની વાત પ્રભાવક ચરિતમાં પણ મળે છે:—“અતિશય પીડા થઈને જમણી આંખ કુટી, પણ રામચન્દ્ર કર્મનું કારણ માની રાત્ર રહી ચાર મહિના તપમાં બેઠા રહ્યા ” (હિ. સૂરિ પ્રબંધ શ્લો. ૧૩૯)

પદ આ ૩૬ મા પ્રબંધની વાક્યરચના અસ્પષ્ટ અને અર્થની ગઠબઠ કરે એવાં પાઠાંતરવાળી છે. પહેલાં છપાયેલ પુસ્તકમાં નિજસૈન્યે: એ રીતે પાઠ હતો, જેનો અર્થ સિદ્ધરાજના સૈન્યથી અગીઆરવાર નવધણુ હાર્યો હતો એવો થાય પણ એ અર્થ આજળ પાછળના સંદર્ભ જોડે ખેસતો નથી. અને વધારે હસ્તપ્રતોમાં નિજસૈન્યે વાળો પાઠ મળે છે. વળી એ પાઠને પ્રભાવક ચરિત (મહેન્દ્ર સૂરિ પ્રબંધ શ્લોક ૪૩૦) નો ટેકા છે.

મકાનમાંથી બહાર ખેંચી કાઢી, દ્રવ્ય રાખવાનાં વાસણોથીજ મારીને મારી નાખ્યો. અને એને દ્રવ્યથીજ માર્યો છે એ પ્રમાણે તેની રાણીઓને શબ્દ સ્પષ્ટથી સમજાવી.

શોકમાં પડેલી તેની રાણીનાં નીચેનાં વચનો પ્રચલિત છે:—

(૨૩) જીએ સખિએ ! હવે તે રાણો નથી, અને તેનું કુટુંબ પણ નથી. તે અધું અને પ્રાણો પણ ખેંગાર સાથે અગ્નિમાં હોમીએ છીએ.

(૨૪) અધા રાણા વાણીઆ છે અને જેસલ મોટો શેક છે. અમારા ગઢ હેઠળ આ શું વેપાર માંડ્યો ?

(૨૫) હે મોટા ગિરનાર, તેં મનમાં શું અદેખાઇ રાખી છે ? કે ખેંગાર મરતાં એક શિખર પણ હેકું ન પાડ્યું ?

(૨૬) અરે જેસલ ! અમારા રહેઠાણને છોડીને અમે વારે ધડીયે ખરામ દેખાઇએ છીએ. કારણ કે નદી પેઠે નવધણ (નવધણ રાજ તથા નવાં વાદળાં) વગર નવો પ્રવાહ આવતો નથી.

(૨૭) વઢાઈ ગયા છતાં વઢવાણ લુલાવ્યું લુલાતું નથી. કારણ કે સોના જેવા પ્રાણ ભોગાવે ભોગવ્યા છે.

આ અને આવાં ખીન્ન ધણાં વાક્યો આ પ્રસંગને યોગ્ય મળી આવે તે અહીં સમજી લેવાં.૫૯

પરિશિષ્ટ

ખેંગાર (કે ખંગાર) અને તેની રાણી

સોરઠ ઉપર સિદ્ધરાજે કરેલી ચડાઈનો દ્વાશ્રયમાં તો ઉલ્લેખ જ નથી. તેમજ સુ-મં, સુ-કી-ક, વ-વિ, તથા વ-તે-પ્ર-માં પણ નથી. પણ પ્ર-ચિ. ઉપરાંત પ્રભાવક ચરિત, તીર્થ કલ્પ, કી-કૌ-, રેવંત ગિરિરાસુ, તથા સિદ્ધ-રાજના દોહદના લેખમાં કાંઈક સૂચન મળે છે. એટલે એ બનાવને ઐતિહાસિક માનવામાં વાંધો નથી. પણ પ્ર-ચિ. માં આપેલી ટુંકી વાતનો લોક કથામાં ભાટ ચારણો તથા તૂરીઓને હાથે ખૂબ વિસ્તાર થયો છે. હાલમાં પ્રચલિત રાણુકદેવી રાખેંગારની વાર્તા અતિ લોકપ્રિય છે. તૂરીઓ પાસેથી સાંભળેલો રાણુકદેવી રાખેંગારની વાર્તા તેમાં આવતા દુહા-સોરઠા સાથે રાસમાળામાં ઉતારી છે.

૫૯ મેરૂંગે છેલ્લા વાક્યમાં કહ્યું છે તેમ આવા ધણા દુહાઓ એ જમાનામાં પ્રચલિત હશે અને તેમાં જમાને જમાને વધારો પણ થયો હશે. પ્ર. ચિ. ની એક પ્રતમાં ત્રણ દુહા વધારે મળે છે. (જીએ મૂળ પૃ. ૧૦૪ ટિ.)

(જુઓ રાસમાળાનું શુ. ભાષાંતર ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૦૭ થી ૨૧૯) આ વાર્તાનાં કેટલાંક સૂક્ષ્મ ખીજો પ્ર-ચિં. ના ઉપરના-૩૪ મા પ્રબંધમાં મળે છે, પણ મેરૂતુંગનું તેમજ ખીજા જાન લેખકોનું લક્ષ્ય તો ગિરનાર ઉપર નેમિનાથનું મંદિર બંધાવાનો પ્રસંગ શી રીતે આવ્યો એ કહેવા ઉપર છે. સોરઠનો રાજા કાણુ હતો ? તેનું શું થયું ? એ બધી, એ લેખકોને મન, ગૌણ બાબતો છે. એટલે એ ગૌણ વિષયના વર્ણનમાં કવચિત્ ગોટાળો પણ થઈ જાય છે. પણ આપણે માટે તો રાણકદેવી રાખેગારની વાર્તાનો કેટલો અંશ પ્ર-ચિં. માં મળે છે અને એમાં ઐતિહાસિક તથ્ય કેટલું હોવાનો સંભવ છે એજ મુખ્ય વિચારણીય વસ્તુ છે.

૧ રાણકદેવી નામની, તેના જન્મની, તે કુંભારને ઘેર ઉછર્યાની સિદ્ધરાજ સાથે તેના સગપણની કે ખેંગાર તેને પરણી ગયાની કશી વાત પ્રબંધ ચિંતામણીમાં નથી. ભાટોના કહેવા પ્રમાણે કાલડીના દેવડાની પુત્રી રાણકદેવી હોવાની પણ પ્ર. ચિ. ને ખબર નથી. પણ (૧) સિદ્ધરાજે પહેલાં અનેક વખત નિષ્ફળ પ્રયાસો કર્યા (૨) પછી સોરઠના આબીર રાણાને હરાવ્યો, (૩) તથા માર્યો (૪); આ ક્રમમાં સોરઠના રાણાના ભાણજોએ તથા તેની રાણીએ કાંઈક સંકેત તેમજ કરાર કરેલો (૫) પણ સિદ્ધરાજે એ કરાર શબ્દચ્છળ કરીને ખરેખર પાલ્યો નહિ. (૬) છેવટ સોરઠના રાણાની રાણીએ શોકમાં પડીને કેટલાક માર્મિક સોરઠાઓ કલા. આટલી વાત પ્ર. ચિં. માં ટુંકામાં છે. સોરઠ લીધા પછી ત્યાંની વ્યવસ્થા માટે સિદ્ધરાજે સજ્જનને નીચ્ચો વગેરે ૩૬ મા પ્રબંધની વાત ને રાણકદેવી રાખેગારની વાત સાથે કશો સંબંધ નથી.

(૧) સિદ્ધરાજે એક કરતાં વધારે વખત સોરઠ લેવાનો પ્રયાસ કર્યો હશે એમ માનવામાં વાંધો નથી. પ્ર. ચિં. અને પ્રભાવક ચરિત (હેમચંદ્ર સુરિ પ્ર. શ્લો. ૪૩૭) બેધમાં એક સરખું કથન છે. અને મૂળરાજના વખતથી તે લગભગ છેવટ સુધી પાટણના રાજાઓ સોરઠના રાજાઓ સાથે લડયા કર્યા છે. પ્ર. ચિં. અગીઆર વખત કહે છે તે આંકડો સાચો માનવાની જરૂર નથી. પૃથ્વીરાજે શ્લેષ્ઠ રાજા (શાહજુદ્દીન) ને એકવીશ

× જૂનાગઢના રાજાઓ હાલમાં યાદવ કહેવાય છે. ભાટો તેઓને યાદવ જ કહે છે. પણ પ્ર-ચિં. તથા દ્વયાશ્રય તેને આબીર કહે છે. છેક મહાભારતના કાળથી યાદવોને ગાળ દેવી હોમ ત્યારે આબીર-ગોવાળ કહે છે. આ વિષે વધારે વિવેચન માટે જુઓ 'યાદવોનું કુળ' નામે મારો નડિઆદની સાહિત્ય પરિષદમાં આપેલો નિબંધ

વાર હરાવેલો એમ પ્ર. ચિં. કહે છે, ખરી વાત એક વખત હરાવ્યો હતો એમ છે.

(૨) સોરઠના રાણાનું નામ શું હતું ? પ્ર. ચિં. માં નવધણુ લખ્યું છે, પણ તે નવધણુની રાણીના મોઢામાં મુકેલાં વચનોમાં ખંગાર અને નવધણુ ભેય નામ મળે છે. ભાટોની દંતકથા આ ગોટાળાનો ખુલાસો નવધણુ અને ખંગારને પિતા પુત્ર માનીને તથા સિદ્ધરાજે નવધણુને પહેલાં હરાવ્યો, પછી એનું વેર લેવા ખંગારે પાટણુનો પૂર્વ ભણીનો દરવાગ્ને તોડી પાડ્યો; પછી સિદ્ધરાજ સાથે જેનું લગ્ન નક્કી થયેલું તે રાણુકનું ખંગારે હરણુ કર્યું, પરિણામે સિદ્ધરાજે સોરઠ ઉપર ચડાઇ કરી અને ખંગારના ભાણેજ દેશજી વીશજીની મદદથી ખંગારને મારી નાખ્યો અને રાણુકદેવી વઢવાણુ આગળ સતી થઇ: એ રીતે વાર્તા ગોઠવીને કરે છે (જુઓ રાસમાળા ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૨૦૦ થી ૨૦૫) રાસમાળાના કર્તા તથા તેને અનુસરીને શ્રી. ક. મા. મુનશી ગુજરાતના નાથમાં એ ક્રમમાં પ્રસંગો વર્ણવે છે.

પણ પ્ર. ચિં. માંથી નવધણુ અને ખંગાર ભેય સાથે યુદ્ધ થયાનો અર્થ કોઇ રીતે નીકળતો નથી. ખીજું પ્ર. ચિં. થી પ્રાચીનતર કીર્તિકૌમુદી (સ. ૨ શ્લો-૨૫) રેવંતગિરિ રાસુ (કડવું. ૧ શ્લો. ૮) અને પ્ર. ચિં.ના સમકાલિન પ્રભાવક ચરિતમાંથી પણ સોરઠના રાજાને સિદ્ધરાજે બે વખત હરાવ્યાનો અર્થ નીકળતો નથી અને સોરઠના રાજાનું નામ એ ગ્રંથોમાં ખંગાર આપ્યું છે. ત્યારે સાચું શું ? વધારે પુરાવાઓ સિદ્ધરાજથી હારનાર રાજાનું ખંગાર નામ હોવાનું કહે છે. પણ પ્રભાવક ચરિતમાં એક સ્થળે ખંગારને સિદ્ધરાજે માર્યો (હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૪૬૩) એમ કહેલું છે અને ખીજે સ્થળે સિદ્ધરાજને કનેડનાર તથા કુમારપાલ રાજાના વખત સુધી જીવતા સોરઠના રાજાનું નામ નવધણુ લખેલું છે (એજન શ્લો. ૪૩૦) પ્ર. ચિં. ના દૂહામાં તથા પ્ર. ચ. માં આ રીતે નવધણુ અને ખંગાર ભેય નામો મળે છે તેનો એક ખુલાસો એ થાય કે સોરઠના એ ચૂડાસમા રાજાઓ બધા નવધણુ કહેવાતા હોય, અથવા ભાટો કહે છે તેમ ખંગારના પિતા તથા પુત્રનું નામ નવધણુ હોય. (જુઓ ભાટોના ચોપડાઓ ઉપરથી તારિખ. ઇ. સોરઠમાં તથા તે ઉપરથી કાઠીઆવાડ ગેઝીટીઅરમાં ઉતારેલી ચૂડાસમાઓની વંશાવળી પૃ. ૪૯૩-૪૯૪).

સિદ્ધરાજ જ્યસિંહના ઐતહાસિક વૃત્તાન્તના છેલ્લા લેખક શ્રી. ગૌ. હી. ઝોઝા પણ રાસમાળાને અનુસરી નવધણુ અને ખંગાર ભેય સાથે યુદ્ધ થયાનું માને છે. પણ ભાટોની દંતકથાને એટલું બધું વજન આપવા જેવું

કારણ હું જોતો નથી. એટલે સિદ્ધરાજે એક કરતાં વધારે વાર નિષ્ફળ પ્રયત્નો કર્યા પછી સોરઠના રાજા ખેંગારને હરાવ્યો અને દોહદના લેખમાં કહ્યા પ્રમાણે કેદ કર્યો, એમ માનું છું. માળવાના રાજાને કેદ કરીને પાટણ લઈ જવામાં આવ્યો હતો તેમ સોરઠના રાજાને પણ કદાચ લઈ જવામાં આવ્યો હોય એવો સંભવ છે. રાણકદેવીના કહેવાતા દ્વાઓમાં પાટણના ઉલ્લેખો આવે છે તેનો ખુલાસો એ રીતે થઈ શકે છે. પાછળથી-કદાચ સિદ્ધરાજે છોડ્યા પછી ગમે તે કારણથી વઢવાણ આગળ સોરઠનો રાજા મરી ગયો હોય અને તેની રાણી ત્યાં સતી થઈ હોય એમ સંભવે. પ્ર. ચિ. ના ટુંકા પ્રબંધમાંથી આટલું ઐતિહાસિક તથ્ય નીકળે એમ મને લાગે છે. દેશળ વીશળની લાંબી કથા તો કથા જ હશે પણ પ્ર. ચિ. માં કહેલું તેનું સંક્ષિપ્ત ખીજ જોતાં કાંઈક કપટ થયું હોય એવો સંભવ છે. સોરઠના રાજાને તેના શહેર આગળ જ માર્યો એ પ્ર. ચિ. નું તથા ભાટો અને તૂરીઓની દંતકથાનું કથન તો સિદ્ધરાજના દોહદનાઃ લેખથી વિરૂદ્ધ હોવાથી ખોટું જ માનવું પડશે. (આ વિષયની વિશેષ ચર્ચા માટે જુઓ શારદા ૧૯૩૧ જાનેવારી પૃ. ૯૫૩ 'રાણક એકે નહોં ખે ?' ઉપર મારી ચર્ચા.)

પરિશિષ્ટ સમાપ્ત.

૩૬ પછી મહં. જન્મના ૬૦ વંશના સન્નન દંડાધિપતિને ૬૧ ચોથા જાણીને સોરઠનો કારભાર શ્રી સિદ્ધરાજે સોંપ્યો. તેણે મહારાજાને જણાવ્યા શિવાય ત્રણ વર્ષની આવક વાપરીને શ્રી ગિરનાર પર્વત ઉપર, શ્રી નેમીના-

* દોહદનો વિ. સં. ૧૧૯૬નો લેખ ૨૫૪ કહે છે કે:—

શ્રી જયસિંહદેવોસ્તિ મૂષો ગૂર્જરમંહલે ।

યેન કારાગ્રહે ક્ષિપ્તૌ સુરષ્ટ્રમાલવેશ્વરૌ ॥

અર્થ:—ગૂર્જરમંડળના રાજા શ્રી. જયસિંહદેવે સોરઠના તથા માળવાના રાજાને કેદખાનામાં નાખ્યા.

(ઈન્ડીઅન એન્ટીકવેરી ટ્રાં. ૧૦. પૃ. ૧૫૯)

૬૦ વનરાજનો મહામાત્ય જમ્બ કે જમ્બ હોવાનું પ્ર-ચિં-માં જ વનરાજ પ્રબંધમાં આવી ગયું છે. આ સન્નન તેનો વંશજ હોવાની દંતકથા પ્ર-ચિં-ના વખતમાં પ્રચલિત હશે.

૬૧ દંડાધિપ કે દંડપતિનો અર્થ કેટલાકે ફોલ્કાર જેવો કર્યો છે, ટોનીએ Police Magistrate અર્થ કર્યો છે. રા. દી. એ ખંડણી ઉધરાવનાર અર્થ કર્યો છે. ખરી રીતે ચક્રવર્તી સરકાર તરફના અધિકારી 'રેસીડેન્ટ' જેવો અર્થ લાગે છે. આ અધિકારીઓ ઘણા સત્તાવાળા થઈ જતા એમ આ પ્રબંધથી તથા ખીજ વિમલ પ્રબંધ બગેરેમાંના દાખલાઓથી લાગે છે.

યનું લાકડાનું મંદિર કાઢી નાખી તેની જગ્યાએ નવું પથ્થરનું મંદિર કરાવ્યું. એથે વર્ષે ચાર સામન્તોને મોકલીને સભાને દંડાધિપતિને પાટણમાં તેડાવ્યા અને તેની પાસે રાજાએ ત્રણ વર્ષની આવકની માગણી કરી. ત્યારે તેણે તે (સોરઠ) દેશના વેપારીઓ પાસેથી તેટલું દ્રવ્ય લઈ રાજા આગળ મુક્યું અને “એ દ્રવ્ય અથવા ગિરનારના મંદિરના જીર્ણોદ્ધારનું પુણ્ય ખેમાંથી જે ઠીક પડે તે એક આપ લીઓ ” એમ રાજાને કહ્યું.

આ વચનથી તેની શુદ્ધિ કુશળતા જોઈને ખુશી થયેલા શ્રી સિદ્ધરાજે તીર્થોદ્ધારનું પુણ્યજી સ્વીકારી લીધું. અને તેણે (સભાને) તે દેશનો અધિકાર ફરી પ્રાપ્ત કરીને બાર બાર યોજનનાં શત્રુંજય તથા ગિરનાર ખેય તીર્થોને કપડાંની ધળાઓ આપી. આ રૈવતકોદ્ધાર પ્રબંધ પૂરો થયો. ૬૨

૩૭ પછી સોમેશ્વરની યાત્રામાંથી ફરી ૬૩ પાછા ફરતાં શ્રી સિદ્ધરાજે

૬૨ આ રૈવતકોદ્ધાર પ્રબંધ પ્રભાવક ચરિત (હે-સૂ. પ્રબંધ શ્લો. ૩૨૭ થી ૩૩૭)માં તથા જિ. ગ. ના કુમારપાલ પ્રબંધમાં મળે છે. પણ કુ. પ્રબંધમાં કર્ણના જીવતા સમજને જીર્ણોદ્ધાર કર્યો અને સભાને પુત્ર પરશુરામે પ્ર-ચિં.માં સભાને આપ્યો છે તે જવાબ સિદ્ધરાજને આપ્યો. એવું વર્ણન છે (પૃ. ૫). પ્ર-ચ-માં પ્ર-ચિં-ને મળતું જ વર્ણન છે પણ જ્યસિંહ સોમનાથની યાત્રાએ જતાં ગિરનાર ગયા, ત્યારે સભાને પાસે ત્રણ વર્ષની આવકનો ખુલાસો પુછ્યો અને તેણે ઉપર પ્રમાણે જવાબ આપ્યો એવું વર્ણન છે. પ્ર-ચ-માં વળી નવ વર્ષ પહેલાં સભાને અધિકારી નીમિલા અને તેણે ૨૭ લાખ દ્રમ્મ ખર્ચા હતા એટલું ઉમેર્યું છે. દ્વાયાશ્ર-યમાં આ પ્રસંગનું વર્ણન જ નથી પણ રૈવતગિરિ રાસુમાં દંડાધિપ સભાને ૨૧૮૫ માં જીર્ણોદ્ધાર કર્યો એમ સાલ પણ આપી છે. (દિક્કારસયસહીટ પંચાસીય વચ્છરિ કડવું. ૧ શ્લો. ૯.)

૬૩ મૂળમાં મૂય: શબ્દ છે. મૂય: એટલે ફરીવાર પણ એ શબ્દની મતલબ શું ? સિદ્ધરાજે એક વખત સોમેશ્વરની યાત્રા કરી હતી. કદાચ પોતાની મા સાથે અને આ ખીજ વાર ફરી એમ સમજવું ? વળી માળવાનો રાજા સિદ્ધરાજ ઉપર ચડી આવ્યો હતો તે પહેલી યાત્રા વખતે કે આ ખીજ યાત્રા વખતે ? સિદ્ધરાજે પુત્રની ઈચ્છાથી સોમેશ્વરની યાત્રા કરી હતી એમ દ્વાયાશ્રયમાં કહ્યું છે. (સ-૨૫) કુમારપાલના સમયના ચિતોડના એક લેખમાં પણ પુત્રેચ્છાથી પગે ચાલીને જત્રા કર્યાનું વર્ણન છે. (જ્યુઓ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખં. ૧ પૃ. ૨૧૮ ટિ. ૩) પ્રભાવક ચરિત (હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૩૧૦ અને આગળ)માં જ્યસિંહ સૂરિના (સ-૩), જિનમંડળ ગણિના (પૃ. ૨૨) તથા ચારિત્ર સુંદરગણિના કુમારપાલના પ્રબંધોમાં આ યાત્રાની વાત છે. પ્ર-ચ-માં સિદ્ધરાજ સાથે હેમચંદ્ર હતા અને તેમણે યત્ર તત્ર સમયે વગેરે શ્લોક બોલીને નમસ્કાર કર્યા વગેરે વર્ણન છે. (શ્લો. ૩૪૫ થી ૩૪૮) પ્ર-ચિં-માં કુમારપાલ સાથે હેમચંદ્ર સોમેશ્વરની યાત્રાએ ગયા ત્યારે ઉપરો શ્લોક તેણે કહ્યો એમ વર્ણન છે. સિદ્ધરાજ સાથે હેમચંદ્ર હોવાનું તો જ્યસિંહ સૂરિ વગેરેએ પણ કહ્યું છે.

ગિરનારની તળેટીમાં રહેવાનું રાખીને ત્યારેજ તે (સજ્જને કરાવેલું તેમીના-થનું) મંદિર જોવાની ઇચ્છા કરી, પણ અદેખાઇ અને ગર્વથી ભરેલા બ્રાહ્મણોએ “ આ (ગિરનાર) પર્વત જલાધારી સાથે શિવલિંગના આકારનો છે, માટે એને પગ અડાડવો યોગ્ય નથી. ” વગેરે બનાવટી વચનો કહીને સિદ્ધરાજને રોક્યા. એટલે તેણે ગિરનાર ઉપર પૂજા મોકલીને જાતે શત્રુજ્ય મહાતીર્થ પાસે લશ્કરનો પડાવ નાખ્યો. ત્યાં પહેલાં કહેલા, પોતાની જાત દેખાડી આપનારા, નિર્દયો (બ્રાહ્મણો) એ હાથમાં તરવાર લઇને આડા કરી રાખને રોક્યો. એટલે સિદ્ધરાજે રાત પડતાં કાપડીનો વેષ પહેરી એ પાસ ગંગાજળ ભરેલાં વાસણોવાળી કાવડ ખલા ઉપર મુકી તેઓની વચ્ચે થઇને, ઝોળખાયા વગર જ, પર્વત ઉપર ચડી, ગંગાજળથી શ્રી યુગાદિ દેવને નહવરાવી, પર્વતની નજીક આવેલાં બાર ગામો શ્રી દેવની પૂજા માટે આપ્યાં. તીર્થના દર્શનથી આંખો જાણે ઉધડી ન ગઇ હોય, અમૃતથી જાણે નહાયા ન હોય એવો તેણે અનુભવ કર્યો. “ આ પર્વતમાં વિંધ્યાચળ જેવી સદ્ધકી (એક જાતનું ખડ) વાળી નદીઓ છે માટે આને જ હું વિંધ્યાચળ કરીશ ” એવો વિચાર જેની પ્રતિજ્ઞા નિષ્કળ નથી જતી એવા રાજાને આવ્યો. પણ કાથીઓનાં ટોળાં પૂરાં પાડવાનો વિચાર આવતાં, મન ભાંગી પડ્યું, અને તીર્થનો નાશ કરે એવો વિચાર કરવા માટે પોતાને પાપી ગણીને શ્રી દેવના ચરણ પાસે રાજલોકના દેખતાં સિદ્ધરાજે ‘ મને ધિક્કાર છે ! ’ એ રીતે પોતાની નિન્દા કરી અને આનંદ સાથે પર્વત ઉપરથી ઉતરી ગયા. ૬૪

૩૮. હવે શ્રીદેવસૂરિનું ચરિત્ર કહીએ છીએ. એ વખતમાં કુમુદચંદ્ર નામના દિગંબર તે તે દેશમાં ૮૪ પ્રકારના વાદોથી વાદીઓને જીતીને પછી ગુર્જર દેશને જીતવા માટે કર્ણાટકથી કર્ણાવતીમાં આવ્યા. ત્યાં ભદ્રારક શ્રીદેવસૂરિ ચાતુર્માસ ગાળવા રહ્યા હતા. અને શ્રી ચરિત્રનેમિ મંદિરમાં ધર્મશાસ્ત્રના વ્યાખ્યાન પ્રસંગે એમના વચનોની અપૂર્વ ખુબી જોઇને શ્રી કુમુદચંદ્રના પંડિતોએ એ વાત તેને કરી એટલે તેણે તેના અપાશરા- (ઉપાશ્રય) માં ૬૫ ખડ સાથે પાણી નંખાવ્યું. પણ ખંડનમાં તથા તર્ક

૬૪ સિદ્ધરાજે શત્રુજ્યના યુગાદિ દેવને પૂજાને બારગમ તેની પૂજા માટે આપ્યાં હતાં એમ પ્ર. ચ. (હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૩૨૪, ૩૨૫) માં જ્યસિંહસૂરિના ગ્રંથ (સ. ૩ શ્લો. ૨૭) માં તથા જિનમંડન ગણિના ગ્રંથ (પૃ. ૫) માં પણ લખ્યું છે.

૬૫ ખડ સાથે પાણી નાખવું એ વાદવિવાદ માટે આહવાન કરવાની રીત હોય એમ લાગે છે. આગળ પણ પ્ર. ચિ. માં એ પ્રયોગ આવે છે.

વગેરે પ્રમાણોમાં જાતે પ્રવીણ પંડિત હોવા છતાં તે મહર્ષિ (દેવસૂરિ)એ, જાણે એ વાત સાંભળીજ ન હોય એમ તેની દરકાર ન કરી એટલે શ્રી દેવાચાર્યની જ્ઞેન જે સાષ્ટી હતી તેને પોતાનાં માણસો મારફત પાણી ભરાવી, તથા નાચ વગેરે અનેક કષ્ટો આપી હેરાન કરી. એટલે તે નોકરોને ખસેડી, એ અતિ અપમાન માટે (નોકરોને દેવસૂરિએ ખસેડયા એ માટે) વઢવા મંડેલા કુમુદચન્દ્રને રોકાને શ્રી દેવાચાર્યે કહ્યું કે “વાદવિદ્યાના વિનોદ માટે તમારે પાટણ જાવું. ત્યાં રાજસભામાં તમારી સાથે હું વાદવિવાદ કરીશ.” આ સાંભળીને પોતાને કૃતકૃત્ય માનતા તે દિગંબર મુનિ શ્રી પાટણના પાદ-રમાં ગયા. ત્યારે શ્રીસિદ્ધરાજે પોતાની માતાના પિતાના ગુરૂ ગણીને તેનું સામૈયું કરી સત્કાર કર્યો, તથા ઉતારો આપ્યો. પછી શ્રીસિદ્ધરાજે એની સામે વાદ કરી શકે એવી કુશળતા કાનામાં છે એ શ્રીહેમાચાર્યને પૂછ્યું. ત્યારે એમણે “આર^{૬૬} વિદ્યામાં પરમ પ્રવીણતા ધરાવતા કર્ણાવતીમાં રહેલા દેવાચાર્ય જ્ઞેનમુનિએ૩૫ હાથીઓના ટોળાના નાયક જેવા, રાજ-સભાને શોભાવનાર, વાદવિદ્યા જાણનાર તથા વાદીઓ૩૫ હાથીઓના સિંહ જેવા છે,” એમ કહ્યું. એટલે તેમને તેડાવવા માટે રાજાએ વિનંતિપત્ર મોકલ્યું અને એ સાથે જ (પાટણના) શ્રી સંઘનું લખાણ પણ ગયું, એટલે શ્રીદેવસૂરિ પાટણ આવ્યા. અને રાજાના આગ્રહથી એમણે વાદદેવતાની આરાધના કરી. અને તે દેવતાના “વાદીઓ માટે વેતાલ જેવા ભયંકર શ્રીશાન્તિસૂરિએ રચેલ ૬૭ ઉત્તરાધ્યયન બૃહદ્વૃત્તિમાં દિગંબરો સાથેના વાદ-સ્થળે ૮૪ વિકલ્પોનો જે ઉપન્યાસ છે તેનો તમે વિસ્તાર કરશો એટલે દિગંબરના મોઢાને તાળું દેવાઈ જશે.” એવા આદેશ પછી કુમુદચન્દ્ર કયા શાસ્ત્રમાં ખાસ કુશળ છે એ જાણવા માટે ગુપ્તવૃત્તિથી પંડિતોને મોકલ્યા હતા. તેમને તેણે કહ્યું કે :—

(૨૮) હે ભૂદેવ,^{૬૮} તમે કહો શું કંઈ? કહો તો એકદમ લંકા

૬૬ અહીં ચાર વિદ્યાઓ એટલે ત્રણી, આન્વીક્ષિકી, દંડ નીતિ અને વાર્તા એ અર્થ શાસ્ત્રોક્ત ચાર વિદ્યા હોવાનો સંભવ છે.

૬૭ શ્રી શાન્તિસૂરિના ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર બૃહદ્ વૃત્તિ નામના ગ્રંથમાં આ દિગંબર સામેનો ઉપન્યાસ મળે છે.

૬૮ આ શ્લોક અને તેના પ્રસંગની વાક્યરચના જરા અસ્પષ્ટ છે. ટોનીએ શ્લોકના પહેલા શબ્દ દેવનો અર્થ ‘રાજા’ કરીને આ શ્લોક રાજાને કહેવાયો ગણ્યો છે, જ્યારે રા. દી. શાસ્ત્રાએ “પંડિતોને મોકલ્યા” એની સાથે સંબંધ જોડીને દેવ એટલે ‘ભૂદેવ’-પંડિત એવો અર્થ કર્યો છે.

અહીંજ લઈ આવું, કહો તો જમ્બુદ્વીપને અહીંથી ઉપાડી જઈ; અથવા સમુદ્રને શોધી લઈ, અથવા સહેલાઈથી કૈલાસપર્વતનાં શિખરોના મોટા મોટા પથરાઓ ઉખેડી, એને સમુદ્રમાં નાખી એના ક્ષોભથી જેનાં પાણીમાં ભરતી આવી છે એવા સમુદ્રને પાળ બાંધી દઉં.

આ જવાબ સાંભળીને એ સિદ્ધાન્તમાં ઓછા કુશળ છે એમ માનીને શ્રીદેવાચાર્ય અને હેમચંદ્ર ખુશી થયા.^{૬૯}

પછી દેવસૂરિના રત્નપ્રભ નામના મુખ્ય શિષ્ય રાત પડતાં ગુપ્ત વેષમાં કુમુદચંદ્રના તંબુમાં ગયા, અને તેણે “તમે કોણ છો?” એમ પૂછ્યું એટલે “હું દેવ છું” એમ જવાબ આપ્યો. “દેવ કોણ?” “હું;” “હું કોણ?” “તમે;” “તમે કોણ?” “કુતરો;” “કુતરો કોણ?” “તમે;” આ રીતે કોણ, હું, તમે એ શબ્દોને એ (દિગંબર અને રત્નપ્રભ) એના સવાલજવાબરૂપ કરતા ચગડાળમાં ચડાવી પોતાને દેવરૂપ અને દિગંબરને કુતરારૂપ ઠરાવી જેમ આબ્યા હતા તેમ ગયા. આ રીતે તેણે ચક્રદોષ ઉત્પન્ન કરવાથી, ખેદરૂપ ચંડાળનો પોતાને સ્પર્શ થતાં નીચેનું કાવ્ય કુમુદચંદ્રે:—

(૨૯) અરે શ્વેતાંબરો, મોટા આડંબરવાળાં વચનો બોલીબોલીને ભોળાં માણસોને સંસારરૂપી અતિ વિકટ અને ઉંડા ખાડામાં કેમ નાખો છો? પણ તમને જે તત્ત્વ શું છે એ જાણવાની લગીરે ધ્રુજા હોય તો ખરેખર કુમુદચંદ્રના ચરણયુગલનું રાતદિવસ ધ્યાન કરો.

તે (શ્વેતાંબરો)ને યોગ્ય બનાવીને કોષ સાથે શ્રી દેવસૂરિને મોકલ્યું.

પછી શ્રી દેવસૂરિના ચરણના સેવક (શિષ્ય) અને યુદ્ધિવૈભવમાં ચાણાકચને હઠાવી દીએ એવા પંડિત માણિક્યે:

(૩૦) અરે કોણ સિંહની ડોક ઉપરની કેશવાળીને પગ અડાડે છે? અથવા કોણ તીખી ધારવાળી ભાલાની અણીથી પોતાની આંખ ખંજવાળવા ધ્રુજે છે? અથવા કોણ મોટા સર્પરાજના માથા ઉપરનો મણિ લઈ પોતાની શોભા વધારવા તૈયાર થાય છે? અથવા (એના જેવુંજ) પૂજ્ય શ્વેતાંબર શાસનની આ નિન્દાનું કામ કોણ કરે છે?

૬૯ અહીં એક હસ્તપ્રતમાં નીચેની મતલબનો ઉમેરો છે (જુઓ મૂળ પૃ. ૧૦૭ ટિ.) વાહુડનામના એક જૈન ગૃહસ્થે શ્રી દેવસૂરિને કહ્યું કે “દિગંબરે ગાગિલ વગેરે રાજ્યના મત્રી મંડળના પુરૂષોને ચૈસા આપીને પોતાના પક્ષમાં લીધા છે. જે તમે આજ્ઞા આપો તો હું પણ એમ કરું” ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે—“જે વિદ્વાના પ્રસાદથી જ્ય નહિ મળે તો આ ખટપટથી શું થવાનું?”

અને રત્નાકર પંડિતે:—

(૩૧) નગ્નેા (દિગંબરો) સ્ત્રીઓની મુક્તિની ના પાડે છે, એ વાત તો ઉઘાડી છે. પછી નકામી કર્કશ તર્કની રમત શા માટે કરવી ? તમારી આ ધુમ્મચા અનર્થનું મૂળ છે. ૭૦

આ પ્રમાણેના એ શ્લોકો મશકરી સાથે કુમુદચન્દ્ર તરફ મોકલી આપ્યા. હવે શ્રી મયણ્દલ્લદેવીને કુમુદચન્દ્ર તરફ પક્ષપાત હતો તેથી તેઓ હમ્મેશાં પોતાની પાસે આવેલા સભ્યોને, કુમુદચન્દ્રનો જય થાય એ માટે આગ્રહ કર્યા કરે છે એમ સાંભળીને, શ્રીહેમચન્દ્રે તેઓ (દિગંબરો) પાસે કહેવરાવ્યું કે વાદ વખતે દિગંબરો સ્ત્રીઓએ કરેલું પુણ્ય નકામું જાય છે એમ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરશે અને શ્વેતાંબરો સ્ત્રીઓએ કરેલું પુણ્ય સફળ થાય છે એમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે. આ ઉપરથી વ્યવહારથી બહિર્મુખ એવા દિગંબર તરફનો પક્ષપાત રાણીએ છોડી દીધો. હવે પોતા-પોતાનો મત પહેલેથી લખી આપવા માટે કુમુદચન્દ્ર પાલખીમાં ખેસીને અને રત્નપ્રજ ચાલતા અક્ષપટલમાં ૭૧ ગયા. અને તેના અધિકારીઓ પાસે

(૩૨) કેવલપદને પામેલો આહાર નથી કરતો, વસ્ત્રોવાળાને નિર્વાણ નથી મળતું, સ્ત્રીઓને (કેવલ્યની) સિદ્ધિ નથી થતી એ કુમુદચન્દ્રનો મત છે.

એ રીતે કુમુદચન્દ્રે પોતાનો સિદ્ધાંત લખાવ્યો.

હવે શ્વેતાંબરોનો જવાબ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૩૩) કેવલપદને પામેલો પણ આહાર કરે, વસ્ત્રધારણુ કરનારનો પણ મોક્ષ થાય, અને સ્ત્રીનો પણ મોક્ષ થાય; એવો દેવસૂરિનો મત છે.

૭૦ રા. દી. શાસ્ત્રીએ બતાવ્યું છે તેમ આ શ્લોકમાંથી બીજો અર્થ એવો નીકળે છે કે-નાગાં માણસો સ્ત્રીઓને રોકે-પોતાની પાસેથી છુટી ન કરે-એનું કારણુ ઉઘાડું છે. આમાં દિગંબરોનો ઉઘાડો ઉપહાસ છે. અને અન્યકર્તાએ ‘ મશકરી સાથે ’ શબ્દોમાં સ્વમુખે એ કહ્યું જ છે.

૭૧ અક્ષપટલ-આ શબ્દ ન્હાના ઉત્ક્રીણું લેખોમાં તથા હર્ષ ચરિત જેવા અન્ધોમાં મળે છે. હર્ષ ચરિતનું અંગ્રેજ ભાષાંતર કરનાર કોવેલ અને થોમસે અક્ષ-પટલનો અર્થ લેખ—document કર્યો છે, પણ મોનીઅરવીલીઅમ્સે ‘ લેખોને રાખવાનું સ્થાન ’ depository of legal documents એવો અર્થ આપ્યો છે. રા. દી. શાસ્ત્રી ‘ અદાલતની કચેરી ’ અર્થ કરે છે. આપ્તેના કોષમાં પણ એ અર્થ છે. રાજ્યનાં દફતરો archive અક્ષપટલિક કહેવાતાં એમ બુલ્હર ઉત્ક્રીણું લેખો ઉપરથી કહે છે. ટુંકામાં રાજ્ય તરફનાં-લખાણો,-દા. ત. દાનપત્રો, ભ્યાં લખાય અને સચવાય તે અક્ષપટલ અને તેની વ્યવસ્થા કરનાર અક્ષપટલિક રાજ્યના મંત્રી

આ પ્રમાણે ભાષામાં (પક્ષ અને પ્રતિપક્ષના મતો) ઉત્તર લખાયા પછી વાદ માટે નક્કી થયેલા દિવસે અને સ્થળે શ્રી સિદ્ધરાજ તથા છ^{૭૩} દર્શનો જાણનારા સભ્યો સભામાં આવ્યા પછી જેની આગળ જ્ય ઉકો- (ડિઝિમ) વાગે છે, ઉપર સ્વેત છત્ર ધર્યું છે, પોતે પાલખીમાં બેઠા છે અને આગળ વાંસને છેડે પત્રો (જ્ય પત્રો)નો દાખડો લટકે છે, એવા ઠાકથી કુમુદ્યન્દ્રવાદી સિદ્ધરાજની સભામાં આવ્યા. અને રાત્રએ માનથી આપેલા સિંહાસન ઉપર બેઠા. ત્યારે શ્રીદેવસૂરિએ શ્રીહેમચન્દ્ર મુનિ સાથે સભાના એકજ સિંહાસનને શોભાવ્યું. પછી જાતે મોટી ઉમ્મરના એવા કુમુદ્યન્દ્રવાદીએ હમણાંજ જેણે શૈશવ અવસ્થા પુરી કરી છે એવા શ્રી હેમચન્દ્રને “ તમે છાશ પીધી ? ” (પીતં તક્કં) એમ પૂછ્યું ત્યારે શ્રી હેમચન્દ્રે (પીતં શબ્દનો અર્થ પીળું કરીને) “ ઘડપણથી જેની યુદ્ધિ ચંચળ થઈ ગઈ છે એવા એ ડાસા ! આવું ખોટું શું બોલો છો ! છાશ તો ઘોળી હોય છે, પીળી તો હળદર હોય. ” આ રીતે એનો તિરસ્કાર કર્યો. પછી કુમુદ્યન્દ્રે “ તમારા બેમાં કેણુ વાદી છે ? ” એમ પૂછતાં, શ્રી દેવસૂરિએ “ આ હેમચન્દ્ર તમારો પ્રતિવાદી છે ” એમ આ વાતનું નિરાકરણ થઈ જાય માટે જવાબ આપ્યો. એટલે કુમુદ્યન્દ્રે કહ્યું કે “ આ બાળક સાથે મારો વૃદ્ધનો વાદ કેમ ઘટે ? ” તેનું આ વચન સાંભળીને હેમચન્દ્રે કહ્યું કે “ હું જ મોટો છું અને તમે કેડ ઉપર દોરો અને કપડું-લંગોટી પણ નથી વીંટતા માટે બાળક છો. ” આ પ્રમાણેની તેઓની વિતંડાને રાત્રએ અટકાવી. એટલે નીચે પ્રમાણે પરસ્પર કરાર થયો કે—જે સ્વેતાંબરો હારે તો તેઓએ દિગંબરપણું સ્વીકારવું, અને દિગંબરો હારે તો તેઓએ દેશ છોડી દેવો. આ પ્રમાણે નિર્ણય થઈને કરાર થયા પછી સ્વદેશને કલંક લાગવાથી બહીતા, દેશનો મહિમા વધે એવો પ્રયત્ન કરતા અને પોતાના કહેવાનો અનુવાદ કરીને પ્રતિવાદી લાલ લાલ જાય એમ ન થવા દેવા માગતા શ્રીદેવાચાર્યે કુમુદ્યન્દ્રને કહ્યું કે

મંડળમાં એક ગણાતો. ગૌ. હી. ઓઝા અક્ષપટલાધીશ એટલે આવક અર્થનો હિસાબ રાખનાર, એમ કહે છે. (રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખં. ૧ પૃ. ૪૦૬ ટિ. ૩)

૩૩ છ દર્શનોનો અર્થ બ્રાહ્મણ ધર્મનાં છ આસ્તિક દર્શનો હોય તો (૧) ન્યાય (૨) વૈશેષિક (૩) સાંખ્ય (૪) યોગ (૫) પૂર્વ મીમાંસા (૬) અને ઉત્તરમીમાંસા એ પ્રમાણે છ ગણાય છે પણ જૈન સંપ્રદાયમાં હરિભદ્રના પડ્દર્શન સમુચ્ચમાં આપેલ (૧) બૌદ્ધ, (૨) ન્યાય (૩) સાંખ્ય (૪) જૈન (૫) વૈશેષિક (૬) અને જૈનમીચ (પૂર્વ મીમાંસા) હોવાનો વધારે સંભવ છે.

હેલાં તમે તમારો પક્ષ માંડો.” ત્યારે કુમુદચન્દ્રે રાજને આશીર્વાદનો નીચેનો શ્લોક કહ્યો :—

(૩૪) જે આકાશની મહત્તા આગળ સૂર્ય આગીઆના પ્રકાશ જેવો લાગે છે, ચંદ્ર કરોળીઆના ઘર ઉપર ઘોળો ડાઘ હોય એવો લાગે છે અને પર્વતો મસલાં જેવા જણાય છે, તે આકાશનું, આ પ્રમાણે નું વર્ણન કરતાં, હે રાજન્, તમારા યશનું રમરણ થયું, એટલે તો તે આકાશ ભમરા જેવું લાગવા માંડયું અને (એથી મોટી બીજી વસ્તુ ન દેખાવાથી) વાણી બંધ થઈ ગઈ.

આ શ્લોકમાં ‘વાણી બંધ થઈ ગઈ’ (વાચસ્તતો મુદ્રિતાઃ) એ અપશુકનના શબ્દો (હારવાથી વાણી બંધ થઈ જવાના ભાવિ સૂચક) પોતાને હાથે પોતાને બાંધી લેવા જેવા લાગવાથી સભ્યોને આનંદ થયો. પછી દેવાચાર્યે રાજને નીચેનો આશીર્વાદ આપ્યો :—

(૩૫) જે જિનશાસન સ્ત્રીઓને નિર્વાણનું પદ આપી શકે છે, જે શ્વેતાંબરની વધતી જતી કીર્તિથી મનોહર લાગે છે, જેમાં નય માર્ગના સમ લંગી વિસ્તારની ખુબી ભરેલી છે અને જેમાં સામા પક્ષના ગર્વને જીતી લેનારા કેવળ જ્ઞાનીને પણ આહાર કરવાનું કહ્યું છે; તે જિન-શાસન અને હે ચૌલુક્ય રાજ, (રાજ્ય પક્ષનો બીજો અર્થ)—જે રાજ્યમાં શત્રુઓને સુખનું ઠેકાણું નથી તથા શ્વેત વસ્ત્ર જેવી કીર્તિના ફેલાવાથી જે મનોહર લાગે છે અને જેમાં હમેશાં શત્રુઓના ગર્વને જીતી લે એવા બળવાન ઠેકાણું નથી ? (માણસો તો છે જ પણ હાથીઓયે છે.) તે રાજ્ય લાંબો વખત જીવે. ૭૪

પછી વાદી કુમુદચન્દ્રે કેવલ જ્ઞાનીનો આહાર, સ્ત્રીઓને નિર્વાણ, અને (જૈન સાધુઓએ) વસ્ત્રો ન પહેરવાં બોધ એ એ ત્રણ મુદ્દાઓ વાળો પોતાનો પક્ષ પારેવાં જેવી (ધીમી ધીમી) અને વચ્ચે તુટતી વાણીમાં શરૂ કર્યો, એ જોઈને સભ્યોએ ખહારથી વખાણ કર્યા તથા ઉત્સાહ આપ્યો પણ અંદરથી તેની હાંસી કરી. કુમુદચન્દ્રે થોડું સુધી પોતાનો પક્ષ માંડ્યા પછી હવે તમે ખોલો એમ દેવાચાર્યને કહ્યું. અને તેણે પ્રલયકાળના પ્રચંડ વાયુના બળથી ક્ષોભ પામેલા સમુદ્રના ઉછળતા તરંગો જેવી ગર્જના

૭૪ આ શ્લોકના શબ્દોના બે અર્થ કરીને તથા શબ્દોને તોડીને દ્વંબલા તરીકે ત્રીજી પંક્તિમાં કેવલિનો અને કે બલિનો એ રીતે તથા સદાદન્તિનો અને સદા અદન્તિ નો એ રીતે બે અર્થ કરેલા છે.

કરતી વાણીમાં બૃહદુતરાધ્યયન વૃત્તિના ચોરાશી વિકલ્પ જાળનો ઉપન્યાસ જ્યાં શરૂ કર્યો, ત્યાં તે સૂર્યનો પ્રકાશ ફેલાવા માંડતાં જેમ પોયણી કર-માઈ જાય તેમ કરમાઈ ગયેલા અને સંભ્રમથી જેનું ચિત્ત ભમી ગયું છે એવા કુમુદચન્દ્રે તેનાં વચનોનો અર્થ ન પકડી શકવાથી ફરી વાર એજ વસ્તુ કહેવા માટે માગણી કરી. સિદ્ધરાજના સભ્યોએ (એ માગણી કષ્ટુલ કરવાની) જે કે ના પાડી છતાં અસંખ્ય વિષયો ની લહરીઓથી તેને પ્રમાણુ સમુદ્રમાં કુબાડી દેવા માટે શ્રી દેવાચાર્યે આરંભ કર્યો પણ બોલતાં બોલતાં સોળમે દિવસે દેવાચાર્યનું ગળું એકા-એક ઈંધાઈ ગયું. ત્યારે કુરુક્ષેત્ર દેવીની કૃપાથી જેને અપૂર્વ વરદાન મળેલ છે એવા શ્રી યશોભદ્ર સૂરિ વગેરે માંત્રિકોએ શ્રી દિગંબરના કામણુથી શ્રી દેવસૂરિના ગળામાં એટલે વાળનો દડો એક ક્ષણમાં ગળામાંથી પાડી નાખ્યો. આ વિચિત્ર વસ્તુ જોઈને ચતુર માણસોએ શ્રી યશોભદ્ર સૂરિનાં વખાણુ કરવા માંડ્યાં અને કુમુદચન્દ્રની નિંદા કરવા માંડી. પરિણામે યશોભદ્ર સૂરિ આનંદ પામ્યા અને કુમુદચન્દ્ર ખિન્ન થયા. પછી શ્રી દેવસૂરિના ઉપન્યાસમાં કોટાકોટિ શબ્દ બોલાતાં, કુમુદચન્દ્રે એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પૂછી એટલે જેને આઠે વ્યાકરણો કંઠસ્થ છે એવા^{૭૫} કાકલ પંડિતે શાકટાયન વ્યાકરણમાં કહેલ ટાપટીપ સૂત્રથી સિદ્ધ થયેલા તરીકે કોટાકોટિ, કોટીકોટિ, અને કોટિકોટિ એ ત્રણ શબ્દોનો નિર્ણય કહ્યો. પછી શરૂઆતમાં ‘તેથી વાણી બંધ થઈ ગઈ’ એ રીતે પોતેજ કહેલું હોવાથી, પોતાના જ અપશુકનીયાળ શબ્દના પ્રભાવથી એ વખતે જેનું મોઢું બંધ થઈ ગયું છે એવા કુમુદચન્દ્રે પોતે જ “શ્રી દેવાચાર્યે મને જીત્યો છે” એમ કહ્યું અને શ્રી સિદ્ધરાજે હારેલાઓના ધોરણને અનુસરી તેને પાછલે આર-ણેથી બહાર કાઢ્યો. અને હારી જવાના ખેદની અસરથી વિસ્ફોટક રોગ થઈને તે મરણુ પામ્યો.

૩૯ પછી હર્ષથી જેનું મન પ્રકુલ થઈ ગયું છે એવા શ્રી સિદ્ધરાજે શ્રી દેવાચાર્યની મહત્તાને જાહેર રીતે માન આપવાની ઇચ્છા કરી અને

૭૫ કાકલ પંડિત જાતે કાચસ્થ હતો, અને આચાર્ય હેમચન્દ્રે પોતાના વ્યાકરણનો તેને અધ્યાપક નીમ્યો હતો. દરેક જ્ઞાન પંચમીએ એ પોતાના વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા લેવરાવતો; રાત્ર પરીક્ષામાં પાસ થનારને કંકણો આપતા; સિદ્ધહૈમ જે પૂરું ભણી રહે તેને રાત્ર તરફથી કુકૂલ, સ્વર્ણાલંકાર, પાદબી અને છત્ર મળતાં એમ પ્રભાવક ચરિતમાં કહ્યું છે. (હે-સૂ. પ્ર. પૃ. ૩૦૩)

જેના માથા ઉપર ચાર શ્વેત છત્રો ધરેલાં છે, અનેક સેવકો જેને ચામર કરે છે, આગળ જોડી શંખો ધુન્કાય છે, વળી ત્રાંસાં નગારાંના અવાજથી તથા ઉત્તમ પ્રકારની તૂરીઓના અવાજથી જેમાં આકાશનું પેટાળ તથા દિશાઓ ગાજી રહે છે એવી સ્વારી કાઢી અને રાજ પોતે શ્રી દેવસૂરિના હાથને ટેકો દઇને તેની સાથે ચાલ્યા. આ ઉત્સવમાં ચાહડ નામના ઉપાસકે ત્રણ લાખ રૂપીઆ ખરચીને માગણોના સમૂહને સંતોષ પમાડયો. એ વખતે “ વાદીઓના ચકવર્તીના પગ પૂજે ” વગેરે વગેરે સ્તુતિવાણું અત્યંત આનંદનો ઓઘ ફેલાવનાર મંગલ જ્યાં વારંવાર બોલાય છે ત્યાં ચાહડે પોતે જ કરાવેલા મંદિરમાં શ્રી મહાવીરને નમસ્કાર કરાવીને શ્રી દેવાચાર્યને અપાશરામાં પ્રવેશ કરાવ્યો. અને તેના પારિતોષિક તરીકે જે કે સૂરિની ઇચ્છા નહોતી તો પણ રાજ્યએ છાલા વગેરે આર ગામોનું તેમને દાન કર્યું. આ પ્રસંગ વિષે તેની પ્રશંસામાં નીચેનાં વચનો કહેવાય છે:—

(૩૬) વસ્ત્ર પ્રતિષ્ઠાના આચાર્ય શ્રી દેવસૂરિને નમસ્કાર છે. જૈન માર્ગમાં “ કેમ સુખી છો ? ” એવા પ્રશ્નો (અને તેના જવાબો) માં જાણે એની કૃપાનું ફલ દેખાય છે. ૭૬

એ પ્રમાણે પ્રદુમ્નાચાર્યે કહ્યું.

(૩૭) સૂર્યના જેવા પ્રખર પ્રકાશવાળા દેવસૂરિએ જો કુમુદચંદ્રને ન જાણ્યા હોત તો કોઇ પણ શ્વેતાંબર કેડ ઉપર કપડું કેમ રાખી શકત ? એ પ્રમાણે હેમાચાર્યે કહ્યું.

(૩૮) દિગંબરોએ કાર્તિ રૂપી કંથા મેળવીને પોતાની પ્રતિજ્ઞા (નમ્મ રહેવાની) ના ભંગનું પાપ વહોર્યું હતું. પણ એ કંથાને ફાડી નાખીને દેવસૂરિએ દિગંબરને પાછો નિર્ગન્ધ ૭૭ (નાગો) બનાવી દીધો છે.

એ પ્રમાણે શ્રી ઉદયપ્રભદેવે કહ્યું.

(૩૯) હજી સુધી લેખશાળા (લખવાનું ઘર અને દેવોનું સ્થાન)

---

૭૬ શ્લોક ૩૬ માના ખીજ પદનો અર્થ કાંઈક સંદિગ્ધ છે. રા. દી. શાસ્ત્રીએ તેા જેમ ઘણા શ્લોકોના અર્થ નથી આપ્યા તેમ આ ૩૬ થી ૪૧ ના પણ નથી આપ્યા. ટોનીએ દેવાચાર્યની તખીઅત માટે પ્રશ્નો પૂછતાં એનો હેખાવ (દર્શન) જ જાણે કે એની કૃપા કહી આપે છે એમ અર્થ કર્યો છે અને Corrigenda & Addendaમાં જેના વિચારો(દર્શન) તેની માનસિક સ્પષ્ટતા (Mental clearness) ને જાણે બતાવે છે એમ સુધાર્યો છે.

૭૭ આ નિર્ગન્ધ કે નિગ્ગન્ધ શબ્દ મૂળ તો મહાવીર પ્રજી માટે વપરાતો શબ્દ છે અહિં તિરસ્કારમાં વપરાયો છે.

ને ન છોડતા દેવોના ગુરૂ સાથે વાદ વિદ્વાવાળા આ દેવસૂરિની સમાનતા કેમ થાય ?

એમ શ્રી મુનિદેવાચાર્યે કહ્યું.

૪૦ જેની પ્રતિભાની ગરમીથી નગ્ને (દિગંબરે) કાર્તિયોગ રૂપી કપડાંને છોડી દીધું એટલે તેને, શરમથી જાણે, સરસ્વતીએ પણ છોડી દીધો તે દેવસૂરિ તમારા આનંદ માટે થાવ.

(૪૧) દિગંબરને જીતવાથી જેણે બધા કેવલ જ્ઞાનીઓ માટે અન્ન સત્રની તથા તેઓને ખાવાની છુટની સ્થાપના કરી, જેના યુક્તિવાળા જવાબોથી સ્ત્રીઓના મોક્ષ માટે પગથીઆં બંધાયાં અને જે શ્વેતાંબર માર્ગની પ્રતિષ્ઠાના ગુરૂ થયા તે શ્રી દેવસૂરિ પ્રભુ દેવોના ગુરૂથી પણ વધારે અમેય મહિમાવાળા છે.

આ છેલ્લા બે શ્લોકો શ્રી મેરૂતુંગ સૂરિના છે.

આ રીતે દેવસૂરિ પ્રબંધ પુરો થયો. ૭૮

૭૮ દિગંબર કુમુદચન્દ્ર સાથે શ્રી દેવસૂરિના વાદનો આ પ્રસંગ જૈનોમાં બહુ લોકપ્રિય હશે એમ ઘાણે છે. કદાચ ગુજરાતમાં દિગંબરો ન રહેવાનું એક મુખ્ય કારણ એ વાદ પણ હોય. પ્રભાવક ચરિતાંતર્ગત દેવસૂરિ પ્રબંધમાં આ પ્રબંધ ઘણાં જ પ્રમાણે છે. પણ આ બેય અંથો કરતાં ભૂનાકાળમાં યરાશ્વન્દ્રે આ પ્રસંગ ઉપર જ મુદ્રિત કુમુદચન્દ્ર નામનું નાટક લખ્યું છે. અને પ્રભાવક ચરિતમાં તથા પ્ર-ચિં. માં એ નાટકમાંથી કેટલાક શ્લોકો ઉતારવામાં આવ્યા છે. (જુઓ મૂળની ટિપ્પણીઓ) છતાં નાટકના વર્ણનમાં અને પ્ર-ચિં-ના વર્ણનમાં કેટલોક ફેર છે. દા. ત. પ્ર-ચિં-માં હેમચન્દ્ર દેવસૂરિ સાથે હતા એમ કહ્યું છે, નાટકમાં નથી કહ્યું. છેવટ જોયાહડનો ઉલ્લેખ પ્ર-ચિં-કરે છે તે થાહડ તથા દેવસૂરિના શિષ્ય પં. માલિક્ય એ બેય નામો મુ-કુ. નાટકમાં મળે છે. પણ સાધારણ રીતે પ્ર. ચિં. કરતાં પ્ર. ચ. નાટકને વધારે અનુસરે છે.

આ વાદ સં. ૧૧૮૧ માં થયો એમ પ્રભાવક ચરિત (શ્લો. ૧૬૩) માં કહ્યું છે, એ જોતાં પ્ર-ચિં. માં હેમચન્દ્ર એ વખતે ‘ કિચિદ્ વ્યતિકાન્તશૈશવ ’ હતા એમ જે કહ્યું છે તે બરાબર નથી ઘાણતું; કારણ કે પ્ર. ચ. પ્રમાણે હેમચન્દ્ર સં. ૧૧૪૫ માં જન્મ્યા હોઈને વાદ વખતે ૩૬ વર્ષના હતા. આ દેવસૂરિની જન્મદિની સાલો પ્ર-ચ-માં નીચે પ્રમાણે આપી છે. જન્મ સં. ૧૧૪૩, દીક્ષા ૧૧૫૨, સૂરિપદ ૧૧૭૪ અને મરણ સં. ૧૨૨૬ (જુઓ શ્લો. ૨૮૪, ૨૮૬) તપાગચ્છનીપટ્ટાવ-લીમાં પણ આ જ સાલો આપી છે, (જુઓ જૈન ગુજર કવિઓ ખીજો ભાગ પૃ. ૭૧૪)

૪૦ શ્રી પાટણુનો રહેવાસી અને જેનો વંશ ઉચ્ચિન્ન થઇ ગયો છે એવો આભડ નામનો વાણીઆનો દીકરો કંસારા (કાંસાની ધાતુનું કામ કરનાર) ની દુકાને વાસણુ ધસવાણું કામ કરી પાંચ વિષોપક^{૭૯} મેળવી પોતાનું રોજનું ગુજરાન કરતો હતો, પણ એય વખત શ્રી હેમસૂરિના ચરણુમાં પરિક્રમણુ કરવા જતો હતો. એ સ્વભાવે ચતુર હતો અને રત્ન પરીક્ષાને લગતા અગરત્ય મત, ઔદ્ધ મત^{૮૦} વગેરે ગ્રન્થો લખ્યો હતો તથા રત્ન પરીક્ષક ઝવેરીઓ પાસે રહીને પોતે પણ રત્નની પરીક્ષા કરવામાં કુશળ થઇ ગયો હતો. એક વખત આ વાણીઆએ શ્રી હેમચન્દ્ર પાસે પરિગ્રહના નિયમો^{૮૧} લેવાની ઇચ્છા કરી અને પોતાની પાસે ધન ન હોવાથી બહુ થોડું ધન પોતાની પાસે રાખવાનો નિયમ લેવા તૈયાર થયો ત્યાં સામુદ્રિક જાણુનાર શ્રી હેમાચાર્યે આગળ જતાં તેનું સહલાગ્ય ઉધરીને તેને વૈભવ મળવાનો છે એમ જાણીને તેની પાસે ત્રણુ લાખ દ્રમ્મના પરિગ્રહનો નિયમ લેવરાવ્યો. આવા નિયમ લેવરાવનાર શ્રી હેમાચાર્ય સાથે સંતુષ્ટ થઇને સંબંધ રાખતો તે એક વખત કોઇ ગામ જવા નીકળ્યો, ત્યાં રસ્તામાં એક અકરીઓના ટોળાંને જતું જોયું. આ ટોળાંમાંની એક અકરીની ડોકમાં એક પથરાનો કટકો આંધેલો હતો. પણ જાતે રત્ન પરીક્ષક હોવાથી એ પથરો રત્નની જાતનો છે એમ જોઇને તેના લોભથી તે અકરીને તેની કિંમત આપી તેણે ખરીદી લીધી. પછી મણિકાર (રત્નો ધરીને તેજસ્વી બનાવનાર) પાસે તેણે તે રત્નને ધસાવી સિદ્ધરાજનો મુકુટ બનાવવાના કાનમાં એક લાખ દ્રમ્મ લઇને રાજાને વેચી નાખ્યું. પછી આ મૂળ ધનથી તેણે વેપાર કરવા માંડ્યો, તેમાં એક વખત મજાકની ગુણો બહારથી આવેલી તેણે ખરીદ કરી અને પછી

આ દેવસૂરિ મુનિચન્દ્રના શિષ્ય હતા, તેમણે સં. ૧૨૦૪ માં ક્લોધીમાં ચૈત્ય બંધાવ્યું અને આસાસણુમાં નેમિનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી, તેમણે સ્થાદવાદ રત્નાકર નામનો પ્રમાણુ ગ્રંથ રચ્યો જેમાંથી ચતુર્વિંશતિ સૂરિ શાખા જન્મ પામી. એમ પટ્ટાવલીમાં કહેલું છે. (જુઓ જૈન ગુર્જર કવિઓ બીજો ભાગ. પૃ. ૭૧૪) આ દેવસૂરિએ આ વાદ ખેલ્યાં સંપાદ લક્ષના અણ્ણીરાજની સભામાં દ્વિગંબર ગુણુ ચન્દ્રને હારાવેલો એમ મુ. કુ. નાટકમાં કહ્યું છે.

૭૯ વિષોપક કે વીશોપક એ એક જાતના હલકા સીકાનું નામ છે.

૮૦ રત્ન પરીક્ષાને લગતા ગ્રન્થોનાં આ નામો છે. એમ. શીનેટિ ઔદ્ધભટ્ટ રત્ન પરીક્ષા, અગરતિમત અને અગરતીયમત રત્ન પરીક્ષા એ ગ્રંથો છપાયા છે.

૮૧ જૈનોમાં શુદ્ધસ્થે લેવાના જે નિયમો છે તેમાં આ પરિગ્રહ નિયમ પણ છે.

વેચવા ટાણે જોયું તો વહાણવટીઓએ ચાંચીઆઓની ખીકથી તે ગુણોમાં સંતાડી રાખેલ સોનાના લાટાટર જોયા, એટલે બધી ગુણોમાંથી તે લાટા કાઢી લીધા. આ પછી તે પાટણ શહેરનો મુખ્ય, સિદ્ધરાજનો માન્ય અને જિનશાસનનો પ્રભાવક શ્રાવક ગણાવા લાગ્યો. અને તેણે દર વર્ષે જેમ આવે તેમ જૈન મુનિઓને અન્ન, વસ્ત્ર વગેરે આપવા માંડ્યું તથા તેણે ગુપ્ત રીતે નવાં ધર્મસ્થાનો કરાવ્યાં અને સ્વદેશમાં જીર્ણ થઇ ગયેલાં ધર્મ સ્થાનો નો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, પણ તેમાં (પોતાની) પ્રશસ્તિ ન મુકારી.

(૪૨) વેલીથી વીંટાયેલાં ઝાડ પેઠે તથા માટીથી ઢંકાયેલાં બીજ પેઠે ગુપ્ત રીતે કરેલું પુણ્ય કાર્ય ઘણું લાગે સંકડો શાખામાં વૃદ્ધિ પામે છે.

આ પ્રમાણે સાહુ આભડ પ્રબંધ પુરો થયો. ૮૩

૪૧ એક વખત સંસાર સાગરને તરવાની મુશ્કેલીથી શ્રી સિદ્ધરાજે સર્વ દેશના સર્વ દર્શનોના માણસોને દેવતત્ત્વ, ધર્મતત્ત્વ અને પાત્રતત્ત્વ જાણવા માટે જીદું જીદું પૂછી જોયું તો દરેકે પોતાના મતની સ્તુતિ કરી અને પારકાના મતની નિન્દા કરી. આથી રાજનું મન શંકાને ચક્રોળે ચડ્યું અને તેણે હેમાચાર્યને યોલાવી પોતાની ગુંચ પૂછી. પણ હેમાચાર્યે યૌદ્ધ વિદ્યા ૮૪ સ્થાનોનાં રહસ્યનો વિચાર કરીને નીચેનો પૌરાણિક નિર્ણય કહેવા માંડયો—પૂર્વે એક વેપારીએ પહેલાં પરણેલી પોતાની સ્ત્રીને તજ દઇને બધું પોતાની રાખેલીને આપી દીધું. આથી પહેલાં પરણેલી સ્ત્રી હમેશાં પતિને વશ કરવાનું કામજી જાણકારોને પુછ્યા કરતી. એક વખત કોઈ ગૌડ (બંગાળ) દેશના માણસે “ તારા વરને તું દોરડાંથી બાંધીને દોરે એવો કરી દઉ ” એમ કહીને કાંઇક અચિન્ત્ય શક્તિવાળું ઔષધ લઇ આવીને ‘ આ ખાવામાં આપી દીજો ’ એમ કહીને ચાલ્યો ગયો. અમુક દિવસ પછી ક્ષયતિથિને દિવસે તે ખાઇએ

૮૨ મૂળમાં કમ્બિકા શબ્દ છે તેનો કોષમાં અમર્યા અર્થ કર્યો છે. પણ રા. દી. શાસ્ત્રીએ કાંબી-લાંબી લાકડીઓ-એવો અર્થ કર્યો છે.

૮૩ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં આભડ પ્રબંધ વધારે વિસ્તારવાળો છે. આ આભડ શ્રાવક છેક અજયપાટના વખત સુધી જીવતો હતો એમ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં કહ્યું છે.

૮૪ બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાં તો યૌદ્ધ વિદ્યા નીચે પ્રમાણે ગણાવી છે, (૧) પુરાણ (૨) ન્યાય, (૩) મીમાંસા, (૪) ધર્મશાસ્ત્ર, (૫ થી ૧૦) છ વેદાંગો અને (૧૧ થી ૧૪) ચાર વેદો. જૈનો વારંવાર યૌદ્ધ વિદ્યાસ્થાનોનો ઉલ્લેખ કરે છે તે આજ કે બીજા ? ઐશ્વરી અદ્વાર વિદ્યાસ્થાનો કહે છે. પુરાણોમાં ૧૪ અને તેમાં ચાર ઉપવેદો હોયેરીને ૧૮ એ રીતે બેચ ઉલ્લેખો મળે છે.

તે પ્રમાણે કર્યું, તો તેનો વર સાક્ષાત્ બળદ થઇ ગયો. હવે તે બાઇ આનું વાળણ શું કરવું એ તો બળ્ણતી નહોતી, એટલે બધા લોકોની નિન્દા સહન કરતી, પોતાનાં ખોટાં કામનો શોક કરતી, એક દિવસ બપોરને વખતે સૂર્યના પ્રખર તાપમાં તડકો વેડીને પણ લીલાં ખડવાળા જમીનમાં પોતાના બળદેશી પતિને ચરાવતી હતી અને એકાદ ઝાડનાં મૂળ પાસે ખેડી ખેડી થાક ખાતી તે રોતી હતી; ત્યાં આકાશમાં થતી વાતચીત તેણે સાંભળી. એ વખતે (આકાશમાં જતા) વિમાનમાં ખેડેલા શંકરને પાર્વતીએ આ બાઈના દુઃખનું કારણ પૂછ્યું; એટલે જે બન્યું હતું તે કહી બતાવી, તે ઝાડની છાયામાં જ તે બળદને પાછું પુરૂષપણું આપે એવું ઔષધ છે એમ પાર્વતીના આગ્રહથી કહી, શંકર અંતર્ધ્યાન થઇ ગયા. પછી તે બાઇએ તે ઝાડની છાયાને ફરતી લોટી દોરી કીધી અને તેની અંદર આવેલી વનસ્પતિ માત્રના અંકુરો કાપી કાપીને બળદના મોઢામાં આપવા માંડ્યા, આ રીતે તેને ન ઝોળખાયેલા પણ બળદના મોઢામાં પડેલા ઔષધોં કુસ્થી તે બળદ મનુષ્યરૂપ પામ્યો. જેમ તે ઔષધે તેનું સ્વરૂપ ન ઝોળખાયેલું હોવા છતાં ધારેલું કાર્ય સિદ્ધ કર્યું. તેમ કળિયુગમાં મોહથી પાત્રજ્ઞાન ઢંકાઇ ગયું છે માટે સર્વ દર્શનો (ધર્મો)નું ભક્તિથી કરેલું આરાધન અગણ્યતાં પણ મુક્તિ આપનાર થાય છે. એમ મારો નિર્ણય છે. આ પ્રમાણે હેમચન્દ્રે સર્વ દર્શનના સન્માન માટે મંત આપ્યો એટલે શ્રી સિદ્ધરાજે સર્વ ધર્મોની આરાધના કરવા માંડી.

આ પ્રમાણે સર્વદર્શન માન્યતા પ્રખંધ પુરો થયો. *

૪૨ વર્ષી એકવાર રાતને વખતે રાજા કર્ણમેરૂ મંદિરમાં નાટક જોતા હતા; ત્યાં કોઈ ચણા વેચનાર સાધારણ વાણીઓ રાજાનાં ખભા ઉપર હાથ મુકીને ૮૫ એકો. (૩ ઉ) ની આ રમતીઆળ જોણથી જેના મનમાં આશ્ચર્ય થયું છે એવા વેચનાર તેણે આપેલાં કપુર વાળાં પાનનાં ખીડાં પ્રસન્ન થઇને સ્વીકાર્યાં. રાજાનાં કમંચી છુટતી વખતે, સેવકો મારફત એ વાણીઆનું ધર વગેરે જાણી લીધું, પછી મહેલમાં આવીને સુધ્ધ ગયા. ખીજે દિવસે સર્વ વાણીઓ પ્રાતઃકાળના

* આ પ્રખંધ જયસિંહસૂરિના કુચ-માં (સ-૨ શ્લો. ૨૮૦) તથા જિ-મં, ગણિતા કુ-પ્ર. (પૃ. ૧૩) માં છે.

૮૫ આ નાટક જોનારાઓની ખેડકો કેવી રીતે હશે તેનું કાંઈ વર્ણન મળતું નથી પણ ગમે તે સામાન્ય માણસ રાજાના ખભા ઉપર હાથ મુકી શકે છે, એ ઉપરથી રાજા ગુપ્ત વેષમાં નાટક જોવા ગયા હશે એમ ધારે છે.

કામથી પરવારી, આમ દરબારમાં સભા મંડપમાં બેસીને તે ચણા વેચનાર દુકાનદારને બોલાવી કહ્યું કે “ રાતે મારા ખભા ઉપર તમે સુકેલા હાથથી આ મારી ડોક દુઃખે છે. ” આ સાંભળી એજ વખતે તેને જવાબ સૂઝી આવવાથી તેણે વિનંતિ કરી કે “ મહારાજ, જો આપના ખભાને સમુદ્ર સુધી લંબાયેલી પૃથ્વીનો ભાર પણ પીડા નથી કરી શકતો તો પછી તૃણ જેવો, હાટડી માંડી જીવતો અને નિર્જીવ જેવો હું તેનો તે ભાર આપના ખભાને શું લાગે ? ” આ તેના ઔચિત્યવાળા હાજર જવાબથી રાજાએ ખુશી થઈને તેને ઇનામ આપ્યું. ૮૬

ચણા વેચનાર વાણીઆનો પ્રબંધ પુરો થયો.

૪૩ વર્ષી એક વખત રાજાએ કર્ણમેરૂ મંદિરમાંથી નાટક જોઈને પાછા વળતાં, કોઈક વાણીઆના મહેલમાં ઘણા દીવાઓ જોઈને “ આ શું છે ? ” એમ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે (માણસે ?) લાખ સૂચક દીવા છે એમ જવાબ આપ્યો. અને એ ધન્ય છે એમ કહ્યું. પછી રાત વીતી જતાં પોતાના મહેલમાં બેસી રાજાએ પોતાને ધન્ય માનનાર તે વેપારીને બોલાવીને કહ્યું કે આટલા બધા દીવાઓ બાળવાથી તમારે હમેશાં બધું સળગાવવાની તકલીફ રહે છે; તે તમારી પાસે કેટલા લાખ છે ? ત્યારે તેણે પોતાની પાસે ચોરાશી લાખ હોવાનું કહ્યું. તેના ઉપરની અનુકંપાથી જેનું મન કંપી રહ્યું છે એવા રાજાએ તેને ઘેર પોતાના કોશમાંથી સોળ લાખ મોકલી આપ્યા. અને આ રીતે તેના મહેલ ઉપર કોટિબંજ ચડાવરાવ્યો.

આ રીતે ષોડશ લક્ષ પ્રબંધ પુરો થયો. ૮૭

૪૪ એક વખત રાજાએ વાળાક દેશમાં ડુંગરાળ પ્રદેશમાં સિંહપુર નામનું બ્રાહ્મણોનું અગ્રહાર (બ્રાહ્મણોનું જ ગામ) સ્થાપ્યું. અને તેની હકુમતમાં ૧૦૬ ગામ રાખ્યાં. પછી એક વખત સિંહના અવાજથી બહી ગયેલા બ્રાહ્મણોએ દેશની વચ્ચે ક્યાંક રહેવાનું આપવાની સિદ્ધરાજને

૮૬ આ પ્રબંધની મૂળ વાક્ય રચના જરા અસ્પષ્ટ છે; પાનનાં ખીડાં રાજાનાં આપેલાં વાણીઆએ ખાધાં કે વાણીઆએ આપેલાં રાજાએ ખાધાં ? રા. દી. શાસ્ત્રીએ તેા તે વાણીઆએ નાટકમાં ઘણો ભાર ઉપાડીને રાજાને ખુશી કર્યો વગેરે વિચિત્ર અર્થ કર્યો છે.

૮૭ જિનમંડનગણિના કુ. પ્રબંધ (પૃ. ૧૬) માં પણ આ પ્રબંધ મળે છે. આ વાત જરા વિચિત્ર છે, પણ પાટણમાં તે કાળે એક ગૃહસ્થ જેટલા લાખનો ધણી હોય તેટલા દીવા તે બાળે અને કોટિપતિ ધન ચડાવે એવા રિવાજ હોવાનું એમાં સૂચન છે.

વિનતિ કરી. એટલે તેણે સાબરમતીને કઠિ આવેલું આશાંબિલી ગામ તેઓને આપ્યું. અને સિંહપુરથી ધાન્ય લઇને જતાં આવતાં આપવાનો કર માફ કર્યો. ૮૮

૪૫ એક વખત સિદ્ધરાજે માળવે જતાં વારાહી ગામના પાદરમાં ઉતારો કરીને, તે ગામના પટેલીઆઓને બોલાવ્યા અને તેઓની ચતુરાઇની પરીક્ષા કરવા માટે પોતાની મુખ્ય પાલખી થાપણ તરીકે તેઓને સોંપી. પછી રાજ ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા એટલે તે બધા પટેલીઆઓએ ભેગા મળી તે પાલખીના બધા ભાગો છુટા કરી જેમ ઠીક પડ્યું તેમ સૌએ પોત પોતાને ઘેર રાખી દીધા. જ્યારે રાજ પાછો આવ્યો અને તે થાપણ તેઓ પાસે પાછી માગી ત્યારે તેઓ જુદા જુદા કટકાઓ લઇ આવ્યા; એ જોઇને રાજને આશ્ચર્ય થયું અને “આનો શું અર્થ ?” એમ પૂછ્યું; ત્યારે તેઓએ જવાબમાં વિનતિ કરી કે “મહારાજ ! અમારામાંથી કોઇ એક તો આ વસ્તુ સાચવી શકે એવો શક્તિવાળો નથી. અને કદાચ ધાડપાકુઓ વગેરેથી કાંઇ નુકશાન થાય તો મહારાજને કોણ જવાબ આપે ? આમ વિચાર કરીને અમે આ રસ્તો લીધો છે.” આ સાંભળી આશ્ચર્ય સાથે મનમાં હસતા રાજએ તેઓને ખૂચ (કે બુચ) ૯૯ નું બિરૂદ આપ્યું.

આ પ્રમાણે વારાહીય ઝૂચ પ્રબંધ પુરો થયો.

૮૮ આ સિંહપુર તે તો હાલનું સિહોરજ છે. એ સિદ્ધરાજે વસાવ્યું તથા ત્યાં બ્રાહ્મણોને ગામો આપ્યાં એટલી વાત દ્વયાશ્રય (૧૫ શ્લો. ૯૭-૯૮)માં પણ છે. એ કે દંતકથા મૂળરાજે ઐદીચ્ય બ્રાહ્મણોને સીહોર આપ્યું એમ છે. (જુઓ રાસમાળા પૃ. ૯૧)

એ ગામને અગ્રહાર કહે છે એ ઉપરથી તો એ બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું જણાય છે. પણ તત્કાલને ષડુત્તરવાત પ્રામા: એ મૂળના શબ્દોનો કાર્પસ સાહેબે એકસો ગામ બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યાં (એમની પાસેની હસ્ત પ્રતમાં ષડુત્તર શબ્દ નહિ હોય) એવો અર્થ કર્યો છે. ટોનીએ એ દાનના લેખમાં ૧૦૬ ગામ હતાં એમ અર્થ કર્યો છે. રા. દી. શાસ્ત્રીએ પણ એને મળતો અર્થ કર્યો છે. વાલાક દેશમાં સિંહપુર વસાવ્યું એમ મૂળનો સ્પષ્ટ અર્થ છે પણ રાસમાળામાં વાલાક દેશ તથા બાલમાં સો ગામ આપ્યાં એમ વાક્ય છે.

આશાંબિલી તે કયું ગામ ? રાસમાળામાં આશાવલી લખ્યું છે. સાબરમતીને કિનારે જ આશાપલ્લીથી જુદું કોઈ આશાંબિલી હશે ? કે આશાપલ્લી જ પાઠ જોઇએ ?

૯૯ કાર્પસ સાહેબે બુચપાઠ પસંદ કર્યો છે અને તેનો અબુધ-બોળા-મૂખાં જેવો અર્થ કર્યો છે. રા. દી. શાસ્ત્રી પણ એવો જ અર્થ કરે છે. બીજું મૂળમાં થાપણની વસ્તુનું નામ સેજવાલી છે તે શું ? પાલખી કે રાસમાળામાં કહ્યું છે તેમ તથ ? ટોની તો litter અર્થ કરે છે.

૪૬ એક વખત શ્રી જ્યોત્સિહદેવ માળવા જીતીને પાછા આવતા હતા ત્યારે ઉઝા ગામ આગળ લશ્કરને પકાવ નાખ્યો. એટલે તે ગામના લોકોએ મોસાળીયાં૯૦ બનીને મુખ્યત્વે દુધવાળા ખોરાકથી તથા બીજી યોગ્ય ચીજ વસ્તુઓ પુરી પાડીને રાજને સંતુષ્ટ કર્યો. પછી રાતે સિદ્ધરાજ ગુપ્ત વેપમાં તેઓનાં સુખ દુઃખ જાણવાની ઇચ્છાથી નીકળ્યો અને કોષ્ટક ગામડીઆને ઘેર ગયો. જાતે ગાય દોહવામાં રોકાયેલ હોવા છતાં તે ગામડીઆએ ‘ તું કોણ છો ? ’ એમ પૂછ્યું, ત્યારે રાજએ “ હું મહારાષ્ટ્ર દેશનો રહેવાસી સોમશ્વરનો (યાત્રાળુ) કાપડી-આવો છું ” એમ જવાબ આપ્યો. એટલે તેણે મહારાષ્ટ્ર દેશના તથા ત્યાંના મહારાજના ગુણદોષ સંબંધી પૂછ્યું. ત્યારે રાજએ ત્યાંના રાજમાં ૯૬ ગુણો છે એમ પ્રશંસા કરી, તેની સરખામણીમાં ગૂર્જર દેશના રાજના ગુણદોષ પૂછ્યા. એટલે ગામડીઆએ સિદ્ધરાજની પ્રજાને પાળવાની હુશીઆરી, સેવકો ઉપર અસામાન્ય વત્સલતા, વગેરે ગુણો કહેવા માંડ્યા. પછી આવાએ રાજના બનાવટી દોષો ઉત્પન્ન કરવા માંડ્યા, ત્યારે ગામડીઆએ “ અમારાં મંદ ભાગ્યથી રાજને દીકરો નથી એ એકજ તેનો દોષ છે. ” એ પ્રમાણે નિષ્કપટ ભાવથી આંખમાં આંસુ સાથે જ્યારે કહ્યું, ત્યારે રાજને સંતોષ થયો. પછી બીજા દિવસે સવારે બધા મળીને રાજનાં દર્શનની ઉત્કંઠાથી રાજમહેલમાં ગયા અને રાજને પ્રણામ કરીને રાજના પોતાના અતિશય સુંદર પલંગ ઉપર જ બેસી ગયા. આવનારને આસનો આપનારા રાજ સેવકોએ જુદાં આસનો આપ્યાં પણ એ ગામડાના લોકો તો હાથ ફેરવીને રાજના પલંગની કુમાશ જોતાં જોતાં “ અમે તો અહીંજ ઠીક બેઠા છીએ ” એમ કહીને બેઠા રહ્યા, અને રાજએ ધીમું ધીમું હસ્યા કર્યું.

આ પ્રમાણે ઉઝા ગામના ગામડીઆઓનો પ્રખંધ પુરો થયો.

૪૭ હવે ઝાલા જાતનો માંગૂ નામનો એક ક્ષત્રિય શ્રી સિદ્ધરાજની સેવા માટે એની સલામાં જાય ત્યારે રાજ બે પરાષ (કોશ) જમીનમાં નાખીને (તે ઉપર) બેસે અને ઉભો થાય ત્યારે બેય ઉપાડી લીએ, એને જમવામાં એક કુડલો ઘી જોષ્ટએ અને ઘી ચોરેલ દાઢીને ધોયા છતાં તેમાં સોળમે ભાગ ઘી ભરાઈ રહેતું. એક વખત તેની તખીમત ઠીક ન હોવાથી પથમાં પાંચ માનક (લગભગ ચાર રતલ) જેટલી યવાણુ (ચોખા

૯૦ મૂળમાં પ્રતિપન્નમાતુલૈ: એમ શબ્દો છે આ મોસાળીયાંનો દાવો ક્યાંથી આવ્યો, એ માટે રાસમાળા પૃ. ૨૨૭ માં એમ લખ્યું છે કે મયજુલદેહેવીનું લખ્ત થયું તે પહેલાં તેને ઉઝાના મુખી હિમાળાના ઘરમાં રક્ષણ મળ્યું હતું, એવી દાંત-કથા હજી સુધી ત્યાં ચાલે છે.

વગેરેની પાતળા બનાવટ) પી ગયા પછી વૈદે કપકો આપ્યો કે વચ્ચે-અર્ધુ ખાધા પછી-પાણી કેમ ન પીધું ? કારણ કે:—

(૪૩) સૂર્ય ઉગ્યો ન હોય ત્યારે સો ઘડા પાણી પણ પીવાય; પણ સૂર્ય ઉગ્યા પછી પીધેલું એક ટીપું પાણી એક ઘડા ખરાબર થાય છે. રાતની છેલ્લી ચાર ઘડીઓમાં, સૂર્ય ઉગે નહિ ત્યાં સુધીમાં, જે પાણી પીવામાં આવે તે વજોદક કે અમૃતોદક કહેવાય છે. પણ સૂર્યોદય થયા પછી અન્ન ખાધા શિવાય જે પાણી પીવામાં આવે તો એને ઝેર સમજવું. એ પાણીનું એક ટીપું સો ઘડા ખરાબર થાય છે. વળી ભોજનની વચ્ચે જે પાણી પીવાય, તે અમૃત જેવું સમજવું અને ભોજન પછી તરત જે પાણી પીવામાં આવે તો એ છત્ર કે છત્રોદક^{૬૧} કહેવાય છે. ત્યારે તેણે કહ્યું કે “ ખુલ્લાં ખાધું હતું એ અર્ધો આહાર થયો એમ ગણીને હવે પાણી પીને પાછો અર્ધો આહાર કરું ?” પણ તેને એમ કરવા જતાં તે વૈદેજ રોક્યો. એક વખત રાજાએ કાંઈ હથીઆર પાસે ન રાખવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેણે વિનતિ કરી કે “જે વખતે જે મળે તે માફ હથીઆર.” પછી એક વખત તે નહાતો હતો ત્યાં તેના ઉપર માવતે હાથી ચલાવ્યો, એ જોષ્ટને પાસે ઉમેલા કુતરાને ઉપાડી હાથીની સુંઠ ઉપર માર્યો અને પછી મર્મસ્થાનમાં જેને વાગ્યું છે એવા હાથીનાં પૂછડાંને પકડીને એવું ખેંચ્યું કે તેના અસાધારણ બળથી હાથીની નસો અંદરથી તુટી ગઈ અને માવતને ઉતારી લીધા કે હાથી જમીન ઉપર પડીને મરી ગયો. મ્લેચ્છો ચડી આવતાં^{૬૨} ગુજરાતનો રાજા ભાગી ગયો ત્યારે મ્લેચ્છોને યુદ્ધમાં યથેચ્છ કાપતાં કાપતાં પાટલુમાં જે ઠેકાણે આ માંગૂ સ્વર્ગમાં ગયો તે જગ્યા માંગુ સ્થંડિલ-યાનક નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

આ પ્રમાણે માંગૂ ઝાલા પ્રબંધ પૂરો થયો.

૪૮ એક વખત મ્લેચ્છ (રાજા)ના પ્રધાનો-મુખ્ય દૂતો-આવ્યા ત્યારે સિદ્ધરાજે મધ્ય દેશમાંથી આવેલા વેષ લેનારાઓ (ભાંડો)ને બોલાવી ગુપ્ત રીતે કાંઈક કહીને તેઓને રજા આપી. પછી બીજે દિવસે સાંજે પ્રલયકાળ આવવાનો હોય એવો પ્રચંડ વાયુ ડુંકાવા લાગ્યો, ત્યારે રાજા ઈન્દ્રની સભા જેવી સભામાં ખેસીને જુએ છે તો અંતરિક્ષમાંથી ઉતરતા, માથે મુકેલી સોનાની બે

૬૧ છત્રોદક શબ્દ આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં મારા વાંચવામાં આવ્યો નથી પણ અન્નને ઢાંકી દેનાર એટલે ખરાબર પાક ન થવા દેનાર એવો અર્થ કદાચ હશે.

૬૨ મ્લેચ્છો ચડી આવતાં પાટલુમાંથી ભાગી ગયો એ કયો રાજા ? અને ક્યારે એ બનાવ બન્યો હશે ?

ઈંટાથી સોનેરી શોભા ધારણ કરતા બે રાક્ષસોને જોઈને સભાતો ભયથી ભ્રમિત થઈ ગઈ પણ તે રાક્ષસોએ સોનાની ઈંટાની બેટ રાજના પગ રાખવાની પાટ ઉપર મુકી અને જમીન ઉપર આઝોડીને પ્રણામ કર્યા પછી વિનતિ કરી કે, “આજે દેવપૂજા વખતે લંકા શહેરમાં મહારાજાધિરાજ વિભીષણે પોતાને ગાદી ઉપર બેસારનાર રઘુકુલતિલક રામચંદ્રના અનેક મુંદર ગુણોનું સ્મરણ કરતાં જ્ઞાનમય-દિવ્યદષ્ટિથી જોયું તો હાલમાં ચાલુક્ય કુળના ભૂપણરૂપ શ્રીસિદ્ધરાજરૂપે પોતાના ધણી (રામચંદ્રજી) એ અવતાર લીધો છે, એમ જોઈને ‘ઉત્કંઠાથી જોતું મન ભરાઈ ગયું છે એવો હું મહારાજને પ્રણામ કરવા આવું? કે મહારાજ અહીં આવવાની મારા ઉપર કૃપા કરશે?’ એવી વિનતિ સાથે અમને બેને મોકલ્યા છે. માટે હવે આપનો નિર્ણય આપને મોકલેથી જ સંભળાવો.” એ બે રાક્ષસોએ આ રીતે કહેતાં રાજાએ મનમાં થોડો વિચાર કરીને તે બેયને નીચે પ્રમાણે સંદેશો આપ્યો કે “અમે જ પ્રકૃષ્ઠ ઉત્કંઠાની લહેરથી પ્રેરાઈને અનુકૂળ વખતે વિભીષણને મળવાને આવશું” એમ કહીને પોતાના ગજાને શોભાવતા એકાવલી હારને સામી બેટ તરીકે આપ્યો. પછી “મને અને આને પણ મહારાજે સેવકાને મોકલતી વખતે ન ભુલી જવા” એ પ્રમાણે વિશેષ વિનતિ કરીને તે બેય રાક્ષસો અંતરિક્ષમાર્ગે દેખાતા બંધ થઈ ગયા. એજ વખતે રાજાની પાસે બોલાવવામાં આવેલા તે મ્લેચ્છ રાજના પ્રધાન પુરૂષો ભયથી ભ્રમિત થઈને પોતાના બળનું અભિમાન છોડી દઈને ભક્તિથી દીપી ઉડતાં વચનો બોલાવવા લાગ્યા અને શ્રીસિદ્ધરાજે તેઓના રાજ માટે યોગ્ય બેટ આપીને તેઓને વિદાય કર્યા.

આ પ્રમાણે મ્લેચ્છાગમનિષેધ પ્રબંધ પુરો થયો.

૪૯ હવે એક વખત^{૬૩} કોલાપુર શહેરના રાજાની સભામાં બન્દી-જનોએ શ્રીસિદ્ધરાજની કીર્તિની વાતો કરી ત્યારે ત્યાંના રાજાએ કહ્યું કે “જો સિદ્ધરાજ અમને પણ કાંઈક પ્રત્યક્ષ ચમત્કાર બતાવે તો તેને સાચો (ચમત્કાર કરી શકે એવો) માનીએ, આમ કહીને તે રાજાએ તે બન્દીજનોને પાછા પાડ્યા. અને તેઓએ આ પ્રસંગનું સિદ્ધરાજ પાસે વર્ણન કર્યું. પછી રાજાએ સભા સામું જોવા માંડ્યું એટલે તેનું મન

૬૩ મૂળમાં લઘ્યાનન્તરં એમ શબ્દો છે એનો અર્થ આ પછી એમ થાય પણ મૂળ લેખકે કોઈ અવાંતર પ્રબંધ લખતાં કાલાનુક્રમનું જરાય ધ્યાન રાખ્યું હોય એમ દેખાતું નથી એટલે ભાષાંતરમાં એક વખત શબ્દો વાપર્યા છે.

સમજનાર કાષ્ઠ સેવકે હાથ જોડીને પોતાનો અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો. પછી રાજ્યએ એકાંતમાં તેને હાથ જોડવાનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે કહ્યું કે “આપનો આશય હું સમજ્યો છું.” અને ઉમેર્યું કે “પણ ત્રણ લાખ દ્રવ્યથી એ વાત બની શકે એવી છે.” તેજ વખતે નેપીએ નેષ આપેલા મૂહૂર્તમાં તે સેવક રાજ પાસેથી ત્રણ લાખ લઇને જાતે વાણીઆનો વેપ લઇ, બધાં વેપાર માટેનાં વાસણોનો સંગ્રહ કરી તથા (યોગીવેપ કાઢવા), રત્ન જોડેલી સોનાની બે ચાંપડીઓ, અદ્ભુત દેખાતો યોગદંડ, બે મણિમય કુંડલો એ જાતના ૯૪યોગનું સ્વરૂપ દર્શાવે એવું ચોત્રપટ્ટ, અને સૂર્યજેવો તેજસ્વી ટુંકા ધાધરા એટલું સાથે લઇ રસ્તો ઝાળંગી કેટલાક દિવસ પછી તે કોલાપુર પહોંચી ગયો, અને ત્યાં (દુકાન માંડીને) રહ્યો. પછી નજીક આવતી દીવાળીની રાતે તે શહેરના રાજની રાણીઓ મહાલક્ષ્મીની પૂજા કરવા માટે તેના મંદિરમાં ગઇ ત્યારે આ માણસ સિદ્ધ પુરૂષનો બનાવટી વેપ ઉપર કહેલ વસ્તુઓથી ધારણ કરી, ઉડવા જેવો મોટો કુદકો મારવાની જેણે સારી રીતે ટેવ પાડેલી હતી એવા ૯૫ બર્બર સાથે એકાએક દેવીના આસન ઉપર પ્રગટ થયો. અને દેવીની રત્નમય તથા સોનેરી કપુરવાળી પૂજા કરીને તથા તે રાણીઓને એવાંજ જ બીડાં આપીને તથા શ્રીસિદ્ધરાજના નામની છાપવાળો સિદ્ધવેપ પૂજાને બહાને ત્યાં રાખી બર્બરકને ખભે ચડી જેમ આવ્યો હતો તેમ ઉડીને ગયો. એ રાત પૂરી થતાં રાણીઓએ આ વિરોધી રાજનો વૃતાન્ત કોલાપુરના રાજને કહી સંભળાવ્યો એટલે ભયભ્રાન્ત રાજ્યએ પોતાના મંત્રીઓ સાથે તે ભેટ (સિદ્ધવેપ) સિદ્ધરાજને મોકલી આપી. પછી તે સેવકે વાસણો વેચવા ખરીદવાનું કામ આટોપી લઇ, “ હું આવી પહોંચું ત્યાંસુધી આ મંત્રીઓને આપે દર્શન ન આપવું ” એમ ઉતાવળે દોડી શકે એવા બેપીઆ સાથે સિદ્ધરાજને વિનતિ કરી. અને પોતે પણ થોડા દિવસમાં એકદમ પહોંચી ગયો. પછી શું બન્યું હતું તે જાણી લઇ રાજ્યએ તે મંત્રીઓનો તેઓને યોગ્ય સત્કાર કર્યો.

આ પ્રમાણે કોલાપુર રાજપ્રબંધ પુરો થયો.

૯૪ જુદા જુદા પંથના યોગીઓ જુદી જુદી જાતના વેપ રાખે છે, એટલે જે જાતના યોગીનો વેપ લીધો હશે તે જાતના યોગીમાં વપરાઈ હશે એવું યોગપદ્ધતિ એમ મતલબ જણાય છે. એ જાતના યોગીઓ કેડ નીચે ટુંકા ધાધરા જેવું પેરતા હશે એમ લાગે છે.

૯૫ બર્બરક શબ્દ પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ખૂબ વપરાયેલો મળે છે. એ શબ્દનું અર્થેજ Barbarian શબ્દ સાથે સામ્ય છે. સાધારણ રીતે જંગલી અનાથ એવા અર્થ કરવામાં આવે છે. સિદ્ધરાજે બર્બરક જાણ્યું બિરફ ગ્રહણ કરેલું તે કયા બર્બરોને જીતીને ? ભીલોને જીતીને હશે ?

૫૦ શ્રી સિદ્ધરાજે જ્યારે માળવા દેશથી યશોવર્માને ક્રેદ કરીને આપ્યો, ત્યારે તેના ઉત્સવની રાજસભામાં સીલ નામના કોઇ કૌતુકી માણસે (ભાટ ?) “એડા-(મછવા)માં સમુદ્ર છુડી ગયો” એમ પછવાડેથી ગાયું, ત્યારે “આવું અપશુકનીઆળ શું બોલજ ?” એમ તેનો તિરસ્કાર કરવામાં આવ્યો. પણ તેણે કહ્યું “એડા-(મછવા) જેવો ગુજરાત દેશ, તેમાં માળવારૂપી સમુદ્ર છુડી ગયો.” આવા વિરોધાલંકારનો અથપિતિથી ખુલાસો કરીને તેણે રાજા પાસેથી સોનાની છબનું ઇનામ મેળવ્યું.

આ પ્રમાણે કૌતુકીસીલણુ પ્રથમ પુરો થયો.

૫૧ એક વખત સિદ્ધરાજના એક હાજર જવામમાં હુશીઆર એલચી (સાન્ધિવિગ્રહિક)ને કાશીના રાજા જયચંદ્રે અલુહિક્ષપુરનાં તળાવ, કુવા, પરચ વગેરે વિષે પૂછતાં પૂછતાં નીચે પ્રમાણે દૂપણુ બતાવ્યું કે “મહસ્ત્રલિંગ સરોવરનું પાણી શિવ નિર્માલ્ય હોવાથી અસ્પૃશ્ય છે એટલે આલોક અને પરલોક બેય બગાડે એવું એ પાણી વાપરનાર તમારા લોકોનો પ્રભાવ કેમ ઉદય પામે ? સિદ્ધરાજે આ મહસ્ત્રલિંગ સરોવર બંધાવીને ખરેખર અયોગ્ય કામ કર્યું છે.” તે રાજાનાં આવાં વચનો સાંભળીને અંદરથી કોપેલા તે એલચીએ રાજાને પૂછ્યું કે “અહીં કાશીમાં ક્યાંનું પાણી પીવાય છે ?” રાજાએ “ગંગાનું પાણી” એમ જવાબ આપ્યો એટલે તેણે તરત કહ્યું કે “શું ગંગાનું પાણી શિવનિર્માલ્ય નથી ? ગંગાને રહેવાનું ઠેકાણું જ શંકરનું મસ્તક છે.”

જયચંદ્ર રાજા સાથે ગૂજર પ્રધાનના સવાલ જવાબોનો પ્રથમ. ૯૧

૫૨ એક વખત કર્ણાટદેશથી આવેલા સાન્ધિવિગ્રહિકને શ્રી મયણુલ્લેવીના પિતા જયકેશીરાજના પુત્રી ખમર પૂછવામાં આવતાં તેણે આંખમાં આંસુ સાથે મયણુલ્લેવીને નીચે પ્રમાણે ખમર આપ્યા. બાઈ સાહેબ ! પ્રભાતમાં નામ લેવા જેવા જયકેશી મહારાજાએ જમવા વખતે પાંજરામાંથી પાળેલા પોપટને બોલાવ્યો. પોપટ “બીલાડું” એમ બોલ્યો. એટલે રાજાએ ચારે તરફ જોઈને પોતાને જમવાના ભાતના વાસણની નીચે છુપાયેલ બીલાડીને જોયા વગર પોપટને કહ્યું કે “જો બીલાડાંથી તારો નાશ થાય તો હું પણ તારી સાથે મરણુ સ્વીકારીશ.” રાજાએ આવી પ્રતિજ્ઞા કરી, એટલે જેવો પોપટ પાંજરામાંથી ઉડીને તે સોનાના વાસણ ઉપર બેઠો કે એકદમ તે બીલાડીની દાઢથી તેનો નાશ થયેલો જોઈને રાજાએ અનાજનો કોળીઓ

૯૧ કાશીનો રાજા જયચંદ્ર તે કનોજનો ગહડવાલ જયચંદ્ર જ; એ વિ. સં. ૧૨૨૬ (ઈ. સ. ૧૧૭૦) માં ગાદીએ બેઠો હતો એટલે તે સિદ્ધરાજનો સમકાલીન નહોતો. (જુઓ ૬૬ની કોનોલોજી એન્ડ ઈન્ડિયા પૃ. ૨૮૫)

મુકી દીધો. અને વચનોના યુક્તથી ખુલાસા કરવામાં હુશીઆર એવા રાજવર્ગે રોક્યા છતાં:-

(૪૪) ભલે રાજ્ય જવ, ભલે લક્ષ્મી જવ, ભલે એક ક્ષણમાં પ્રાણુ જવ, પણ મેં જાતે જ જે વાણી કાઢી તે વાણી કોઈ કાળે વ્યર્થ ન જવ.

આ શબ્દો, તે ઇષ્ટ દેવત ન હોય તેમ, જપતા જપતા જ્યકેશી પોપટ સાથે લાકડાં ખડકેલી ચિતામાં પેઠા. આ વાત સાંભળીને શોક સમુદ્રમાં કુબી ગયેલી મયજુલ્લદેવીને ખાસ ધર્મોપદેશરૂપ હાથનો ટેકા આપીને, વિદ્વાનો એ તે શોક સમુદ્રમાંથી બહાર કાઢી.

૫૪ પછી શ્રી મયજુલ્લદેવી પિતાના કલ્યાણ માટે શ્રી સોમેશ્વર પાટણની યાત્રાએ ગયાં. અને ત્યાં કોઈ ત્રણ વેદ જાણનાર બ્રાહ્મણને ખોલાવીને તેના હાથમાં પાણી મુકતી વખતે “જે ત્રણ જન્મ (પૂર્વજન્મ, વર્તમાન જન્મ અને ભાવિ જન્મ)નું પાપ લેતો હોતો, આ દાન આપું નહિતો ન આપું.” એમ કહ્યું. તેના આ વચનથી વધારે સંતોષ પામીને તેણે હાથી, ઘોડા સોનું વગેરેવાળા પાપઘડાનું દાન લીધું. અને પછી તેણે એ બધું બ્રાહ્મણોને આપી દીધું, એટલે રાણીએ “ આનો શું અર્થ ? ” એમ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “પૂર્વ જન્મનાં પુણ્યથી આ જન્મે તમે રાંજની રાણી, અને રાજમાતા થયાં છો અને આ લોકોત્તરદાનોથી અને સત્કર્મોથી ભાવિજન્મ પણ તમારો કલ્યાણકારી થશે. એમ વિચારીને મેં ત્રણ જન્મનું પાપ ગ્રહણ કર્યું. તમે પાપઘટનું દાન આપવા માંડ્યું એટલે કોષ્ટક અધમ દિવ પાપઘડાને લઈને પોતાને અને તમને સંસાર સમુદ્રમાં કુબાડી દેશે એમ ધારીને બધાં ધનનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે એવા મેં આ ધન લઈને પાછું દાનમાં આપી દીધું એટલે જે (ધન) મેળવ્યું હતું તેથી આઠગણું પુણ્ય મેળવ્યું’ આ રીતે તેણે કલ્યાણ મેળવ્યું.

આ પ્રમાણે પાપઘટ પ્રબંધ પુરો થયો.

૫૪ એક વખત માળવા દેશ સાથે લડીને સ્વદેશના લશ્કરી મુકામ તરફ નીકળેલા શ્રી સિદ્ધરાજે વચ્ચે શુરવીર બીલોએ રસ્તો રોક્યો છે એમ જોયું. આ વૃત્તાન્ત જાણવામાં આવતાં સાન્તૂ નામના મંત્રીએ ગામેગામથી અને દરેક શહેરમાંથી ઘોડાઓ ઉધરાવી તથા દરેક બળદ ઉપર પલાણુ નાખી મોઠું સૈન્ય એકઠું કરી બીલોને નસાડી શ્રીસિદ્ધરાજને સુખપૂર્વક આપ્યા.

આ પ્રમાણે સાન્તૂ મંત્રી પ્રબંધ કે યુદ્ધિ વૈલવ પ્રબંધ પુરો થયો.

પપ એક વખત રાતે એક ખીજથી વાદમાં હારે નહિ એવા એ સિદ્ધરાજના સેવકો તેના પગ ચાંપતા હતા, ત્યારે રાજાએ ઉપથી આંખ મોંચી છે, એમ ધારીને બેથ ચર્ચા કરવા મંડ્યા. એકે લાલ આપવા માટે તથા નુકશાન કરવા માટે સમર્થ સિદ્ધરાજનાં નોકરોના કલ્પવૃક્ષ તરીકે વખાણુ કર્યા; ત્યારે ખીજએ એ રાજાને વિશાળ રાજ્ય આપનાર પૂર્વજન્મના કર્મનાંજ વખાણુ કર્યા. રાજાએ આ વૃતાન્ત સાંભળીને કર્મનાં વખાણુ ખોટાં પાડવા માટે તથા પોતાની પ્રશંસા કરનાર સેવકને લાલ આપવા માટે, ખીજે દિવસે, શું છે તે જણાવ્યા વગર પોતાની મહેરબાની દેખાડનારો લેખ તેને આપ્યો. આ લેખ લાવનાર સેવકને સો ઘોડાનું સામન્ત પદ આપવું એમ અંદર લખીને તે લેખ આપીને મહામાતૃશ્રી સાન્તુ પાસે તેને મોકલ્યો. પછી જ્યાં તે સેવક રાજમહેલનાં પગથીઆં ઉતરતો હતો ત્યાં પગ સરકી ગયો અને જમીન ઉપર પડી જતાં તેના એકાદ અવયવ જરાક ભાંગી ગયો. તેની પાછળ આવતા ખીજ સેવકે “ શું થયું ? ” એમ પૂછતાં પેલાએ પોતાની સ્થિતિ જણાવી એટલે તેને ખાટલામાં સુવારી ઘેર લાઇ જવામાં આવ્યો. અને પેલા લેખ તેણે ખીજ સેવકને આપ્યો. પરિણામે એ લેખને અનુસરીને મહામાતૃએ આ ખીજ સેવકને સો ઘોડાનું સામન્ત પદ આપ્યું. છેવટ આખી વાત બરાબર સાંભળીને તે દિવસથી રાજાએ કર્મનેજ બળવાન માનવા માંડ્યું. કહ્યું છે કે:—

(૪૫) આકૃતિ, કુળ, શીળ, વિદ્યા કે જાતે કરેલી સેવા કોઇ માણુ-સોને ફળ આપતાં નથી; પણ પહેલાંના તપથી એકદું થયેલ પુણ્ય, જેમ ઝાડ પોતાને ટાણે ફળ આપે તેમ, કાળે કરીને ફળ આપે છે.

આ પ્રમાણે વંડકર્મપ્રાધાન્ય પ્રબંધ પુરો થયો.

(૪૬) જે જેસલ રાજાએ રાજવંશોને કાપી નાખીને એક છત્ર (રાજ્ય) કર્યું, તે કૂડથી ઉચ્છેદ કરનાર રાજા ત્રણલોકમાં જન્મ પામે છે.

(૪૭) મોટું મંદિર, મોટી (વિજય) યાત્રા, મોટું સ્થાન, અને મોટું સરોવર, વગેરે જે સિદ્ધરાજે કર્યું છે તે પૃથ્વીમાં ખીજનું કાણુ કરશે ? ૯૭

(૪૮) વિજયની ઇચ્છાવાળા એક માત્રાની અધિકતા પણ સહન

૯૭ આ શ્લોકમાં કહેલ મોટું મંદિર તે સિદ્ધપુરનું ૩૬ મહાલય હશે, મોટી વિજયયાત્રા તે માળવાનો વિજય, મોટું સરોવર તે સહઅલિંગ સરોવર અને મોટું સ્થાન તે કીચું ? શીઠોર હશે ?

કરતા નથી. શું એટલા માટે હે ધરાનાથ (રાજ) તમે ધારાનાથ (માળવાના રાજ)ને દૂર કર્યો ?

(૪૯) હે સરસ્વતી ! માન છોડી દે, હે ગંગા ! તારા સૌભાગ્યની વિશેષતા મુકી દે, હે યમુના ! તારી વાંકી શોભા નકામી છે, અને હે રેવા ! તારો વેગ(નો ગર્વ) તજ દે. કારણ કે શ્રીસિદ્ધરાજની તરવારથી કાટેલી શત્રુઓની કાંધમાંથી ઉછળતા લોહીના પ્રવાહથી અનેલી નદીરૂપી નવી સ્ત્રીમાં સમુદ્ર (હાલમાં) આસક્ત થયો છે.

(૫૦) હે વિજયી સિંહદેવરાજ ! ખરેખર, તારા પ્રયાણના ઉત્સવ વખતે જળાશયો મુકાબ જવાથી માછલીઓ રૂવે છે, વીરોએ કરેલાં ત્રણો ઉપર ખેસવાનું મળશે એ આશાથી હાથીઓના ગંડસ્થળ ઉપર ખેડેલી માંખીઓ હસે છે અને પોતપોતાના પતિના વિનાશનો સમય પાસે આવ્યો છે એમ વિચારીને ચિન્તાતુર રહેતી શત્રુઓની સ્ત્રીઓ ગમગીનીમાં ડુબી ગઇ છે.

(૫૧) આનાક રાજ નમી ગયો તો એને સપાદલક્ષ્દેશ ખીજ લાખો (દ્રવ્ય) સાથે આપી દીધો; અને યશોવર્મા શત્રુ અભિમાનમાં રહ્યો તો એને માલવ (દેશ અથવા લક્ષ્મીનો અંશ) પણ હે સિદ્ધરાજ, તેં સહન ન કર્યો-રહેવા ન દીધો.

આ વગેરે તેની ધણી જાતની સ્તુતિઓ તથા પ્રબંધો છે.

સંવત્ ૧૧૫૦થી શ્રી સિદ્ધરાજ શ્રી જયસિંહદેવે ૪૯ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. આ પ્રમાણે મેરુતુંગાચાર્યે રચેલ પ્રબંધ ચિંતામણિને શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રી સિદ્ધરાજનાં વિવિધચરિત્ર અને અનેક પરાક્રમોનાં વર્ણનના ત્રીજા પ્રકાશ પુરો થયો.

પરિશિષ્ટ ક.

સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળનાં જે વર્ષો પ્ર-ચિ-માં આપ્યાં છે તેજ વિચારશ્રેણીમાં તથા ખીજા ગ્રન્થોમાં આપ્યાં છે. અને તેને ખોટાં માનવાનું કારણ દેખાતું નથી. સિદ્ધરાજ ગાદીએ ખેઠો ત્યારે મોટી ઉમ્મરનો નહિ હોય; પણ પ્ર-ચિ. કહે છે તેમ છેક ત્રણ વર્ષનોયે નહિ હોય.

સિદ્ધરાજના વૃત્તાન્તમાં ચણા વેચનાર વાણીઓનો પ્રબંધ, વારાહી યુગ્ય પ્રબંધ વગેરે પ્રબંધો સિદ્ધરાજની લોકપ્રિયતાની સૂચક દંતકથાઓ છે. પણ એનાં મોટાં કામોમાં સોરઠનો, માળવાનો તથા બર્બરકનો જ્ય એ મુખ્ય ભાગે છે. ચાલુક્ય ઉત્કીર્ણ લેખોમાં અવન્તીનાથ અને બર્બરકજિજ્ઞણ એ સિદ્ધરાજનાં મુખ્ય ગ્રિહો છે. તેમાં અવન્તીનાથનો માળવાને જીતીને

મેળવેલું બિરૂદ છે. માળવાને જીત્યાનું તથા તેના રાજને કેદ કર્યાનું ઉલ્લીલું લેખોમાં તથા ધણા ખરા પ્રબંધોમાં મળે છે. સોરઠને જીત્યાની વાત દયાશ્રયમાં નથી પણ બીજા પ્રબંધોમાં છે અને મુખ્ય બનાવને ઐતિહાસિક માનવો પડશે, એની વિગતોના વિચાર માટે જુઓ 'ખેંગારવાળું' પરિશિષ્ટ (પૃ. ૧૩૫) છતાં એ બનાવનું સિદ્ધરાજના કાળમાં બહુ મહત્ત્વ મનાયું જણાતું નથી. કારણ કે દયાશ્રયમાં તેનો ઉલ્લેખ નથી એટલુંજ નહિ પણ સિદ્ધરાજને એ વિષયથી કાંઈ જાતનું બિરૂદ મળ્યું નથી.

બર્બરક જિલ્લો.—આ બર્બરક તે બીલ સરદાર હશે? પ્રબંધ ૫૪ માં જે બીલોને નસાડયાની વાત છે તેથી જ બર્બરક જિલ્લો થયા હશે? કે. ગૌ. હી. ઝોઝા તર્ક કરે છે તેમ બાબરીઆવાડના જંગલી લોકોને જીત્યા હશે? ગમે તેમ હો પણ દયાશ્રય, સુ-સં; વ-વિ; સુ. કી-ક; કી. કૌ; બધામાં બર્બરકજન્યની વાત છે.

પ્ર-નચ. માં લખેલ કોલ્હાપુરની તથા મ્હેન્ચ પ્રધાનોને ચક્રિત કર્યાની વાત તો કલ્પિત લાગે છે. પણ પ્લો. ૫૧ માં જે સપાદલક્ષના આ નાકને નમાવ્યાની વાત છે તેવિચારણી છે; કી. કૌ. માં પણ એ પ્રકારનું કથન મળે છે. (૨-૨૭, ૨૮) આ ઉપરાંત કીર્તિ કૌમુદીમાં મહોબકની બેટ વિષે ઈસારો છે. (૨-૩૩) તેનો પ્ર-ચિં. માં ઉલ્લેખ નથી. પણ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં જુદી રીતે છે. (જુઓ પ્ર. ૨૧)

સિદ્ધરાજે સહસ્ત્રલિંગ સરોવર બંધાવ્યું એ ઘણું મોટું કામ હોય એમ પ્ર-ચિં-વગેરે ઉપરથી લાગે છે. બીજા પ્રબંધોમાં પણ એનો ઉલ્લેખ છે. સિદ્ધરાજ જ્યસિંહ વિષે રાસમાળા, અને મુંબઈ ગેઝીટીઅર પછી શ્રી. ગૌ. હી. ઝોઝાએ નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા (લા. ૯. અં. ૩) માં જે લેખ લખ્યો છે એ જોવા જેવો છે. પ્ર-ચિં. માં પણ સિદ્ધરાજનાં બધાં પરાક્રમે નથી વર્ણવવામાં આવ્યાં એ કી. કૌ. વગેરે બીજા પ્રબંધો તથા બીજાં સાધનો જેતાં ચોક્કસ જણાય છે.

પ્રકાશ ગોથો

કુમારપાલ પ્રબન્ધ.

૧ હવે ૧૫૨માર્હત કુમારપાલના પ્રબન્ધનો આરંભ થાય છે. શ્રી અણહિલપુરમાં જ્યારે મોટા (પહેલા) ભીમદેવનું રાજ્ય હતું, ત્યારે તેના શહેરમાં રચકિલા નામની એક વેશ્યા હતી; તે તેના રૂપથી અને ગુણથી શહેરમાં પ્રખ્યાત હતી. કુલસ્ત્રી કરતાં પણ વધી જાય એવી મર્યાદા એ સાચવે છે એમ જાણીને તેના ચારિત્ર્યની પરીક્ષા માટે સવાલાખની કિંમતની એક છરી રાજાએ પોતાનાં માણસો સાથે એને પોતાની રાખેલી તરીકે એ રહે માટે મોકલાવી. અને ઉત્સુકતાથી તેજ રાતે ગામની બહાર છાવણી નાખી પ્રસ્થાન કર્યું. પછી રાજા એ વર્ષ સુધી માળવામાં લડાઇમાં રોકાયેલા રહ્યા. ત્યારે ચૌલાદેવી રાજાનું ધન લીધેલું હોવાને લીધે પોતે તેની રાખેલી છે એમ માનીને તે એ વર્ષ સુધી ખીજા સર્વ પુરુષોથી દૂર રહી શીલ સાચવીને રહી. નિઃસીમ પરાક્રમવાળા ભીમ કૃતકૃત્ય થઇને પાછા પોતાના શહેરમાં આવ્યા ત્યારે લોકપરંપરાથી તેની એ વાત જાણીને તેને અન્તઃપુરમાં રાખી. તેના દીકરો હરિપાલ, હરિપાલનો પુત્ર ત્રિભુવનપાલ, અને તેનો પુત્ર કુમારપાલ.^૩ તે ધર્મને (જૈન ધર્મને) નહોતો સમજતો ત્યારે

૧ જૈન લેખકો કુમારપાલને પરમાર્હત એટલે કે પરમ જૈનધર્માનુયાયી ગણે છે. અને એ કારણથી એના ચરિત્રના અનેક ગ્રન્થો જૈનો દ્વારા લખાયા છે વળી કુમારપાલના અનેક ઉત્કૃષ્ટ લેખો મળ્યા છે, પણ 'પરમાર્હત' બિરહ એક જ લેખમાં મળે છે. આ બાબતની વિશેષ ચર્ચા અન્યત્ર કરી છે.

૨ આ વેશ્યાનું અમુક પ્રતોમાં બહલાદેવી અને અમુકમાં બકુલાદેવી નામ મળે છે. (જુઓ મૂળ પ. ૧૨૪ ટિ. ૧) જિનમંડનગણિયે પણ બકુલાદેવી નામ આપ્યું છે.

૩ આ રીતે કુમારપાલના કાદાની મા ભીમદેવ પહેલાની રાખેલી વેશ્યા હતી એ વાત મેરૂતંગેજ પહેલી લખી છે. કુમારપાલની ઉપર આપેલી વંશાવળી તો હેમચંદ્રને તથા કુમારપાલના ચિતોડના લેખને માન્ય છે. પછી ક્ષેમરાજ કે હરિપાલ કર્ણથી મોટા હોતા એટલુંયે હેમચંદ્રે લખ્યું છે (જુઓ દ્વાયાશ્રય સ. ૯ શ્લો. ૭૦, ૭૧) મેરૂતંગ પછીના લેખકોમાં જિનમંડન ગણિયે, કર્ણની માતાથી સંતુષ્ટ લીમે કર્ણને રાજ્ય આપ્યું એમ લખ્યું છે. જયસિંહસૂરિયે, ક્ષેમરાજની અને કર્ણની મા જુદી જુદી હતી અને દશરથ પેઠે પિતાએ વચન આપેલું હોવાથી ક્ષેમરાજ પોતાના નાના ભાઈ કર્ણને ગાદીએ બેસાર્યો એમ લખ્યું છે. (સ. ૧ શ્લો. ૩૬) ચારિત્ર સુંદર ગણિ લીમને જયન્તી નામની પત્ની હતી અને પછી કામલતા નામની વેશ્યામાં તેને આસક્તિ થઇ અને આ કામલતાનો પુત્ર તે ક્ષેમરાજ (જુઓ સ.

પણુ દયાવાળો અને પરસ્ત્રીને ખુબ સમાન ગણનારો હતો. સામુદ્રિક શાસ્ત્ર જાણનારા (જ્યોતિષીઓ)એએ સિદ્ધરાજને તમારી પછી આ (કુમાર-પાલ) રાજ થશે એમ બાખેલું હોવાથી તેને હલકા કુળનો ગણીને તે રાજ થાય એ સહન ન કરી શક્તા સિદ્ધરાજ તેના વિનાશનો રસ્તો હમેશાં શોધ્યા કરતા. કુમારપાલને આ વાતની જરા ખાતમી મળી જવાથી એ રાજથી એનું મન ખુદીના કરતું, એટલે તેણે તપસ્વી વેષે અનેક વર્ષો સુધી જુદા જુદા દેશોમાં ફર્યા કર્યું. અનેક વર્ષો પછી એક વખત ફરી પાટણમાં આવી ક્યાંક મઠમાં કુમારપાલે ઉતારો કર્યો. પછી શ્રીકર્ણદેવના શ્રાદ્ધ વખતે રાજએ શ્રદ્ધાગ્રુપણથી બધા તપસ્વીઓને બોજન માટે નિમંત્રણ કરેલું અને સિદ્ધરાજ પોતે બધા તપસ્વીઓના પગ ધોતા હતા; ત્યાં કુમારપાલ નામના તપસ્વીના પગનાં તળાં હાથના સ્પર્શથી કમળ જેવાં કોમળ જોષ્ટને તથા તેનાં ઉર્ધ્વ રેખા વગેરે લક્ષણો જોષ્ટને આ કોષ્ટક રાજ્ય (પામવા) યોગ્ય છે એમ વિચાર કરી, તેને નિશ્ચલ દષ્ટિથી જોવા મંડ્યા. તેનાં (સિદ્ધરાજનાં) ચિહ્નોથી તેને વિરૂદ્ધ જાણીને કુમારપાલ વેષપાલટો કરીને, કાગડો જેમ ઉડી જાય તેમ નાશી ગયો. ૪ (રસ્તામાં) આલિંગ નામના કુમારના ઘરમાં માટીના ઠામનો નીંબાડો તૈયાર થતો હતો તેમાં સંતાઇને પાછળ પડેલાં સિદ્ધરાજનાં માણસોથી પોતાનું રક્ષણ કર્યું. પછી ત્યાંથી આગળ જતા અને તેની શોધમાં પાછળ પડતાં રાજનાં માણસોથી ત્રાસ પામેલા કુમારપાલને નજીકમાં રાજનાં માણસો ન પોત્તી શકે એવું સ્થળ ન જોષ્ટને એક ખેતરમાં ખેતરના રખો-પાઓએ વાડ કરવા માટે કાંટાવાળાં ઝાડોની ડાળોનો પોતે ઢગલો કરતા હતા તેમાં તેને સંતાડી દીધો, અને તેઓ પાછા પોતાને ઠેકાણે જતા રહ્યા. પછી પગીએ પગેઈ ત્યાં સુધી આણુતાં એ કાંટાના ઢગલામાં સર્વથા અસંભવિત માનીને તથા બાલાની અણી અંદર ખોસી જોતાં પણ તેમાં તેને ન જોષ્ટને

૧ ૧-૧ શ્લો, ૨૭ થી ૩૩). અને કહ્યું બધા વર્ગોથી પૂજીત હોવાથી તથા બીએ વચન આપેલું હોવાથી પિતા મરતાં ક્ષેમશાને કહ્યુંને ગાદીએ ખેસાર્યો (શ્લો. ૪૦) એમ લખે છે.

૪ કુમારપાલને ગાદીએ ખેડા પહેલાં ભટકવું પડ્યું હતું એમ તે મોહપરા-જ્યમાં પણ કહ્યું છે. (કુતુહલિતયા વગ્રામ મૂમળલં અ. ૧ શ્લો. ૨૮). મેર-તુંગ પ્રમાણે પ્રભાત્ય દ્રે, જ્યસિંહ સુરિએ, જિન મંડને તથા ચારિત્ર સુંદર ગણિએ કુમારપાલને જ્યસિંહના ત્રાસથી કેવી રીતે નાસભાગ કરવી પડી તથા રસ્તામાં શું અન્યું તે લખ્યું છે. પણ જુદા જુદા ગ્રન્થોની વિગતોમાં ચોડા ફેર છે.

રાજસૈન્ય પાછું ફરી ગયું. એટલે બીજે દિવસે તે ખેતરના ધણીઓએ તે ઠેકાણેથી તેને બહાર કાઢ્યો. પછી આગળ આડ રસ્તે ગમે ત્યાં ચાલ્યા જતાં રસ્તામાં એક સ્થળે ઝાડની છાયામાં બેઠો હતો ત્યાં એક ઉદરના દરમાંથી મોઢેથી રૂપા નાણું ખેંચી આણુતા ઉદરને નિશ્ચળ દષ્ટિથી જોઈ રહ્યો. તેણે જોયું કે એકવીશની સંખ્યા થઈ ત્યાં સુધી દરમાંથી બહાર લઈ આવ્યો અને પછી એક સીકો પાછો દરમાં લઈ ગયો. એ જોઈને પાછળ વધેલા બધા સીકો લઈને જેવો કુમારપાલ શાંત બેઠો તેવો પેલો ઉદર નાણું ન જોઈને તેના દુઃખથી મરણુ પામ્યો. આ ઉદરના મરણુના શોકથી મનમાં વ્યાકુળ થયેલો કુમારપાલ ધણીવાર સુધી પશ્ચાત્તાપ કરીને આગળ ચાલ્યો. અને ત્રણ દિવસ સુધી રસ્તામાં ખાવાનું ન મળવાથી તેના પેટમાં ખાડો પડી ગયો ત્યાં સાસરેથી પીયર જતી કોઈક શ્રીમન્તના દીકરાની વહુએ ભાઈ જેવા હેતથી કપુરથી સુગંધી કરેલા દહીં મેળવેલા ભાત ખવરાવીને કુમારપાલને તૃપ્ત કર્યો. એ પછી જુદા જુદા દેશમાં ભ્રમતો ભ્રમતો ખંભા-તમાં શ્રી ઉદયન પાસે ભાતું માગવા માટે ગયો. અને તેઓ પોષધશાળા-અપાશરા-માં ગયા છે એમ સાંભળી ત્યાં ગયો. ત્યારે ઉદયનના પૂછવાથી શ્રી. હેમચન્દ્રાચાર્યે કુમારપાલનાં અંગેનાં લોકોત્તર લક્ષણો જોઈને આ ચક્રવર્તી રાજા થશે એમ ભવિષ્ય ભાષ્યું. જન્મથી જ દરિદ્રતાથી પીડાયેલો હોવાથી તેને તે વચનમાં શંકા થવા લાગી અને (કટાક્ષથી) “ક્ષત્રિય માટે એ અસંભવિત નથી” એમ વિનતિ કરી; ત્યારે “સં. ૧૧૯૯ ના વર્ષમાં કાર્તિક વદ બીજ ને રવિવારે હસ્ત નક્ષત્રમાં જે તમારો રાજ્યાભિષેક ન થાય તો આજ પછી નિમિત્ત-ભાવિ કૃળાદેશ જોવાનો મારે ત્યાગ કરવો” એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા લખીને હેમચન્દ્રાચાર્યે એક કાગળ મંત્રીને અને બીજો તેને આપ્યો. તેની આ કળાથી મનમાં આશ્ચર્ય પામેલા તે ક્ષત્રિયે “જો આ સાચું પડે તો તમે જ રાજા અને હું તો તમારા ચરણુની રજ,” એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા સંભળાવી; ત્યારે “જોને પરિણામે નરક છે એવા રાજ્યની ધ્રુજા અમે શું કરવા કરીએ? ઠીક, પણ તમારે આ જુલવું નહિ અને કૃતઘણાથી હમેશાં જિનશાસનના ભક્ત થઈને રહેવું.” એમના આ ઉપદેશને માથે ચડાવીને તથા રજા લઈને મન્ત્રી સાથે તે ઘેર આવ્યો. અને સ્નાન, પાન, ભોજન વગેરે સત્કાર કરીને તથા જે માગ્યું તે ભાતું આપીને મંત્રીએ તેને રવાના કર્યો. પછી માળવ પોચલા કુમારપાલે કુંડગેશ્વરના મંદિરની પ્રશસ્તિના પતરામાં:—

(૧) “હે વિક્રમ રાજા! તમારા પછી જ્યારે એક હજાર એક સો અને ૯૯ વર્ષો પૂરાં થશે ત્યારે તમારા જેવો કુમાર રાજા થશે.”

આ ગાથા જોઈને કુમારપાલ આશ્ચર્ય ચકિત થયો અને ગૂર્જર રાજ સિદ્ધરાજ મરણુ પામ્યાના ખબર જાણીને ત્યાંથી પાછો ફર્યો. રસ્તામાં એક શહેરમાં ભાતું ખુટી જતાં કોઈક દુકાનદારની દુકાનમાંથી ખાંધ લીધું અને ત્યાંથી ભાગ્યો તે શ્રી અણુહિલપુર પોચ્યો અને રાતે પાસે કાંઈ ધન નહોવાથી કંદોષની દુકાનમાં તેણે પોતાને માટે રાખેલું ખાંધ લીધું. પછી પોતાના અનેવી રાજ શ્રી કાન્હડદેવને^૫ ઘેર ગયો. ત્યાં રાજમહેલથી કાન્હડદેવ પાછો આવ્યો ત્યારે તેને આવકાર આપીને ઘરમાં લખ ગયો. પછી સારી રીતે જોગ્ય વગેરેથી તૃપ્ત થઈને કુમારપાલ ત્યાં સુધ ગયો.

૨ સવારે તે અનેવીએ પોતાના સૈન્યને તૈયાર કરીને રાજમહેલમાં (કુમારપાલને) લખ જઈ રાજ્યાભિષેકને કાણુ યોગ્ય છે તેની પરીક્ષા માટે પહેલાં એક કુમારને રાજ સિંહાસન ઉપર બેસાર્યો. તેણે ઉપર ઓટેલું કપડું પણુ સરખું ન ઓઢયું, એ જોઈને ખીજને બેસાર્યો, તેણે હાથ જોડી રાખ્યા એ જોઈને તેને પણુ યોગ્ય ન ગણ્યો, પછી શ્રી કાન્હડદેવની અનુમતિથી કુમારપાલ બેઠો; તેણે સિંહાસન ઉપર બેસી કપડાં સંકેલી લઈ, ઉંચો શ્વાસ લખ, હાથમાંની તરવાર ફેરવવા માંડી; કે તરત પુરોહિતે મંગલાચાર કર્યો. આ રીતે પચાસ વર્ષનો કુમારપાલ ગાદી ઉપર બેઠો, કે મંગલ વાગ્ગના અવાજે સાથે શ્રી. કાન્હડદેવે જમીનને પાંચે અંગો અડાડીને નમસ્કાર કર્યા.^૬

૩ કુમારપાલ પ્રૌઢ ઉમ્મરનો હોવાથી તથા દેશ પરદેશમાં ફરેલો હોવાથી પોતાની હુશીઆરીથી રાજ્યનું શાસન કરવા લાગ્યો, તે રાજ્યનાં જૂનાં માણસોને ન ગમ્યું એટલે તેઓએ ભેગા મળીને તેને મારી નાખવાનો તાગડો રચ્યો. તેઓએ જ્યાં અંધકાર રહેતો હતો એવા દરવાજાઓમાં મારાઓ રાખ્યા હતા. પણુ તેનાં પૂર્વ જન્મનાં પુણ્યની પ્રેરણા થવાથી તેનાં કોઈ અંગનાં માણસે આ વૃત્તાન્ત કુમારપાલને જણાવી દીધો એટલે

૫ આ કાન્હડ દેવ (સં. કૃષ્ણ દેવ, ચા-ગણિએ કૃષ્ણ ભટ્ટ લખ્યું છે) મોઢેરકનો સ્વામી હતો અને કુમારપાલની જન પ્રેમલ દેવીને પરણ્યો હતો એમ પ્રબંધો કહે છે. (જુઓ સ. ૧ વ. ૧ શ્લો. ૬) કુમારપાલની ખીજ જન શાક-ભરીના રાજ અણુરાજને પસંખી હતી એમ રાજશેખર તથા જિ. ગણિ કહે છે. વળી જિ. ગણિ પ્રેમલ દેવીના પતિ કૃષ્ણદેવને જયસિંહનો તુરંગાધ્યક્ષ કહે છે. (જુઓ પૃ. ૧૭)

૬ કૃષ્ણદેવે કુમારપાલને કેવી રીતે ગાદી ઉપર બેસાર્યો તેનું વર્ણન પ્ર. ચિં. ને મળતું પ્રભાવક ચરિતમાં પણુ છે (જુઓ. હે. સં. પ્રબંધ શ્લો. ૪૦૩ થી ૪૧૫) જિ. ગણિના કુ. પ્ર. માં પણુ એજ પ્રમાણે વર્ણન છે.

તેણે તે દરવાજેથી પ્રવેશ ન કર્યો, પણ ખીજે બારણેથી કિલ્લામાં પેશી તે (કાવતરાખોર) પ્રધાનોને મારી નખાવ્યા.

૪ તે મંડલેશ્વર બનેલી (કૃષ્ણદેવ) શાળાના સંબંધથી તથા પોતે ગાદી ઉપર બેસારનાર આચાર્ય હોવાથી રાજાને તેની (પહેલાંની) ખરાબ સ્થિતિની વાતો કહ્યા કરતો. પછી રાજાએ કહ્યું કે “ હે બનેલી ! રાજસ્વારીમાં કે રાજસભાની બેઠકમાં પહેલાંની ખરાબ સ્થિતિ સંબંધી મનને ખુબી એવી મસ્કરી હવે પછી ન કરવી. એકાંતમાં તમારે ઠીક પડે તેમ બોલવું. ” આ પ્રમાણે રાજાએ આગ્રહભરી વિનતિ કરી છતાં જાતે ઉચ્છૃંખલ હોવાથી તથા તિરસ્કારથી “ અરે મૂઢ-પોતાને ન ઝાળખનાર, અત્યારમાં તારા પગ શું જમીનને નથી અડતા ? ” આ રીતે બોલીને મરવા ઇચ્છનાર જેમ પથ ન પાળે તેમ તેણે રાજાનું હિતકારક વચન પણ ન માન્યું. રાજાએ પોતાનો ભાવ જણાવવા ન દીધો પણ ખીજે દિવસે પોતાના મલ્લો પાસે એના હાથ પગ ભાંગી નખાવ્યા અને બેય આંખો ફાડાવી તેને ઘેર મોકલી દીધો.

(૨) મેંજ આ દીવાને પહેલાં પ્રગટ્યો છે. માટે હું એની દરકાર નહિ કરું તો પણ તે મને બાળશે નહિ. એમ ભ્રમમાં રહીને જેમ દીવાને આંગળીથી પણ અડાતું નથી તેમ રાજાને પણ અડાતું નથી.

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને ભયભીત થઇ ગયેલા બધા સામન્તોએ તે દિવસથી રાજાની પગલે પગલે સેવા કરવા માંડી.

૫ તે રાજાએ પહેલાં ઉપકાર કરનાર શ્રી. ઉદયનના પુત્ર શ્રી વાગ્બટ દેવને મહામાત્ય બનાવ્યો. અને આલિંગ નામના માણસને મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો.^૭

૭ આ વાક્યમાં બે સંશયસ્થાનો છે એક તો ‘ મહામાત્ય ’ એટલે શું ? અને ‘ મુખ્ય પ્રધાન ’ એટલે શું ? બેય શબ્દો પર્યાય હોવાનું કોષ તો કહે છે.

ખીજી શંકા હકીકતને લગતી છે. જયસિંહ સૂરિ ક. ચ. (સ. ૩ શ્લો. ૪૭૬)માં લખે છે કે “ પોતાના ઉપર ઉપકાર કરનાર ઉદયનને મુખ્ય મંત્રી કરીને તેના પુત્ર વાગ્બટને અમાત્ય બનાવ્યો. ” જિન મંડનગણિ આ વચનને અનુવાદ કરીને લખે છે કે “ રાજ નીતિ જાણનાર રાજાએ પહેલાં ઉપકાર કરનાર ઉદયનને મહામાત્ય પદ આપ્યું અને તેના પુત્ર વાગ્બટને બધાં રાજકાર્યના વ્યાપારમાં ભેડયો. ” (પૃ. ૩૪) પ્રભાવક ચરિતમાં તો ઉદયન અમાત્ય હતો એમ લખ્યું જ નથી પણ તેના પુત્ર વાગ્બટને મંત્રી કહ્યો છે. હવે વાગ્બટાઈકારના કર્તા કવિ વાગ્બટને તેના દીકાકાર મહામાત્ય કહે છે પણ તે કવિ વાગ્બટ તો સોમનો પુત્ર હતો.

ખીજું આ આલિંગ તે કુમારપાલની પહેલાં રક્ષા કરનાર કુંભાર તો નહિ એમ સાતમ પ્રબંધ ઉપરથી જણાય છે, આગળ ૩૨ મા પ્રબંધમાં કહેલા વૃક્ષ પ્રધાન આલિંગ તે આ હોય તો એના ઉપકારની વાત ક્યાંય નથી આવતી.

૬ મહં. શ્રી ઉદયન દેવનો પુત્ર વાહડ નામનો કુમાર જેને સિદ્ધરાજે દીકરો કરેલો તે કુમારપાલનો તિરસ્કારજ કર્યા કરતો હતો અને સપાદ લક્ષ્મીના રાજના લશ્કરમાં પાયદળમાં દાખલ થયો. પછી કુમારપાલ સાથે વિગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી ત્યાંના સર્વ સામન્ત લોકોને લાંચ, અને માન અકરામ આપીને પોતાને વશ કરીને પાછું ન હઠાવી શકાય એવા લશ્કર સાથે સપાદલક્ષ્મીના રાજને સાથે લઇને (ગુર્જર) દેશને સીમાડે તે (વાહડ) આવી પહોંચ્યો. પછી સોલંકી ચક્રવર્તિએ પ્રતિ શત્રુ તરીકે તેની ઊવણી પાસે પોતાના લશ્કરનો પણ પડાવ નાખ્યો. લડાઇ માટે જે દિવસ મુકરર થયો હતો તે દિવસે સીમાડાને નિષ્કંટક (શત્રુ રહિત) કરતા હતા અને ચતુરંગ સેનાને તૈયાર કરતા હતા ત્યાં ચઉલિંગ નામનો રાજનો મહાવત જેને પહેલાં ક્રોધ વાંક માટે રાજએ ઠપકા આપેલો, તેણે ક્રોધથી અંકુશ છોડી દીધો (અર્થાત મહાવત પાછું છોડી દીધું). પછી રાજએ અસાધારણ ગુણવાળા સામળ નામના મહાવતને પુષ્કળ પૈસો (ઈનામ તરીકે) આપીને તેની જગ્યાએ રાખ્યો. અને પોતાના કલહ પંચાનન નામના હાથીને તૈયાર કરીને તેના ઉપર રાજ માટેનું આસન ગોડવી, તેમાં ૩૬ પ્રકારનાં આયુધો રાખી સર્વ કળા (હાથી કેળવવા સંબંધી) સમૂહથી સંપૂર્ણ એવો તે મહાવત પોતાના પગ હાથીની ડોક ઉપરના દોરડામાં બરાવી બેઠો. અને સોલંકી રાજ પણ પોતાના આસનમાં બેઠો પછી લડાઇ માટેના અધિકારીઓએ લડાઇ શરૂ કરવાની સૂચના કરતાં વાહડ કુમારે ફોડેલા

૮ પ્ર. ચિં. ની કોઈક પ્રતમાં વાહડ નામ છે તે કોઈમાં વાહડ નામ છે પણ સપાદલક્ષ્મીના રાજ પાસે રહી કુમારપાલ સામે તેને તેડી લાવનાર આ વાહડ કે વાહડને પ્ર. ચિં. માં ઉદયનનો પુત્ર કહ્યો છે; એ તે ચોખ્ખી ગરબડ જ લાગે છે. ઉદયનના પુત્ર વાહડ (વાગ્લટ) ને ઉપરના જ (પાંચમા) પ્રબંધમાં મહામાત્ય બનાવ્યો એમ કહ્યું છે. અને ૩૮ મા પ્રબંધમાં ઉદયન પુત્ર વાહડને સેનાપતિ બનાવીને સપાદલક્ષ્મી સામે લડવા મોખ્ખાનું કહેલું છે. મતલબ કે આ બંધમાં પ્ર. ચિં. માંજ અતિરિક્ત છે. બીજા ગ્રંથો જેમણે તે આ સપાદ લક્ષ્મીના પક્ષમાં જનાર માણસને દ્વયાશ્રય (સ. ૧૬ શ્લો. ૧૪) માં હસ્તિશાળાને ઉપરી વાહડ કહ્યો છે. જ. સૂ. ના કુ. ચ. (શ્લો. ૫૨૯) માં પણ તેનું વાહડ નામ છે, ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં તેને માળવાને રાજપુત્ર વાહડ કહ્યો છે, તેણે સિદ્ધરાજના મરણ પછી રાજ્ય માગ્યું પણ પ્રધાનોએ ન આપ્યું તેથી તે રીંસાઇને આનાકને આશ્રય ગયા, (જુઓ ચ. પ્ર. પૃ. ૧૯૭), મોહપરાજ્યમાં આનું નામ કુમારતિલક ત્યાગબટ લખ્યું છે (જુઓ અ. ૫ શ્લો. ૩૬), પ્ર. ચ. (શ્લો. ૫. ૪૬), માં વાગ્લટ અને જિ. મ. ના કુ. પ્ર. માં વાગ્લટ નામ છે. દ્વયાશ્રય શિવાય બધા તેને સિદ્ધરાજનો ધર્મ પુત્ર કે પ્રાતપન્ન પુત્ર કહે છે.

હોવાથી સામંતોએ લડાઇ શરૂ કરવાનો હુકમ ન માન્યો^૯ એટલે આખું સૈન્ય તુટી જવાનો સંભવ જોઇને તેણે મહાવતને પોતાના હાથીને આગળ ચલાવવાનો હુકમ કર્યો. સામેના લશ્કરમાં સપાદલક્ષના રાગના હાથીને, છત્ર ચામર વગેરે ચિન્હોથી ઓળખીને, જે સૈન્ય પુટી જાય તો મારે એકલાએ જ લડવું એવો નિશ્ચય કરીને પોતાના હાથીને તે (સપાદ લક્ષના રાગના હાથી) પાસે લઇ જવા મહાવતને આજ્ઞા કરી, છતાં પણ તેણે તેમ ન કર્યું ત્યારે “ શું તું પણ કુટેલો છો ! ” એમ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે વિનંતિ કરી કે “ મહારાજ, કલહ પંચાનન હાથી અને સામળ નામનો મહાવત એ બે પ્રલયકાળે પણ નહિ પુટે. પણ સામેના હાથીના માથા ઉપર ત્રિવ્ર અવાજ વાળો વાહડ નામનો કુમાર ચડેલો છે જેની હાકલથી હાથીઓ પણ પાછા હટી જાય છે” એમ કહીને પોતાનાં ઓઢવાનાં વસ્ત્રના બે કટકાથી હાથીના કાન ઢાંકી દઇને તેણે પોતાના હાથીને ચલાવ્યો. પછી પહેલેથી પોતાના પક્ષમાં ફેડી લીધેલો ચલ્લિગ નામનો મહાવત છે એમ ધારીને, વાહડ હાથમાં તરવાર લઇને કુમારપાલને મારવાની પ્રત્યાજ્ઞા કલહ પંચાનનના માથા ઉપર પગ મુકવા જાય છે ત્યાં તો તે મહાવતે હાથીને પાછળ હટાડ્યો, એટલે તે જમીન ઉપર પડી ગયો અને નીચે ઉભેલા પાયદળ સિપાઇઓએ પકડી લીધો. પછી સોલંકી રાજ્યે સપાદ લક્ષના આનાક નામના રાજને “ હથીઆરો તૈયાર કરો, ” એમ કહ્યું, અને તેના મોઢા ઉપર યોગ્યતાથી (સરસ રીતે) બાણ ચલાવીને “ મુખ્ય ક્ષત્રિય છો ” એવાં મશ્કરી વાળાં વખાણથી છેતરીને બાણથી વીંધી નાખી હાથીના માથા ઉપર પાડી દર્ષ, “ આપણે જત્યા છીએ, જત્યા છીએ ” એમ બોલતાં બોલતાં જાતે પોતાનું વસ્ત્ર હવામાં હલાવ્યું. એ રીતે (સામા વાળાના) બધા સામંતોના બધા ઘોડાઓને હુમલો કરીને કદ કરી લીધા

આ રીતે વાહડ કુમાર પ્રબંધ પૂરો થયો.^{૧૦}

૯ આ વાક્ય જરા વિચિત્ર છે. સામંત વગેરે શબ્દો અધ્યાહાર લઈને અર્થ કરવો પડે છે.

૧૦ આ વાહડકુમાર પ્રબંધમાં પ્ર. ચિ. એ કેવી ગડબડ કરી છે એ આઠમી ટિપ્પણીમાં નોંધ્યું જ છે. સપાદલક્ષ (સવાલિકકેસાંભર)ના રાજ સાથેની લડાઇની મૂળ વાત ઐતિહાસિક હકીકત લાગે છે. ચૌલુક્ય વંશના ઉત્કીણ લેખોમાં કુમાર પાલનાં વિશેષણમાં એનો ઉલ્લેખ છે. અને દ્વયાશ્રયમાં, પ્રભાવકચરિત (હે. સૂરિ પ્ર.)માં, જયસિંહસૂરિના કુ. ચ. (સ. ૪ શ્લો. ૧૭૩ થી આગળ)માં, સુ.

૭ આ પછી કૃતજ્ઞોમાં શિરામણિ એવા સોલંકી રાજ્યે આલિંગ૧૧ નામના કુંભારને સાતસો ગામનું વિચિત્ર ચિત્તોડનું પરગણું આપ્યું. પણ તેના કુળના લોકો પોતાના કુળથી શરમાય છે અને હજી સુધી 'સગરા' એમ કહેવાય છે. જેઓએ કાપેલાં કાંટાનાં ઝાડોમાં રાખીને રાજ્યની રક્ષા કરી હતી તેઓને પોતાના અંગ રક્ષક તરીકે રાખ્યા.

હવે સોલાક નામના એક ગવૈયાએ એક પ્રસંગે પોતાની ગાવાની કળાથી રાજ્યને ખુશી કરી, તેની પાસેથી ૧૧૬ દ્રમ્મ મેળવ્યા હતા,^{૧૨} પણ તેણે તેમાંથી મિષ્ટાન્ન ભોજન કર્યું તથા બાળકોને (પ્રસાદ વહેંચી) ખુશી કર્યા. આ ગવૈયાને રાજ્યે ક્રોધ કરીને રજા આપી. પછી તે પરદેશ ગયો. અને ત્યાં (કોઇ) રાજ્યને પોતાના ગાયનથી ખુશી કરી તેની પાસેથી બે હાથી ઇનામ તરીકે મેળવ્યા અને (પાટણ) લઇ આવી એ હાથીઓ સોલંકી રાજ્યને ભેટ કર્યા એટલે તેણે તેને પાછો રાખ્યો. પછી એક વખત કોઇક પરદેશી ગવૈયો “હું હુંટાઇ ગયો, હું હુંટાઈ ગયો” એમ તાણીને ભુમો પાડતો આવ્યો. ત્યારે રાજ્યે ‘કોણ હુંટી ગયું?’ એમ પૂછ્યું, એટલે તેણે જવાબ આપ્યો કે “મારાં ગીતની ખુબીથી એક હરણુ પાસે આવીને ઉભું, એટલે મેં એના ગળામાં, રમત ખાતર, સોનાની માળા નાખી, પણ ત્યાંતો સિંહથી ડરીને એ હરણુ ભાગી ગયું; આ રીતે હું હુંટાઇ ગયો છું.” પછી રાજ્યે તે સોલાક નામના પોતાના શ્રેષ્ઠ ગવૈયાને આજ્ઞા કરી અને તેણે જંગલમાં ફરતાં ફરતાં પોતાની સરસ ગાયન કળાની આકર્ષણ વિદ્યાથી જેના ગળામાં સોનાની સાંકળી છે એવા હરણુને શહેરમાં લઇ આવીને રાજ્યને બતાવ્યો. પછી તેની કળાની કુશળ-

સં. કી. કૌ. વ. વિ. સુ. કી. ક., મોહપરાજ્ય વગેરે અનેક ગ્રન્થોમાં એનો ઉલ્લેખ મળે છે. પણ ચિત્તોડના કિલ્લાનો કુમારપાલનો પોતાનો લેખ એ વર્ણુનેાની કસોટી તરીકે ઉપયોગી છે અને એ જોતાં મેરૂતુંગે ઉપર આપેલું વર્ણુન મોટું ભાગે કદિપત લાગે છે. અલબત્ત આ લડાઇ કુમારપાલ ગાદીએ બેઠા પછી તરતમાં થઈ હોય એમ એ તથા ખીન્ન ઉત્ક્રીણું લેખોથી જણાય છે ખરું.

૧૧ પહેલાં જે આલિંગને મુખ્ય પ્રધાન બતાવ્યો એમ કહ્યું છે તે આ કે જુદો? અને ૩૨ મા પ્રબંધવાળો આલિંગ તે કોણ?

૧૨ કુમારપાલે ખુશી થઇને માત્ર ૧૧૬ દ્રમ્મજ આપ્યા, એ તેનું ૩૨ મા પ્રબંધમાં કહેલું કૃપણપણું દેખાડે છે. ટોનીએ આ નોંધ્યું છે, પછી ગવૈયાએ એ એકસો સોળ દ્રમ્મ ઉડાડી તાખ્યા માટે રાજ્યે તેને કાઢી મુક્યો એમ ટોનીએ અર્થ કર્યો છે, પણ મૂળમાંથી એવો અર્થ કાઢવાની જરૂર મને નથી લાગતી.

તાથી જેના મનને આશ્ચર્ય થયું છે એવા શ્રી હેમાચાર્ય પ્રભુએ “ ગાયન કળાની હદ શું ”? એમ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે તદ્દન સુકા લાકડાને પણ ફણુગા કુટે એ પોતાની કળાની હદ બતાવી. “ ત્યારે એ આશ્ચર્ય બતાવો ” એમ આદેશ થતાં આશુ પર્વતમાંથી વિરહ^{૧૩} નામનું ઝાડ લઇ આવી તેની સુકી ડાળના લાકડાને રાજ મહેલના આંગણમાં કુંવારી મારીનો ક્યારો કરાવી, તેમાં રોપી પોતાની નવીન ગાયન કળાથી એકદમ તેને ફણુગા કુટેલા બતાવી, રાજ સાથે શ્રી હેમચન્દ્ર સ્વામીને પણ ખુશ કરી દીધા.

આ પ્રમાણે આશ્ચર્ય કારક સોલાકનો પ્રબંધ પૂરો થયો.

૮ હવે એક વખત દિવાન-ઇ-આમમાં ખેડેલા સોલંકી રાજાએ કોકણુ દેશના મલ્લિકાર્જુન નામના રાજાનું, કોઇ ચારણને મોઢે ‘ રાજપિતા મહ ’ અવું ગિરફ સાંભળ્યું. તે સહન ન થવાથી તેણે રાજસભા સામું જોયું. એટલે રાજાનું મન સમજનાર મંત્રી આંખડે બે હાથનો સંપુટ કરીને બતાવ્યો. આ જોઇને ચકિત થયેલા રાજાએ સભાનું વિસર્જન કર્યા પછી તેને હાથ જોડવાનું કારણ પૂછ્યું એટલે તેણે કહ્યું કે “ આ સભામાં એવો કોઇ માણસ છે કે જેને મોકલીને ચતુરંગ સેનાવાળા રાજા જેવો ડોળ કરતા તે મિથ્યાભિમાની મલ્લિકાર્જુનનો આપણે નાશ કરી શકીએ ? એમ તમારા મનનો આશય જાણીને તમારો હુકમ ઉપાડવા માટે સમર્થ એવા મેં હાથ જોડયા. ” તેની આ વિનતિ સાંભળીને તરત જ તે રાજા સામે લશ્કરનો ઉપરી બનાવીને પંચાંગ પ્રસાદ (શરીરનાં પાંચે અંગો માટે પોષાક) આપીને બધા સામંતો સાથે તેને મોકલ્યો. તે બીલકુલ રોકાયા વગર મજલો કરીને કોકણુ દેશમાં પોચ્યો અને ન ઉતરાય એવા પૂરવાળી કલ્પવિણી^{૧૪} નામની નદી ઉતરીને સામે કાંઠે પડાવ નાખે છે ત્યાં તેને લડાઇ માટે તૈયાર (થઇને આવેલો) ધારીને મલ્લિકાર્જુન રાજાએ તેના લશ્કરને મારીને વીખેરી નાખ્યું. આ રીતે તેનાથી હારેલો તે સેનાપતિ મોઢું કાળું કરી, કાળાં વસ્ત્રો પહેરી, માથે કાળી છત્રી ઝોઢી કાળા તંબુમાં રહેતો (પાટણ આવી પહોંચ્યો.) સોલંકી રાજાએ આ જોઇને “ આ કોના લશ્કરની છાવણી છે ” ? એમ પૂછ્યું. ત્યારે કોકણુથી પાછા ફરેલા હારેલા આંખડ સેનાપતિની આ છાવણી છે એમ જવાબ મળતાં, તેની શરમથી મનમાં ચકિત થયેલા રાજાએ

૧૩ કોઇ ઝાડનું વિરહક નામ જાણવામાં નથી.

૧૪ કલ્પવિણી નદી એ ચીખલી અને વલસાડમાંથી વહેતી કાવેરી. જુઓ સુંબઠ ગેઝેટીઅર પુ. ૧ ભા. ૧૫. ૧૮૫ ટિ. ૪

પ્રસન્ન દષ્ટિથી તેની સંભાવના કરીને ખીજા નવા બળવાન સામન્તો સાથે મહિકાર્જુનને જીતવા તેને ફરી મોકલ્યો. કોકિલ દેશમાં આવીને તેણે તે નદી પાસે આવતાં પાજ આંધીને તે જ રસ્તે સૈન્ય ઉતારી, સાવધાન રહીને, તે વિષમ યુદ્ધમાં લડતાં, પોતાની વીરવૃત્તિથી હાથી ઉપર બેઠેલા તે મહિકાર્જુનને સ્થિર કરી દીધો. અને પછી જેનામાં લડાઇની ઘેલછાનો રસ ઉછળી રહ્યો છે એવા આંબડે મુસળ સરખા દાંતરૂપી પગથીઆંથી મહિકાર્જુનના હાથીના માથા ઉપર ચડી જઇ, “ પહેલાં ધા કરી લે, અને ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ કરી લે ” વગેરે બોલતાં બોલતાં તીક્ષ્ણ ધારવાળી ભયંકર તરવાર મારીને મહિકાર્જુનને હેઠે પાડી દીધો. અને પછી સામન્તો તેનું શહેર હુંટવામાં રોકાયા ત્યારે આંબડે સિંહનું બચ્ચું જેમ હાથીને મારી નાખે તેમ તેને રમતમાં મારી નાખ્યો. પછી મહિકાર્જુનનું માથું સોના (ના પતરા) માં વીંટી લઇ, તે દેશમાં સોલંકી ચક્રવર્તીનું શાસન સ્થાપી પોતે શ્રીઅણુહિલપુર આવ્યો. અને જ્યારે સભામાં બેઠે તે સભાસદો બેઠા હતા ત્યારે શ્રી કુમાર-પાલ મહારાજના પગને કોકિલ દેશના રાજા મહિકાર્જુનના માથા સાથે^{૧૫} પ્રણામ કર્યાં.

વળી શૃંગારકોટિ નામની સાડી ૧, માણિક્ય નામનો પછેડો એક, પાપનો ક્ષય કરે એવો એક હાર, સંયોગ સિદ્ધિવાળી છીપ, તથા સોનાના બત્રીશ કુંભ, મોતીની છ સેર, ચાર દાંતવાળો એક હાથી, પાત્રો ૧૨૦, અને સાડીચૌદ કરોડ દ્રવ્ય એટલો દંડ.^{૧૬}

આ વસ્તુઓ સાથે તેના માથારૂપી કમળથી શ્રી આંબડે રાજાની પૂજા કરી અને તેના કામથી પ્રસન્ન થયેલા રાજાએ શ્રી આંબડે નામના મહા-મંડલેશ્વરને રાજપિતામહ એવું બિરૂદ આપ્યું.^{૧૭}

૧૫ દેવ આગળ નાળીચર મુકીને પગે લાગવાનો રિવાજ છે. નાળીચરને બદલે આ માથું એમ કહેવાની મતલબ લાગે છે.

૧૬ જો પ્ર. ચિં. કહે છે તેમ કોકિલના રાજાને ખરેખર માર્યો હોય અને ત્યાં કુમારપાલનું શાસન સ્થાપ્યું હોય તો આ દંડ નહિ પણ હુંટજ કહેવાય.

આ હુંટની વસ્તુઓનું પ્ર. ચિં. ના વાક્યનો અનુવાદ કરીને જિનમંડન-ગણિના કુ. પ્ર. માં વર્ણન કરેલું છે. શૃંગાર કોટી સાડી તેનો રા. દી. શાસ્ત્રીએ “ મહારાણીને શણગાર સજવા તુરત નવી કરાવેલી એક કરોડ રૂપીઆની પહેરવાની સાડી ” એવો અર્થ કર્યો છે અને એમણે જ માણિક્યરત્ન જડેલો પછેડો એવો બીજો વસ્તુનો અર્થ કર્યો છે. ઠાંનીએ વસ્તુઓની સંખ્યા વાંચવામાં ભૂલ કરી છે.

૧૭ આ આંબડે પ્રબંધ જિ. ગણિના કુ. પ્ર.માં તથા રાજ્યેષ્વરકૃત પ્રબંધકોષમાં

આ પ્રમાણે આંખડ પ્રબંધ પુરો થયો.

૯ એક વખત અણહિલ્લપુરમાં શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યની પાહિણી નામની મા જેણે દીક્ષા લીધી હતી તે પરલોકમાં જતાં હેમચંદ્રાચાર્યે તેને એક કરોડ નમસ્કારનું પુણ્ય આપ્યું, પણ તેના મરણ પછી તેના સંસ્કારનો મોટો ઉત્સવ કરવામાં આવતો હતો ત્યારે ત્રિપુરૂષ ધર્મસ્થાન પાસે તે સ્થાનના તપસ્વી-ઓએ સહજ અદેખાઈથી શય ઉપાડવાની માંડવી ભાંગી નાખી અપમાન કર્યું; તેથી માની ઉત્તરક્રિયા કરીને માળવામાં ખેઠેલા શ્રી કુમારપાલ રાજાની ઊવણીમાં શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય એજ ક્રોધના વેગમાં ગયા.

(૩) માણસે પોતે કાં તો ધણી થવું અથવા કોઈ ધણીને હાથમાં લેવો, કામ કરવા માટે માણસ પાસે ખીન્ને માર્ગ નથી.

આ વચનનું સત્ય વિચારતા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના આગમનના શ્રી ઉદયન મંત્રીએ રાજાને ખબર આપ્યા. અને રાજા કૃતજ્ઞ માણસોમાં શિરો-મણિ હોવાથી તેણે અતિ આગ્રહ કરીને મહેત્તમાં ખોલાવ્યા. પછી તેને રાજ્ય પ્રાપ્ત થવાનું છે એ ભવિષ્ય પોતે જોયું હતું એ યાદ આપતાં રાજાએ “ આપે હમેશાં દેવ પૂજા વખતે પધારવું ” એમ આગ્રહ કર્યો; ત્યારે તેમણે કહ્યું કે:—

મળે છે. કોકણના રાજા મલ્લિકાજીનને કુમારપાલના સુભટોએ હરાવ્યા તથા મારી નાખ્યા એમ હેમચંદ્રે (કુ. ચ. સ. ૬) જ લખ્યું છે. પણ તેણે સેનાપતિ તરીકે આંખડનું નામ નથી લખ્યું. સોમશિવે કી. કા. માં કુમારપાલે કોકણરાજાને માર્યો (સ. ૨ શ્લો. ૪૭) એટલું જ કહ્યું છે, પણ તેણે જ આણુ ઉપરની પ્રશસ્તિમાં આણુના ધારાવર્ષે કોકણના રાજાને માર્યો એમ લખ્યું છે. (શ્લો. ૧૩) સુ. સં. માં કુમારપાલના વાણીઆએ આનૂપદેશના ચક્રવર્તીને જીત્યા એમ લખ્યું છે (સ. ૨ શ્લો.). વ. વિ. કોકણના રાજાને માર્યો એમ કહે છે. (સ. ૩ શ્લો. ૨૬). સુ. સં. નો આ વાણીઆ તે આંખડ અને કોંકણનો રાજા તે ઉત્તરકોકણનો શિવાહારવંશનો મલ્લિકાજીન. જેના શક સં. ૧૦૭૮ નો તથા ૧૦૮૨ નો એ રીતે બે ઉક્તિઓ લેખો ક્રમશઃ સ્વીપલુણ્માંથી તથા વસઈમાંથી મળ્યા છે. આ મલ્લિકાજીનને આંખડે મારી નાખ્યાનું પ્રમન્વોનું કથન સાચું હોય તો આ લઘુ વિ. સં. ૧૨૨૬ થી ૧૨૨૮ વચ્ચે થઈ હોવી જોઈએ કારણકે વિ. સં. ૧૨૨૮ (શક સં. ૧૦૮૪) નો મલ્લિકાજીનના અનુયાયી અપરાહિત્ય ખીન્નનો લેખ મળ્યો છે. (જુઓ મુંબઈ ગેઝીટીઅર ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૮૫, ૧૮૬ તથા ગ્રં. ૧૩ ભા. ૨ પૃ. ૪૨૬-૨૭. ૩૬૫ કોનોડોજી પૃ. ૧૫૫ તથા ૩૦૩) સુ. કી. ક. માં પણ કોકણના રાજાને હરાવ્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (શ્લો. ૬૫). પ્રભાવક ચરિત પ્ર. ચિં. પેઠે મલ્લિકાજીનને મારવાનો યશ આંખડને આપે છે. (જુઓ હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૭૨૪).

(૪) અમે તો બિદ્વાન ખાત્રએ છીએ, જર્ણુ વસ્ત્રો પહેરીએ છીએ અને જમીન ઉપર સુષ્ટ રહીએ છીએ, અમે રાજઓથી શું કરીએ ?

અને રાજએ જવાબ આપ્યો કે:—

(૫) એક જ મિત્ર છે; રાજ અથવા યતિ.

એક જ સ્ત્રી છે; સુંદરી અથવા ગુફા.

એક જ શાસ્ત્ર છે; વેદ શાસ્ત્ર કે અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર.

અને એક જ દેવ છે; વિષ્ણુ કે ગિન.

આ પ્રમાણે મહાકવિઓએ કહેલું હોવાથી પરલોક યાંધવા માટે તમારી સાથે મિત્રતા ઇચ્છું છું, એમ રાજએ કહ્યું, અને જેની ના ન પાડી હોય તે કણ્ઠ્ય કર્ણુ સમજવું એ નિયમને અનુસરી, તે મહર્ષિની ચિત્તવૃત્તિ જાણી લઈને રાજએ પોતાની પાસે, માણસોને જતાં આવતાં રોકનાર પ્રતિહારને, ગમે ત્યારે પોતાની પાસે શ્રી હેમાચાર્યને આવવા દેવાનો હુકમ પોતાને મોઢે કરી દીધો.

૧૦ હવે ત્યાં (રાજ પાસે) આવવા જવાનું થવા લાગતાં અને રાજએ સૂરિના ગુણોની સ્તુતિ કરવા માંડી એટલે રાજના પુરોહિત આમિગે વિરોધથી કહ્યું કે:—

(૬) અરે દંભ તો જુઓ, વિશ્વામિત્ર પરાશર વગેરે જેઓ કૃત્ત પાંદડાં અને પાન ખાઈને રહેતા તેઓ પણ સ્ત્રીના સુંદર મુખ કમળને જોઈને જ મોહિત થઈ ગયા છે, તો પછી જે માણસો દુધ, દહીં અને ઘીવાળો ઘોરાક ખાય છે તેઓ તો ઇન્દ્રિય નિગ્રહ ક્યાંથી જ રાખી શકે ? તેનાં આ વચનના જવાબમાં હેમચંદ્રે કહ્યું કે:—

(૭) હાથી અને કુક્કરનું માંસ ખાનાર જળવાન સિંહ આખા વર્ષમાં માત્ર એક વખત વિષય ભોગ કરે છે, અને કઠોર કાંકરાનું ભોજન કરનાર હોવા છતાં નરપારેવો રોજ કામી થાય છે, એનું શું કારણ છે એ કહો જોઈએ.

આ રીતે એનું^{૧૮} મોઢું બંધ કરી દીએ એવો જવાબ અપાતાં રાજ પાસે કોઈ અદેખાએ કહ્યું કે “ આ શ્વેતાંબરો સૂર્યને પણ નથી માનતા ” ત્યારે,

૧૮ આ પ્રસંગમાં મેર તુંગે લખેલું પુરોહિતનું આમિગ નામ સાચું લાગે છે. કારણ કે સોમેશ્વરે પોતાના એક પૂર્વજનું આમિગ નામ લખ્યું છે. (જુઓ સુરથોત્સવ સ. ૧૫ શ્લો. ૨૬) પણ ત્યાં એ કુમારપાલનો પુરોહિત હતો એમ નથી કહ્યું. પ્ર. ચ.માં સિદ્ધરાજના પુરોહિત આમિગ સાથે ઉપરની ચર્ચા થયેલી

(૮) પ્રકાશનું ધાગ એવા સૂર્યને અમે જ હૃદયમાં રાખીએ છીએ, કારણ કે તે અસ્ત થવાનું કષ્ટ જાણવામાં આવતાં અમે ભોજનનો ત્યાગ કરીએ છીએ.

આ પ્રમાણના બળથી અમેજ સૂર્યના ભકતો છીએ અને તેઓ નથી એ રીતે તેઓનું મોઢું બંધ થયું. એક વખત દેવપૂજા વખતે મોઢા રૂપી અંધકારને દૂર કરવામાં ચન્દ્ર જેવા શ્રી હેમચંદ્ર મહેલમાં આવ્યા ત્યારે શ્રી યશચન્દ્ર ગણિએ રજને હરણથી આસનને વાળીને ત્યાં કામળી પાથરી ત્યારે એનું રહસ્ય ન સમજીને રાજાએ “ આ શા માટે ! ” એમ પૂછ્યું. ત્યારે જવાબમાં કહેવામાં આવ્યું કે “ અહીં કદાચ કોઈ જન્તુ હોય તો તેને કષ્ટ ન થાય એ માટે આ પ્રયત્ન છે. ” “ જ્યારે પ્રત્યક્ષ રીતે કોઈ જન્તુ દેખાય ત્યારે જ આમ કરવું યોગ્ય છે, તે શિવાય નકામો શ્રમ લેવાની જરૂર નથી ” આવું યુક્તિ વાળું રાજાનું વચન સાંભળીને તે સૂરિએ જવાબ આપ્યો કે “ રાજ્યમાં હાથી ઘોડા વગેરેનું લશ્કર કોઈ પણ શત્રુ રાજા ચડી આવે ત્યારેજ તૈયાર કરવામાં આવે છે કે પહેલેથી તૈયાર રાખવામાં આવે છે ? જેવો રાજવ્યવહાર છે તેવો એ અમારો ધર્મવ્યવહાર પણ છે. ” પછી શ્રી હેમાચાર્યના ગુણથી હૃદયમાં ખુશી થયેલા રાજાએ પહેલાં કશ્ચલ કરેલું રાજ્ય આપવા માંડ્યું ત્યારે બધાં શાસ્ત્રો વિરૂદ્ધ હોવાથી (સૂરિએ ના પાડી). તેઓએ કહ્યું કે:—

(૯) હે યુધિષ્ઠિર ! રાજાઓ પાસેથી દાન લઈને બળી ગયેલા બ્રાહ્મણોનો બળેલાં બીજાંથી અંકુર ન ડુટે તેમ પુનર્જન્મ નથી થતો. ૧૯

આ પુરાણનું વચન; અને જૈનશાસ્ત્ર નીચે પ્રમાણે છે:—

મૃહસ્થ પાસેથી મળે ત્યાં સુધી રાજાનું અન્ન શા માટે લેવું ?

આ પ્રકારના તેમના ઉપદેશથી મનમાં ચક્રિત થયેલા રાજા શ્રી પાટણ પોચ્યો.

એમ વર્ણન છે. કવચના ૬, ૭ બેય શ્લોકો પ્ર. ચ. માં મળે છે (હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૧૭૬, ૧૭૯) સિદ્ધરાજનો પુરોહિત કુમાર નામનો સોમશ્વરનો પૂર્વજ હતો એમ સોમશ્વરે કહ્યું છે (સુરથોત્સવ સ. ૧૫ શ્લો. ૨૨). મુદ્રિત કુમુદ ચંદ્રપ્રકરણમાં ગાંધિને રાજગુરૂ કહ્યો છે. એને જ સચિવ પણ કહ્યો છે. મુ. કુ. પ્ર.માં ગાંધિ જૈન સાયુઓની નિન્દા કરે છે અને દેવસૂરિ તેનો જવાબ આપે છે એવું વર્ણન છે.

૧૯ પુનર્જન્મ નથી થતો એટલે ફરી બ્રાહ્મણ જન્મ નથી મળતો એમ અર્થ હોનો જોઈએ.

૧૧ એક વખત રાજાએ મુનિને પૂછ્યું કે “ અમારો યજ્ઞ કલ્પના અન્ત સુધી કેવી રીતે રહે ? ” એ પ્રમાણે રાજાની વાણી સાંભળીને “ વિક્રમાદિત્ય પેઠે જગતને ઝગણ રહિત કરો અથવા સોમશ્વરનું લાકડાનું મંદિર વાણી પાસે હોષ્ટને સમુદ્રના વાણીની છોળોથી લગભગ ધસાઇ ગયું છે તેનો છોળોદ્ધાર કરો તો તમારી કીર્તિ કલ્પના અન્ત સુધી રહે. ” આ પ્રમાણે ચંદ્રના પ્રકાશ જેવી શ્રી હેમચન્દ્રની વાણીથી રાજાનો આનંદ સમુદ્ર ઉછળી રહ્યો અને તેણે એ મહર્ષિને જ પિતા ૩૫, ગુરુ ૩૫ અને દૈવતરૂપ માન્યા. તેઓ બ્રાહ્મણોની ક્રોધ વખત નિન્દા નથી કરતા એમ રાજા જાણતા હતા. પછી તેજ દિવસે જોષીએ બતાવેલા મુહૂર્તે સોમશ્વરના મંદિરના ઉદ્ધાર માટે ત્યાં પંચોલીને મોકલીને મંદિરનો આરંભ કરાવ્યો.

૧૨ એક વખત શ્રી હેમચન્દ્રના અલૌકિક ગુણો વડે જેનું હૃદય ખંચા-યેલું છે એવા રાજાએ શ્રી ઉદયન મંત્રીને પૂછ્યું કે “ સમગ્ર વંશના અલંકાર ૩૫ આવા પુરૂષ રત્નનો કયા દેશમાં અને સર્વ ગુણોની ખાણ જેવા કયા શહેરમાં જન્મ થયો છે ? ” ત્યારે તે મંત્રીએ જન્મથી આમ્મી એમનું પવિત્ર ચરિત્ર નીચે પ્રમાણે કહ્યું:—૨૦

અધષ્ટિમ નામના દેશમાં ધંધુકા શહેરમાં શ્રી મોઢવંશમાં ચાચિગ નામનો એક વેપારી હતો. સતીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવી, જિન શાસનની દેવી જેવી અને શરીરધારી લક્ષ્મી જેવી પાહિણી નામની તેને સ્ત્રી હતી. અને ચાચુંડાદેવી તથા ગોનશ (યક્ષ) ના પહેલા અક્ષરોથી જેનું નામ બન્યું છે તેવો ચાંગદેવ નામનો તેને પુત્ર થયો. તે આઠ વર્ષની ઉંમરનો હતો ત્યારે શ્રી દેવચંદ્રાચાર્ય તીર્થયાત્રા માટે નીકળેલા તે ધંધુકામાં મોઢ વસહિકા (મોઢોએ બંધાવેલા મંદિર)માં દેવને નમસ્કાર કરવા માટે ગયા; ત્યાં સરખી ઉંમરનાં બાળકો સાથે રમતો ચાંગદેવ એકાએક શ્રી દેવચંદ્ર માટેની સિંહાસન ઉપર પાથરેલી ગાદી ઉપર બેસી ગયો. એ વખતે તેનાં અંગ પ્રવંચોનાં જગતથી જુદાં લક્ષણો જોઈને “ આ જો ક્ષત્રિય કુળમાં જન્મ્યો હોય તો ચક્રવર્તી રાજા થાય, જે વાણીઆ બ્રાહ્મણમાં જન્મ્યો હોય તો

૨૦ આ પ્રમાણે અમુકપરિચય પછી રાજા પૂછે છે અને ઉદયનમંત્રી હેમાચાર્યના જન્મ અને દીક્ષાની કથા કહે છે એમ મેરુતુંગે વર્ણવેલું છે પણ કુમારપાલ પ્રતિ બોધ પ્રમાણે રાજાને ધર્મ સ્વરૂપ સમજવાની ઇચ્છા થતાં વાગ્બટ (વાહુડ) હેમચંદ્રનો પરિચય કરાવે છે અને તેના જન્મની તથા દીક્ષાની વાત કરે છે. (જુઓ ક્ર. પ્ર. સંક્ષેપ પૃ. ૫) પછી કુમારપાલ હેમચંદ્ર પાસે જાય છે અને તેની પાસેથી અહિંસાનો તથા સાચા ધર્મનો બોધ સાંભળે છે. (એજન.)

મહામાત્ય થાય, અને જે ધર્મની દીક્ષા લીએ તો યુગ પ્રધાન પેઠે કળિયુગમાં પણ સત્ય યુગને ઉતારે એવો આચાર્ય થાય.” એ રીતે વિચાર કરીને તેને મેળવવાની ઇચ્છાથી તે નગરના વેપારીઓ સાથે ચાચિગને ઘેર જઈને જોયું, તો ચાચિગને પરગામ ગયેલો જોયો. એ વખતે તેની વિવેક વાળી પત્નીએ આવકાર વગેરે વડે સંતુષ્ટ કરેલા શ્રી દેવચન્દ્રાચાર્યે “ અમે તારા દીકરાને માગવા અહીં આવ્યા છીએ ” એમ કહ્યું. ત્યારે પોતાને રત્નને ધારણ કરનારી માનીને હર્ષનાં આંસુ વહેવરાવતાં તેણે કહ્યું કે “ શ્રી સંઘ તીર્થંકરોને પણ માનનીય છે; એ મારા દીકરાને માગે છે એ તો હર્ષનું કારણ છે છતાં એમાં ખેદની વાત એટલાજ છે કે આના બાપ અત્યંત મિથ્યા દષ્ટિ (અજ્ઞાન) છે. વળી એવા પણ તે હાલમાં ગામમાં નથી.” ત્યારે તે વેપારીઓએ “ તમે આપો ” એમ કહેતાં પોતાને માથેથી દોષ ઉતારવા માતાએ ડહાપણથી અસાધારણ ગુણોના પાત્રરૂપ પુત્ર તે ગુરૂને આપ્યો. તે પછી તેણે ગુરૂનું શ્રીદેવચન્દ્રસૂરિ નામ જાણ્યું. તે ગુરૂએ તે બાળકને “ તું શિષ્ય ચામ્પશ ” એમ પૂછ્યું. એટલે તેણે હા પાડી અને તે છોકરો પણ ઘંધુકેથી પાછા ફરેલા દેવચન્દ્રાચાર્ય સાથે કર્ણાવતી આવ્યો. ત્યાં ઉદયનમંત્રીના ઘરમાં તેના પુત્રો સાથે બાળકોને સાચવનારાં માણસો પાસે એ રહેતો હતો ત્યાં ખહાર ગામથી આવેલા ચાચિગે તે વૃતાન્ત જાણીને દીકરાનું મોઢું જોયા પહેલાં ખીલકુલ ખોરાક ન લેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને પોતે ગુરૂનું નામ જાણી લઈ કર્ણાવતી ગયો અને તેના મકાનમાં આવી ક્રોધ માં હોવાથી જરાક નમીને ત્રણામ કર્યાં. ગુરૂએ દીકરાના મળતાપણા ઉપરથી બાળખી કાઢી પોતે ચતુર હોવાથી જુદો જુદો રીતે સત્કાર કર્યો. પછી ત્યાં બોલાવાયેલા ઉદયનમંત્રીએ ધર્મબન્ધુની શુદ્ધિથી પોતાને ઘેર તેડી જઈ પોતાનો મોટોભાઈ હોય એવી ભક્તિથી તેને જમાડ્યો. પછી તેના પુત્ર ચાંબદેવને તેના બાળામાં ખેસારી પાંચે અંગો માટે ભેટ, ત્રણ વસ્ત્ર, અને ત્રણ લાખ રોકડા તેની બાળ મુકી તેનો સત્કાર કર્યો. ત્યારે તેને ચાચિગે કહ્યું. “ક્ષત્રિયની કિંમત ૧૦૮૦, ધૌડાની કિંમત ૧૭૫૦, અને કાંઈ ન કરે એવા પણ વાણીઆની કિંમત નવાણુ હાથીઓ એટલે કે ૯૯ લાખ; તમે તો ત્રણ લાખ આપવાના કરીને ઉદારતાને ખહાને લોભીપણું દેખાડો છો. મારો પુત્ર તો અમૂલ્ય છે, અને તમારી ભક્તિ અતિ અમૂલ્ય છે માટે એની કિંમત તરીકે એ ભક્તિજ ભલે રહી. આ દ્રવ્યનો ઢગલો તો મારે શિવનિર્ભાલ્ય પેઠે અરપૂશ્ય છે.” આ રીતે ચાચિગે પુત્રના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું એટલે આનંદથી જનું મન ભરાઈ ગયું છે એવા ઉદયનમંત્રીએ અતિશય ઉલાસથી

“ વાહ, વાહ, ” એમ કહેતાં કહેતાં તેને બેટીને પછી કહ્યું કે “ મને પુત્રરૂપે આપ્યો હોત તો મદારીના વાંદરા પેઠે બધા લોકોને પણ લાગતો માત્ર અપમાન પામવાને યોગ્ય થાત, ગુરૂને આપ્યો તો ગુરૂપદને પ્રાપ્ત કરીને બાલચન્દ્ર પેઠે આખા જગતે નમસ્કાર યોગ્ય થશે. માટે જેમ યોગ્ય લાગે તેમ વિચાર કરીને બોલો. ” ત્યારે તેણે કહ્યું કે “ તમારો વિચાર કબુલ છે. ” એટલે તેને ગુરૂ પાસે તેડી ગયા અને તેણે ગુરૂને પોતાનો દીકરો આપી દીધો. પછી પોતાના પુત્રના ત્યાગનો ચાચિએ ઉત્સવ કર્યો. પછી તે અપ્રતિમ પ્રતિભાવાળો હોવાથી સર્વ વિદ્યારૂપ સમુદ્રને અગસ્ત્ય પેઠે પી ગયો. સર્વ વિદ્યાઓ ભણી લાંબી, અને ગુરૂએ આપેલા હેમચન્દ્ર નામથી તે પ્રખ્યાત થયો. પછી સર્વ સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન જેની બુદ્ધિમાં ઉતરી ગયું છે અને જે સૂરિમાં હોવા જોઈતા ૩૬ ગુણોથી યુક્ત છે એવા તેને ગુરૂએ સૂરિપદ આપ્યું. આ પ્રમાણે ઉદ્યનમંત્રીએ કહેલી હેમાચાર્યના જન્મની વાત સાંભળી રાજાને ખૂબ આનંદ થયો.^{૨૦}

૧૩ હવે શ્રીસોમનાથ દેવનું મંદિર બંધાવવાનો આરંભ થતાં પાયાનો પથરો^{૨૧} મુકાયો ત્યારે પંચોલીએ મોકલેલો વધામણીનો કાગળ આવતાં શ્રીહેમચન્દ્રને એ પત્ર અતાવીને “ આ મંદિરનો આરંભ કેમ નિર્વિઘ્ને પૂરો થાય ? ” એમ રાજાએ પૂછ્યું એટલે કાંઈક યોગ્ય વિચાર કરીને ગુરૂએ જવાબ આપ્યો કે “ આ ધર્મકાર્યમાં વચ્ચે આવતું વિઘ્ન ટાળવા માટે મંદિર ઉપર ધ્વજ ચડે ત્યાં સુધી નિષ્કપટ ધ્વજચર્ય પાળવાનો અથવા મઘ અને માંસ તજી દેવાનો એમાંથી એક નિયમ લીઓ. ” એમનું આ વચન સાંભળીને મઘ અને માંસનો નિયમ લેવાની ઇચ્છા કરીને શ્રીનીલકંઠ ઉપર પાણી મુકીને તે નિયમ ગ્રહણ કર્યો. એ વર્ષ પછી કળશ અને ધ્વજ ચડાવવા જેટલું તે મંદિર તૈયાર થઈ જતાં, તે નિયમ છોડવાની ઇચ્છાથી ગુરૂની રજા માગતાં તેઓએ કહ્યું કે “ જો આ તમે કરાવેલા મંદિરમાં ભગવાનશંકરનાં દર્શન

૨૦ હેમચન્દ્રના જ્ઞાન માટે સરખાવો કુ. પ્રતિબંધ, પ્ર. ચ.માં હેમચન્દ્ર સૂરિપ્રબંધ તથા જયસિંહ સૂરિ વગેરેના કુમારપાત્ર ચરિત્રના ગ્રન્થો.

૨૧ પહેલાં છપાયેલી પ્રતમાં શિખરશિલાનિવેશ શબ્દો છે અને રા. દિ. શાસ્ત્રીએ ‘શિખરનો આરંભ થયો’ એવો અર્થ કર્યો છે. પણ સંબંધ જોતાં એ બરાબર નથી એટલે અમુક પ્રતો ઉપરથી ટોળી પેઠે મેં પણ શિખરશિલાપાઠ પસંદ કર્યો છે અને પાયાનો પથરો અર્થ કર્યો છે.

કરવાની ઇચ્છા હોય તો તે યાત્રા પૂરી થાય ત્યારે નિયમ છોડવાનો યોગ્ય વખત આવે.” આમ કહીને શ્રીહેમચન્દ્રમુનિ ઉઠ્યા ત્યારે એમના છત્રીશ ગુણોવડે જેના હૃદયમાં એમના પ્રતિ અતિ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો છે એવા રાજાએ સભામાં એમની એકલાનીજ પ્રશંસા કરી. ત્યારે કારણ વગર વૈર રાખનાર, રાજાના પાશવાનોએ હેમચન્દ્રનું તેજ ન ખમી શકવાથી:—

(૧૧) ક્ષુદ્ર માણસો ઉજ્જવલ ગુણવાળાને ઉન્નતિ પામેલો કોષ્ટ રીતે દેખી શકતા નથી, પતંગીયું પોતાના શરીરને આળીને પણ બળતા દીવાને ઠારી નાખે છે.

એ વચનમાં કહ્યા પ્રમાણે ચાડીઆપણાનો દોષ વહેરી લઇને પણ તેના દોષો કહેવા માંડ્યા કે ‘ આ (હેમચંદ્ર) તો (રાજાની) મરજીને અતિશય અનુસરનારો સેવાધર્મમાં કુશળ છે એટલે રાજાને ગમતું જ ખોલે છે. જો એમ ન હોય તો સવારે આવે ત્યારે તેને શ્રી સોમશ્વરની યાત્રા માટે ખૂબ આગ્રહ કરવો.” રાજાએ એમ કહ્યું, એટલે હેમચન્દ્રસૂરિએ કહ્યું કે ‘ ભૂખ્યાને વળી જમવાના નોતરામાં આગ્રહની શું જરૂર ? ઉત્કંઠાવાળા માણસને મોરનો કેકારવ સંભળાવવાની શું જરૂર ? એ લોકરૂઢી પ્રમાણે તપસીઓ જેનો તીર્થયાત્રાનો ખાસ અધિકાર છે તેઓને રાજાએ આગ્રહ કરવાની ક્યાં જરૂર છે ? ’ આ રીતે ગુરૂએ (યાત્રાનો) સ્વીકાર કરતાં ‘ તમારે લાયક સુખાસન (પાદપી) વગેરે શું વાહન જોઈશે ? જે જોઈએ તે લીઓ. ’ એમ કહેતાં ‘ અમે પગે ચાલતા ચાલતા જ જવામાં યાત્રાનું પુણ્ય માનીએ છીએ. હવે અમે હમણાં જ રત્ન લઇ, રોજ થોડું થોડું ચાલી, શ્રી શત્રુજય, ગિરનાર વગેરે મહાતીર્થોને નમસ્કાર કરી શ્રી સોમનાથ પાટણમાં તમારા પ્રવેશ વખતે તમને મળશું. ’ આમ કહી (ગયા અને) તેમણે તેમજ કહ્યું.

૧૪ રાજા સર્વ સામગ્રી સાથે કેટલાંક પ્રયાણો કરીને શ્રી પાટણ પહોંચ્યા, ત્યાં શ્રી હેમચન્દ્રમુનિ મળવાથી તેને અત્યંત આનંદ થયો. અને સામે આવેલા ગંડ. શ્રી ગૃહસ્પતિ જેમાં પાછળ ચાલતા હતા એવા મોટા ઉત્સવથી શહેરમાં પ્રવેશ કરી શ્રી સોમશ્વરના મંદિરનાં પગથીઆં ચડતાં જમીન ઉપર આગેટી પ્રણામ કરીને તથા લાંબા કાળની ઉત્કંઠાના અપ્રમેય આનંદથી શ્રી સોમશ્વરના લિંગને ખૂબ દાખીને ભેટ્યા પછી ‘ આ (હેમચન્દ્ર) જિન સિવાય ખીજને નમસ્કાર નથી કરતા ’ એવાં મિથ્યાદષ્ટિવાળા (અજ્ઞેન) ઓનાં વચનથી જેનું ચિત્ત ભમી ગયું હતું એવા રાજાએ શ્રીહેમચન્દ્રને નીચે પ્રમાણે વચન કહ્યું. ‘ જો યોગ્ય લાગે તો આ મનોહર ઉપચારોવડે આપ

શ્રી સોમશ્વરની પૂજા કરો.” ‘હા ઠીક’ એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને રાજના ભંડારમાંથી આવેલું સુંદર પવિત્ર વસ્ત્ર પહેરીને રાજના કહેવાથી શ્રી બૃહસ્પતિએ રર જેનો હાથ ઝાલ્યો છે એવા હેમચન્દ્રે મંદિરનો ઉઠારો ઓળંગી, જરા વિચાર કરીને, આ મંદિરમાં કૈલાસનિવાસી મહાદેવ સાક્ષાત વસે છે એ વિચારથી જેના શરીરનાં રૂવાડાં ઉભાં થઇ ગયાં છે એવા હેમચન્દ્રે “આ ઉપહારને ખમણો કરો” એમ કહીને શિવપુરાણમાં કહેલ દીક્ષાવિધિ પ્રમાણે આઠહાનન, અવગુંડન, મુદ્રા, મંત્ર, ન્યાસ, વિસર્જન વગેરે ઉપચારોવડે પંચોપચારવિધિથી શિવનું પૂજન કરીને છેવટ:—

(૧૧) જે તે સમયમાં, જે તે રીતે, જે કાંઈ નામથી જે તમે હો તે હો; પણ જે તમે જે એકજ દોષરહિત છે તે હો તો, હે ભગવન્ તમને નમસ્કાર છે. ૨૩

(૧૨) સંસારના ખીજને અંકુર ઉત્પન્ન કરનારા રાગ વગેરે જેના ક્ષીણ થઇ ગયા છે તે ધ્રુવા હો, વિષ્ણુ હો, કે મહેશ્વર હો તેને નમસ્કાર છે.

વગેરે સ્તુતિવડે, બધા રાજકોક સાથે આશ્ચર્યચક્ર રાજ જેતા હતા, ત્યાં દંડવતપ્રણામ પૂર્વક સ્તુતિ કરીને શ્રી હેમાચાર્ય શાંત થયા. ત્યારે તે રાજએ શ્રી બૃહસ્પતિએ પૂજાવિધિ બતાવ્યા પ્રમાણે અતિશય શ્રદ્ધાથી શિવપૂજન કરીને ધર્મશિલા ઉપર તુલાપુરૂષ (પોતાના વજન જેટલું સોનું આપવું તે), ગજદાન વગેરે મહાદાનો આપીને, કપૂરની આરતી ઉતારી. પછી બધા રાજવર્જને દૂર ખસેડીને સોમશ્વરના ગર્ભ ગૃહમાં પ્રવેશ કરીને શ્રીહેમચન્દ્રને કહ્યું કે: “મહાદેવ જેવો કોઈ દેવ નથી, મારા જેવો કોઈ રાજ નથી અને તમારા જેવો કોઈ મહર્ષિ નથી, આ રીતે સદ્ભાગ્યની મહતાથી અહીં આ ત્રણનો સંયોગ થયો છે. માટે અનેક દર્શનોએ જુદા જુદા દેવને પ્રતિષ્ઠા

૨૨ કુમારપાલના વખતમાં સોમનાથના પૂજારી મહાપતિ શ્રી. બૃહસ્પતિ હતા એ વાત ખરી છે. એ મોટા પાશુપતાચાર્ય હતા. સોમનાથનો ઉપર વલુવેલ છલ્લોંકાર ખરી રીતે એમને હાથે જ થયો હતો. જુઓ (વિ. સં. ૧૨૨૫ ની ભાવબૃહસ્પતિની સોમનાથ પ્રશસ્તિ).

૨૩ હેમચન્દ્ર કુમારપાલની સાથે સોમનાથ પાટણ ગયા ત્યારે તેણે ઉપરના શ્લોકોથી સ્તુતિ કરી એમ મેરૂંગે કહ્યું છે. પણ પ્ર. ચ.માં સિદ્ધરાજ સાથે હેમચન્દ્ર ગયેલા ત્યારે આ શ્લોકથી સ્તુતિ કરી એમ વર્ણન છે. (જુઓ હે. સૂ. પ્ર. શ્લોક. ૩૧૦ થી ૩૪૭) પણ જયસિંહસૂરિ, જિનમંડનગણિ વગેરે મેરૂંગને અનુસરે છે.

આપેલી હોવાને ક્ષીષે દેવતત્ત્વ સંદિગ્ધ છે માટે મુક્તિ આપે એવા ક્યા દેવ છે એ વાત તમે આ તીર્થમાં મને સાચેસાચી કહી દા." આના જવાબમાં શ્રી હેમાચાર્યે બુદ્ધિપૂર્વક થોડો વિચાર કરીને રાગને કહ્યું કે "પુરાણો કે દર્શનોનાં વચનોને રહેવા દઈને શ્રી સોમશ્વરનાં જ પ્રત્યક્ષ દર્શન તમને કરાવું છું. જેથી તેની પાસેથી જ મુક્તિનો માર્ગ ક્યો છે તે તમે જાણી શકશો." આ વાક્યથી આશ્ચર્યચકિત થયેલા રાગએ "તું આ વાત પણ બની શકે છે?" એમ પૂછ્યું. ત્યારે શ્રી હેમાચાર્યે જવાબ આપ્યો કે "અહીં દેવતત્ત્વ તિરોહિત છે એ ચોક્કસ છે, તો પછી આપણે ગુરૂએ બતાવેલ રીત પ્રમાણે નિશ્ચલ આરાધના કરીએ તો એ રીતે દન્દ્ (આપણા બેયનાં કાર્ય)ની સિદ્ધિ થતાં દેવનો આવિર્ભાવ સહેલો છે. હવે હું ધ્યાન કરૂં છું અને તમારે કાળો અગર નાખ્યા કરવો (ધૂપદાનમાં) અને અંબક(શંકર) પ્રત્યક્ષ દર્શન આપીને ના પાડે ત્યાં સુધી નાખવાનું ચાલુ રાખવું." પછી એ બેયે એ પ્રમાણે કરવા માંડતાં, ધૂપના ધુમાડાથી ગર્ભગૃહમાં અંધારૂં થઈ ગયું, અને નક્ષત્રમાળા (એક પ્રકારની દીવી)ના દીવાઓ ઠરી ગયા ત્યારે એકએક સૂર્યના તેજ જેવો પ્રકાશ ફેલાઈ રહ્યો અને રાગએ સંભ્રમથી આંખ યોળીને જોયું તો જ્ઞાપાદારી ઉપર ઉત્તમ સુવર્ણના જેવી કાંતિવાળા, જેનું સ્વરૂપ ચર્મચક્ષુઓવાળાને દેખાવું મુશ્કેલ, અપ્રતિમ તથા કદ્દપી ન શકાય એવું છે તેવા તપસ્વીને જોયા. પછી તેનો પગના અંગુડાથી તે જટા સુધી પોતાના હાથથી સ્પર્શ કરીને એ દેવતાજ આવ્યા છે એમ નિશ્ચય કરીને, લક્ષિતપૂર્વક પોતાનાં પાંચે અંગોવડે જમીનને અડીને તેને પ્રણામ કર્યાં અને પછી રાગએ નીચે પ્રમાણે વિદ્યસિ કરી. "હે જગદીશ! આપનાં દર્શનથી આ તેત્રો કૃતાર્થ થયાં, હવે ઉપદેશથી આ કાનને કૃતાર્થ કરો." આ રીતે વિદ્યસિ કરીને રાગ બોલતા અંધ થયા કે મોહરૂપી રાતને દૂર કરવામાં સૂર્ય જેવા તેના મુખમાંથી નીચેની વાણી નીકળી. "હે રાગ! આ મહર્ષિ સર્વદેવોનો અવતાર છે. તેઓ જરાય પડદા વગર પરબ્રહ્મને જોઈ શકે છે તથા હાથમાં રાખેલા મોતીપેઠે ત્રણે કાળનું સ્વરૂપ એના જાણવામાં છે. તેઓ મુક્તિના જે માર્ગનો ઉપદેશ કરે તેને મુક્તિનો ચોક્કસ માર્ગ જાણવો." આટલો ઉપદેશ આપીને ભૂતપતિ (શંકર) અંતર્ધ્યાન થઈ જતાં અને રાગ જામૃત થતાં, પ્રાણાયમથી રોકેલા પવનનું જેણે રેચન કર્યું છે તથા દંઠ વાળેલા આસનને જેણે શિથિલ કર્યું છે એવા શ્રી હેમચન્દ્રે ન્યાં "રાગ" એમ સંબોધન કર્યું ત્યાં તો ઇષ્ટદેવતા સંકેતથી જેણે રાગ્યનું અભિમાન તણ દીધું છે એવા રાગએ 'હે જીવ! (ગુરૂના) પગ પકડી લે' એમ કહેતાં કહેતાં

વિનયથી માથું નમાવીને “ મારે શું કરવું તે કહો ” એમ કહ્યું. પછી ત્યાં જ રાજા પાસે આખી જીંદગી સુધી માંસ અને મદિરાના ત્યાગનો નિયમ લેવારાવી ત્યાંથી રાજા અને ગુરૂ પહાર નોકલ્યા અને શ્રી અણહિલપુર પહોંચ્યા. ૨૪

(૧૫) શ્રી જિનના મોઢામાંથી નીકળેલ હોવાથી પવિત્ર કરનાર એવી શુદ્ધ સિદ્ધાન્ત (જૈનધર્મ)ની વાણીથી જાગૃત થયેલા રાજાએ પરમ આર્હતનું બિરૂદ પ્રાપ્ત કર્યું. ૨૫ અને તેણે માગણી કરવાથી હેમાચાર્ય પ્રભુએ ત્રિપષ્ટિ-શલાકાપુરૂષ ચરિત અને વિંશતિ વીતરાગ સ્તુતિવાળું પવિત્ર યોગશાસ્ત્ર એ બે ગ્રન્થો લખ્યા. વળી પ્રભુની આજ્ઞાથી પોતાનો હુકમ માનનાર અઢાર દેશોમાં ચૌદ વર્ષ સુધી પ્રાણિમાત્રની મારી (હિંસા)નો રાજાએ નિષેધ કર્યો. ૨૬ જુદા જુદા દેશમાં મળીને ૧૪૪૪ વિહારો કરાવ્યા. સમ્યગ્જ્ઞાનથી લેવા યોગ્ય લાગતાં બાર વ્રતોનો અંગીકાર કર્યો. ૨૭ તેમાં અદત્તાદાન (ન આપેલું લેવા)ના ત્યાગરૂપ ત્રીજા વ્રતનું વ્યાખ્યાન થતાં તેમાંથી કેવળ પાપનું બંધન કરનાર રૂદ્ધતીવિત્તના ૨૮ દોષો જાણવામાં આવ્યા એટલે રાજાએ તેના-રૂદ્ધતીવિત્ત ઉધરાવવાના

૨૪ હેમચન્દ્ર અને કુમારપાલને સોમનાથે દર્શન આપ્યાની વાત હેમચન્દ્રે પોતે નથી લખી, પ્ર. ચ માં પણ નથી; પરંતુ જયસિંહસૂરિના કુ. ચ. માં તથા જિ. ગણિના કુ. પ્ર.માં ઉપર પ્રમાણે જ છે.

૨૫ કુમારપાલના અનેક ઉત્કીર્ણ લેખો મળ્યા છે પણ તેમાંથી માત્ર એક જ સં. ૧૨૨૧ ના જાબાવીપુરના લેખમાં કુમારપાલને “હે મસૂરિપ્રજોદિત પરમાર્હત” કહેલ છે.

૨૬ મોહપરાજયમાં બાર વર્ષ સુધી હિંસાનું નિવારણ કર્યું એમ કહ્યું છે. (અ. ૪ પૃ. ૧૦૨) મતલબ કે આ નિયમ લીધા પછી કુમારપાલ ચૌદ કે બાર વર્ષ સુધી જીવ્યો.

૨૭ કુમારપાલે જૈન ધર્મગ્રહણ કરીને શું શું કર્યું એનું વર્ણન કુમારપાલ પ્રતિજોધમાં નીચે પ્રમાણે મળે છે. કુમારપાલે સર્વ આમનગરોમાં જીવદયા પાળવાની આજ્ઞા કરી, (પૃ. ૪૧) રાજાએ માંસનો ત્યાગ કર્યો (પૃ. ૪૨), રાજાએ ઘૂતનો ત્યાગ કર્યો તથા નિષેધ કર્યો (પૃ. ૭૬), મલપાનનો ત્યાગ કર્યો (પૃ. ૯૨) ચૌર્યનો તથા મરેદાના ધનનો ત્યાગ કર્યો (પૃ. ૧૧૪).

૨૮ રૂદ્ધતીવિત્ત એટલે અપુત્ર-પુત્ર વ રસ મુક્યા વગર-મરી જનારની સ્ત્રી સૌતી રહે અને તેનું ધન તેને માટે ખોરાકીપોષાકી જેટલું રાખી રાજા લઈ જાય એ જાતનો લાગો. કુમારપાલે આ કર બંધ કર્યો એમ કહીને જૈનલેખકો તેનાં બહુ વખાણુ કરે છે.

અધિકારી પંચોલીને ભોલાવીને ૭૨ લાખનો તેનો પટ્ટો ફાડીને (તે લાગો) મુકી દીધો. એ રાજહક છોડી દીધો એ માટે વિદ્વાનોએ તેની નીચે પ્રમાણે સ્તુતિ કરી:-

(૧૩) ખેલાંના રઘુ, નહુષ, નાભાગ અને ભરત વગેરે સત્યયુગમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાગ્નઓએ પણ જે નહોતું છોડ્યું તે રૂદ્ધીવિત્ત, હમણાં, હે કુમારપાલ રાગ્ન ! તેં છોડી દીધું માટે તું મોટા (રાગ્ન)ઓના માથાનો મુકુટમણિ છો.

અને શ્રીહેમાચાર્ય પ્રભુએ નીચે પ્રમાણે આ પ્રશંસાને અનુમોદન આપ્યું.

(૧૪) પુત્ર વગર મરી જનારાઓનું ધન લેનાર રાગ્ન તેનો પુત્ર થાય છે અને મંતોપથી તે છોડી દેનાર તું ખરેખર રાજપિતામહ (રાગ્નઓનો દાદો) છો.

૧૬ હવે સોરઠ દેશના સુંવર નામના (૫હારવટીઆ ?) સામે લડવા માટે શ્રીઉદયનમંત્રીને લશ્કરનો નાયક બનાવીને આખાં લશ્કર સાથે રાગ્નએ મોકલ્યો અને તે શ્રી વહવાણુ પોત્રો કે અથા મંડલેશ્વરોને આગળ વધવાનું કહીને પોતે શ્રીયુગાદિદેવના ચરણોને પ્રણામ કરવાની ઇચ્છાથી શેત્રુંજે ગયો અને વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાથી દેવની પૂજા વગેરે કરીને જ્યાં વિધિ પ્રમાણે મંદિરની વંદના કરે છે; ત્યાં દીવીમાંથી બળની વાટ લઇને એક ઉદર તે લાકડાના મંદિરના એક દરમાં પેસતો હતો તેની પાસેથી દેવ મંદિરના રખેવાળોએ વાટ છોડાવી દીધી. એ પછી પોતાની સમાધિ છુટી જવાથી તે મંત્રીએ લાકડાનાં દેવ મંદિરોના નાશની બીકથી દેવની સન્મુખ તે મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાથી એક ભક્ત (આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર નહિ કરે ત્યાં સુધી એકજ વખત એકજ વસ્તુ જમીશ) વગેરે નિયમો લીધા. પછી ત્યાંથી નીકળી લશ્કરની ઊવણીમાં પોત્રી ગયો અને તે શત્રુ સાથે લડાઈ થતાં શત્રુઓએ રાગ્નના લશ્કરને હરાવવાથી શ્રીઉદયન પોતે લડવા ઉઠ્યો. ત્યાં શત્રુના ધાથી જેનું શરીર જર્જરિત થઈ ગયું છે એવા શ્રીઉદયનને જ્યારે રહેઠાણમાં લઇ ગયા ત્યારે તેઓ દયા આવે એ રીતે રોવા લાગ્યા. સ્વજનોએ તેનું કારણ પૂછતાં મંત્રીએ કહ્યું કે “ મૃત્યુ નજીક આવી ગયું અને શ્રી શેત્રુંજનો તથા શકુનિક વિહારનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા મનમાં રહી માટે દેવજ્ઞણુ માથે રહી ગયું.” ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે “વાગ્લટ અને આત્રલટ નામના તમારા પુત્રો નિયમો લઇને એ ખેય તીર્થોનો ઉદ્ધાર કરશે અને એ બાબતમાં અમે જમાન છીએ.” આ રીતે તેઓએ કશુલ કરવાથી જેનું શરીર રોમાંચિત થઇ ગયું છે એવા,

પોતાને ધન્ય માનનાર તે મંત્રીએ છેવટની આરાધના માટે કોષ્ટ સાધુની શોધ કરવા માંડી. એને કોષ્ટ સાધુ ન મળવાથી (પાસેનાં માણસોએ) કોષ્ટ પણ વંઠ (ભાંડ)ને સાધુનો વેષ પહેરાવી મન્ત્રી આગળ ઉભો રાખ્યો. એટલે તેના ચરણ કપાળે અડાડીને તથા તેની આગળ દશ પ્રકારની આરાધના કરીને શ્રીઉદયને પરલોકમાં ગતિ કરી. અને ચંદનતરૂની નજીક રહેલા ક્ષુદ્ર લાકડામાં જેમ તેની સુગંધ ખેસી જાય તેમ વંઠ ઉપર તે (ઉદયન)ની વાસનાની સુગંધ લાગવાથી તેણે અનશન વ્રત લઇને (અન્ન ત્યાગ કરીને) ગિરનારમાં પોતાનો દેહ પાડી નાખ્યો. ૨૯

૧૭ પછી અણહિલપુર આવેલા તે સ્વર્ગનોએ વાગ્બટ અને આત્ર-ભટને તે વૃતાન્ત જણાવ્યો, એટલે તેઓએ તેજ નિયમો લઇને જીર્ણોદ્ધારનો આરંભ કર્યો. એ વર્ષે શ્રીશેત્રુંગ ઉપરનું મંદિર પૂરું થયું ત્યારે ત્યાંથી આવેલા ખાસ માણસે આપેલી વધામણી વંચાતી હતી ત્યાં તે ખીજા માણસે આવી મંદિરમાં ફાટ પડ્યાના ખબર આપ્યા. એ તપાવેલા જસત જેવી વાણી સાંભળીને શ્રીકુમારપાલ રાજાની રજા લઇને મહં. શ્રી કપર્દીને શ્રીકરણ મુદ્રા^{૩૦}નો અધિકાર સોંપીને ચાર હજાર ઘોડાઓ (ઘોડેસ્વારો) સાથે શ્રીશેત્રુંગની તળેટીમાં પોચી ત્યાં પોતાના નામથી વાગ્બટપુર વસાવ્યું. પછી પ્રદક્ષિણા ફરવાની ગલીવાળા મંદિરમાં, એ ગલીમાં પેટકો વાયુ બહાર ન નીકળી શકવાથી મંદિરની દિવાલમાં ફાટ પડે છે એમ ત્યાંના કારીગરોએ નક્કી કરીને કહ્યું. હવે પ્રદક્ષિણા માટેની ગલી રાખ્યા વગર મંદિર આંધ-વાથી માણસ નિર્વંશ જાય છે એવી માન્યતા હોવાથી વંશ ન રહે તો ભલે ન રહે પણ શ્રીભરત વગેરે પહેલાંના જીર્ણોદ્ધાર કરનારાઓની પંકિતમાં પોતાનું નામ રહેશે એવું તે મંત્રીએ દીર્ઘદષ્ટિવાળી સુદ્ધિવડે વિચારીને પ્રદક્ષિણાની ગલીની ભીંત અને મુખ્ય ભીંતની વચ્ચેના ગાળાને પથરાઓથી પૂરાવી દઇને ત્રણ વર્ષે પુરા થયેલા મંદિર

૨૯ ઉદયન સૌરઠમાં ગયેલો અને ત્યાં તેને શેત્રુંગના મન્દિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનો વિચાર થયો અને છેવટ તેના પુત્ર વાહુડે જીર્ણોદ્ધાર કર્યો વગેરે પ્રસંગ પ્ર. ચ.માં પણ છે. ત્યાં સૌરઠના રાજનું નામ નવઘણ લખ્યું છે. એ નવઘણે આઠ રાજ (જયસિંહ)ને વારંવાર ત્રાસ આપેલો એમ પ્ર. ચ. કહે છે.

(જુઓ હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૪૨૯, ૪૩૦).

૩૦ શ્રીકરણ મુદ્રા શબ્દનો પ્રધાનપદની સીલ (Seal) જેવો અર્થ લાગે છે. ઉત્ક્રીણું લેખોમાં પણ એ શબ્દો મળે છે.

ઉપર કળશ અને ધ્વજ ચડાવવાના ઉત્સવ વખતે શ્રી પાટણના સંઘને નિમંત્રણ-પૂર્વક તેડાવીને મોટા ઉત્સવથી સં. ૧૨૧૧માં મંત્રીએ ધ્વજ ચડાવી.૩૧ તેણે મન્માણીય ૩૨ખાણુમાંથી પથરો લાવીને ત્યાંના કારીગરો પાસે તેમાંથી મૂર્તિ ધડાવી હતી. વળી વાગ્બટપુરમાં રાગ્નના પિતાના નામથી ત્રિભુવનપાલ વિહાર કરાવી તેમાં શ્રી પાર્શ્વનાથની સ્થાપના કરી. તથા દેવની પૂજા માટે શહેરમાં ૨૪ બગીચાઓ, શહેરને ફરતો કોટ તથા દેવમંદિરોને ગરાસ, (પૂજારીઓ માટે) મકાનો વગેરે આપ્યાં. આ બધું કરાવ્યું તેમાં—આ તીર્થોદ્ધાર ખાતે નીચે પ્રમાણે ખરચ થયું:—

(૧૫) જેના મંદિરમાં એક કરોડ અને સાઠ લાખનો ખરચ થયો તે વાગ્બટ દેવનું વિદ્વાનોથી કેમ વર્ણુન થઇ શકે ?

આ પ્રમાણે શ્રી શત્રુંજયોદ્ધાર પ્રબંધ પુરો થયો.

૧૮ હવે વિશ્વમાં જેને એકનેજ સુભટ—(શરવીર) કહી શકાય એવા શ્રી આમ્રભટે પિતાના કલ્યાણ માટે ભૃગુપુર (ભરૂચ)માં શ્રી શકુનિકા વિહારનું મંદિર બંધાવવાની શરૂઆત કરતાં, પાયા ખોદાતા હતા ત્યાં નર્મદા પાસે હોવાથી અક્સ્માત જમીન ભેગી થઇ જઇને પાયા પુરાઈ જતાં મજુરો હેરાન થવા (દટાઇ જવા ?) લાગ્યા. એટલે તેઓ ઉપરની દયાને વશ થઇને પોતાનીજ ખૂબ નિન્દા કરતાં કરતાં આમ્રભટે સ્ત્રી પુત્ર સાથે એ પાયામાં ઝંપાપાત કર્યો. આ તેના અતિશય સાહસથી તે વિદ્ધ દૂર થઈ જતાં પાયાનો પથરો મુકીને શરૂ કરેલું આખું મંદિર પૂરું થઈ જતાં, કળશ અને ધ્વજ ચડાવવાના ઉત્સવ વખતે શહેરના સંઘોને નિમંત્રણપૂર્વક તેડાવીને તેનું અન્નવસ્ત્ર, અલંકાર વગેરેથી યથાથોગ્ય સન્માન કરીને, સામન્તોને જેમ આવ્યા હતા તેમ પાછા મોકલ્યા. પછી ધ્વજ ચડાવવાનું શુભ મુહૂર્ત પાસે આવતાં ભટ્ટારક શ્રીહેમચન્દ્રને આગળ કરીને રાગ્ન સાથે શ્રી અણુ-હિલપુરના સંઘને ત્યાં ખોલાવીને અતિશય સ્નેહપૂર્વક અલંકારો વગેરે આપીશ તેને તૃપ્ત કર્યા પછી ધ્વજ ચડાવવા માટે ચાલવાની શરૂઆત કરતાં માગણો

૩૧ શત્રુંજયના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરી તેના ઉપર સં. ૧૨૧૩ માં ધ્વજ ચડાવી તથા હેમચન્દ્રે પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી એમ પ્ર. ચ. (હે. સ્ત્ર. પ્ર. શ્લો. ૬૬૨) માં કહ્યું છે ન્યારે જિનમંડળ ગણિએ (પૃ. ૭૩) તથા ચા. ગણિએ (સ. ૭) મેરતુંગ પેઠે આ જીર્ણોદ્ધારની સં. ૧૨૧૧ ની સાલ આપી છે.

૩૨ મન્માણીય ખાણ મૂર્તિના પથર માટે અહીં તથા આગળ વસ્તુપાલ-ચરિતમાં આવે છે. એ કઈ ખાણ ?

પાસે પોતાનો મહેલ હુંટાવી દધને શ્રી સુવ્રત સ્વામીના મંદિરમાં મહાધ્વજ સાથે ધ્વજને ચડાવીને, અતિશય હર્ષના આવેશમાં ત્યાંજ ખૂબ નાચવા માંડ્યું. છેવટ રાજ્યએ માગણી કરવાથી, આરતી લેતાં ઘોડા દ્વારપાળને આપી દીધો, પછી જ્યારે રાજ્યએ તિલક કર્યું અને ૭૨ સામન્તો આમર કરીને તથા પુષ્પવૃષ્ટિ વગેરેથી મદદ કરવામાં ઉભા રહ્યા ત્યારે આવેલા બન્દીબનને પોતાનું કંકણ ઉતારીને આપી દીધું. હવે રાજ્યએ હાથ ઝાલીને બલાતકારથી મંગલ દીવાવાળી આરતી ઉતારાવી. પછી શ્રી સુવ્રતસ્વામીનાં ચરણોને તથા ગુરનાં ચરણોને પહેલાં પ્રણામ કરીને ધર્મ બંધુઓને વંદના કરી. પછી રાજ્યને આરતી ઉતારવામાં ઉતાવળ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે રાજ્યએ કહ્યું કે “ જેમ જુગારી જુગારના રસના વેગમાં પોતાનું માથું વગેરે પદાર્થો પણ હોડમાં મુકી દે છે; તેમ તમે પણ હવે કાષ્ટએ માગણી કરી તો ત્યાગના રસના વેગમાં તેઓને માથું પણ આપી દેશો. એમ ધારીને (મેં ઉતાવળ કરાવી) ” આ રીતે રાજ્યએ કહ્યું. ત્યાં તેના લોકાત્તર ચરિત્રથી જેનું હૃદય હરાષ ગયું છે એવા શ્રી હેમાચાર્યે પોતાનો મનુષ્યની સ્તુતિ ન કરવાનો જન્મથી પાળેલો નિયમ ભૂલી જઇને કહ્યું કે:—

(૧૬) જ્યાં તમે ન હો ત્યાં સત્ય યુગને પણ શું કરવો ? અને જેમાં તમે હો તે શું કલિયુગ કહેવાય ? જે કલિયુગમાં તમારો જન્મ થયો હોય તો કલિજ ભલે રહ્યો; સત્ય યુગને શું કરવો છે ?

આ પ્રમાણે આત્રલટને અનુમોદન આપીને ગુરૂ અને રાજ્ય જેમ આવ્યા હતા તેમ પાછા ગયા.

૧૯ હવે ત્યાં (પાટણમાં) ગુરૂ આવ્યા પછી શ્રી આત્રલટ અકસ્માત દેવીના દોષથી છેલ્લી સ્થિતિએ આવી જતાં, (છેલ્લી) રજા માગતો પત્ર આવવાથી તેજ વખતે, તે મહાત્મા (આત્રલટ) મન્દિરના શિખર ઉપર નૃત્ય કરતા હતા ત્યાં તેના ઉપર મિથ્યા દષ્ટિવાળાઓ (અજ્ઞેનો)ની દેવીના દોષ લાગ્યો છે, એમ નક્કી કરીને રાતે યશસ્વિન્દ નામના સાધુ સાથે આકાશ માર્ગે ઉડીને એક નિમેષમાં ભરૂચના પાદરમાં આવી પોત્તી, શ્રી હેમાચાર્ય પ્રભુએ સૈન્ધવી^{૩૩} દેવીને પ્રસન્ન કરવા માટે કાયોત્સર્ગ (ઉભાં ઉભાં એક જાતનું ધ્યાન) કર્યો પણ દેવીએ જીભ ખહાર કાઢીને તિસ્કાર દર્શાવ્યો

૩૩ ભરૂચમાં હાલમાં સૈન્ધવી માતાનું મંદિર છે; એ સ્થળેથી જૂની મૂર્તિઓ મળી છે. ઉપરનું વર્ણન ‘જોતાં હાલનું’ મંદિર નવું હશે પણ એ સ્થાન વિ. સં.ના ૧૪ માં શતક જેટલું તો જૂનું છે જ.

એટલે ખાણીઆમાં શાળ નાખી તેના ઉપર યશશ્વન્દ્ર ગણિએ જેવું સાંખેલાથી ખાંડવા માંડયું કે પહેલાં મંદિર હાલી ઉઠ્યું, અને ખીજે પ્રહાર થતાં દેવીની મૂર્તિજ પોતાને ઠેકાણેથી ઉપડી “વજ્ર જેવા હાથથી થતા પ્રહારોથી મને બચાવો, બચાવો,” એમ બોલતી શ્રી હેમચન્દ્રના ચરણમાં પડી. આ રીતે સાચી વિદ્યાના બળથી તે દેવી જેવું મૂળ કારણ છે એવી મિથ્યા દષ્ટિ-વાળાઓની જંત્રી (વ્યન્તરી)ના દોષને દૂર કરીને શ્રી સુવ્રત સ્વામીના મન્દિરે ગયા.

(૧૭) મંસારૂપી સમુદ્રના સેતુરૂપ, કલ્યાણ માર્ગે જવામાં રસ્તાના દીવા જેવાં, વિશ્વના ટેકા માટે લાકડી જેવાં, ખીજા મતોનાં મોહને દૂર કરવા માટે ઉગેલા કેતુ જેવાં અને અમારા મનરૂપી હાથીને બાંધવા માટે મજબુત થાંભલાનું રૂપ લેનારાં શ્રીસુવ્રતસ્વામીના ચરણોનાં નખનાં કિરણો (સૌતું) રક્ષણ કરે.

આ સ્તુતિઓ વડે શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીની ઉપાસના કરીને શ્રીઆમ્રભટ્ટને રોગમાંથી છુટ્યાનું સ્નાન કરાવી જેમ આવ્યા હતા તેમ શ્રીહેમચન્દ્ર અને યશશ્વન્દ્રગણિ ગયા. શ્રાઉદયનચૈત્યમાં, શકુનિકાવિહારમાં અને રાગના ધટીશ્રુહમાં એ રીતે ત્રણ સ્થળે કોકળુના રાગના ત્રણ કલશને વહેંચી નાખ્યા.

આ પ્રમાણે શ્રીરાજપિતામહુ આમ્રભટ્ટનો પ્રબંધ પુરો થયો.૩૪

૨૦ એક વખત કુમારપાલ રાગ પાંડિત્ય મેળવવવાની ઇચ્છાથી કપર્દિમંત્રીની અનુમતિથી જમ્યા પછી એક ક્ષણ કોષ વિદ્વાન પાસે કામંદકીય નીતિશાસ્ત્ર સાંભળતા હતા; તેમાં નીચેનો શ્લોક આવ્યો :—

(૧૭) મેઘ પેઠે રાગ પણ પ્રાણીઓનો આધાર છે. મેઘ આડો થાય તો જીવાય પણ રાગ આડો થતાં જીવાય નહિ.

આ વાક્ય સાંભળીને કુમારપાલે “મેઘ રાગની ઔપમ્યા છે” એમ કહ્યું ત્યારે બધા સભાસદોએ રાગના વખાણમાં ઓવારણાં લેવા માંડયાં; એ જોઇને કપર્દિમંત્રી નીચું માયું રાખી ખેસી રહ્યા એટલે એકાંતમાં રાગએ તેનું કારણ પૂછ્યું; ત્યારે તેણે કહ્યું કે “ મહારાજે ઔપમ્યા શબ્દ વાપર્યો, એવો કોષ શબ્દ વ્યાકરણમાં નથી, છતાં આપની પુશામત કરનારાઓએ

૩૪ પ્ર. ચિં.ની એક પ્રતમાં શકુનિકા વિહારના જીર્ણોદ્ધારમાં બે કરોડનું ખર્ચ થયું એટલું વધારે છે. આમ્રભટ્ટનો આ પ્રબંધ જિનપ્રલસૂરિના તીર્થકલ્પમાં તેમજ પ્ર. ચ. (હે. સૂ. પ્ર.)માં મળે છે. વળી જયસિંહસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૧૧-૨૧૧૩ માં આ ઉદ્ધાર કર્યો એમ લખ્યું છે, (શ્લો. ૬૪૨) ત્યારે જિનમંડનગણિએ ગણિએ વિ. સં. ૧૨૨૨ ની સાલ આપી છે (પૃ. ૭૦).

વખાણુ કર્યાં ત્યારે મારે તો ખેવડું નીચા જોણું થયું. રાજ વગરનું-અંધા-
ધુંધીવાળું જગત્ સાડું પણ મૂર્ખ રાજ સારો નહિ, એ રીતે વિરોધી રાજનાં
મંડળોમાં આપણી અપક્રોધિત ફેલાય છે. હવે આ બાબતમાં ઉપમેય,
ઔપમ્ય, ઉપમા વગેરે શબ્દો શુદ્ધ છે.” તેણે આ શબ્દો કહ્યા પછી
રાજ્યે પોતાને પચાસ વર્ષ થયાં હોવા છતાં એક ઉપાધ્યાય પાસે
બારાખડીથી શાસ્ત્ર ભણવાનું શરૂ કરી એક વર્ષમાં ત્રણ વૃત્તિ^{૩૫} અને ત્રણ
કાવ્યો ભણી લીધાં અને વિચાર ચતુર્મુખનું બિરૂદ મેળવ્યું.

આ પ્રમાણે વિચારચતુર્મુખ શ્રીકુમારપાલ પ્રબંધ પુરો થયો.^{૩૬}

૨૧ એક વખત વિશ્વેશ્વર નામના કવિ કાશીથી શ્રીપાટણ આવ્યા.
અને શ્રીહેમસરિની સભામાં આવ્યા, ત્યારે ત્યાં શ્રીકુમારપાલ રાજ પણ
ખેદા હતા. અને તેણે નીચેનું વચન કહ્યું :—

(૧૮) ધાબળો અને દંડ લઈને ફરતા હેમગોવાળ તમારૂં રક્ષણ કરો
આ પ્રમાણે અર્ધું ખોલીને જરા અટક્યા ત્યાં રાજ્યે ક્રોધ કરીને
તેના સામું જોયું પણ તેણે

જેન ગોચર (ધર્મ)માં છ દર્શનોનાં પશુઓના સમૂહને ચરાવતા (હેમચંદ્ર)
એ રીતે ઉત્તરાર્ધ કહી સભાજનોને ખુશ કરી દીધા. પછી તેણે
શ્રીરામચંદ્ર વગેરે કવિઓને “ દૂર રાખેલી ” એ રીતે સમસ્યા આપી અને
મહામાત્ય શ્રીકર્ણમંત્રીએ નીચે પ્રમાણે એની પૂર્તિ કરી:-

(૧૯) એક વખત કેટલીક કન્યાઓ સંતાકુકડીની રમત રમતી હતી તેમાં
એક દીર્ઘ નેત્રવાળી કન્યાનાં સરલ નેત્રો ખે હાથથી પણ ઢાંકી શકાય એમ
નથી અને તે મુખચંદ્રની ચાંદની ફેલાતાં આ કન્યા બધે પકડાઇ બચ
છે એમ કહીને સખીઓએ રમતમાંથી દૂર રાખેલી એક કન્યા પોતાનાં
નિન્દિત નયનોને અને મોઢાને રૂએ છે.

આ પ્રમાણે શ્રીકર્ણ મહામાત્યે સમસ્યાપૂર્તિ કરતાં એ (વિશ્વેશ્વર)
કવિએ પચાસ હજારની કિંમતનો પોતાના ગળાનો હાર આ સરસ્વતીની
પદ રચના છે એમ કહીને તેના ગળામાં નાખ્યો.^{૩૭} પછી તેની વિદ્વતાથી

૩૫ વારા એમ મૂળમાં શબ્દ છે. એ વ્યાકરણના કોઇ ગ્રંથના વિભાગનો
સૂચક હોવો જોઇએ. સારસ્વત વ્યાકરણમાં ત્રણ વૃત્તિ છે પણ એ ગ્રંથ કુમારપાલના
વખતમાં રચાયો ન હતો.

૩૬ આ વૃતાન્ત જિનમંડન ગણિના કુમારપાલ પ્રબંધમાં પણ છે.

૩૭ આ વિશ્વેશ્વર કવિ કાશીથી કેવી રીતે પાટણ આવ્યો એનું સવિસ્તર વર્ણન
જિ. મં. ગણિના કુમારપાલ પ્રબંધમાં મળે છે. વળી આ વિશ્વેશ્વર કવિના પ્રસંગનું

ખુશી થયેલા રાજ્યએ વિશ્વેશ્વરને પોતાની પાસે રાખવાની ઇચ્છા બતાવી.

(૨૦) કર્ણુની^{૩૮} માત્ર વાતો રહી, (કર્ણુ જ્વાથી) કાશી શહેરમાં માણસોની વસ્તી આછી થઇ ગઇ, અને પૂર્વ દિશા (કાશી)માં^{૩૯} હુમ્મીરના ઘોડાઓ હર્ષમાં આવીને હણહણી રહ્યા છે. એ સ્થિતિમાં સરસ્વતીને ભેટવાને આતુર સમુદ્ર સાથે પ્રીતિવાળાં પ્રભાસક્ષેત્ર તરફ આ માફે હૃદય ઉત્કંઠાવાળું થઇ ગયું છે.

એમ કહીને, રાજ્યએ જેનો ષ્ઠસત્કાર કર્યો છે અને સૌએ જેની રજા લીધી છે એવો તે કવિ પોતાને રૂચતા સ્થાન તરફ ગયો.

૨૨ એક વખત શ્રી કુમારપાલ વિહારમાં રાજ્યએ બોલાવેલા શ્રી હેમાચાર્ય કપર્દીના હાથનો ટેકા લઇને જ્યાં પગથીયાં ચડે છે ત્યાં નર્તકીના કમખાની ઘેરી ખેંચાતી જોઇને શ્રી કપર્દીએ કહ્યું:—

(૨૧) સુંદરીની કાંચળી સારા ભાગ્યના ઉદયને પામવા ઉતાવળ કરે છે.

આટલું બોલી જરા વાટ જોઈ ત્યાં શ્રી. હેમાચાર્યે નીચે પ્રમાણે ઉત્તરાર્થ કહ્યું.

વર્ણન ચારિત્રસુંદરગાણ્યએ કર્યું છે તેમાં લખ્યું છે કે તેણે એ સમસ્યાઓ આપેલી એક ઉપરની વ્યાપિચ્છા અને બીજી શૃંગ્ગાપ્રેણ. પહેલી કપર્દી મંત્રીએ પૂરી કરી અને બીજી રામચંદ્ર કવિએ, હેમચંદ્રની ગોવાળ કહીને પ્રશંસા કરતો ઉપર આપેલો ૧૮મો શ્લોક પ્ર. ચ. (કે. સૂ. પ્ર.)માં મળે છે પણ તેમાં વિશ્વેશ્વરે નહિ પણ દેવબોધે કહ્યો એમ વર્ણન છે.

૩૮ આ કર્ણુ તે કાશીનો રાજ્ય હોવો જોઇએ એમ સંબંધ ઉપરથી લાગે છે. રા. દી. શાસ્ત્રીએ એમજ અર્થ કર્યો છે. એટલે ભીમ અને ભોજનો સમકાલીન ડાહલનો કર્ણુજ અહીં વિવક્ષિત છે. એ મરતાં કાશીની વસ્તી આછી થઈ ગઇ અને પોતાને ત્યાં રહેવાનું પ્રયોજન ન રહ્યું એમ કહેવા માગ્યું છે.

૩૯ આ હુમ્મીર ક્યાંનો રાજ્ય ? શાકંભરીનો એટલે રણથંભોરનો ચોહાણુરાજ્ય એમ ટોની કહે છે. પણ શાકંભરીનો હુમ્મીર તો કુમારપાલ પછી સૌ કરતાં વધારે વર્ષ પછી િ. સં. ૧૩૪૨ માં ગાદી ઉપર બેઠો હતો. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભા. પૃ. ૨૯૬) અને હુમ્મીર એટલે મુસલમાનો એવો અર્થ હોય તો તેઓ પણ કુમારપાલ પછી વીસ બારીસ વર્ષ પછી કાશી પોચ્યા છે. હરિહરિત એટલે શિવની દિશા-North east એમ ટોની કહે છે, પણ ઈંદ્રની દિશા અર્થાત્ પૂર્વ દિશા એ અર્થ વધારે સચુકિત છે. રા. દી. શાસ્ત્રીએ એ શબ્દો છોડી દીધા છે અને કાશીમાં હુમ્મીરનું રાજ્ય થયું એમ કહ્યું છે.

૪૦ કેટલો સત્કાર કર્યો એ વિષે જિ. ગણિ કહે છે કે કુમારપાલ રાજ્યએ પ્રસન્ન થઇને પાંચ લાખ દ્રમ્મ અને દસ ઘોડા આપ્યા.

(એ વાત ખરી છે) કારણકે તરૂણીજનનો પછવાડેનો ભાગ ગુણ્ય ગ્રહણ કરીને પુષ્ટ થયો છે.

૨૩ એક વખત સવારમાં કપર્દીમંત્રીએ (જતાં જતાં) પ્રણામ કર્યા એટલે શ્રીહેમાચાર્યે “આ હાથમાં શું છે?” એમ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે પ્રાકૃત ભાષામાં હુરડઠ (છેલ્લા ધ નો એ થઇને હાલમાં હરડે કહેવાય છે). એમ કહ્યું. ત્યારે પ્રભુએ કહ્યું: “શું હજી?” તરત યુદ્ધિ હોવાથી તેમના વચનમાં રહેલો છળ પામી જઇને કપર્દીએ કહ્યું: “ના હવે નહિ;” કારણકે “છેલ્લો હતો તે પહેલો થયો છે અને એક માત્રા વધી છે.” હર્ષાશ્રુથી જેનાં નેત્રો ભરાઇ ગયાં છે એવા શ્રી હેમાચાર્યે શ્રી રામચન્દ્ર વગેરે પંડિતો પાસે કપર્દીની ચતુરાઈની પ્રશંસા કરી. તેઓએ રહસ્ય ન સમજીને “એ શું?” એમ પૂછતાં શ્રી હેમાચાર્યે કહ્યું કે હુરડઠનો શબ્દના છળથી ‘હુ અક્ષર રડે છે’ એવો અર્થ કરી “શું હજી પણ” એટલું પૂછતાં જ એ વચનનું રહસ્ય સમજી જઇને તેણે “હાલમાં નહિ” એમ કહ્યું. કારણકે પહેલાં ખારાખડીમાં હુકાર છેલ્લો ખોલાતો હતો માટે હુ રડે છે. હાલમાં અમારા નામમાં હુ પહેલો છે અને એક માત્રા વધારે છે. (હિ (અક્ષર) માં).

એ રીતે હુરડઠ પ્રખંધ પુરો થયો.

૨૪ એક વખત કોઇ પંડિતે ઉર્વશી શબ્દમાં શ તાલવ્ય જોઇએ કે દન્ય ?” એમ પૂછતાં શ્રીહેમાચાર્યેજી કાંઇક કહેવા જાય છે, ત્યાં કપર્દીમંત્રીએ એક કાગળ ઉપર “ધણાંનું જે અશન કરે તે ઉર્વશી” એ રીતે વ્યુત્પત્તિ લખી શ્રીહેમાચાર્યના ખોળામાં એ કાગળ નાખ્યો. એ પ્રમાણથી શ્રીહેમાચાર્યે તાલવ્ય શકારનો નિર્ણય તેની આગળ કહ્યો.

આ રીતે ઉર્વશી પ્રખંધ પુરો થયો.

૨૫ એક વખત સપાદલક્ષના રાજાનો એક એલચી (સાન્ધિવિગ્રહિક) શ્રીકુમારપાલ રાજાની સલામાં આવ્યો; ત્યારે રાજાએ “તમારા મહારાજ કુશળ છે?” એમ પૂછ્યું. અને પોતાને પંડિત માનનાર તે મિથ્યાભિમાનીએ “વિશ્વને ગ્રહણ કરે તે વિશ્વલ” એવાના વિજયમાં વળી શો અંદેહ? આ સાંભળી રાજાની પ્રેરણાથી શ્રીકપર્દીમંત્રીએ “જલદી નાશ પામે” તે વિશ્વલ એ રીતે નવી વ્યુત્પત્તિ દર્શાવી. આ પ્રમાણે તેના નામમાં દુષણ આવે છે એમ પ્રધાને વિગ્રહિ કર્યાથી તે રાજાએ વિગ્રહરાજ નામ ધારણ કર્યું. ખીજે વર્ષે તે જ પ્રધાને (એલચીએ) શ્રીકુમારપાલ રાજા આગળ પોતાના રાજાનું નામ વિગ્રહરાજ કહ્યું; ત્યારે શ્રીકપર્દીમંત્રીએ “વિગ્ર એટલે નાક વગરનું; હર અને નારાયણને જેણે નાક વગરના કર્યા તે

વિગ્રહરાજ” એ રીતે વ્યુત્પત્તિથી અર્થ કર્યો. આ વાત જાણીને એ પછી કપર્દી પોતાના નામનું ખંડન કરશે એ ખીકથી તે રાજાએ કવિબાંધવ એવું નામ ધારણ કર્યું. ૪૧

૨૬ એક વખત શ્રી કુમારપાલ રાજા આગળ શ્રી યોગશાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન થતું હતું, ત્યારે પંદર કર્માદાનની વ્યાખ્યામાં **દન્તકેશનચ્ચાસ્થિત્વક્રોમ્ણાં ગ્રહણમાકરે** એ શ્લોક આવ્યો. તેમાં શ્રીહેમાચાર્યના મૂળ પાઠને સુધારીને અહુવચનનું એકવચન કરીને **રોમ્ણાં**ને અહલે **રોમ્ણો** એ રીતે પં. ઉદયચંદ્ર વારંવાર વાંચ્યું ત્યારે શ્રી હેમાચાર્યે ફેરફાર કરવાનું કારણ પૂછ્યું અને તેણે પ્રાણીઓનાં અંગો અને વાદિત્રો માટે એકવચન દ્વંદ્વસમાસમાં વ્યાકરણ સિદ્ધ છે એમ વ્યાકરણસૂત્રથી દર્શાવ્યું એટલે શ્રી હેમાચાર્યે, રાજાએ તથા ખીજાઓએ તેની પ્રશંસા કરી.

આ પ્રમાણે પં. ઉદયચંદ્રનો પ્રબંધ પુરો થયો.

૨૭ એક વખત તે રાજર્ષિ (કુમારપાલ) ઘીવાળું મિષ્ટાન્ન ભોજન કરતા હતા; ત્યાં જરા વિચાર કરીને એ ભોજન છોડી દષ્ટને શ્રી હેમાચાર્યને પૂછ્યું કે “મારે ઘીવાળું મિષ્ટાન્ન ખાવું એ યોગ્ય છે કે નહિ ?” ત્યારે તેઓએ જવાબ આપ્યો કે “વાણીઆ બ્રાહ્મણ માટે યોગ્ય છે, પણ જીણે અભક્ષ્ય (માંસ) ન ખાવાનો નિયમ લીધો છે તેવા ક્ષત્રિય માટે યોગ્ય નથી કારણકે તેથી માંસાહાર યાદ આવે છે.” “એમજ છે” એમ કહીને રાજાએ પહેલાં કરેલા અભક્ષ્યના ભક્ષણ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત માગ્યું અને આચાર્યે “અત્રીશ દાંત છે માટે અત્રીશ વિહારો કરાવો” એમ કહ્યું.

રાજાએ તેમ કર્યું. પછી આચાર્યે આપેલા મુહૂર્ત વખતે વટપદ્રક (વડોદરા?)થી કાન્હ નામનો વેપારી પોતે કરાવેલા મંદિરમાં મૂલનાયકની પ્રતિષ્ઠા કરાવવા માટે શ્રી પાટણ આવ્યો. ત્યારે શહેરના મુખ્ય મંદિરમાં તે મૂર્તિ મુકીને પૂજા વગેરેની સામગ્રી લેવા ગયો; પણ સામગ્રી લઈને જ્યાં પાછો આવ્યો ત્યાં રાજાના અંગરક્ષકોએ બારણામાં રોકી રાખ્યો એટલે તે અંદર ન જઈ શક્યો. અમુક કાળ ગયા પછી દ્વારપાલો ખસી

૪૧ ઉપર પ્રમાણે સપાદલક્ષના રાજાની કુમારપાલની સલામાં મરકરી થયાનું મેરૂતંગ કહે છે. પણ ખરી રીતે કુમારપાલથી હારેલા અર્જોરાજાના અનુયાયી સપાદલક્ષના રાજા વિગ્રહરાજ (કે વિશલદેવ) (વિ. મં. ૧૨૦૯ થી ૧૨૨૦) તેણે કુમારપાલને હરાવ્યો હોય એમ એના ઉત્કર્ણ લેખથી જણાય છે. (જુઓ J. A. S. B. Vol. LV p. 41) આ કપર્દીમ ત્રી કુમારપાલનો ભાંડાગારિક હતો એમ જિનમંડનગણી કહે છે. (જુઓ કુ. પ્ર. પૂ. ૧૦૦)

ગયા પણ એ વખતે પ્રતિષ્ઠા મુહૂર્ત ચાલ્યું ગયું હતું. એથી તે અંદર જઈને આચાર્યના પગમાં પડીને પોતાને ઠપકો આપતાં આપતાં રોવા લાગ્યો. આચાર્યે જોયું કે આ માણસનું દુઃખ બીજી કાષ્ટ રીતે દૂર થઈ શકે એમ નથી એટલે મંદિરના રંગમંડપમાંથી બહાર નીકળી, નક્ષત્રો જોઈને પોતાના શુભ મુહૂર્તનું નક્ષત્ર આકાશમાં ઉગેલું જોઈને તેને કહ્યું કે “ જોષીએ ધડી જોઈને જે મુહૂર્ત આપેલું તેમાં જે મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હોત તો તેનું ત્રણ વર્ષનું જ આયુષ્ય હતું. હાલમાં જે મુહૂર્ત છે તે મુહૂર્તમાં પ્રતિષ્ઠા કરવાથી તેનું આયુષ્ય લાંબું ચાલશે.” આ રીતે આચાર્યે કહ્યું. એટલે તે વખતે પ્રતિષ્ઠા કરાવી અને આચાર્યે કહ્યું હતું તેમજ થયું.

આ પ્રમાણે અભદ્ર્યલક્ષણના પ્રાયશ્ચિત્તનો પ્રબંધ પુરો થયો.

૨૮ મેં “ ધન હરી લેવાથી પહેલાં એક ઉંદર મરી ગયો છે માટે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપો ” એ રીતે રાજાએ માગણી કરવાથી આચાર્યે તેના કટ્યાણુ માટે તેના નામથી મૂષક વિહાર કરાવ્યો. વળી કાષ્ટ વેપારીની સ્ત્રી જેનાં નાત, નામ, ઠામ, સંબંધ કાંઈ જાણવામાં નહોતાં તેણે વાટમાં ત્રણ દિવસથી ભૂખ્યા રાજાને દહીં ભાત ખવરાવી વૃક્ષ કર્યો હતો; એની કૃતગ્રતાથી તેનું પુણ્ય વધે માટે શ્રી પાટણમાં કર્મવિહાર કરાવ્યો.

૨૯ એજ રીતે યૂકાવિહાર આ પ્રમાણે થયો. સપાદલક્ષ દેશના એક અવિવેકી શેડીઆએ માથું એળવા વખતે પોતાની પ્રિયાએ આપેલી જૂને હાથમાં લઈ, તે પીડા કરનાર જૂને તિરસ્કાર કરીને તેને હાથમાં ધણા વખત સુધી ચોળી નાખીને મારી નાખી. એ વખતે પાસે રહેલા અમારિનો અમલ કરાવનાર પંચોળીએ તે ગૃહસ્થને અણહિલપુર પાટણ લઈ આવી રાજા પાસે ઉભો કર્યો. પછી આચાર્યની આગ્રાથી તેના દંડ તરીકે તેનું સર્વસ્વ લઈને ત્યાં જ યૂકાવિહાર કરાવ્યો.

આ રીતે યૂકાવિહારપ્રબંધ પુરો થયો. ૪૨

૩૦ વળી ખંભાતમાં જ્યાં આચાર્યને દીક્ષા અપાઈ હતી તે સાલિગ વસહિ નામના અસામાન્ય મંદિરમાં, રત્નમયમૂર્તિઓ સાથે અનુપમ જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો.

એ રીતે પ્રભુદીક્ષા વસહિકાના ઉદ્ધારનો પ્રબંધ થયો.

૩૧ એક વખત શ્રીસૌમેશ્વર પાટણમાં કુમારવિહાર નામના મંદિરમાં બૃહસ્પતિ નામના તપસ્વીએ કાંઈક (જૈન ધર્મ વિરુદ્ધ) અપરાધ કર્યો.

૪૨ યૂકાવિહારની આ વાત જિ. ગણિના કુમારપાલ પ્રબંધમાં છે. (પૃ. ૯૦)

પરિણામે આચાર્યની અકૃપા થવાથી તેનો અધિકાર લપ્ત લેવામાં આવ્યો. એટલે તેણે અણહિલપુર આવીને ષોઢા આવશ્યક (છ પ્રકારનાં આવશ્યક કર્મ) માં કુશળતા મેળવીને હેમાચાર્યની સેવા કરવા માંડી. એક વખત ચાતુર્માસ (ચોમાસાના ચાર મહિના સુધી કરેલા વ્રતના) ના પારણાને દિવસે હેમાચાર્યના ચરણોની દ્વાદશાવર્તનથી વંદન કર્યા પછી તેણે કહ્યું. (પખખચાણુ કર્યું.)

(૨૨) હે નાથ ! તમારા ચરણ પાસે રહેવાથી કષાયોના નાશદારા વિકારરહિત થવા માટે ચોમાસાના ચાર માસ સુધી આ (રાધેલા અન્નના ત્યાગરૂપ ?) વ્રત કર્યું. હવે હે મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ ! તમારા ચરણમાં લોટવાથી જેને કલિ નાશ પામ્યો છે એવા માફ પાણીથી ભીંજાયેલાં અન્ન વડે, ભલે પારણું થાય. એ રીતે તેણે વિગ્રહ કરી એટલે આચાર્યને પ્રસન્ન બોધને, એજ વખતે ત્યાં આવેલા રાજાએ તેને ફરી તેનો અધિકાર આપ્યો.

આ રીતે બૃહસ્પતિગાંડને ફરી અધિકાર આપવાનો પ્રબંધ પુરો થયો.

૩૨ એક વખત દિવાને આમમાં આવેલા આલિગ નામના વૃદ્ધ પ્રધાનને રાજાએ પૂછ્યું કે “ હું સિદ્ધરાજાથી ઉતરતો છું, તેના સમાન છું કે તેનાથી ચડીઆતો છું ? ” ત્યારે તેણે પોતાના કથનને ગુન્હો ન ગણવાની શરતે કહ્યું કે “ શ્રીસિદ્ધરાજામાં ૯૬ ગુણો અને બે દોષો હતા. જ્યારે આપનામાં બે ગુણ અને ૯૬ દોષો છે. ” આ તેનાં વાક્યથી દોષમય જીવમાં વૈરાગ્ય આવવાથી જ્યાં આંખમાં છરી મારવા રાજા જાય છે, ત્યાં તેનો આશય સમજનાર આલિગે વિગ્રહ કરી કે “ શ્રી સિદ્ધરાજાના છન્નું ગુણો તેના સંગ્રામમાં અસુભટતા (અશુરવીરપણું) અને સ્ત્રીલંપટતા એ બે દોષો વડે ઢંકાઈ ગયા હતા. ત્યારે લોભ વગેરે તમારા દોષો લગાઈમાં શુરવીરપણું અને પરસ્ત્રી સહોદરપણું એ બે ગુણોથી ઢંકાઈ ગયા છે. ” આ તેનાં વચનથી તે રાજા સ્વસ્થ સ્થિતિમાં આવી ગયો.

આ રીતે આલિગ પ્રબંધ પુરો થયો.

૩૩ એક વખત શ્રી સિદ્ધરાજાના રાજ્ય વખતે પાંડિત્યમાં (હેમાચાર્ય સાથે ?) સ્પર્ધા કરતો વામરાશિનામનો વિપ્ર હેમાચાર્યની પ્રતિષ્ઠા સહન ન થવાથી નીચેનું વચન બોલ્યો—

(૨૩) જેના કામગામાં (કોઈ દિવસ ન ધોવાવાથી) સો લાખ જૂંઓની હારો ફરી રહી છે, દાંતોમાં ખાએલા પુષ્કળ મળથી જેના મોઢામાંથી

દુર્ગંધ છુટી રહી છે, અને નાકની ઢાંડી ઢંકાવાથી ગળુગણાટ કરી ખોલે છે એવો માથામાં ટાલવાળો આ હેમડ નામનો સેવડો (જૈન ગોરજી) આવે છે.” આ પ્રકારની અતિશય નિંદાવાળું તેનું વચન સાંભળીને મનમાં ઉદ્ભવેલા ક્રોધથી ભરેલું તિરસ્કારયુક્ત નીચેનું વચન હેમાચાર્યે કહ્યું “ અરે પંડિત ! વિશેષજી પહેલાં મુકતું જોઈએ એટલું શું તમે નથી બણ્યા ? ” માટે હવેથી સેવડહેમડ એમ કહેવું. અને સેવડો (સાથે ચાલતા) એ ભાલાના પાછલા ભાગથી મારીને જવા દીધો. અને શ્રીકુમારપાલ રાજ્યના રાજ્યમાં શસ્ત્ર વગરનો વધ પ્રચલિત હોવાથી તેની વૃત્તિ (જીવાઈ) ગંધ કરી. એ પછીથી તે વિપ્ર દાણાની બીખ માગીને પેટ ભરતો શ્રીહેમાચાર્યની પોષધશાળાની આગળ પડી રહેતો. અને આના વગેરે તપસ્વી રાજવીઓ યોગશાસ્ત્ર લખતા હતા એ સાંભળીને પોતે સરલ હોવાથી નીચેનું વચન ખોલ્યો:—

(૨૪) કારણ વગર ભયંકર થઈ પડે એવા જે લોકોના મોઢામાંથી ગાંધણી પીડાકારક જેર નીકળ્યા કરતું તે જટાનાં અને ફણાનાં મંડલો ધારણ કરનારના મોઢામાંથી શ્રીયોગશાસ્ત્રરૂપી વચનામૃત નીકળે છે.

અમૃતની ધારા વર્ષનારાં તેનાં આ વચનથી જેનો પહેલાનો સંતાપ શાંત થઈ ગયો છે એવા તે હેમાચાર્યે વામરાશિને બમણી જીવાઈ બાંધી આપવાની કૃપા કરી.

આ રીતે વામરાશિ પ્રબંધ પુરો થયો. ૪૩

એક વખત સોરઠમાં રહેતા એ ચારણો જેઓ દૂહા વિદ્યામાં એક ખીજની હરિકાઈ કરતા હતા તેઓએ અંદર અંદર શરત કરી કે શ્રીહેમાચાર્ય જેના દુહાનું વ્યાખ્યાન કરે તેણે ખીજને તેના ખર્ચના પૈસા આપવા. આવો ઠરાવ કરીને તેઓ શ્રી અણહિલપુરમાં આવ્યા, પછી શ્રીહેમાચાર્ય અંદર આવતાં એકે નીચેનો દુહો કહ્યો:—

(૨૫) એના મુખમાં લક્ષ્મી અને સરસ્વતી ખેચ સુભાગ્યે વસે છે, માટે જેના ઉપર એની નજર પડે છે તેઓ પંડિત થઈ જાય છે.

આમ કહીને તે પાસે ઉભો રહ્યો, ત્યાં શ્રીકુમારપાલ વિહારમાં આરતીના સમય પછી રાજા શ્રીહેમાચાર્યને પ્રણામ કરવા જરાવાર ઉભા રહ્યા અને આચાર્યે તેની પીઠ ઉપર હાથ મુક્યો ત્યાં અંદર પ્રવેશ કરીને ખીજ ચારણે નીચેનો દુહો કહ્યો:—

(૨૬) હે હેમાચાર્ય ! તમારા હાથમાં આશ્ચર્યકારક રિદ્ધિ ભરી છે તેથી જેઓ (કુમારપાલ પેટે) નીચું મોઢું કરી તમને નમે છે તેને સર્વ સિદ્ધિ મળે છે.

૪૩ આ વામરાશિ પ્રબંધ જિ. ગણિના કુ. પ્ર. માં પણ છે. (જુઓ પૃ. ૭૦)

આવાં તેનાં નવીનતાભરેલાં વચનથી મનમાં ખુશી થયેલા રાજાએ તેની પાસે એજ દુહો વારંવાર બોલાવ્યો. ત્રણ વખત બોલ્યા પછી તેણે વિનવતિ કરી કે “શું એકવાર બોલવા માટે એક લાખ આપશો ?” એટલે તેને ત્રણ લાખ અપાયા.

આ રીતે સોરઠના બે ચારણોનો પ્રબંધ પુરો થયો.

૩૫ એક વખત શ્રીકુમારપાલ રાજાએ શ્રીસંઘના અધિપતિ થઇને તીર્થયાત્રા કરવાની ઇચ્છા કરી અને તે માટે મોટા ઉત્સાહથી શ્રીદેવાલયમાં પ્રસ્થાન કર્યું. ત્યાં પરદેશથી આવેલા દૂતોએ “તમારા ઉપર ડાહલદેશનો કર્ણુ રાજા ચડી આવે છે” એમ ખબર આપ્યા. આથી જોને કપાળે પરસેવાનાં ટીપાં ખાઝ્યાં છે તથા ભયથી જોનો સંઘના અધિપતિ થવાનો. મનોરથ ભાંગી પડ્યો છે એવા રાજાએ મંત્રી વાગ્બટ સાથે શ્રીહેમાચાર્ય પાસે આવી પોતાની નિન્દા કરી. પછી રાજા ઉપર આવેલા આ મહાભય વિષે જરા વિચાર કરીને “આરમા પ્રહરે તમને શાંતિ થઇ જશે” એમ કહીને હેમાચાર્યે રાજાને જવાની રજા આપી. પણ રાજા તો હવે શું કરવું એ ન સૂઝવાથી મૂઠ જોવો ખેસી રહ્યો હતો ત્યાં હેમાચાર્યે કહેલો સમય થતાં આવેલા દૂતોએ “શ્રીકર્ણુ સ્વર્ગમાં ગયો” એમ ખબર આપ્યા. એટલે રાજાએ ઝટ મોઢામાંથી પાન કાઢી નાખીને “કેવી રીતે?” એમ પૂછ્યું અને તેઓએ જવાબ આપ્યો કે “હાથી ઉપર બેઠેલો શ્રીકર્ણુ રાતે મુસાફરી કરતો હતો ત્યાં ઉઘથી આંખ મોંચાઇ ગઇ અને ડોકમાં રહેલી માળામાં વડની ડાળ ભરાઇ જતાં તે લટકી રહ્યો અને મરી ગયો. ૪૪ તેને અગ્નિસંસ્કાર કર્યા પછી અમે નીકળ્યા.” આ સાંભળતાં જ રાજા એકદમ હેમચન્દ્ર પાસે પોષધશાળામાં જઇ તેમનાં વખાણુ કરવા લાગ્યો. ત્યારે “કેવી રીતે ? કેવી રીતે ?” એવા પ્રશ્નોને રોકી બોતેર સામન્તો તથા આખા સંઘ સાથે શ્રીહેમાચાર્યે જોને બે રીતે (ધર્મમાર્ગ તથા યાત્રામાર્ગ) માર્ગનો ઉપદેશ કર્યો છે એવો રાજા ધંધુકે આવ્યો. અને શ્રીહેમાચાર્યની જન્મગૃહની ભૂમિમાં પોતે

૪૪ ડાહલ દેશનો રાજા કર્ણુ કુમારપાલ ઉપર ચડી આવ્યાની તથા ઉપર પ્રમાણે મરણુ પામ્યાની કથા જે િનમડન ગણિએ પણ ઉતારી છે (જુઓ. પૃ. ૧૦૦) તે પાયા વગરની છે. કારણ કે કર્ણુ રાજાનો સમય વિ. સં. ૧૦૯૮ થી ૧૧૫૪ સુધીનો લગભગ નિશ્ચિત છે. તે બોજ અને લીમનો સમકાલીન હોવાનું મેરૂતુંગજ કહે છે. પછી એ કુમારપાલના વખતમાં ક્યાથી હોય ? કુમારપાલના સમયમાં તો ગયકર્ણુદેવ અને નરસિંહદેવ ડાહલની ગાઢી ઉપર હતા. ગયકર્ણુ દેવનો પણ વિ. સં. ૧૨૧૨ પહેલાં દેહાન્ત થઇ ગયો હતો. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ, પ્રથમ ભાગ પૃ. ૪૬ થી ૫૨).

કરાવેલા સત્તર હાથ પ્રમાણના એલિકાવિહારમાં પ્રભાવના કરવાની ઇચ્છા કરી. પણ એમાં જ-મથી જ ચાડી કરનાર-કુટિલ બ્રાહ્મણોએ ઉભાં કરેલાં વિદ્વને બેઠને તેઓને દેશબહાર કાઢ્યા અને પછી પોતે શ્રીશત્રુજય તીર્થે ગયા.

૩૬ ત્યાં “દુઃખના તથા કર્મનો ક્ષય કરનાર” નમસ્કાર વાક્યો બોલતા દેવની પાસે જુદી જુદી ભાવના પ્રાર્થના કરતા હતા, એ વખતે એક ચારણે નીચેનું વચન કહ્યું.

(૨૭) એક કુલ માટે, જે સ્વામી (મોક્ષરૂપ) સર્વ સિદ્ધિનું સુખ આપે છે, તે બોળા જિનવરનો આશ્રય લોકો શા માટે (કઈ ઇચ્છાથી) કરે છે ?

આ પ્રમાણે ચારણને બોલનાં સાંભળ્યો; તે નવ વાર બોલ્યો માટે રાજાએ તેને નવ હજાર આપ્યા. પછી ગિરનાર પાસે ગયા ત્યાં કાંઈ કારણ વગર એકાએક પર્વતનો કમ્પ થયો, એટલે શ્રીહેમાચાર્યે રાજાને કહ્યું કે “ આ છત્રી પેઠે ટીંગાઈ રહેલી શિલા એક સાથે જો બે પુણ્યવંત માણસો એની નીચે આવે તો તેના ઉપર પડે એવી વૃદ્ધ પરંપરા છે. હવે આપણે બેય પુણ્યવાળા છીએ, એટલે જો આ ચાલી આવતી વાત સાચી હોય તો લોકાપવાદ આવે માટે રાજા જ દેવને ભલે નમસ્કાર કરે. હું નહિ કરું ” પણ રાજાએ આગ્રહ કરીને શ્રીહેમાચાર્યને જ સંઘ સાથે મોકલ્યા. અને પોતે છત્રશિલાનો માર્ગ છોડી જૂના કીલ્લાની બાજુમાં બીજે ઠેકાણે નવાં પગથીયાં બાંધવા માટે શ્રીવાગ્ભટ્ટદેવને^{૪૫} આજ્ઞા કરી. બેય બાજુનાં^{૪૬} પગથીયાંમાં ૬૩ લાખનું ખર્ચ થયું.

આ રીતે તીર્થયાત્રા પ્રબંધ પુરો થયો.^{૪૭}

૪૫ ગિરનારનાં નવાં પગથીયાં બાંધાવવા માટે કુમારપાલે વાગ્ભટ્ટને કહ્યું એમ પ્ર. ચિ. માં તથા પ્રભાવકચરિત (હે. સૂ. પ્રબંધ શ્લોક. ૮૪૫) માં છે. પણ સોમપ્રભાચાર્ય (સં. ૧૨૪૧) ના કુમારપાલ પ્રતિબોધમાં, જયસિંહસૂરિના કુમારપાલચરિતમાં અને જિનમંડન ગણિના કુમારપાલ પ્રબંધ (પૃ. ૧૦૫) માં શ્રીમાળ જ્ઞાતિના રાણિગના પુત્ર આર્યે (દેશી નામ આંબડ કે આંબક) કુમારપાલે નીમેલા સુરાષ્ટ્રના અધિપતિ તરીકે એ પગથીયાં બાંધાવ્યાં એમ કહ્યું છે. આ આર્યનો પોતાનો સં. ૧૨૨૨-૨૩ નો ખલુતરી બાણ પાસેનો લેખ પણ મળ્યો છે (જુઓ પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ લેખાંક ૫૦-૫૧ તથા એ ઉપર વિવેચન.)

કુમારપાલ પ્રતિબોધમાં કહ્યું છે કે પોતે ગિરનાર ઉપર ચડી ન શક્યા માટે કવિ શ્રીપાલના પુત્ર સિદ્ધપાલની સૂચનાથી નવાં પગથીયાં બાંધાવવાની આર્યને કુમારપાલે આજ્ઞા કરી. (સંલેખ પૃ. ૧૩)

૪૬ મૂળમાં પઞ્ચાચા: પક્ષદ્વયે એમ શબ્દો છે રા. દી. શાસ્ત્રીએ એ શબ્દો છોડી દીધા છે, ટોનીએ two sides of the road એમ અર્થ કર્યો છે.

૪૭ આ પ્રબંધ જયસિંહસૂરિના કુમારપાલ ચરિતના નવમા સર્ગમાં વર્ણવેલો છે.

૩૭ એક વખત પૃથ્વીને ઋણમુક્ત કરવા માટે રાજ્યે સુવર્ણસિદ્ધિની ઇચ્છા કરી અને શ્રીહેમચન્દ્રના ઉપદેશથી, તેના ગુરૂ (શ્રીદેવચન્દ્રાચાર્ય)ને શ્રીસંઘનું તથા રાજ્યનું વિનંતિપત્ર મોકલા મોકલાવ્યા. હમેશાં તીવ્ર પ્રતો કર્યા કરતા ગુરૂ સંઘનું કાંઈક મોટું કાર્ય હશે એમ માની વિધિ પ્રમાણે વિહાર કરતા કરતા રસ્તામાં કોઈની નજરે પડ્યા વગર પોતાની પાપધ શાળામાં આવી પહોંચ્યા. રાજ્ય તો હજી સામે જવાની સામગ્રી તૈયાર કરતા હતા ત્યાં તેને શ્રીહેમાચાર્યે ખબર આપવાથી પૌષ્પ શાળામાં ગયા. પછી રાજ્ય આદિ બધા શ્રાવકો સાથે શ્રીહેમાચાર્યે પલ્લ ગુરૂને દ્વાદશાવર્ત વંદના કરી. વંદના પછી તેમનો ઉપદેશ સાંભળ્યો. પછી ગુરૂએ “ સંઘનું શું કાર્ય છે ? ” એમ પૂછતાં સભાનું વિસર્જન કરી, પડદા પાછળ બેસી, શ્રીહેમચન્દ્ર તથા રાજ્યે ગુરૂના પગમાં પડી સુવર્ણસિદ્ધિની યાચના કરી. શ્રીહેમચન્દ્રે કહ્યું કે “ હું બાલક હતો ત્યારે લાકડાનો ભારો વેચનારી પાસેથી એક વેલ માગી લઈ તેનો રસ તમારી સૂચના પ્રમાણે તાંબાના કટકાને ચોપડી તેને અગ્નિ લગાડતાં તે કટકો સોનાનો થઈ ગયો હતો. એ વેલનાં નામ, લક્ષણો, ઠેકાણું વગેરે કહો. ” આ પ્રમાણે હેમાચાર્યે કહ્યું કે ક્રોધના વેગથી હેમચન્દ્રને દૂર ખસેડી “ તું યોગ્ય નથી, પહેલાં મગના પાણી જેવી (પચવામાં હલકી) વિદ્યા આપી હતી તેનાથી તને અર્જુન થયું, તો પછી આ લાકડુ જેવી વિદ્યા મંદગ્નિવાળા તને કેમ આપું ? ” આ પ્રમાણે તેનો નિષેધ કરીને રાજ્યને કહ્યું કે “ જગતને ઋણમુક્ત કરનારી સુવર્ણ ઉત્પન્ન કરવાની વિદ્યા તમને સિદ્ધ થાય એવું તમારું ભાગ્ય નથી. વળી મારિ (હિંસા)નું નિવારણ, જૈનમૂર્તિઓની સ્થાપના વગેરે પુણ્યોવડે તમને બેય લોક-આલોક અને પરલોક સિદ્ધ છે તો પછી વધારે શું ઇચ્છો છો ? ” એમ ઉપદેશ આપીને જેમ આવ્યા હતા તેમ વિહાર કરતા પાછા ગયા.

(એક વખત રાજ્યે પોતાના પૂર્વજન્મનો વૃત્તાન્ત પૂછ્યો અને પ્રભુએ તે બધો કહ્યો.) ૪૮

૩૮ એક વખત સપાદ લક્ષ ઉપર ચડાઈ માટે લશ્કર તૈયાર કરવામાં આવતાં શ્રીવાગ્લટનો અનુજ આહડ નામનો મંત્રી દાનશરપણાને લીધે અયોગ્ય હોવા છતાં તેને ખૂબ શીખામણ આપીને રાજ્યે સેનાપતિ બનાવ્યો. તેણે બે પ્રયાણ કર્યા પછી ઘણા માગણોને એકઠા થયેલા જોઈને તેજુરીના અધિકારી પાસેથી એકલાખ દ્રવ્યની માગણી કરી. રાજ્યની આજ્ઞાને અનુ-

૪૮ કૌસમાં મુકેલું વાક્ય ચાર પ્રતોમાં નહોતું એટલે સંદિગ્ધ પાઠ છે. પણ એ પ્રસંગ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં વર્ણવેલો છે.

સરી તેણે એટલું દ્રવ્ય આપવાની ના પાડી એટલે તેને ચાબખા મારી છાવણીમાંથી આ સેનાપતિએ કાઢી મુક્યો. પછી પોતે યથેચ્છ રીતે માગણ લોકોને ખુશી કરીને ચૌદસો સાંઢણી ઉપર તેથી બમણા સૈનિકોને બેસારી આગળ વધ્યો; અને થોડાં પ્રયાણો કરીને બંબેરા^{૪૯} શહેરના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. હવે તેજ રાતે સાતસો કન્યાઓનાં લગ્ન થાય છે એવું શહેરના લોકો પાસેથી સાંભળી, તેઓના વિવાહ થઈ જવા દેવા માટે રાતે એમને એમ (લડયા વિના) પડી રહી સવારે કિલ્લાને છૂટી લીધો. એ કિલ્લામાંથી સાત કરોડ સોનું અને ચગીઆર હજાર ઘોડીઓ મળી છે એ પ્રમાણેના ખુશી ખબર ખૂબ ઝડપવાળા ખેપીઆઓ સાથે રાજને મોકલ્યા. અને પછી પોતે તે દેશમાં શ્રીકુમારપાલ રાજની હકુમત ચાલુ કરી, ત્યાં અધિકારીઓ નીમી, પાછો ફરી શ્રીપાટણ આવી રાજમહેલમાં રાજને પ્રજામ કર્યા. તેની સાથે યોગ્ય વાર્તાલાપનો વખત મળતાં, તેના ગુણોથી પોતે પ્રસન્ન થયેલ હોવા છતાં રાજએ તેને કહ્યું કે “ તારી મોટી નજર એજ તારો મોટો દોષ છે, જે ખર્ચ તું કરે છે તે હું પણ કરી શકતો નથી. ” રાજનો આ ઉપદેશ સાંભળીને તેણે રાજને જવાબ આપ્યો કે “ મહારાજે આ સાચી વાત કરી, આવી જાતનો ખરચ આપ નથી કરી શકતા કારણ કે આપ પરંપરાથી રાજના પુત્ર નથી. પણ હું તો રાજનો પુત્ર છું એટલે હુંજ વધારે સારી રીતે ખર્ચ કરી શકું. ”^{૫૦} તેણે આ પ્રમાણે કહેતાં રાજએ ખુશી થવું કે તેના ઉપર ક્રોધ કરવો ? કસોટીનો પથ્થર કસોટીના લીસોટાથી સોનાની શોભાને ધારણ કરે છે, એ રીતે અમૂલ્યતા મેળવનાર ચાહડ, રાજએ રજા આપવાથી પોતાને સ્થાનકે ગયો.

આ પ્રમાણે રાજધરદ્વ આહડ પ્રબંધ પુરો થયો.

૩૯ હવે આ (ચાહડ)નો ન્હાનો ભાષ સોલાક નામનો માંડલીક હતો એને સત્રાગારનું બિરૂદ મળ્યું હતું.

૪૯ આ બંબેરા (કે ભંભેરી) આંબડે લીધું હતું અને તેજ ભાગવતો હતો એમ પ્ર. ચ. માં કહ્યું છે (હે. સૂ. પ્ર. ૭૨૫, ૭૨૬)

૫૦ આ જવાબ જરા વિચિત્ર છે. કુમારપાલ પરંપરાથી રાજનો પુત્ર નહિ અને આ ચાહડ રાજનો પુત્ર શી રીતે ? બેચ વાતો ખોટી છે. જિનમંડન ગણીએ જવાબ અપાવતાં “ પોતે રાજના બલથી ખર્ચ કરે છે, પણ રાજ કોના બલથી ખર્ચ કરે ? ” એ રીતે ખુશામત કરાવી છે, તે ઠીક છે. પણ ઉપર મેરૂંવે તો ગડબડજ કરી છે. આ વિષયમાં આજ પ્રકાશના છઠ્ઠા પ્રબંધ ઉપરની ટિપ્પણી પણ જુઓ.

૪૦ આનાક નામનો કુમારપાલનો માસીનો દીકરો જેને તેની સેવાના ગુણથી ખુશી થઈને રાજાએ સામન્તપદ આપ્યું હતું, છતાં જે પહેલાં પેઢેજ રાજાની સેવામાં રહેતો તે એક વખત બપોર વખતે મહેલમાં પલંગ ઉપર બેઠેલા રાજાની આગળ બેઠો હતો. ત્યાં એકાએક કોઈ નોકરને ત્યાં આવેલા બેઠેને રાજાએ “ આ કાણુ છે ? ” એમ પૂછતાં શ્રી આનાકે પોતાના નોકરને ઓળખીને, એણે મંદેત કરવાથી બહાર નીકળીને (પોતાના કુટુંબની) કુશળતા પૂછી અને તેણે (આનાકને ઘેર) પુત્ર જન્મ થયાની વધાઈ માગી. એ નોકરને “ બહુ સાઈ ” એમ કહી રજા આપી, સૂર્યાના પ્રકાશથી જેમ કમળ ખીલી ઉઠે તેમ તે વાતથી જેનું મોહું ખીલી ઉઠ્યું છે એવો તે આનાક પોતાને ઠેકાણે આવ્યો એટલે રાજાએ ‘ એ શું હતું ? ’ એમ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે (વિનેકથી) મહારાજાને ત્યાં પુત્ર જન્મ થયો એમ વિનતિ કરીએટલે રાજાએ મનમાં થોડો વિચાર કરીને તેને મોઢે કહ્યું કે “ જેના જન્મના ખચર આપવા નોકર પ્રતિહારીથી અટક્યા વગર અહીં સુધી ચાલ્યો આવ્યો, તેના પુણ્યરાશિના પ્રતાપે એ ગર્ભર દેશમાં રાજા થશે. પણ આ શહેરમાં કે આ ધવલગૃહમાં નહિ થાય. કારણકે અહીંથી ઉઠાડ્યા પછી તમારી આગળ તેણે પુત્ર જન્મના ખચર આપ્યા. માટે આ શહેરનો રાજા એ નહિ થાય. ” એ પ્રમાણે વિચાર ચતુર્મુખ શ્રીકુમારપાલ દેવે નિર્ણય કરીને કહ્યું.

એ પ્રમાણે લવણુપ્રસાદ (ના જન્મ)નો પ્રબંધ પુરો થયો.

૪૧ (૨૮) પોતાને તાબે રહેલાં અઢાર^{૫૧} મંડલો (દિશો)માં (જૈન ધર્મ ઉપરના) આદરને લીધે, સર્વત્ર પ્રસરેલી પોતાની શક્તિથી ચૌદ વર્ષ સુધી મારિનું નિવારણ કરીને તથા કીર્તિ સ્તંભ જેવા^{૫૨} ચૌદસો વિહારો બંધાવીને જૈન કુમારપાલ રાજાએ પોતાના પાપનો ક્ષય કર્યો.

૫૧ શ્લોકમાં કહેલા અઢાર દેશોનાં નામો જિનમંડન ગણિએ નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યાં છે (જુઓ મૂળ પૃ. ૧૫૫ ટિ*) — (૧) કર્ણાટ, (૨) ગૂર્જર, (૩) લાટ, (૪) સોરઠ (૫) કચ્છ (૬) સિન્ધુ (૭) ઉચ્ચા (૮) બંભેરી (૯) મરદેશ (૧૦) માળવા (૧૧) કોંકણુ (૧૨) મહારાષ્ટ્ર (૧૩) કૌર (૧૪) બલધર (૧૫) સપાદ લક્ષ (૧૬) મેવાડ (૧૭) દીપ (૧૮) આબીર.

૫૨ કુમારપાલે ચૌદસો વિહારો બંધાવ્યા હતા એમ મેરૂતંગ અહીં કહે છે. તેણે જ ૧૫ મા પ્ર. માં ૧૪૪૦ કહેલ છે. (પૃ. ૧૮૨) કુમારપાલ પ્રતિબોધમાં કહ્યું છે કે રાજાએ પહેલું તો પાટણમાં કુમાર વિહાર બંધાવ્યું. પછી ત્રિભુવન વિહાર બંધાવ્યું, આ ઉપરાંત પાટણમાં જ બીજાં ચૌવીશ મંદિરો બંધાવ્યાં, (મોહ પરજયમાં બત્રીશ

પછી શ્રીહેમાચાર્યને કચ્છના રાજા લાખાની માતા જે મહાસતી હતી તેના “ મૂળ રાજના વંશમાં જન્મેલાઓને લૂતારોગ થશે. ” એવા શાપના સંબંધથી કુમારપાલે ગૃહસ્થનો ધર્મ સ્ત્રીકારતી વખતે શ્રીહેમાચાર્ય પાસેથી રાજ્યભાર લીધેલો હોવાથી તે છિદ્રદ્વારા લૂતારોગે શ્રીહેમાચાર્યમાં પ્રવેશ કરીને તેમને પીડા કરવા માંડી. એમના દુઃખથી રાજલોક સાથે રાજા પણ દુઃખી રહેવા લાગ્યા. ત્યારે ધ્યાનથી પોતાના આયુષ્યને પ્રવળ જેમને શ્રીહેમાચાર્યે અષ્ટાંગ યોગાભ્યાસથી તે રોગને રમતમાં ઉખેડી નાખ્યો.૫૩

૪૨ એક વખત કેળના પાન ઉપર ખેટલા કાષ્ટ યોગીને જેમને આશ્ચર્યચક્રિત થયેલા રાજાને આસન બંધથી જમીનથી ચાર આગળ ઉઠ્યે રહીને સ્વહરંધ્રમાંથી નીકળતો તેજનો પુંજ શ્રીહેમાચાર્યે ખતાવ્યો. હવે પોતાનું આયુષ્ય ૮૪ વર્ષનું થતાં પોતાનો મરણ દિવસ નક્કી જેમને અનશનપૂર્વક છેવટની આરાધન ક્રિયા શ્રીહેમાચાર્યે શરૂ કરી; દુઃખથી ચંચળ થઇ ગયેલા રાજાને શ્રીહેમાચાર્યે કહ્યું કે “ હવે તમારું પણ છ માસનું આયુષ્ય બાકી છે. અને તમને સંતતિ નથી માટે જીવતાં જ તમારી ઉત્તરક્રિયા કરી લેજો. ” એ પ્રમાણે ઉપદેશ આપીને દશમા દ્વાર (સ્વહરંધ્ર)થી પ્રાણ ત્યાગ કર્યો. શ્રીહેમાચાર્યને છેલ્લા સંસ્કાર કર્યા પછી એની ભસ્મ પવિત્ર ગણીને રાજાએ એમાંથી તિલકને ખ્વાને નમસ્કાર કર્યા. પછી બધા સામેતોએ ભસ્મ લીધી, છેવટ નગરના લોકોએ ત્યાંની માટી લીધી પરિણામે ત્યાં પડેલો ખાડો હજી સુધી હેમખંડ નામે પ્રસિદ્ધ થયો છે.૫૪

૪૩ પછી આંખમાં આંસુંવાળા અને શ્રીહેમાચાર્યના શોકથી જેનું મન વિકળ થઇ ગયું છે એવા રાજાને પ્રધાનોએ વિનતિ કરી ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે “ પોતાના પુણ્યથી જેઓ ઉત્તમલોકને પ્રાપ્ત થયા છે તે પ્રભુનો મંદિરો બધાવ્યાં એમ કહ્યું છે) અને પાટણ બહાર એટલાં બધાં મંદિરો બંધાવ્યાં કે તેની સંખ્યા ન ગણી શકાય. પાટણ બહારની વાત કુમારપાલના વર્ષતના જૈનોએ બંધાવેલા મંદિરોને લક્ષીને કહેલી જણાય છે.

૫૩ આ લૂતારોગનું પ્રકરણ વિચિત્ર છે. શ્રીહેમાચાર્યને લૂતારોગ થયા પછી લાખાની માતાના શાપની વાત પણ જોડાઈ હોય એમ લાગે છે. પ્ર. ચિં. નો પહેલી આવૃત્તિના પાઠ પ્રમાણે તથા ચા. સુ. ગણિના કહેવા પ્રમાણે પહેલાં લૂતારોગ કુમારપાલને થયો અને પછી કુમારપાલે હેમચંદ્રને ગાદી ઉપર બેસારવાથી એમને થયો અને સૂરિએ છેવટ યોગબળથી દૂર કર્યો. (પૃ. ૩૪)

૫૪ હેમાચાર્યના મરણનું વૃત્તાન્ત જિ. ગણિના કુ. પ્ર. માં પણ આ પ્રમાણે છે. પ્ર. ચ. માં કાંઈ નથી.

હું શોક કરતો નથી પણ માફ જ સાત અંગવાળું આ રાજ્ય જ તજવા યોગ્ય છે. રાજપિંડના દોષથી દૂષિત હોવાથી માફ પાણી પણ જગદ્ગુરના શરીરને ન અડયું, એજ વાતનો શોક કરું છું.” આ પ્રમાણે પ્રભુના ગુણોને યાદ કરતાં કરતાં ધણીવાર સુધી વિલાપ કર્યો. પછી શ્રીહેમાચાર્યે કહેલા દિવસે તેણે કહેલા વિધિ પ્રમાણે સમાધિદ્વારા મરણ પામી રાજ્ય સ્વર્ગે ગયા. સં. ૧૧૯૯થી ૩૧ વર્ષ સુધી શ્રીકુમારપાલદેવે રાજ્ય કર્યું.

૪૪ સં. ૧૨૩૦ ના વર્ષમાં શ્રી અજયદેવનો રાજ્યાભિષેક થયો. આ રાજ્યએ પૂર્વજોનાં મંદિરોનો નાશ કરવા માંડ્યો; એટલે સીલ નામના એક ભાંડે ૫૫ રાજ્ય આગળ લવાઈ દેખાડતાં માયાથી ખોટી ઇન્દ્રગણ રચીને તેમાં પોતે ઊભાં કરેલાં પાંચ મન્દિરો પુત્રોને આપીને તથા “ મારી પછી તમારે અતિશય ભક્તિવડે આ દેવોનું આરાધન કરવું,” એમ શિખામણ આપીને પોતે જ્યાં આખરની સ્થિતિમાં પડ્યો છે, ત્યાં તેના ન્હાના દીકરાએ તે મંદિરને ભાંગી નાખ્યું એમ સાંભળીને “ અરે અજયદેવે પણ પિતાના પરલોક ગમન પછી તેનાં ધર્મસ્થાનોનો નાશ કર્યો છે અને તું તો હજી હું જીવું છું ત્યાં જ મારાં ધર્મસ્થાનોનો નાશ કરે છે માટે તું તો અતિ અધમ છો ! ” એવા શબ્દો કહ્યા. તેના આ શબ્દોથી શરમાઇને રાજ્યએ તે ખોડું કામ કરવાનું છોડી દીધું.

૪૫ પછી શ્રી અજયદેવે શ્રી કપર્દીમંત્રીને મહામાત્યનું પદ લેવા માટે ખૂબ આગ્રહ કર્યો; ત્યારે “ સવારે શકુનો જોઇને એ અનુકૂળ હશે તો મહારાજનો હુકમ માથે ચડાવીશ ” એમ કહીને ૫૬ શકુનગૃહમાં કપર્દીમંત્રી ગયો. ત્યાં દુર્ગદેવી પાસે સાત પ્રકારનાં શકુન માગ્યાં, અને તે મળતાં તેની પુષ્પ અક્ષત વગેરેથી પૂજા કરી પોતાને કૃતકૃત્ય માનતો એ મંત્રી જ્યાં શહેરના દરવાજામાં પેઠો ત્યાં ઇશાનપૂજામાં ખોટી ગર્જના કરતા આખલાને જોઇને મનમાં ખૂબ ખૂશી થતો ઘેર આવ્યો. જમ્યા પછી ૫૭ વૃદ્ધ મારવાડી

૫૫ પ્ર. ચિં.માં જે વખત આ સીલ કે સીલણ નામના કૌતુકીની વાત આવે છે. જે ય વખત નામ એક સરખું છે એથી એ વિશેષ નામ નહિ એમ ઘણે છે. મૂળમાં કૌતુકી છે તેનો અર્થ મેં ભાંડ કર્યો છે.

૫૬ શકુન જેવા માટે ખાસ સ્થાન-દુર્ગદેવીનું મંદિર હોય એમ આ શબ્દો પરથી જણાય છે.

૫૭ આ મરૂવૃદ્ધને યામિક કહ્યો છે. યામિક એટલે દર પ્રહરે બદલાતો પહેરીગર. પણ અહીં પ્રકરણને અનુસરી શકુન જોનાર જેવી અર્થ ટોની પેઠે મેં પણ કર્યો છે. આગળ આવાજ પ્રસંગમાં મરૂવૃદ્ધને યામિકને બદલે શાકુનિક કહ્યો છે. (જુઓ મૂળ પૃ. ૧૬૨ પ્રસંગ ૫૫).

નેશીએ શકુનના ખખર પૂછ્યા. શ્રી કપર્દીએ શકુનનું વર્ણન કરી તેની પ્રશંસા કરી ત્યારે તે વૃદ્ધ મારવાડીએ કહ્યું કે :—

(૨૯) “ નદી ઉતરતી વખતે, માર્ગમાં ભૂલા પડતી વખતે, ભય આની પડયું હોય ત્યારે, સ્ત્રી કાર્યમાં, રણમાં અને વ્યાધિમાં માણસથી વિપરીતનાં વખાણ થાય છે. એ પ્રમાણથી તમારું મરણ પાસે આવ્યું છે તેથી તમારી યુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઇ છે અને તમે પ્રતિકૂળને અનુકૂળ માનો છો. આખલાને તમે સાડું શકુન ગણો છો પણ તમારા મરણથી શંકરનો અબ્યુદય જોઇને તેના વાહનરૂપ એ આખલો ગર્જના કરતો હતો. ”

તેના આ શબ્દોને શ્રી કપર્દીએ ગણકાર્યા નહિ એટલે તેની રજા લઇને તે તીર્થયાત્રા કરવા ચાલ્યો ગયો. પછી શ્રી કપર્દીને રાજ્યએ આપેલી મુદ્રા (મહામાત્યને સોંપાતી સીલની વીંટી) લઇને તે મોટા ઠાકથી પોતાના મહેલમાં આવ્યો અને વિશ્રાંતિમાં બેઠો. ત્યાં રાજ્યએ તેને રાતમાં પકકાવ્યો તથા તેની સમાન કક્ષાનાં માણસો પાસે તેનો તિરસ્કાર કરાવ્યો.

૩૦ જે સિંહ મોટા હાથીઓના કુંભસ્થળ ઉપર પગ મુકીને તેના માથાનાં મોતીનો ભુકો કરી નાખતો; તે સિંહ આજે વિધિને વશ થઇને ચારે તરફથી શીઆળવાંતી પીડ સહન કરે છે.

વગેરે વિચાર કરીને કડાઇમાં નાખવા માંડ્યો ત્યારે તે નીચેનો શ્લોક બોલ્યો:—

(૩૧) માગણોને દીવાની સગ જેવું પીળું સોનું કરોડોમાં આપ્યું, વાદમાં વિરોધીઓની શાસ્ત્રાર્થથી ભરેલી વાણીને તોડી પાડી, ગાદી ઉપરથી ઉઠાડીને પાછા બેસાડેલા રાજ્યએ વડે જેમ સોગઠાંથી રમત કરે તેમ રમત કરી, કરવા યોગ્ય બધું કર્યું; હવે વિધિને અમારી જરૂર હોય તો એમાં પણ તૈયાર છીએ. ૫૮

તે યુદ્ધિશાળી માણસ ઉપર પ્રમાણે છેલ્લું કાવ્ય બોલતો હતો ત્યાં એને મારી નાખવામાં આવ્યો.

આ પ્રમાણે કપર્દી પ્રબંધ પુરો થયો.

૪૬ વર્ષી પ્રબંધશતના કર્તા રામચન્દ્ર કવિને તે નીચ રાજ્યએ તપાવેલા તાંબાના પાટલા ઉપર બેસાર્યો ત્યારે તે બોલ્યો :—

(૩૨) જે સૂર્યે સચરાચર પૃથ્વીને મોટે ભાગે લક્ષ્મી (શિલા) આપી છે તે દિનપતિ સૂર્યનો પણ અસ્ત થાય છે; માટે થવાનું હોય તે લાંબે કાળે પણ થાય છે.

૫૮ આ શ્લોક જિનમંડનગણિએ કુમારપાલ પ્રબંધમાં કુમારપાલના મોઢામાં મુક્યો છે. (જુઓ પૃ. ૧૧૫).

આમ કહીને દાંતની અણીથી જીલ કરડીને મરી ગયેલા તેને મારી નાખવામાં આવ્યો.

આ પ્રમાણે રામચન્દ્ર પ્રબંધ પુરો થયો. ૫૯

૪૭ વર્ણી રાજ પિતામહ શ્રી આત્રભટતું તેજ ન દેખી શકતા સામન્તોએ હવે વખત મળતાં (રાજને) પોતાની સાથે પ્રણામ કરવાનું કહીને આક્ષેપ કર્યો ત્યારે શ્રી આત્રભટે કહ્યું કે “ દેવ યુદ્ધિથી વીતરાગને, ગુરુયુદ્ધિથી શ્રો હેમચન્દ્ર મહર્ષિને અને સ્વામીયુદ્ધિથી કુમારપાલને—એટલાનેજ આ જન્મમાં મારા નમસ્કાર છે. ” જ્ઞેન ધર્મ જ્ઞેની સાતે ધાતુ (રસ, રક્ત વગેરે વૈદકમાં કહેલ ધાતુઓ) એમાં પ્રસરી રહ્યો છે એવા આત્રભટે ઉપર પ્રમાણે કહ્યું, એટલે રાજને ક્રોધ થયો. અને “ લડવાને માટે તૈયાર થઇ જા ” એવી રાજની વાણી સાંભળી શ્રી જ્ઞેનમૂર્તિની પૂજા કરીને, અનશનનો નિયમ લઇને તથા લડાઇની દીક્ષા ધારણ કરીને પોતાના મહેલથી રાજનાં માણસોને પોતાના સૈનિકાવડે ફેતરારને ઉડાડે તેમ વીખેરી નાખતો ઘટિકાગૃહ સુધી પહોંચ્યો. ત્યાં એ (રાજનાં માણસો) અપવિત્ર માણસોના સંગથી પોતાનામાં આવેલા દોષ ધારા (તરવારરૂપ) તીર્થમાં

૫૯ રાજશેખર સૂરિએ આ બાબતમાં લખ્યું છે કે શ્રી હેમચન્દ્ર ઉપરના દ્વેષથી તેના શ્રી રામચન્દ્ર વગેરે શિષ્યોને અજ્યદેવે તપાવેલા લોહાના આસન ઉપર બેસારી મારી નાખ્યા. (ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ નવીન સંસ્કરણ પૃ. ૨૦૧) શ્રી હેમચન્દ્ર ઉપર દ્વેષ થવાનું કારણ રાજશેખર એમ આપે છે કે,—જ્યારે કુમારપાલ અને હેમચન્દ્ર વૃદ્ધ થયા ત્યારે રાજએ ગુરની તથા આભડની સલાહ પૂછી કે “ હું તે અપુત્ર છું તે મારા પછી ગાદી કેને આપું ? ” ત્યારે ગુરએ કહ્યું કે તમારા દૈહિક પ્રતાપમહીને આપો, કારણ કે એ તમે રચાવેલા જ્ઞેન ધર્મની સ્થિરતા રાખશે પણ અજ્યપાલથી તે તમારા થાપેલા ધર્મનો ક્ષય થશે. ” ત્યાં આભડે સલાહ આપી કે “ મને તેવો પણ પોતાનો હોય એ સારો. ” હવે શ્રી હેમચન્દ્રના ગચ્છમાં બે તડાં હતાં એક તરફ શ્રી રામચન્દ્ર ગુણચન્દ્ર વગેરે અને બીજી તરફ બાલચન્દ્ર. આ બાલચન્દ્રને રાજના ભત્રીજા અજ્યપાલ સાથે મૈત્રી હતી. એટલે તેણે ઉપરની હેમચન્દ્રની સલાહ અજ્યપાલને કહી દીધી, આ કારણથી અજ્યપાલને હેમચન્દ્રના ગચ્છના રામચન્દ્ર વગેરે ઉપર દ્વેષ અને આભડ ઉપર પ્રીતિ થઈ. (ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ, નવીન સંસ્કરણ પૃ. ૨૦૦).

આ પ્ર.ના આ પ્રસંગમાં જે કુમારપાલના દૈહિક પ્રતાપમહીને ઉલ્લેખ છે તે સોમેશ્વરે (સ. ૨. શ્લોક. ૯૭ થી ૧૦૦ માં) “ ભીમ બીજના વખતમાં આમ શર્મા જગદેવ, પ્રતાપમહી, વગેરે ન હોવાથી એ રાજ્ય છિન્નભિન્ન થઇ ગયું ” એ રીતે જ્ઞેનાં વખાણ કર્યાં છે તે જ હોવો જોઇએ.

ધોાઇ નાખીને, તે આશ્ચર્ય જોવા આવેલી અપ્સરાઓએ 'હું વરૂં હું વરૂં' એમ કહીને વરેલો તે દેવરૂપ થઇ ગયો.

(૩૩) હવે ધન માટે જાટ થવું એ સારૂં છે, વ્યભિચારી થવું એ સારૂં છે, વેશ્યાના આચાર્ય થવું એ સારૂં, અતિશય અને દગાખોર કામ કરવામાં હુશીઆર થવું એ પણ સારૂં. પણ દાનના સમુદ્ર જેવો ઉદ્યતનો પુત્ર દૈવથી સ્વર્ગે જતાં પૃથ્વી ઉપર ડાહ્યા માણસે કોઈ રીતે વિદ્વાન ન થાવું.

(૩૪) ત્રણ વર્ષે, ત્રણ માસે, ત્રણ પખવાડીએ કે ત્રણ દિવસે; પણ અતિ ઉગ્ર પુણ્ય કે પાપનું, તે કરનાર અહિં જ ફળ ભોગવે છે.

૪૮ આ પૌરાણિક પ્રમાણને અનુસરતું બન્યું; તે ખરાખ રાજને વચજલદેવ નામના પ્રતિહારે છરીથી મારી નાખ્યો. અને ધર્મસ્થાનોને પડાવી નાખનાર તે પાપી નરકમાં હમેશાં કૃમિઓથી શરીર ખવાવાનું દુઃખ અનુભવવા અદશ્ય થઇ ગયો. સં. ૧૨૩૦ થી ત્રણ વર્ષ સુધી અન્યદેવે રાજ્ય કર્યું. ૬૦

૪૯ સં. ૧૨૩૩ થી એ વર્ષ સુધી બાલમૂળરાજે (મૂળરાજ ખીજાએ) રાજ્ય કર્યું. આની મા-પરમર્દિ રાજની દીકરી નાઇકિ દેવીએ દીકરાને ખોળામાં રાખી ગાડારઘટ નામના ઘાટમાં લડાઇ કરીને તેના સત્વથી અકાળે આવેલા મેઘની સહાયથી મ્લેચ્છ રાજને હરાવ્યો. ૬૧

૬૦ અન્યદેવનો રાજ્ય કાળ ઉપર આપ્યો છે તેને તેના સમયના ઉત્કીર્ણ લેખો ટુકો આપે છે. પ્રયધોની એક વાક્યતા તો છે જ.

૬૧ ઉપર જે મૂળરાજની માએ મ્લેચ્છ રાજને હરાવ્યાનું કહ્યું છે તે વિ. સં. ૧૨૩૪ (ઇ. ૧૧૭૮ હિ. સં. ૫૭૪)માં મહમદ ઘોરી સાથે થયેલી લડાઇમાં બન્યું હોવું જોઇએ. તવારીખ ઇ. ફિરતામાં લખ્યું છે કે મહમુદ ઘોરી સુલતાન થઈ યુજ્જવતના રાજા જંગલો તરફ ગયો. કુવર લીમદેવ મોટા ઘરકર સાથે સામે આવ્યો અને તેણે ખૂબ વિનાશ કરી મુસલમાનોને નસાડ્યા. (Brigg's Firishtah Vol. 1 p. 170.) શીરીરાતા કરતાં પ્રાચીનતર મહમદ ઉફતી અને મીનરાજ ઉસ-સીરાજ જેવા મુસલમાન તવારીખ લેખકોએ આ વસ્તુનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ તેઓ નરવર (અણહિલ પાટણ)ના રાજનું નામ લીમદેવ આપે છે. (જુઓ Elliott Vol. 11 p. 249 તથા Bombay Gazeteer. Early Gujrat p. 195 ઉપર જેકસનની ટિપ્પણી ૪) એ તેઓનો જન્મ જણાય છે, એ મૂળરાજ (ખીજા) જ હોવો જોઇએ.

મૂળરાજનાં આ પરાક્રમનું વર્ણન સુ. સં. (શ્લો. ૪૬), વ-વિ. (૩-૩૪) સુ. કી. ક. (શ્લો. ૭૦, ૭૧), કી. કૌ. (સ. ૨ શ્લો. ૫૭)માં મળે છે તથા

૫૦ સં. ૧૨૫૦ થી ૬૩ વર્ષ સુધી શ્રી ભીમદેવે (ભીમદેવ ખીળએ) રાજ્ય કર્યું. આ રાજના રાજ્યકાળમાં માળવાનો શ્રી સોહડ નામનો રાજ ગૂર્જર દેશના વિનાશ માટે સીમાડા સુધી ચઢી આવ્યો, ત્યાં ગૂર્જર દેશના પ્રધાને તેની સામે જાળને કહ્યું કે:—

(૩૫) હે રાજરૂપ સૂર્ય તમારો પ્રતાપ પૂર્વ દિશામાં જ શોભે છે પણ પશ્ચિમ દિશામાં ઉતરતાં તે પ્રતાપનો લય થઇ જાય છે.

તેની આ વિરુદ્ધ વાણી સાંભળીને તે પાછો ફરી ગયો. ૧૨ પણ પછી તેના પુત્ર અર્જુનદેવે ગૂર્જર દેશને હરાવ્યો પણ હતો.

મૂળરાજના અનુચાથીઓના ઉત્કર્ણ લેખોની વંશાવળીમાં મૂળરાજના બિરુદરૂપે આહવપરામૂતદુર્જયગર્જનકાધિરાજશ્રીમૂલરાજદેવ એ રીતે એ પરાક્રમનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. (ભીમદેવ ખીળનું સં. ૧૨૬૬નું તામ્રપત્ર I. A. Vol VIII p. 110) વળી સુંધાના લેખમાં કેલહણે તુરુષ્કાને હરાવ્યા એમ લખ્યું છે તે પણ આજ બનાવની વાત હશે અને મૂળરાજના સામંત તરીકે આ કેલહણ લડ્યો હશે એમ દે. રા. ભાંડારકર કહે છે (E. I. Vol. XI) તે બરાબર લાગે છે. ઉપર કહેલું કાસદદ તે આયુની તળેટીનું કાયંદ્રા. પ્ર. ચિ.ના ગાડરાધટ્ટને કાયંદ્રા આગળ સમજવું ?

વિ. સં. ૧૨૩૫ ના ભીમદેવના લેખમાં કારભારી તેજપાલની પત્નીએ તુરુષ્કાએ ખંડિત કરેલી પ્રતિમાને સ્થાને નવી પ્રતિમા સ્થાપી (જુઓ ભાવનગર પ્રાચીન શોધસંગ્રહ લેખ નં. ૨૮) એમ જે લખ્યું છે તેમાંનું તુરુષ્કાએ કરેલું મૂર્તિ-ખંડન ઉપર કહેલી લડાઈ વખતે બન્યું હશે.

મૂળરાજની માને પરમર્દિ રાજની દીકરી કહી છે; આ પરમદી તે કાંદંબ રાજ પેરમાદી અથવા શિવચિત્ત (રાજ્યકાળ વિ. સં. ૧૨૦૩ થી ૧૨૩૨) હોવો જોઈએ. (Bombay Gazeteer, Early Gujrat p. 195).

૧૨ ઉપરના શ્યોકમાં રાજને સૂર્યની ઉપમા આપી જેમ સૂર્ય પશ્ચિમમાં જતાં અસ્ત પામે છે તેમ ગૂર્જરાતની પૂર્વમાં આવેલા માળવાના રાજનો પ્રતાપ પણ પશ્ચિમમાં જતાં અસ્ત પામશે, એમ કહેવાનો આશય છે પણ માત્ર આ કાવ્યશોભી શીખામણ માનીને ચડી આવેલો રાજ પાછો ચાલ્યો નથ એ જરા વિચિત્ર લાગે છે. માળવાના રાજ અર્જુન વર્મા (જે પણ ભીમદેવ ખીળનો સમકાલીન હતો) ના એક તામ્રપત્રમાં સુભટવર્મા (એજ ઉપર કહેલો સોહડ) એ અણહિલવાડના રાજને હરાવ્યો હતો એમ કહ્યું છે. કીર્તિ કૌમુદીમાં લખ્યું છે કે ભીમદેવના સમ-યમાં માળવાના રાજએ ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી પણ ધવલપ્રસાદે તેને પાછો હટાવ્યો. ટુંકામાં માળવાનો રાજ ચડી આવેલો અને કદાચ પહેલાં ગુજરાતના રાજની હાર થઈ હશે પણ પાછળથી માળવાના રાજને પણ પાછું હટવું પડ્યું હશે. આ સુભટવર્માના પુત્ર અર્જુન વર્માએ ગુજરાતનો ધ્વંસ કર્યાનું પ્ર. ચિ. કહે છે તેનો ઉલ્લેખ પારિણતમંજરી નામની નાટિકામાં મળે છે અને અર્જુનવર્માની ચડાઈ

૫૨ શ્રી ભીમદેવના રાજ્યનો સર્વ ભાર ઉપાડનાર વ્યાઘ્રપક્ષી-વાઘેલા નામથી પ્રસિદ્ધ શ્રી આનાકના પુત્ર લવણુપ્રસાદે^{૬૩} ઘણા વખત સુધી રાજ્ય કર્યું હતું પછી તેનો પુત્ર સામ્રાજ્યના ભારથી શોભતો શ્રી વીરધવલ આવ્યો, તેની માનું નામ મહનરાણી હતું. એની બહેન મરી જતાં અનેવી દેવરાજ નામના પટ્ટકિત્ત (પટેલ) નો બહોળો ધરવ્યવહાર નભતો નથી એ જોઈને તેનો નિર્વાહ કરવા માટે પોતાના લવણુપ્રસાદ નામના પતિની રમ લઈને મહનરાણી બાળક પુત્ર વીરધવલને સાથે લઈને તેને ઘેર જઈને રહી; ત્યાં તેણે એ (લવણુપ્રસાદની સ્ત્રી) રૂપાળી અને સ્પૃહણીય ગુણવાળી છે એમ જોઈને તેને પોતાના ધરમાં પત્ની તરીકે રાખી.^{૬૪} શ્રી લવણુ આ બધી વાત સાંભળી એટલે તેને મારવા રાતે તેના ધરમાં પોતે પેઠા. અને સંતાઈને વખત ક્યારે મળે એ શોધવા લાગ્યો. ત્યાં તે (પટેલ દેવરાજ) જમવા બેઠો પણ “વીરધવલ આવે નહિ ત્યાંસુધી હું ખાઈશ નહિ” એમ વારંવાર કહીને આગ્રહથી તેને બોલાવી એક જ થાળીમાં ખાવા લાગ્યો. બરાબર એ જ વખતે સાક્ષાત્ યમ જેવા પોતાના કાળ (લવણુપ્રસાદ) ને એકાએક આવેલ જોઈને તેનું મોઢું કાળું પડી ગયું. પણ લવણુપ્રસાદે કહ્યું કે “બહીશો નહિ, જે કે હું તમને મારવાજ આવ્યો હતો પણ આ મારા

ભીમદેવને કાઠીને થોડા વખત માટે ગાદી ઉપર બેઠેલા જ્યસિંહ કે જયંતસિંહના વખતમાં વિ. સં. ૧૨૭૩ ની આસપાસમાં થઈ હશે. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ, પ્રથમ ભાગ, પૃ. ૧૫૮, ૧૫૯.)

૬૩ પ્ર. ચિં.માં ઉપર પ્રમાણે ભીમનો ઇતિહાસ પડતો મુકી એકદમ વીરધવલની અને વસ્તુપાલ તેજપાલની વાત અન્યક્તો શરૂ કરે છે, આનું કારણ તો જૈનધર્મના પ્રભાવક મંત્રીઓની વાત કહેવાની ધમકા છે. પણ એથી ઇતિહાસ ના અભ્યાસીને ઘણી ગડબડ થઈ જાય છે. વસ્તુપાલના પ્રબંધો લખનાર અરિસિંહ, સોમશ્વર વગેરે સમકાલીન લેખકો કાર્ષક એ ગડબડને ઉકેલે છે અને ઉત્કર્ણુ લેખો એ વખતનો ઇતિહાસ ઉકેલવામાં થોડી મદદ કરે છે.

કુમારપાલના માર્શીના દીકરા આનાકને લવણુ પ્રસાદ નામનો પુત્ર થયાનું તો પ્ર. ચિં.કારે રહેલાં કહેલું જ છે (જુઓ એથા પ્રકાશનો જ આળીશમે પ્રસંગ) એ લવણુપ્રસાદનું જોર ભીમદેવ બાળક અને નબળો હોવાથી એના વખતમાં વધી ગયું, અને એજ ખરો રાજા થઈ પડ્યો, એમ પ્ર. ચિં.ના ‘રાજ્ય ચિન્તાકારી’ રાખ્દોનો અર્થ જણાય છે. છતાં એણે પાટણની ગાદી ઉપર નજર નથી કરી, ઘોળકામાં જુદી ગાદી થાપી છે.

૬૪ આ પ્રમાણે ખીજની પત્નીને ધરણાં બેસારવામાં આવે અને એક ક્ષત્રિય એ સહી લે એ રજપૂતો માટે નવાઈ જેવી વાત છે, છતાં વિશ્વસનીય લાગે છે.

પુત્ર વીરધવલ ઉપર તમારૂં વાત્સલ્ય મારી નજરે જોઇને મેં એ (મારવાનો) હઠ છોડી દીધો છે એમ કહીને તેનો સત્કાર સ્વીકારી જેમ આવ્યો હતો તેમ પાછો ગયો. આ વીરધવલને ખીજા આપના (એટલે મા એક જ મદનરાસી અને આપ ખીજો દેવરાજ) રાષ્ટ્રકૂટ વંશના સાંગણ, ચામુંડરાજ વગેરે ભાઈઓ થયા, જે વીર પુરૂષો તરીકે જગતમાં પ્રખ્યાત થયા હતા. અમુક વખત પછી ક્ષત્રિય વીરધવલ, જરા શુદ્ધિ ઉદ્ધડતાં પોતાની માતાના વૃત્તાંતથી શરમાઇને એ ધર છોડીને પિતા પાસે આવીને રહ્યો.

પર આ વીરધવલ સત્ત્વ, ઉદારતા, ગંભીરતા, સ્થિરતા, નય, વિનય, ઔચિત્ય, દયા, દાન, હહાપણ વગેરે ગુણોવાળો હતો અને તેણે શત્રુઓએ દયાવેલી અમુક જમીન પોતાને તાબે લીધી ત્યારે તેની નત્રતાથી (પુશી થઇને) પિતાએ પણ કેટલોએક મુલક આપ્યો. આ મુલક ઉપર ચાહડ નામના બ્રાહ્મણ પ્રધાનને રાજકારભારની ચિંતા સોંપી વીરધવલ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ત્યાં પહેલાં પાટણમાં વસતા અને તરતમાં ત્યાં (ઘોળકામાં) આવેલા પોરવાડ વંશના મોતીસમાન તેજપાલમંત્રી સાથે મિત્રતા થઇ.

પ૩ આ મંત્રીની જન્મકથા નીચે પ્રમાણે છે—

એક વખત પાટણમાં ભટ્ટારકશ્રીહરિભદ્રસૂરિ વ્યાખ્યાન કરતા હતા ત્યારે કુમારદેવી નામની એક અતિ રૂપાળી વિધવા તરફ તેઓ વારંવાર જોતા હતા એથી ત્યાં એટલા આશરાજ મંત્રીના ચિત્તનું આકર્ષણ થયું અને એ ગયા પછી મંત્રીના પૂછવાથી ગુરૂએ કહ્યું કે “છટ્ટ દેવતાના આદેશથી આની કુખમાં ભવિષ્યમાં સૂર્ય અને ચંદ્રમા અવતરશે એમ હું જોઉં છું. માટે એનાં સામુદ્રિક લક્ષણો વારંવાર જોતો હતો.” આ પ્રમાણે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પાસેથી જાણી લઇને તેણે તે વિધવાનું હરણ કરીને તેને પોતાની પ્રિયા બનાવી. કાળક્રમે તેને પેટે સૂર્ય અને ચંદ્રમા જેવા વસ્તુપાલ અને તેજપાલ નામના મંત્રીઓ જન્મ્યા, ૬૫

૬૫ વસ્તુપાલ તેજપાલ મોટા જૈનધર્મ પ્રભાવક હોવાથી અને દાતા હોવાથી એના ચરિત્રના અંશો એના સમયમાં તથા પાછળથી પુષ્કળ લખાયા છે. સુકૃતસંપ્રીર્તન પ્રીર્તિકૌમુદી વગેરે આ પ્રકારના અંશમાં વસ્તુપાલ તેજપાલની વંશાવળી તેઓના ચોથી પેઢીના પૂર્વજ અંડપથી આપી છે. પણ પ્ર. ચિં. શિવાય કોઈ અંશમાં કુમારદેવી વિધવા હતી એમ કહેલું નથી. માત્ર એક વસ્તુપાળ તેજપાળ રાસો પ્ર. ચિં.ને અનુસરે છે. છતાં વસ્તુપાલ તેજ પાળનાં છોકરાંનાં છોકરાં વાંચી સાંભળી શકે એવા સંભવવાળી રિચતિમાં મેરૂવુંગ જેવા જૈન આચાર્ય આણું લખ્યું છે માટે એ તદ્દન ખોટું ન હોવું જોઇએ. સમકાલીનો આવી બાબતમાં મૌન રાખે એ સમભય એવું છે.

૫૪ વળી એક વખત શ્રી વીરધવલદેવે પોતાના વ્યાપાર (રાજકાજ) નો ભાર ઉપાડવા માટે (તેજપાલને) વિનવતિ કરી ત્યારે તેણે ખેલાં પોતાના મહેલમાં વીરધવલને તથા તેની રાણીને જમાડયાં અને પછી તેજપાલની સ્ત્રી અનુપમાએ રાણીશ્રી જયતલદેવીને પોતાનાં કપૂરનાં બે તાડક (કાનનાં ધરેણાં) તથા વચ્ચે વચ્ચે મણિઓવાળો સોનાથી ગુથેલો મોતીનો એકાવશી હાર ભેટ આપ્યો. પણ રાજાએ મંત્રીની ભેટ પાછી વાળી પોતાનું મંત્રીપદ આપ્યું અને “ તમારી પાસે હાલમાં જેટલું ધન છે તે હું કોપાયમાન થાઉં (કોપ કરીને લઈ લઉં) તોપણ તમને પાછું આપું ” એમ કાગળમાં અંધણી લખી આપી મંત્રી સંઅંધી પાંચ અંગને યોગ્ય (પાઘડી, અલંકારો વગેરે) ભેટ આપી.

(૩૬) જે કર નાખ્યા વગર ખમ્મનો ભરે, વધ કર્યા વિના દેશનું રક્ષણ કરે અને યુદ્ધ કર્યા વગર દેશનો વધારો કરે તે મંત્રી અને તેજ સુદ્ધિવાન.

સર્વ નીતિશાસ્ત્રની વિદ્યા જેની સુદ્ધિમાં ઉતરી ગઈ છે તે મંત્રીએ પોતાના ધણીની ધણી ઉન્નતિ કરી. હવે તે મંત્રીએ સૂર્યોદય થતાં વિધિ પ્રમાણે શ્રી જિનની તે સમયને યોગ્ય પૂજા કરી અને ગુરૂની ચંદન કપુરથી પૂજા તથા દ્વાદશાવર્તવંદન કરી, વખતસર પચખાન કર્યા પછી ગુરૂ પાસે રાજ એક એક શ્લોક લખાવાનો નિયમ રાખ્યો હતો. એ પછી રાજકાર્ય કરી મંત્રી તાજ રસોઈ જમતા. એક વખત મૂંજલ નામનો ઊપાસક જે મંત્રીનો ખાનગી લેખક હતો તેણે એકાંતમાં પૂછ્યું કે “ આપ સવારમાં તાજ રસોઈ જમો છો કે ટાઢી ? ” આ તો ગામડીઓ છે એમ ધારીને બે ત્રણ વખત તો એને ગણુકાર્યો નહિ પણ એક વખત ક્રોધથી ‘ ગોવાળ ’ એમ આક્ષેપ કર્યો. પણ તેણે ધીરજ રાખીને “ બેમાંથી એક હશે જ ” એમ જવાબ આપ્યો. એટલે એના શબ્દોમાં રહેલી ચતુરાઈથી ચક્રિત થઇને મંત્રીએ કહ્યું કે “ તમારા ઉપદેશનો ખવનિ હું સમજ્યો નથી માટે હે સુત, બરાબર સમજાવો. ” ત્યારે તે વક્તાએ કહ્યું કે “ અતિ રસવાળી જે તાજ રસોઈ આપ હમણાં જમો છે, તે પૂર્વના પુણ્યના ફળરૂપ હોવાથી, એક જન્મ પહેલાંની હોષ્ટને તેને હું અત્યંત કરી ગયેલી માનું છું. વળી મેં તો આ ગુરૂના સંદેશના શબ્દો કહ્યા છે. એનું રહસ્ય તો તેઓ જ જાણે માટે ત્યાં જવ. ” આ પ્રમાણે તેની વિનવતિ સાંભળી શ્રી તેજપાલ મંત્રી પોતાના કુલગુરૂ શ્રી વિજયસેનસૂરિ પાસે ગયા અને ગૃહસ્થનો ધર્મ પૂછ્યો. અને તેઓએ ઊપાસક દશાહ નામના સાતમા અંગમાંથી જિન

ભગવાને કહેલ દેવપૂજા, આવશ્યક (કર્મો), યતિઓને દાન વગેરે ગૃહસ્થ ધર્મોનો ઉપદેશ આપ્યો, તે દિવસથી તેણે દેવપૂજા, જૈનયતિઓને ખાસ દાનો આપવાં વગેરે ધર્મકૃત્ય કરવા માંડ્યાં.

૫૫ ત્રણ વર્ષસુધી દેવકાર્ય માટે ચોથા ભાગની આવક જુદી રાખેલી તે દ્રવ્ય ૩૬ હજાર થયું; તેમાંથી બાહ્યાલૈક ગામમાં શ્રીનેમિનાથનું મંદિર બંધાયું. પછી સં. ૧૨૭૭ માં સરસ્વતી કંઠાભરણ, લઘુભોજરાજ, ૬૭ મહાકવિ, મહામાતૃ શ્રીવસ્તુપાલે મહાયાત્રાનો આરંભ કર્યો. ગુરૂએ કહેલા મુહૂર્તમાં તેમણે જ કરેલા સંઘાધિપતિના અભિષેક સાથે શ્રીદેવાલયનું પ્રસ્થાન શરૂ થતાં જમણા માર્ગમાં દુર્ગાદેવી (ભેરવ)નો સ્વર સંભળાયો. અને એ ઉપર શકુન જાણનાર વૃદ્ધ મારવાડી સાથે જાતે થોડો વિચાર કરીને “હે મરૂના વૃદ્ધ શકુન જુઓ” એમ કહેવાને બદલે શકુનથી શબ્દ વધારે બળવાન છે એમ વિચાર કરીને શહેરની બહાર નાખેલી છાવણીમાં શ્રીદેવાલયને સ્થાપીને દેવીના શબ્દરૂપ શકુનનો મર્મ પૂછ્યો. એટલે તેણે “માર્ગની વિષમતા હોય કે રાજ્યની અવ્યવસ્થા થઇ હોય, ત્યાં વિપરીત શકુન વખણાય છે. તીર્થમાર્ગોની વિષમતા પણ એવી જ છે. માટે જ્યાં તે દુર્ગા બેઠી હોય ત્યાં કોઈ હુશીઆર માણસને મોકલી એ પ્રદેશ જોવરાવો.” (એમ કહ્યું.) એ રીતે જોઇ આવીને તે પુરૂષે વિનંતિ કરી કે:— “ત્યાં વરંડાની જે ભીંત નવી થાય છે તેના તેર આરાઓ ઉપર દેવી (ભેરવ) બેઠી હતી.” આ ઉપરથી તે શકુન જોનાર વૃદ્ધ મારવાડીએ કહ્યું કે “તમારે સાડાતેર યાત્રા થશે એમ દેવીએ કહ્યું” છેલ્લી યાત્રા અર્ધા થવાનું શું કારણ? એમ ફરી મંત્રીએ પૂછ્યું ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “અત્યારે અસાધારણ મંગળ અવસર છે ત્યાં એ કહેવું યોગ્ય નથી, વખત આવતાં બધું નિવેદન કરીશ.” આ પછી શ્રીસંઘ સાથે મંત્રીએ આગળ પ્રયાણ કર્યું.

૫૬ આ સંઘમાં કુલ વાહનો સાડાચાર હજાર હતાં, શ્વેતાંબરી એકવીસો હતા, સંઘ અને તેની રક્ષા માટે એક હજાર ઘોડાઓ, સાતસો લાલ સાંઠડી અને તેના ઉપરી તરિકે ચાર મહાસામન્તો હતા. આ પ્રમાણેની સમગ્ર સામગ્રી સાથે મુસાફરી કરી શ્રી પાલીતાણાના પાદરમાં પોતે કરાવેલું શ્રીમહાવીર ચૈત્ય જેના કાંઠા ઉપર છે એવા પોતે ખોદાવેલા લલિતા સરોવરને

૬૬ બાહ્યાલૈક ગામનો પત્તા લાગતો નથી.

૬૭ વસ્તુપાલને સરસ્વતી કંઠાભરણ અને લઘુભોજરાજ જેવા બિરૂદો સોમશ્વર, હરિહર, અદિસિંહ વગેરે આમિત કવિમિત્રોએ આપ્યાં હશે.

કાંઠે તેણે છાવણી નાખી. પછી તીર્થની વિધિ પ્રમાણે આરાધના કરીને મૂળ (આદિનાથના) મંદિર ઉપર સોનાનો કળશ ચડાવ્યો તથા માણસના કદની બે જિનમૂર્તિઓ કરાવી, શ્રીમેઢેરપુરાવતારમાં અને શ્રીમહાવીરના ચૈત્યમાં બે આરાધક મૂર્તિઓ કરાવી. દેવમંદિરના મંડપની હારની બે બાજુ બે ચતુષ્ક્રિકાની હાર બંધાવી. શકુનિકાવિહાર (સુવ્રતસ્વામિના મંદિર) માં તથા સત્યપુરાવતાર (મહાવીરના મંદિર)માં મંદિરની આગળ રૂપાનું તોરણ કરાવ્યું. શ્રી સંઘને રહેવા યોગ્ય મઠો કરાવ્યા, સાત બહેનો માટે સાત દેવકુલિકાઓ કરાવી, નન્દીશ્વરાવતારમાં મન્દિરો બંધાવ્યાં તથા ઇન્દ્રમંડપ બંધાવ્યો. અને એ મંડપમાં હાથી ઉપર બેસારેલી શ્રીલવણુપ્રસાદની તથા વીરધવલની મૂર્તિઓ કરાવી, તથા ઘોડા ઉપર બેઠેલી પોતાની મૂર્તિ કરાવી, તેમજ પોતાના સાત પૂર્વજોની અને સાત ગુરૂઓની મૂર્તિઓ કરાવી, એની પાસે ચોકી ઉપર બે મોટાભાઈ-માલદેવ તથા લૂણિગની આરાધક મૂર્તિઓ કરાવી, વળી રસ્તાઓ કરાવ્યા તથા અનુપમાસરોવર અને કપર્દિયક્ષ્ત્રના મંડપ તથા તોરણ વગેરે અનેક જિનધર્મનાં સ્થાનોની રચના કરી.

૫૭ વળી નન્દીશ્વર મંદિર માટે કાંઠેલીયા પથ્થર નામના પથ્થરના બનાવેલા સોળ થાંભલાઓ પર્વત ઉપરથી જળમાર્ગે લઈ આવી સમુદ્ર કાંઠે ઉતારવામાં આવતા હતા ત્યાં એક થાંભલો કાઢવામાં એવો ખુચી ગયો કે તપાસ કરતાં જડયો નહિ એટલે એને બદલે બીજા પથ્થરનો થાંભલો બનાવી મુકી મંદિર પૂરું કર્યું. બીજે વર્ષે સમુદ્રની ભરતીને પરિણામે ગારામાં ખુચી ગયેલો એ જ થાંભલો બહાર નીકળી આવ્યો. મંત્રીની સૂચનાથી એ થાંભલો મંદિર આગળ લઈ જવામાં આવ્યો પણ એ જ વખતે મંદિરમાં ફાટ પડી એમ કહેવા આવેલા તે કઠોરવાણી બોલનાર માણસને મંત્રીએ સોનાની જીભ ભેટ આપી. કાલાં માણસોએ આ શું? એમ પૂછ્યું ત્યારે “હવેથી ગમે તેમ કરીને યુગાન્તે પણ તુટી ન પડે એવાં મજાનુત ધર્મસ્થાનો લોકો કરાવે માટે ઇનામ આપ્યું છે.” (એવો જવાબ આપ્યો) છેક પાયાથી લઈને એ મંદિરનો ત્રીજો વાર કરેલો જીર્ણોદ્ધાર હવે શોભે છે.

૫૮ શ્રી પાલિતાણામાં વિશાળ પૌષ્ઠશાળા કરાવી, પછી શ્રી સંઘ સાથે મંત્રી શ્રી ઉજ્જવન્ત (ગિરનાર) આવ્યા. ત્યારે ત્યાં ગિરનારની તળેટીમાં તેજલપુર ગામમાં નવો ગઢ બંધાવેલો જોઈને તથા તેમાં આશરણ વિહાર અને જોને ઉપમા ન આપી શકાય એવું કુમારદેવી સરોવર જોઈને (ખુશી થયેલા) મંત્રીને સેવકોએ “બંગલામાં પધારો” એમ કહ્યું એટલે “શ્રી ગુરૂને યોગ્ય પૌષ્ઠશાળા છે કે

નહિ ?” એમ મંત્રીએ પૂછતાં “એ તૈયાર થાય છે” એવું સાંભળીને અવિનયથી બહીતા મંત્રી બહાર ઉભા કરેલા તંબુમાં ગુરૂ સાથે રહ્યા. અને સવારે ગિરનાર ઉપર ચડી નેમીનાથના ચરણકમળને પૂજીને પોતે કરાવેલા શત્રુંબ્યાવતાર (શ્રી આદિનાથ)ના મંદિરમાં પુષ્કળ પ્રભાવના કરીને તથા ત્રણ કલ્યાણ (જન્મ, દીક્ષા તથા કેવળજ્ઞાન)ના ચૈત્યમાં યોગ્ય પૂજા કરી મંત્રી ત્રીજે દિવસે ગિરનાર ઉપરથી નીચે ઉતરી જીએ છે તે ખે દિવસમાં પૌષ્ઠશાળા તૈયાર થઈ ગયેલી એટલે મંત્રી સાથે ગુરૂને પણ ત્યાં લઈ આવ્યા. ગુરૂએ એ ઝડપથી કરેલાં કામની પ્રશંસા કરી તથા ઇનામ આપી અનુબ્રહ્મ કર્યો.

પદ્મ પ્રભાસક્ષેત્રમાં શ્રી સોમનાથ પાટણમાં ચન્દ્રપ્રભ સ્વામીને પ્રભાવનાથી નમસ્કાર કરીને તથા થયાયોગ્ય પૂજા કરીને પોતે કરાવેલા અષ્ટાપદ મંદિરમાં સોનાનો કળશ ચડાવી ત્યાંના દાન આપવા યોગ્ય લોકોને દાન આપ્યું પછી શ્રી હેમાચાર્યે શ્રી કુમારપાલને શ્રી સોમેશ્વરનાં આખું જગત જાણે એમ પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવ્યાં હતાં એ વાત ત્યાંના એકસો પંદર વર્ષના ધાર્મિક પૂજારી પાસેથી સાંભળી, તેના ચરિત્રથી મનમાં ચકિત થયેલા મંત્રી પાછા ફરતા હતા તે વખતે લિંગધારી જૈન સાધુઓનું ખરાબ આચરણ જોઈ તેમને અનુદાન આપવાનો નિષેધ કર્યો. આ તેઓનો પરાલવ જોઈને વાયડ ગમ્મના શ્રી બિનદત્તસૂરીએ પોતાના અનુયાયી શ્રાવક પાસેથી એ વખતે તેા નભાવી લીધું અને પછી પોતાના દર્શન તથા વંદન માટે આવેલા મંત્રીને નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો.

(૩૫) જે રીતે ખારાં પાણી અંદર ભરાવાથી રત્નાકર (સમુદ્ર) ગંભીરતાને ધારણ કરે છે, તે રીતે જૈનશાસન પણ લિંગધારીઓ વડે ગંભીરતાને ધારણ કરે છે.

(૩૬) જે લિંગધારીઓનું મનમાં ક્ષુભિત થઇને પણ સાધુઓ અનુકરણ કરે છે તેની પૂજાની સંસારથી બહીતા ધાર્મિક માણસોએ શા માટે ચર્ચા કરવી જોઈએ ?

(૩૭) ધણા પ્રતિમા ધારણ કરનારાઓ પણ આની આગળ પચખાન (અશુક વિષયોના ત્યાગનો નિયમ) લે છે. પછી પોતાના દેશમાં રહેનાર લિંગધારીઓની પૂજા ન કરવી એ વિરોધી વાત છે.

(૩૮) લિંગ ધારણ કરીને તે ઉપર આજીવિકા ચલાવનારનો જેઓ લોકમાં તિરસ્કાર કરે છે તે ખોટી શુદ્ધિવાળા જૈનધર્મના ઉચ્છેદના પાપથી લીંપાય છે.

આવશ્યક વંદના નિર્ધુક્તિમાં કહ્યું છે કે:—

(૩૯) તીર્થંકરના ગુણો પ્રતિમામાં નથી એવું નિઃસંશય જાણનારા પણ જેઓ તીર્થંકરની પ્રતિમાને નમસ્કાર કરે છે તેઓ મોટું નિર્જર-મોટો કર્મનો ક્ષય મેળવે છે.

(૪૦) જિને પ્રવૃત્ત કરેલી પ્રતિમાને જેઓ નમે છે તે પુષ્કળ કર્મનો ક્ષય મેળવે છે. ગુણહીનને નમસ્કાર કરનાર પણ આત્માની શુદ્ધિ મેળવે છે.

આ પ્રમાણેના તેના ઉપદેશથી જેનો સમ્યક્ જ્ઞાનરૂપ અરીસો સ્વચ્છ થઈ ગયો છે. એવો વસ્તુપાલ જૈનધર્મની પૂજામાં વિશેષ પરાયણ થઈને પોતાને સ્થાનકે ગયો.

૬૦ હવે વસ્તુપાલ તેજપાલના મોટાભાઈ મં. લૂણિગે મરતી વખતે, આણના મંદિરમાં મારે યોગ્ય એક દેવકુલિકા કરાવવી, એ પ્રમાણે ધાર્મિક ખર્ચની પોતાને માટે માગણી કરી હતી. એટલે એના મરણપછી આણના વિમલવસહિકા મંદિરના વ્યવસ્થાપકો પાસેથી એવી જગ્યા ન મળવાથી ચંદ્રાવતીના રાજ પાસેથી વિમલ વસહિકા પાસે જમીન માગી લઈ તે ઉપર ત્રણે લોકનાં મંદિરોના આદર્શ જેવું લૂણિગવસહિ નામનું મંદિર કરાવ્યું. અને ત્યાં શ્રીનેમીનાથનો પ્રતિમા બેસારી. પછી આ મંદિરના ગુણદોષ જાણવામાં કુશળ એવા શ્રી યશોવીર^{૧૮} મંત્રીને જાણપુરથી તેડાવીને મંદિર વિષે અભિપ્રાય પૂછ્યો. ત્યારે તેણે મંદિર બાંધનાર કારીગર (સૂત્રધાર) શોભનદેવ^{૧૯} ને કહ્યું. “ રંગમંડપમાં પુતળીઓનાં જોડકાંના આવડા વિશાળ ઘાટ તીર્થંકરના મંદિરમાં કરવા એ સર્વથા અયોગ્ય અને વાસ્તુશાસ્ત્રથી નિષિદ્ધ છે. તેમજ ગર્ભગૃહના પ્રવેશદ્વાર ઉપર સિંહનું તોરણ તે દેવની વિશેષપૂજનો નાશ કરનારું છે. ત્રીજું પૂર્વજોની મૂર્તિઓવાળા હાથીઓનો મંડપ મંદિરના પછવાડેના ભાગમાં રાખ્યો છે એ મંદિર કરાવનારના વંશવિસ્તારનો નાશ કરનારું છે. આ રીતે જેના હવે ઉપાય ન થઈ શકે એવા ત્રણ દોષો જાણકાર કારીગરને હાથે ઉત્પન્ન થયા તેને ભાવિ કર્મનો જ દોષ ગણવો.” આવો નિર્ણય આપીને

૧૮ આ યશોવીર જાણપુર (જલોર)ના ચૌહાણ રાજ ઉદયસિંહનો મંત્રી હતો અને તેજપાલનો મિત્ર હતો. તેણે સં. ૧૨૪૫ માં વિમલ વસહિકામાં એક દેવ કુલિકા કરાવી હતી અને સં. ૧૨૬૧ નો તેનો લેખ લૂણિગ વસહિકામાં મળે છે. (જુઓ પ્રા. જૈન લેખ સંગ્રહ ભાગ ૨ લેખ નં. ૧૦૯ તથા ૨૧૩).

૧૯ આ સૂત્રધાર શોભન દેવનો સં. ૧૨૮૮ ના લેખમાં ઉલ્લેખ મળે છે. (એજન લેખ નં. ૮૨) જિનપ્રભસૂરિએ તથા જિન હંષે' એનાં વખાણ કર્યાં છે.

જેમ આવ્યો હતો તેમ એ મંત્રી ગયો. એની પ્રશંસામાં નીચેનાં વચનો પ્રસિદ્ધ છે.

(૪૧) હે યશોવીર, આ ચંદ્ર એ તમારા યશરૂપ મોતીના ઢગલાનું જાણે શિખર છે અને ચંદ્રમાં કલંક છે તે રક્ષણ માટે (નજર ન પડે એ માટે) કરેલા રાખના ચાંડલાને ડેકાણે શ્રીકાર છે (શ્રી યશોવીર એ રીતે)

(૪૨) હે યશોવીર! વચ્ચે શૂન્યવાળાં મીઠાંઓ નકામાં છે પણ તું રૂપ એકડો આગળ મુકવાથી એ સંખ્યાવાળાં થઈ જાય છે.

(૪૩) હે યશોવીર! બ્રહ્મા ચંદ્રમાં જ્યાં તમારું નામ લખવા જાય છે, ત્યાં પહેલા બે અક્ષરો જ (યશ) ભુવનમાં સમાતા નથી.

આ પ્રમાણે શ્રીશત્રુંજયાદિ તીર્થયાત્રાનો પ્રબંધ પુરો થયો. ૭૦

૬૧ હવે શ્રી વસ્તુપાલને ખંભાતમાં સમ્રાટ નામના વહાણોનો કાફલો રાખનાર (ચાંચીઆ સરદાર ?) સાથે લડાઈ થઈ અને તેણે શ્રી ભૃગુપુર (ભરૂચ)થી શંખ નામના મોટા લડવૈયાને બોલાવી શ્રી વસ્તુપાલ સામે કાળ

૭૦ મેરૂતુંગે જો કે આને તીર્થયાત્રાનો પ્રબંધ કહ્યો છે પણ એમાં વસ્તુપાલનાં મંદિરો બંધાવવાં વગેરે સત્કર્મોનું પણ વર્ણન આવી જાય છે. પ્ર. ચિ. નું આ વર્ણન અપૂર્ણ, અવ્યવસ્થિત, અસ્પષ્ટ અને ટુંકું છે. સુકૃત સંકીર્તન, કીર્તિ કૌમુદી, વસંતવિલાસ વગેરે વસ્તુપાલના સમયમાંજ લખાયેલા ગ્રંથોમાં તથા પાછળથી લખાયેલા વસ્તુપાલ ચરિતમાં આ કરતાં વધારે વિસ્તારથી તેમજ વધારે વ્યવસ્થિત રીતે યાત્રાનું તથા સત્કર્મોનું વર્ણન મળે છે. વળી સુ. સં., કી. કૌ. વગેરે સમઘાલીન ગ્રંથોનું વર્ણન વધારે વિશ્વસનીય છે અને વસ્તુપાલના સમયનાજ લેખો સાથે મોટે ભાગે મળી રહે છે. મેરૂતુંગનાં ઉપરનાં વર્ણન સાથે સુ. સં., કી. કૌ. વગેરેનાં વર્ણનને સરખાવવા જેટલી વિગતો જ મેરૂતુંગમાં ન હોવાથી અહીં ઠિપ્પણીમાં એ સરખામણી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. ખરી રીતે મૂળ આધાર રૂપે સુ. સં. વગેરેને રાખીને પ્ર. ચિ., ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ, વસ્તુપાલ ચરિત વગેરેનાં વર્ણનો સરખામણી માટે રાખવાં એજ યોગ્ય માર્ગ છે. પુરાતરવજ્ઞ ખુદહરે વર્ષો પહેલાં 'અરિસિંહ' નામથી વસ્તુપાલ તેજપાલનાં સમગ્ર ચરિત્રને અવલોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અને મારો વિચાર પણ અન્યત્ર વસ્તુપાલનું સમગ્ર ચરિત્ર એ રીતે અવલોકવાનો હોવાથી અહીં માથા કરતાં પાછડી મોટી નથી કરી. પ્ર. ચિ. માં શેત્રુંજની તથા ગિરનાર અને સોમનાથની વસ્તુપાલે સં. ૧૨૭૭ માં યાત્રા કર્યાનું વર્ણન છે. આ યાત્રાનો ઉલ્લેખ ગિરનારના વસ્તુપાલના મંદિરના શિલા લેખમાં મળે છે સં. (૧૨)૭૭ વર્ષે શ્રી શત્રુંજયોજ્જયન્તપ્રમૃતિમહાતીર્થયાત્રો-
સ્સવપ્રભાવાવિર્ભૂત શ્રીમદ્દેવાધિદેવપ્રસાદાસાદિતસંઘાધિપત્યેન.....શ્રીવસ્તુપાલેન

Arch. Report. Western India Vol. 11 p. 170.

જેવા તેને ઉભો કર્યો. તેણે આવીને સમુદ્રકાંઠે પડાવ નાખ્યો. અને પછી શહેરમાં પેસવાના રસ્તાએ શત્રુનાં માણસોથી રોકાયેલા જોષને તથા શહેરના વેપારીઓનાં મન વહાણુમાં ખેસી ભાગી જવા તરફ છે એમ જોષને તેણે દૂતો મોકલી શ્રી વસ્તુપાલ સાથે લડાઇનો દિવસ નક્કી કર્યો. પછી ચતુરંગ સેનાએ જ્યાં સામે સામે થઇ, ત્યાં લૂણપાલ નામના એક ગુડગતિના સુભટને વસ્તુપાલે આગળ કર્યો; તેણે જહાર નીકળીને “ જો હું શંખ શિવાય ખીજા કાઇને માફ તો કપિલા ગાયને માર્યાનું મને પાપ લાગે ” એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને “ શંખ ક્યાં છે ? ” એવી ખૂમ પાડી કે તરત જ “ હું શંખ છું ” એમ કહેતો એક લડવૈયો જહાર આવ્યો. એટલે તેને પાડી દીધો. ત્યાં એજ રીતે ખીજો જહાર આવ્યો એટલે તેને પણ પાડ્યો. અને પછી “ શું દરીઓ પાસે છે તેથી શંખો પણ ધણા છે ? ” એમ કહ્યું; ત્યાં તો એની શરવીરતાને વખાણતો તથા તેને પડકારતો મહા શરવીર શંખ પોતે જ જહાર આવ્યો. પછી જ્યાં એ ભાલાથી મારવા જાય છે ત્યાં એક જ ધાયે શંખો ધોડા સાથે તેને વીંધી નાખ્યો. એ પછી લડાઇમાં ઉતરેલા વસ્તુપાલે જેમ સિંહનું બચ્ચું હાથીનાં ટાળાંને વીખેરી નાખે તેમ શંખના સૈન્યને વીખેરી નાખ્યું અને તે

મતલબ કે મેરૂતંગની યાત્રાની તારખ સાચી છે. એશિવાય યાત્રાનું સવિસ્તર વર્ણન સુ. સં. (સ. ૧૦) કી. કૌ. (સ. ૯), વ. વિ. (સ. ૧૦ થી ૧૩), ધર્માભ્યુદય, વસ્તુપાલ ચરિત, વગેરેમાં મળે છે. આ જુદા જુદા ગ્રંથોની વિગતોમાં થોડો ફેર છે જે છુલ્લુરે નોંધ્યો છે. દા. ત. મેરૂતંગ અને સોમૈશ્વર સંઘ ગિરનાર ગયા પછી સોમનાથ ગયા એમ કહે છે, જ્યારે ઉદય પ્રભ, અરિસિંહ અને બાલ્યદ્રસૂરિ સંઘ સોમનાથ પહોંચ્યા અને ગિરનાર પછી ગયા એમ કહે છે. પરંતુ આવી વિગતોની ચર્ચા, ઘણા વિસ્તાર માગે છે માટે, અહીં નથી કરી. એજ રીતે મેરૂતંગે જે સત્કર્મોની નોંધ કરી છે તે અપૂર્ણ અને અસ્પષ્ટ છે. દા. ત. સરખાવો: સુ. સં. ૧૧માં શત્રુજયનાં સત્કર્મો નીચે પ્રમાણે કહ્યાં છે --

(૧) આદિનાથના મંદિર પાસે ઈન્દ્ર મંડપ બંધાવ્યો. (૨) નેમીનાથ અને પાર્શ્વનાથનાં મંદિરો બંધાવ્યાં. (૩) સરસ્વતીની મૂર્તિ ખેસારી, (૪) પૂર્વજીની મૂર્તિ આ કરાવી, (૫) હાથીએ ઉપર તેજપાલની, પોતાની તથા વીરધવલની એમ ત્રણ મૂર્તિઓ ખેસારી, (૬) અવલોકન, અરબા, શારણ અને પ્રધુરન એ ચાર શિખરો કરાવ્યાં. (૭) જિન પતિના મંદિર આગળ તોરણ બંધાવ્યું. (૮) ભરૂચના સુવ્રત સ્વાચીનું અને સત્યપુર (સાચોર)ના વીરનું એમ બે મંદિરો બંધાવ્યાં, (૯) જિનમૂર્તિની પછવાડે ભામંડળ માટે પૃષ્ઠપટ્ટ કરાવ્યું (૧૦) સુવર્ણનું તોરણ કરાવ્યું.

મેરૂતંગનું વર્ણન કેવું ગડબડીયું છે એ આ વર્ણન સાથે ઉપરના પદ મા પ્રબંધમાં આપેલ વર્ણનને સરખાવવાથી સ્પષ્ટ દેખાશે.

ચારે તરફ નાસી ગયું. પછી વહાણોના કાફલાવાળા સઘયદને પણ મારી નાખ્યો. એ પછી જ્યાં લૂણપાલ મરણ પામ્યો હતો ત્યાં લૂણપાલેશ્વરનું મંદિર કરાવ્યું. ૭૧

૬૨ એક વખત સોમેશ્વર કવિએ નીચેનું કાવ્ય વસ્તુપાલને કહ્યું:—

(૪૪) હે મંત્રી! જેનાં લોકો વખાણુ કરે છે એવા હંસોવડે, કમળને હલાવનારા તરંગોવાળાં ઉડાં પાણીવડે, ચંચળ બગલાનાં ટોળાંનો પોતે કાળીઓ ન થઈ જાય માટે અંદર સંતાઈ ગયેલાં માછલાંવડે, અને કાંઠા ઉપર ઉગેલાં વૃક્ષોની હાર નીચે સુખે સુતેલી જ્ઞાઓએ રચેલાં ગીતોવડે, જેના ઉપર ચક્રવાકો ફરે છે અને જેની અંદર ઉર્મિઓ રમી રહી છે એવું તમારું તળાવ શોભે છે. ૭૨

૭૧ ક્રી. કૌ. (સ. ૪. ૫) વ. વિ. (સ. ૫) વગેરેમાં વસ્તુપાલના પરાક્રમોનાં વર્ણનમાં માત્ર ઉપર કહેલા શંખને હરોવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. મેરુતુંગના સર્ધચદનું નામ ક્રી. કૌ. વગેરેમાં નથી પણ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં તથા વસ્તુપાલ ચરિતમાં સારીકરૂપે મળે છે. કીર્તિ કૌમુદીકાર તો આયુર્ધ શંખ સાથેજ યથાતું જણાવે છે (જુઓ સ. ૪ શ્લો. ૬૬) આ શંખ કોણુ હતો ? કીર્તિ કૌમુદી તો ઘાટના સિન્ધુરાજનો પુત્ર સંત્રામસિંહ એજ શંખ એમ સ્પષ્ટ કહે છે (જુઓ સ. ૫ શ્લો. ૧ તથા ૪૧) સુ. સં. માં અમર પડિતનો આશય પણ એવોજ જણાય છે (જુઓ સ. ૧ માં અમરનો ૩ જો, સ. ૮ માં અમરનો ૨ જો તથા ૧૦ માં પણ અમરનો ખીજો) આ સંત્રામસિંહ કે શંખ તે ખંભાત નજીક વટકૂપ (યોધા પાસે આવેલું વડવા તે વટકૂપ) નામના ગામનો કોઈ નાનો ઠાકરરો ઘાગે છે, એમ ખુલ્લર ક્રી. કૌ. (જુઓ ક્રી. કૌ. સ. ૫ શ્લો. ૭) તથા વસ્તુપાલ ચરિત ઉપરથી કહે છે. વ. વિ. ની પ્રસ્તાવનામાં દલાલ કહે છે કે આ શંખ ચાહમાનવંશનો ઘાટનો રાજા હતો એ સિંહનો ભાઈ અને સિંધુરાજનો પુત્ર થાય. આ શંખને એક વખત યાદવ રાજ્યે કેદ કર્યો હતો અને પહેલાં એકાદ વખત યાદવ રાજાને તેણે પાછો પણ કાઢ્યો હતો. યાદવ સિંઘણુ અને મરૂ રાજાઓ વીરધવલ ઉપર ચડી આવ્યા તેનો લાભ લઈને ખંભાત પાછું લેવા આ શંખે વસ્તુપાલ સાથે પહેલાં વિષ્ટિ અને પછી ઘડાઈ કરી છે. (જુઓ ક્રી. કૌ. સ. ૪ વ. વિ. સ. ૫, સુ. ક્રી. ક. શ્લો. ૧૩૯ અને હરમીરમદ મર્દન અ. ૨ તથા તેની પ્રસ્તાવના) છેવટ આ ઘડાઈમાં શંખનું શું થયું તે મેરુતુંગે કહ્યું નથી પણ ક્રી. કૌ. ઉપરથી સલાહ થઈ હોય એમ જણાય છે (જુઓ સ. ૫ ના છેલ્લા શ્લોકો) મેરુતુંગ જેને લૂણપાલ કહે છે તેને સોમેશ્વર ગુવ ભતિનો ભુવનપાલ કહે છે (જુઓ સ. ૫ શ્લો. ૪૩, ૪૪)

૭૨ આ ૪૪ શ્લોક સોમેશ્વરે લલિતા સરોવરના વર્ણનમાં લખેલો એમ ઉપદેશ તરંગિણીમાં કહ્યું છે.

૬૩ એક વખત ચિન્તામાં પડેલા મન્ત્રી જમીન તરફ જોતા હતા ત્યાં તે ઠેકાણે આવેલા સોમેશ્વરદેવે સમયને યોગ્ય નીચેનું પદ કહ્યું:—

(૪૫) હે સરસ્વતીના મુખારવિન્દના તિલકરૂપ વતુપાલ ! તમે એકજ આખા વિશ્વ ઉપર ઉપકાર કરો એવા છે એવી સન્નજનોની વાણી સાંભળીને તમે શરમથી માથું નીચું કરી જમીન તરફ જુઓ છો તેની મતલબ હું જાણું છું. તમે પાતાલમાંથી બલિને ઉદ્ધારવાની ઇચ્છાથી વારંવાર ત્યાં જવાનો રસ્તો શોધો છો. ૭૩

મંત્રીએ આ કાવ્યના પારિતોષિકરૂપે આઠ હજાર આપ્યા.

૬૪ વળી

(૪૬) કહ્યું ચામડી, શિબિએ માંસ, જીમૂતવાહને જીવ અને દધીચિએ હાડકાં આપ્યાં.

એ પ્રમાણે ત્રણ પદો પંડિતોએ કહ્યાં ત્યાં પં. જ્યદેવે—પણ વસ્તુપાલે તો વસુ (પૈસા) આપ્યું એમ સમસ્યા પૂર્તિ પેઠે કહ્યું અને મંત્રી પાસેથી ચાર હજાર મેળવ્યા. ૭૪

૬૫ વળી સૂરીઓનાં દર્શન કરવાને વખતે કાષ્ટ ખરાબ સ્થિતિમાં આવી પડેલા દ્વિજ્નતિએ યાચના કરવાથી એ કામ માટે રાખેલાં માણસોએ કૃપા કરીને એક કપડું આપ્યું તે લઇને મન્ત્રીને નીચેનું સમયોચિત વચન તેણે સંભળાવ્યું:—

હે દેવ ! કયાંક રૂ નીકળ્યું છે, કયાંક તાંતણા નીકળ્યા છે અને કયાંક કયાંક કપાશીઆ દેખાય છે. તમારા શત્રુઓની સ્ત્રીઓનાં ડુંપડાં જેવું અમારું કપડું છે.

એના ઇનામમાં મંત્રીએ પંદરસો આપ્યા.

૬૬ વળી ઉપબાલચન્દ્ર નામના પંડિતે શ્રીમંત્રીને કહ્યું કે,—

(૪૭) હે મંત્રીશ્વર, તારા તરફ ગૌરી (પાર્વતી તથા ગૌરઅંગવાળી સ્ત્રી) ને પ્રેમ છે, તારા ઉપર વૃષ (શંકરનો પોઠીઓ તથા ધર્મ) ને આદર છે. તમે ભૂતિ (ભરમ તથા લક્ષ્મી)થી યુક્ત છો, તમારામાં ગુણો શોભે છે અને

૭૩ આ ૪૫ મો શ્લોક સોમેશ્વરે કહ્યો એમ અહીં તથા વસ્તુપાલ ચરિતમાં કહ્યું છે. પણ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં અને ઉ. ત. માં નાનાક કવિએ કહ્યો એમ છે અને ઈનામમાં સુવર્ણ જીંહા આપી એમ ઉ. ત. માં છે.

૭૪ ઉપદેશ તરંગિણીમાં જ્યદેવને બદલે જ્યંતદેવ નામ છે.

૭૫ આ બાલચન્દ્રે વસ્તુપાલ વિષે વસંત વિલાસ નામનું કાવ્ય લખ્યું છે.

ગણે (શંકરના ગણે તથા સન્નનોના સમૂહો) તમારી પાસે છે. અથવા વધારે શું કહીએ ? નક્કી ધ્વજ (શંકર) ની કળાવાળા તમે છો; તો તમારે બાલચન્દ્રને ઉંચે ચડાવવો યોગ્ય છે (કારણકે શંકરના કપાળે બાલચન્દ્ર છે) અને તમારા શિવાય બીજું કોણ એ કરી શકે એમ છે ?

આમ કહ્યા પછી તેની આચાર્યપદમાં સ્થાપના કરવામાં એક હજાર દ્રમ્મ મંત્રીએ ખરચ્યા. ૭૫

એક વખત ચ્વેચ્છરાજ સુલતાનના ગુરૂ આલિમ મક્કા તીર્થની યાત્રા માટે અહીં (ગુજરાતમાં) આવેલા છે એવું સાંભળી તેને પકડવાની ઇચ્છાવાળા શ્રી લવણ પ્રસાદ તથા વીરધવલે મંત્રી તેજપાલને પૂછ્યું; એટલે તેણે જવાબમાં કહ્યું કે :—

(૪૮) ધર્મ સંગ્રહમાં કપટ પ્રયોગથી રાજ્યોને જે લાભ મળે છે તે પોતાની માતાના શરીરને વેચીને મેળવેલા પૈસા જેવો છે.

આ પ્રમાણે નીતિશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરીને વરૂઓના મોઢામાંથી બકરીને છોડાવે તેમ તે બેના પંજમાંથી તેને છોડાવીને ભાતું વગેરેથી તેનો સત્કાર કરીને તેને તીર્થ તરફ રવાના કર્યો. કેટલાંક વર્ષો પછી તે પાછો ફર્યો ત્યારે પણ મંત્રીએ પોષાક વગેરેથી તેનો સત્કાર કર્યો; એટલે પોતાને ઠેકાણે જઈને એતો તીર્થની વાત કરવાની ભુલી જઈને શ્રી સુલતાન પાસે શ્રી વસ્તુપાલનાં જ વખાણ કરવા લાગ્યો. પરિણામે તે સુલતાને “ આજથી તમેજ અમારા દેશના રાજા છે એમ સમજવું અને હું તો તમારો બાલું ઉપાડનાર સેવક છું એમ સમજીને તમારે જે કાંઈ હુકમ કરવો હોય તે કરવો ” એવો મેત્રી સૂચક પત્રમાં આગ્રહથી દર વર્ષે સંદેશો કહેરાવવા માંડ્યો એટલે શ્રી મંત્રીએ શ્રી શેત્રુંજના મંદિરને યોગ્ય શ્રી યુગાદિ જિનની મૂર્તિ માટે, મુમ્માણી^{૭૬} નામની ખાણમાંના પથરાથી પોતાને આ કામ સોંપ્યું એ માટે ધન્ય માનતા સુલતાનની રજાથી તૈયાર કરાવી, સેંકડો પ્રયત્ન વડે વસ્તુપાલે દેશમાં આણી પણ તે મૂર્તિ ડુંગર ઉપર ચડાવવામાં આવતી હતી

૭૫ વસ્તુપાળની દાન પ્રશંસા અહીં ટુંકામાં કરેલી છે. પણ ઉપદેશ તરજિ-ણીમાં, જનહર્ષકૃત વસ્તુપાલ ચરિતમ્બે તથા રાજશેખર કૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં વધારે વિસ્તાર મળે છે. વળી પ્ર. ચિં. માં અને ઉ. ત. માં ૧૬ હજાર, આઠ હજાર, ચાર હજાર એ રીતે દાનમાં હજારોના આંકડા છે, જ્યારે ચ. વિં. પ્ર. માં અને વસ્તુપાલ ચરિતમાં વીસ લાખ, ચાર લાખ એ રીતે લાખો દ્રમ્મની વાત છે.

૭૬ આ મુમ્માણી કે મુમ્માણીખાણનો એ વખત આજ પુસ્તકમાં ઉલ્લેખ આવે છે. એ ખાણ કયાંની ? અજમેરની ?

ત્યાં શ્રી મૂલ નાયક (ઋષભનાથ) ના રોષથી^{૭૭} ડુંગર ઉપર વીજળી પડી. તે વખત પછી શ્રી મંત્રીવરને શ્રી આદિનાથે દર્શન આપ્યાં નહિ.

૬૮ કોષક પર્વને દિવસે અનુપમા (તેજપાલનાં સ્ત્રી.) જૈન મુની-ઓને થથેચ્છ રીતે, જેને કોષની ઉપમા આપી ન શકાય એવું અન્ન દાન આપતાં હતાં, એ વખતે કોષક રાજ્ય કાર્યની ઉતાવળમાં શ્રી વીરધવલ દેવ એમને ઘેર આવ્યા તો બારણામાં જ સ્ત્રીઓને હાથ હલાવતા જોઇને, આશ્ચર્યથી મનમાં હસતા રાજ્યએ મંત્રીને કહ્યું, “ હે મંત્રી ! ઇષ્ટ દેવ પેઠે ગણીને આ લોકોનો હમેશાં કેમ આવો સત્કાર કરતા નથી ? તમે જે એમ કરવા અશક્ત હો તો અર્ધો ભાગ મારો રાખો. અથવા મારા તરફથી જ હમેશાં બધું આપો એમ તો હું નથી કહેતો કારણ કે એમ કરવામાં તો તમને નકામી મહેનત જ થાય. ” આવી તેના મુખ ચંદ્રમાંથી નીકળેલી વાણી વડે જેના મનનો તાપ શાંત થયો છે એવા મંત્રીએ જવાબ આપ્યો કે “ મહારાજનો અર્ધો ભાગ શા માટે ? બધું આપનું જ છે ” એમ કહીને મંત્રીએ વસ્ત્ર ભેટ કર્યું.

૬૯ એક વખત યતિઓને દાન આપતી વખતે, મુનીઓમાં પરસ્પર કચરાકચરી થવાથી તેઓને નમસ્કાર કરતી અનુપમાના વાંસા ઉપર સારી પેઠે ઘી ભરેલું દામ પડ્યું, એ જોઇને કોષેલા તેજપાલ મંત્રીને સાંત્વન આપતાં અનુપમાએ કહ્યું કે “ તમારી - સ્વામીની કૃપાથી મુનીઓનાં પુણ્ય પાત્રમાંથી શરીર ઉપર ઘી પડીને અબ્યંગ થાય છે (એ માંડ સહભાગ્ય છે.) આ રીતે તેના પૂર્ણ દાન વિધિથી ચકિત થયેલા મંત્રીએ પાંચ અંગને યોગ્ય ભેટ આપીને કહ્યું કે :—

(૪૬) પ્રિય વાણી સાથે કરેલું દાન, ગર્વ વગરનું દાન, ક્ષમા યુક્ત શૌર્ય અને ત્યાગ સાથે પૈસો એ ચારેય સારી વસ્તુ દુર્લભ છે.

આ રીતે યોગ્ય વચન કહીને મંત્રીએ તેનાં વખાણુ કર્યા આમ અનેક રીતે દાનવીર પણ્યાની કસોટીને (અનુપમા) પોચી હતી.

(૫૦) લક્ષ્મી ચંચળ છે, પાર્વતી ચંડી છે, શચીને શોક્યનો દોષ લાગ્યો છે, ગંગા નીચે જનારી છે અને સરસ્વતીમાં વાણીનો જ સાર છે માટે અનુપમા અનુપમા છે.^{૭૮}

૭૭ મંત્રી વસ્તુપાલ ઉપર મૂળ નાયકનો રોષ શા માટે થયો તે સમજવું નથી. ટોની લખે છે કે “ હું ચે સમજતો નથી. ”

૭૮ વસ્તુપાલ ચરિત્રને લગતા ખીજા અન્ધમાં પણ આ અનુપમાની ઘણી પ્રશંસા કરેલી જોવામાં આવે છે.

આ રીતે જૈનાચાર્યોએ તેની સ્તુતિ કરી છે.

૭૦ વર્ષી એક વખત પાંચ ગામની લડાઇમાં શ્રી વીરધવલ અને લવણુ પ્રસાદ ઉતર્યા હતા ત્યારે શ્રી વીરધવલની રાણી જ્યતલદેવી એ બે વચ્ચે સંધિ કરાવવા પોતાના પિતા શોભનદેવ પાસે ગઇ હતી. ત્યાં પિતાએ તેને પૂછ્યું કે “ શું વિધવા થવાની ખીક સંધિ કરાવવા આવી છો ? ” આના જવાબમાં પોતાના પતિ વીર સુડામણિ વીરધવલને ઉન્નત રથાને ચડાવતાં તેણે કહ્યું કે “ ના, ના, પણ આપના કુળનો નાશ થઇ જશે એ ખીકથી વારંવાર આ વાત કહું છું; કારણ કે ઘોડાની પીઠ ઉપર જ્યારે એ વીરધવલ ચડશે ત્યારે એની સામે ઉભો રહે એવો શરતીર ફાળુ છે ? ” આમ કહીને ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં પાછી ચાલી નીકળી. પછી એ લડાઇના ધમસાણમાં ધાની પીડાથી વ્યાકુળ થઇને શ્રી વીરધવલ જમીન ઉપર પડી ગયા :—

(૫૧) પાંચ ગામની લડાઇમાં તે ભયંકર પરાક્રમ શાળી વીરધવલ ધા વાગવાથી ઘોડા ઉપરથી જમીન ઉપર પડી ગયો પણ ગર્વથી પડ્યો નહિ. અને તે આ રીતે પડવાથી ખીજ લડવૈયાઓ કાંઇક પાછા પડવા લાગ્યા એટલે શ્રી લવણુ પ્રસાદે “ આતો એકજ અશ્વાર પડ્યો છે ” એ રીતે કહીને પોતાના લસકરને ઉત્સાહ આપીને બધા શત્રુઓને રમતમાં મૂળ સાથે ઉખેડી નાખ્યા. આ રીતે સત્ત્વ ગુણથી શોભતો વીરધવલ રણનો રસીયો હોવાથી આપની આગળ એકવીશ વાર રણક્ષેત્રમાં પડ્યો હતો. ૭૯

૭૧ હવે વીરધવલનું આયુષ્ય પૂરું થવા આવ્યું ત્યારે (પરલોકની) તીર્થયાત્રા કરવા ઉપડનારને ૮૦ પુણ્ય આપવાથી એક ગણું દાનને હજાર ગણું પુણ્ય એવી રીતે (કહેવત) હોવાથી શ્રી તેજ:પાલે આખા જન્મનું સત્કર્મ આપ્યું. પછી તે રાજા મરણ પામતાં તેના તરફ સેવકોનો અતિ પ્રેમ હોવાથી તેની સાથે એકસોવીશ સેવકો પણ બળી મુઆ. પછી તો શ્રી તેજ-

૭૨ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં આજ વાત જરા જુદી રીતે કહી છે અને જ્યતલદેવીના લાઇઓ—સાંગણ અને આમુંડ નામના વામનસ્થલીના ધણી હતા, અને ત્યાં આ યુદ્ધ થયેલું એમ કહ્યું છે.

૮૦ મૂળમાં જો કે તીર્થપ્રસ્થિતેન પાઠ છે એ પ્રમાણે તેજપાળ તીર્થ જવા નીકળેલા એવા અર્થ થાય પણ ચાર પ્રતોમાં પ્રસ્થિતસ્ય પાઠ મળે છે (જુઓ મૂળ પૃ. ૧૭૦) અને અર્થ સંબંધ જોતાં એ ઠીક લાગે છે એટલે પ્રસ્થિતસ્ય પાઠ લઇને અર્થ કર્યો છે.

પાલે ક્ષમશાનમાં પહેરેગીરે રાખીને લોકના એ (વીરધવલની પાછળ બળા મરવાનો) આગ્રહને રોક્યો.

(૫૨) બધી ઋતુઓ એક પછી એક આવે છે તથા જાય છે. પણ વીર વીરધવલ વગર માણસોના હૃદયમાં ઉનાળો અને આંખોમાં ચોમાસું એ રીતે બે ઋતુઓ એક સાથે ચાલુ રહેતી થઇ.

પછી શ્રી મંત્રીએ વીરધવલના પુત્ર વીસલદેવને ગાદીએ બેસાર્યો. ૮૧

૭૨ શ્રી અનુપમા દેવીનું મરણ થતાં તેજપાલના હૃદયમાં આરુઢ થઇ ગયેલો શોક કેમેય હતો. નથી એ જોઈને ત્યાં આવેલા શ્રી વિજયસેન સૂરિ જેવા ઉત્તમ પુરૂષે તેનો શોક જરા ટાઢો પાડ્યો એટલે થોડી ચેતના (મનની દ્રઢતા) આવતાં કાંઈક (પોતાની નબળાઈ માટે) શરમાતા તેજપાળને સૂરિએ કહ્યું. “અમે આ પ્રસંગે તારો દંભ જોવા આવ્યા છીએ.” ત્યારે શ્રી વસ્તુપાલે પૂછ્યું કે “એ વળી શું?” એટલે ગુરૂએ જવાબ આપ્યો કે “તેજપાળ બાળક હતા ત્યારે તેના લગન માટે ધરણિગ પાસે તેની પુત્રી અનુપમાનું માસું કર્યું અને વેશવાળ નક્કી કર્યું. પછી તે કન્યા અતિશય કદરૂપી છે એમ સાંભળીને તે સંબંધ તોડવા માટે ચન્દ્રપ્રભ જિને પ્રતિષ્ઠા કરેલ ક્ષેત્રાધિપતિને આઠ દ્રમ્બનો ભોગ ધરાવવાની માનતા તેજપાળે કરી હતી. હવે તે સ્ત્રીના વિયોગથી આ મનદુઃખ થાય છે. તો એ બે વાતમાં સાચું શું?” આ મૂળ સંકેતથી તેજપાળે પોતાના હૃદયને દ્રઢ કર્યું.

૭૩ એક વખત વૃદ્ધ મંત્રી વસ્તુપાલ શ્રી શેત્રુંજે જવાના છે એમ સાંભળીને પુરોહિત સોમેશ્વર દેવ એમને ત્યાં ગયા અને અનેક અમૂઢ્ય આસનો મુકેલાં હોવા છતાં બેઠા નહિ અને ન બેસવાનું કારણ પૂછતાં કહ્યું કે:-

(૫૩) અન્નદાનો, પાણીના પીયાવા, તથા ધર્મ સ્થાનો વડે વસ્તુપાળે આખી પૃથ્વીને રોકી લીધી છે અને યશથી આકાશ મંડળને રોકી દીધું છે.

એટલે કયાંય ખાલી જગા ન હોવાથી બેસતો નથી. આ પ્રમાણે તેના કહેવાનું યોગ્ય ઇનામ આપીને તથા તેની રજા લઇને મંત્રી (યાત્રાને) રસ્તે પડ્યા.

૭૪ ૮૨ આકેવાલીયા ગામે પોચતાં (તખીઅત બગડી) ગામડાની ઝુંપડીમાં દર્લાસન ઉપર બેઠેલા અને ગુરૂ જેને આરાધન કરાવે છે એવા

૮૧ શ્રી વીરધવલના મરણની તારિખ પ્ર. ચિં.માં આપી નથી પણ વિચાર. શ્રેણીમાં સં. ૧૨૬૫ (કે ૯૮)ની સાલ આપી છે.

૮૨ ન્યાં વસ્તુપાલનો દેહ પડી ગયો તે આકેવાલીયા ગામ ધોળકેથી શેત્રુંજીના રસ્તામાં-જત્રાના માર્ગમાં છે.

મંત્રીએ આહાર છોડી દષ્ટને છેલ્લી આરાધનાથી કલિના દોષોનો નાશ કરીને યુગાદિ દેવના નામનો જપ કરવા માંડ્યો.

(૫૪) સત્પુરૂષો યાદ કરે એવું કાંઈ સત્કર્મ કર્યું નથી; માત્ર મનોરથમાં રહેનારાઓનું અમારું આયુષ્ય એમને એમ ગયું.

આ વાક્ય પૂરું કરી 'અહીંતોને નમસ્કાર છે' એમ બોલી સાત ધાતુ (રસરક્તાદિ)ઓથી બંધાયેલું આ શરીર છોડી દષ્ટને પોતે કરેલાં કર્મોનું ફળ ભોગવવા માટે સ્વર્ગે સીધાવ્યા. ૮૩ તેને જ્યાં અગ્નિસંસ્કાર કર્યો તે ઠેકાણે ન્હાના ભાઈ તેજપાળે તથા પુત્ર જૈત્રસિંહે શ્રીયુગાદિ દેવની દીક્ષા વસ્થાની મૂર્તિ પધરાવી સ્વર્ગારોહણ નામનું મંદિર બંધાવ્યું.

(૫૫) આજે મારા પિતાની આશા સફળ થઈ અને માતાએ આપેલા આશીર્વાદોને આજે અંકુર કુટયા. કારણ કે ઋષભ દેવની યાત્રાએ જનાર બધા લોકોને, હું થાક્યા વગર પ્રસન્ન કરી શક્યો છું.

(૫૬) રાજકાર્યના પાપોમાંથી જે લોકોએ કાંઈ સુકર્મ ન કર્યું, તેઓને હું ધૂળધોયાથી પણ અધમ સમજું છું.

આ અને આવાં શ્રી વસ્તુપાલ મહાકવિનાં પોતાનાં કાવ્યો છે.

(૫૭) સ્વામીના ગુણોથી ભરેલો અને અભિમાન વગરનો એ વીરધવલ રાજા હતો, વિદ્વાનોએ જેને ભોજરાજાનું બિરૂદ આપ્યું છે એવો શ્રી વસ્તુપાલ કવિ હતો, ૮૪ મંત્રીઓમાં એકજ મંત્રીશ્વર કહેવાય એવો તેજપાલ મંત્રી હતો અને તેની સ્ત્રી અનુપમા, ગુણોથી અનુપમ, પ્રત્યક્ષ લક્ષ્મી જેવી હતી.

આ પ્રમાણે શ્રી મેરતુંગાચાર્યે રચેલા પ્રબંધચિંતામણિમાં વસ્તુપાલ તેજપાલ સુધીના મહાપુરૂષોના યશવર્ણનનો ચોથો પ્રકાશ પૂરો થયો.

૮૩ વસ્તુપાલના મરણની પણ મેરતુંગે તારિખ આપી નથી પરંતુ અતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં સં. ૧૨૯૮ ની સાથ આપી છે. (જુઓ નવી કૃષ્ણસ સભાની આવૃત્તિ પૃ. ૨૫૪).

૮૪ વસ્તુપાલને કવિ કહેલ છે એ ખાટું નથી, એનું રચેલ નરનારાયણનાંદ નામનું કાવ્ય ગાચકવાડ ઓરીએન્ટલ સીરીઝમાં છપાઈ ગયું છે.

પ્રકાશ પાંચમો.

પરચુરણ પ્રબંધો.

હવે પહેલાં કહેવાઇ ગયેલાં મહાપુરુષોનાં ચરિત્રામાંથી જે બાકી રહ્યાં તે તથા તે શિવાયનાં બીજાં આ પરચુરણ પ્રબંધમાં કહેવાનો આરભ કર્યો છે. તે નીચે પ્રમાણે :—

૧ વહેતી શિપ્રા નદીના કાંઠા ઉપર આવેલા અવન્તી શહેરમાં પહેલાં વિક્રમાર્ક રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તેમણે (એક વખત) સાંભળ્યું કે ધર્મશાળામાં આવેલા પરદેશી લોકો જન્મ્યા પછી ન્યારે સુષ્ટ જાય છે ત્યારે ઉધમાંજ લાંબી (મરણની) નિદ્રામાં પડી જાય છે. આથી મનમાં આશ્ચર્ય પામીને એ બનાવનું રહસ્ય જાણવાની ઇચ્છાથી ત્યાં જઇને એ મરણનિદ્રામાં પડેલા લોકોનાં શરીરને કપડાંથી ઢાંકી દીધાં તથા એ વાતને પોતાના હુકમથી જાની રાખી. પછી નવા આવેલા મુસાફરોને એ જ રીતે જમાડી સંધ્યાકાળે તેના પગને માલીશ કરવા માટે તેલ તથા ગરમ પાણી મોકલ્યું. અને તેઓ એક પછી એક સુષ્ટ ગયા ત્યારે મધરાતે હાથમાં તરવાર લઇને રાજા પોતે સંતાઇને ઉભો. એકાએક ત્યાં એક ખૂણામાં પહેલાં ધૂમાડો, પછી તેજરેખા અને છેવટ ફણાઓ ઉપરનાં પ્રકાશિત રત્નોની પ્રભાથી અગ્રહણ શોભતા હજાર ફણાવાળા નાગને નીકળતો જોઇને એ દેખાવથી ચકિત થઇ ગયેલો રાજા ન્યાં હજી કુતૂહલથી જુએ છે ત્યાં તે તે સર્પોના રાજાએ તે દિવસે ત્યાં સુતે-તાલાઓમાંના દરેકને ‘ પાત્ર શું ? ’ એ રીતે પ્રશ્ન પૂછ્યો. અને તેઓએ પાત્ર તરીકે ધર્મને, ગુણને, તપને, રૂપને, કામ (ઇચ્છા) ને, કીર્તિને-વગેરે ને વિવિધપાત્રો તરીકે બતાવ્યાં અને પોતાના અજ્ઞાનથી તે સર્પોના શાપ પામીને દૈવચ્છાથી એ લોકો મરણ પામ્યાં એવું જોઇને શ્રી વિક્રમરાજાએ તેની આગળ આવીને હાથ જોડીને કહ્યું કે :—

(૧) હે સર્પરાજ ! જુદાજુદા ગુણના મેળને અનુસરીને સંસારમાં અનેક જાતનાં પાત્રો થાય છે પણ શ્રદ્ધાથી પવિત્ર થયેલું શુદ્ધ મન એ પરમ પાત્ર છે.

આ પ્રમાણે પોતાનો જ આશય આ રીતે શ્રીવિક્રમ કહે છે એમ જોઇને સંતોષથી તેને વરદાન માગવાનું કહ્યું. અને શ્રીવિક્રમે “આ વટેમાર્ગુઓને ફરી જીવતા કરો ” એ રીતે વરદાન માગીને શેષને વધારે પ્રસન્ન કર્યાં.

आ प्रभाषु श्रीविक्रभाङ्गना पात्र परीक्षा प्रभध पुरे थयो.

२ ऐक वभत पाटलीपुर शहरेमां अतशय आनंदी नंदराण भरषु पाग्या; पशु ऐ ँ वभते त्यां आवी अडेला ऐक आहाषु भीणना शरीरमां प्रवेश करवानी विद्याना अणथी राजना देहमां पोताने अधिकार ँभाव्ये. आ आहाषु साथे ष्हेलांथी थयेला करार प्रभाषु भीण आहाषु राजद्वारमां आवीने वेदना (आशीर्वादात्मक) मंत्रो संलणाव्या अने ते ञवता थयेला राजऐ क्राषाभ्यक्षपासे तेने लाप सोनैया अपाव्यु. आ वात सांलणाने महाभात्ये विचार कर्यो के नन्दराण ष्हेलां तो लोभी हतो, अने आ उदारता तेनामां कथांथी आवी ? आम ओलीने (-विचार करीने) ते भीण आहाषुने पकडावी तेनी भारइत पारकाना शरीरमां प्रवेश करनार परदेथीना शरीरनी शोध करवतां अमुक ठेकाषु ऐक भडाने अमुक भाषुस सायवे छे ऐतुं सांलणी ते भडाने यितामां आणी नाप्पी, अनुपम युद्धिवैभवथी ते नंदने ष्हेलांनी पेठे तेना विशाण साम्राज्यमां निभावी राभ्ये.

आ प्रभाषु नन्द प्रभध पुरे थयो.

३ ञूना काणमां ऐड नामना मोटा गाममां देवादित्य नामना विप्रने ऐक दीकरे हती ँ आणक अवस्थामां विधवा थछ हती पशु अतशय इपाणी हती. तेनुं नाम सुलगा हतुं. ते दररोज सवारै सूर्यने अर्धनी अंजलि आपती ; तेवामां ऐने अपर न पडी ऐ रीते सूर्ये तेने भोगवी अने ऐथी तेने गर्ल रळो. ञ्यारे क्राधक रीते आ कळक तेना भाषापना ञलुवामां आव्युं त्यारे तेअे शरमथी छुपी राभव ँवी आ वात छे ऐम तेने ञलुावी पोतानां भाषुसे साथे वलली शहरेना पादरमां मुकी दीधी. त्यां तेळु दीकरे ञल्ये ऐ दीकरे धीमे धीमे मोटे थयो. पछी सरप्पी उभरना छोकराओ ' नभापो ' कळीने तेना तिररकार करवा मांडया. ऐटले तेळु पोतानी माने पोते काने दीकरे छे ते पूछुं, पशु तेळु हुं ञलुती नथी ऐम कळुं, ऐटले पोताना ञन्मना कळकथी विरकत थछने तेळु भरवाने विचार कर्यो. त्यां सूर्ये प्रत्यक्ष दर्शन आपीने तेनुं सांत्वन कर्युं, तथा " तारी माता साथे संबंध करनार हुं सूर्ये छुं " ऐम कळी तेना हाथमां कांकरा आभ्या अने " ँ क्राध तेने कनडवा आवे तेनी तरइ आ इंकवाथी ऐ शिलाइप थछ ञशे पशु क्राध निरपराधी उपर इंकवामां आवशे तो तने नुकसान करनार थशे " ऐटलुं कळीने सूर्ये अदश्य थछ गया. पछी पोताने कनेडनार कटलांक भाषुसेने आ रीते

તેણે માર્ગો એટલે શિક્ષાદિત્ય એવું તેનું અને તેના વંશનું નામ પડી ગયું. પછી ત્યાંના રાજાએ તેની પરીક્ષા જોવા માટે તેની કનેડગત કરી એટલે તે રાજાને શિક્ષાથી એ જ રીતે મારી નાખી તે પોતે જ રાજા થઈ પડ્યો. વળી સૂર્યે આપેલા ઘોડા ઉપર ચડીને આકાશચારી પેઠે મરણ પ્રમાણે ગમે ત્યાં ફરતા તે રાજાએ પોતાના પરાક્રમથી સર્વ દિશાઓ જીતી લઈ લાંબા વખત સુધી રાજ્ય કર્યું. આ રાજાને જૈનમુનિઓના સંસર્ગથી સમ્યક્ જ્ઞાન થયું હતું અને તેણે શ્રી શેત્રુંજીનો મહાતીર્થ તરીકે મોટો મહિમા જાણીને તેનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો.

૪ એક વખત આ શિક્ષાદિત્ય રાજાને સભાપતિ બનાવીને બરાબેલી ચારે અંગ યુક્ત સભામાં જે હારે તેણે દેશ છોડી દેવો એવો કરાર કરીને શ્વેતાંબર જૈનો અને બૌદ્ધો વચ્ચે વાદ થયો. પણ તેમાં હારી જવાથી શ્વેતાંબરોને પોતાના દેશમાંથી આ રાજાએ કાઢી મુક્યા. એ વખતે આ શિક્ષાદિત્ય રાજાનો ન્હાની ઉગમરતો મલ્લ નામનો એક ભાણેજ (જૈન ધર્મી હોવા છતાં) રહી ગયો તેની ઉપેક્ષા કરીને વિજયી અને વિજયના અભિમાનો બૌદ્ધો શેત્રુંજી ઉપર મૂલ નાયક શ્રી આદિ તીર્થંકરનું, તેને યુદ્ધ રૂપ માનીને પૂજન કરતા નીરાંતે રહેવા લાગ્યા. પણ એ મલ્લ સુત્રિય કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી તે વેરને બુલ્યો નહિ અને તેનો બદલો લેવાની ઇચ્છાથી, અને જૈન ધર્મી તો એ દેશમાં કોઈ ન હોવાથી, તે બૌદ્ધો પાસે જ ભણવા લાગ્યો. અને રાત દિવસ એમાંજ ચિત્ત હોવાથી એક વખત ઉનાળાના દિવસોમાં, મધરાતે - જ્યારે શહેરનાં બધાં લોકો ઉંઘમાં આંખ મીંચીને પડ્યાં હતાં ત્યારે, આ મલ્લ દિવસે નવો શીખેલો શાસ્ત્ર પાઠ અત્યંત એકાગ્રતાથી ગોખતો હતો. હવે એજ વખતે આકાશમાં ફરતાં સરસ્વતી દેવીએ “ શું મીઠું ? ” એમ અવાજ કરીને પૂછ્યું. અને તેણે ચારે તરફ જોતાં કોઈ બોલનારને ન જોયું એટલે ‘ વાલ ’ એમ તેને જવાબમાં કહી દીધું. આ વાતને છ માસ વીત્યા પછી ફરી એજ સમયે પાછાં ફરતાં દેવીએ ‘ શેની સાથે ’ ? એ રીતે વળી પૂછ્યું. અને તેજ વખતે પહેલાંની વાત યાદ આવતાં ‘ ગોળ અને ઘી સાથે ’ એવો જવાબ તેણે આપ્યો. આ તેની સાવધાનતાથી ચકિત થઈને દેવીએ ‘ અમે તે વરદાન માગી લે ’ એમ કહ્યું. ત્યારે મલ્લે “ બૌદ્ધોને હરાવવા માટે એક પ્રમાણ ગ્રન્થ આપો ” એવી પ્રાર્થના કરી એટલે દેવીએ નવ ચક્ર નામનો ગ્રન્થ આપવાની કૃપા કરી. હવે દેવીની કૃપાથી જોને તત્ત્વ

જ્ઞાન થઈ ગયું છે એવા મલ્લે શ્રી શિલાદિત્યની રમ્મ લઇને ઔદ્ધોના મઠોમાં ' ખડ અને પાણી ' ફેંકાવીને^૧ રાજની સભામાં પહેલાંનો જ કરાર કરીને (વાદ શરૂ કર્યો) અને તેના કંઠમાં અવતરેલાં શ્રી સરસ્વતી દેવીના બળથી થોડા વખતમાં જ શ્રી મલ્લે ઔદ્ધોને નિરૂત્તર કરી દીધા. એટલે રાજની આજ્ઞાથી ઔદ્ધોને દેશમાંથી કાઢી મુકવામાં આવ્યા, અને જૈન આચાર્યોને ઘોલાવવામાં આવ્યા. અને તે મલ્લ ઔદ્ધોને છતેલા હોવાથી વાદી (મલ્લવાદી) કહેવાવા લાગ્યા. એ પછી રાજની પ્રાર્થનાથી ગુરૂએ તેને ધનામમાં સૂરિપદ આપ્યું. આ શ્રી મલ્લવાદી સૂરિ નામના ગણધર જૈન ધર્મના પ્રભાવક હોવાથી તેમની નવાંગવૃત્તિકાર શ્રી અભયદેવ સૂરિએ પ્રગટ કરેલ શ્રીસ્તંભનક તીર્થની^૨ વિશેષ ઉન્નતિ કરવા માટે ત્યાં ચિન્તાયક તરીકે યોજના કરી.

આ પ્રમાણે મલ્લવાદિ પ્રબંધ પુરો થયો.૩

૫ હવે મરૂંડળ (મારવાડ) માં એક નાના ગામડામાં કાઠૂ અને પાતાક નામના બે ભાઈઓ રહેતા હતા. તેમાંથી નાનો (પાતાક) ભાઈ પૈસાવાળો હતો અને મોટો તેના ધરના ચાકર પેઠે રહેતો હતો. એક વખતે ચોમાસાની મધરાતે આખો દિવસ કામ કરીને થાકી ગએલો કાઠૂ સુતો

૧ તૃણોદક - ખડ અને પાણી (એક વાસણમાં) ભરીને ફેંકવું કે સામાના ખાર આગળ ઢોળવું એ વાદ કરવામાટે આજ્ઞાન રૂપ ગણાતું એમ લાગે છે. આજ ગ્રન્થમાં ત્રીજા પ્રકાશમાં શ્રી દેવસૂરિના પ્રબંધમાં પણ આ તૃણોદક- (ખડ અને પાણી) ફેંકવાનો ઉલ્લેખ આવે છે.

૨ આ સ્તંભન કે સ્થંભન તીર્થ એટલે ખંભાત નહિ પણ ખેડા જિલ્લામાં આજુદે તાલુકામાં ઠાસરાથી દશ મૈલ છેટે શેઠી નદી ઉપર આવેલું થાના કે થાંભણા, એમ બુદ્ધર (Arisinha p. 75 માં) કહે છે તે ખીજા તજ્ઞોને પણ માન્ય છે.

૩ આ મલ્લવાદી સૂરિનો પ્રબંધ પ્રભાવક ચારતમાં તેમજ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં મળે છે. વલ્લભીપુરમાં વલ્લભી રાજ્ય કાળમાં જૈનો અને ઐાદ્ધો બેય વસતા હોવાનું ખીજાં ઐતિહાસિક સાધનોથી અનુમાન થઈ શકે છે. ઉપરની દંતકથા એ અનુમાનને ટેકો આપે છે. પરંતુ મલ્લવાદી પ્રબંધનું છેવટનું કથન અવિશ્વસનીય છે કારણ કે વલ્લભીના નાશ પછી ઘણે કાળે વિ. સં. ના ખારમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં નવાંગવૃત્તિકાર, અભયદેવ સૂરિ વિદ્યમાન હતા એમ એના ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓ ઉપરથી જણાય છે. (જુઓ જૈન ગુર્જર કવિઓ ખીજા ભાગ ખરતર ગરજની પટ્ટાવલ્લી પૃ. ૬૭૪, ૬૭૫)

મલ્લવાદી આચાર્ય ધર્મોત્તરની ન્યાય બિન્દુ ટીકા ઉપર ટીકા લખી છે એમ પીટર્સનના ચોથા રિપોર્ટ (પૃ. ૪) ઉપરથી જણાય છે.

હતો ત્યાં તેને નાના ભાઈએ કહ્યું કે ભાઈ આપણા ક્યારાઓની પાળો પાણીના પૂરથી તુડી ગઈ છે અને તું તો નિશ્ચિંત (પડ્યો) છે. આ રીતે ઠપકા મળવાથી તેણે પથારી છોડી દબને પોતાની નિન્દા કરતાં કોદાળી ખભે નાખી એ તરફ જઈને જોયું તો તુટેલી પાળોને ફરી સરખી કરવાનું કામ કરતાં માણસોને જોયાં: એટલે “તમે કોણ છો?” એમ પૂછ્યું. અને તેઓએ “અમે તમારા ભાઈના ચાકરો છીએ.” એમ જવાબ આપ્યો. ત્યારે તેણે પૂછ્યું કે “ક્યાંય મારા ચાકરો છે?” અને તેઓએ “વલભીમાં છે” એમ કહ્યું. અને તે પણ તક મળતાં એક માટલામાં પોતાનો બધો સામાન ભરી, એ માટલું માથે ઉપાડી વલભી પોગ્યો. અને દરવાજા પાસે રહેતા ગોવાળીઓની પાસે રહેવા લાગ્યો. અત્યંત દુખજો હોવાથી જને લોકો ‘રંક’ કહેતા તે કાઠુ ખડનું ઝુંપડું પોતાને માટે બનાવી લઈ તેને આધારે રહેવા લાગ્યો. એ અરસામાં એક કાપડી (બાવો)^૪ કલ્પપુસ્તકને અનુસરી બનાવેલો સિદ્ધરસ તુંબડીમાં ભરી ગિરનારથી નીકળી રસ્તામાં ચાલ્યો જતો હતો ત્યાં તેને વલભીના પાંચરમાં ‘કાઠુ તુંબડી’ એવી આકાશવાણી સંભળાણી. તેને મનમાં આશ્ચર્ય સાથે ખીક લાગી (કે આ રસની કોઈને ખબર પડી ગઈ કે શું ?) એટલે વાણીઆના વેષમાં રહેલા આ રંકના ધરમાં, એનું નામ રંક હોવાથી તેના ઉપર શંકા રાખ્યા વગર (એટલે કે ખીચારો રંક છે તે કાંઈ જોડું કામ કરશે નહિ.) તે સ્મથી ભરેલી તુંબડી થાપણુ તરીકે રાખી. અને પછી સોમેશ્વરની યાત્રા કરવા ગયો. પછી કોઈ તહેવારના દિવસે કાંઈક સાઈ રાંધવા રંકે ચુલા ઉપર તપેલી મુકી નીચે તાપ કર્યો ત્યાં તેની ગરમીથી (ઉપર લટકતી) તુંબડીના કાણામાંથી ઝરેલા રસના ટીપાથી પેલી તપેલી (ત્રાંયાની) સોનાની થઈ ગઈ. આ જોઈને તે વાણીઆએ ‘ એ સિદ્ધરસ છે, એવો નિર્ણય કરીને તે તુંબડી સાથે ધરની બધી વસ્તુઓ ખીજે રાખી, પોતાનું ધર દીવાથી બાળી નાખ્યું. અને શહેરને ખીજે દરવાજે મોટો મહેલ ચલાવી તેમાં એ રહેવા લાગ્યો. પછી એક વખત પુષ્કળ ઘી વેચનારી કોઈ (રખારણુ)નું ઘી પોતે તોળીને લેતો હતો ત્યાં એ ઘી ખુટતું જ નથી એવું જોઈને ધીના ઠામમાં નીચે કૃષ્ણચિત્રકુંડલિકા^૫ છે એમ વિચાર કરીને કાંઈક કપટ યુક્તિથી તે ચોરી લઈ તેણે ચિત્રકસિદ્ધિ મેળવી.

૪ ગિરનાર વગેરે પર્વતોમાં રહેતા બાવાઓની ગિરનાર વગેરેની યાત્રા, તપશ્ચર્યા, વગેરેનાં વર્ણનવાળાં તથા ક્રીમીયા વગેરેની વાતોથી ભરેલાં-મોટા ભાગે-બાવા સાધુઓમાં પ્રચલિત પુસ્તકો - કલ્પ પુસ્તકો કહેવાય છે.

૫ આ ઉપર વર્ણવી છે તેવી એક ખીજ સિદ્ધિનું નામ છે. ચિત્રક તો એક

અને પછી તેના અગણિત પુણ્યના પ્રભાવથી તેને એક વખત સુવર્ણ પુરુષસિદ્ધિ^૬ પણ મળી ગઈ. આ રીતે ત્રણ પ્રકારની સિદ્ધિથી કરોડોની સંખ્યામાં ધનનો સંગ્રહ કર્યા છતાં તે અતિશય લોભી હોવાથી કોઈ સત્પાત્રને આપવામાં, કોઈ તીર્થમાં કે કોઈના ઉપર દયા આવીને એની લક્ષ્મીનો વ્યય થાય એ તો દૂર રહ્યું પણ જ્યાં લોકો પાસેથી ધન હરી લેવાની ઇચ્છા ત્રણો તે હોવાથી તેની લક્ષ્મી કાળરાત્રી જેવી આખા વિશ્વને દેખાતી હતી. હવે એક વખત તેની દીકરીની રત્નો જડેલી કાંસડી રાજ્યએ પોતાની દીકરી માટે ખળાતકારે હરી લીધી, એટલે એ આત્મતા વિરોધથી તે પોતે મ્લેચ્છ દેશમાં ગયો અને વલભીના નાશ માટે મ્લેચ્છ રાજ્યએ માગેલા કરોડો સોનેયા તેને આપી વલભી તરફ (મ્લેચ્છ રાજ્યના લશ્કર સાથે) પ્રયાણ કર્યું. પણ એ મ્લેચ્છ રાજ્યનો એક છત્રી ધરનાર, જેના ઉપર રાંકે કોઈ જાતનો ઉપકાર કર્યો નહોતો, તેણે એક દિવસ પરીડીઆ વખતે રાજ્ય અર્ધો ઉધ્ધમાં અને અર્ધો જંગલો પડ્યો હતો ત્યારે પ્હેલેથી કોઈ માણસ સાથે સંકેત કરી રાખી તેની સાથે નીચે પ્રમાણે વાતચિત કરી. “ભાઈ, આપણા રાજ્ય પાસે કોઈ મૂર્ખ ન હોય એવો સલાહકાર નથી, નહિ તો ઘોડેશ્વાર લશ્કરનો સ્વામી આ રાજેન્દ્ર, જેના કુળ કે શીળની ખબર નથી એવા એક અજ્ઞાણના નામે અને કામે પણ રાંકે એવા સારા કે ખરાબ વાણીઆના કહેવાથી સૂર્યના દીકરા શિલાદિત્ય સામે કાંઈ ચાલી નીકળે ?” આવી હિતકારક તથા સાચી વાત સાંભળીને કાંઈક મનમાં વિચાર કરીને તે દિવસે

સ્પતિ (શુ. ચિત્રો) નું નામ છે. કાળાં કુલવાળી એની જાતને કૃષ્ણ ચિત્રક કહી શકાય પણ કૃષ્ણ ચિત્રક કુંડલિકા શું ? ગુજરાતી કુંડળી શબ્દ ઉપરથી આ આખો શબ્દ કોઈ જ્યોતિષની આકૃતિ (Astrological diagram) નો વાચક છે એમ ટોની કહે છે.

૬ સુવર્ણ પુરુષ સિદ્ધિનો આગળ આજ પ્રથમાં એક બે વખત ઉલ્લેખ આવી ગયો છે. માણસ જે વડી સોનાની મૂર્તિમાંથી જોઈએ તેટલું સોનું કાપી લેવા છતાં એ મૂર્તિ પાછી પ્હેલાં જેવી અખંડ થઈ જાય એનું નામ સુવર્ણ પુરુષ સિદ્ધિ.

આ રાંક કે કાંકને સુવર્ણ પુરુષ સિદ્ધિ કેવી રીતે મળી તે બાબતનું એલેખી-રૂનીએ નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે (જુઓ ‘ સચ્ચાઈ ’ નું ભાષાંતર પુ. ૧ પૃ. ૧૯૨). એ કહે છે રાંક ક્ષણે વેચવાનો ધંધો કરતો હતો. તેણે એક ગામ-ડીઆ પાસેથી એક મૂર્તિ ખરીદી જે કોઈ ક્ષીરી (તોડતાં દુધ નીકળે એવા) વૃક્ષનો રસ અડતાં સોનાની થઈ. આ રાંક પોતે રહેતો પોતાના ઘરમાં પણ તેણે ધીમે ધીમે પોતે રહેતો તે આખું શહેર ખરીદી લીધું.

રાજ્યએ આગળ ચાલવામાં વિલંબ કર્યો. પણ રૂંકે આ શંકા જવાથી ચાલા-કાથી આ વૃત્તાન્ત જાણી લઇને સોનું આપીને તે છત્રી ધરનારની સોનાની ભૂખ શાંત કરી. પરિણામે ખીજે દિવસે પરાડીએ એજ છત્રી ધરનારે (પહેલાં પેઠે ચર્ચા ચલાવતાં) કહ્યું કે “ વિચાર કરીને કે વિચાર કર્યા વગર મહારાજ્યએ પ્રયાણુ તો કર્યું છે. એટલે હવે તો ‘ સિંહની તડાપ ’ ના ધોરણે રાજ્ય આગળ પ્રયાણુ કરે એમાં જ એની શોભા છે. કારણુ કે કહ્યું છે કે :—

(૧) સિંહને લોકો મૃગોનો રાજ્ય કહે કે મૃગોનો શત્રુ કહે પણ જેણે રમતમાં હાથીઓને મારી નાખ્યા છે તે સિંહને તો એય રીતે શર-મની જ વાત છે.

અને આ નિઃસીમ પરાક્રમવાળા રાજ્યની સામે કોણુ થઇ શકે એમ છે ?”

તેની આવી વાણીથી ઉત્સાહમાં આવીને સ્વેચ્છ રાજ્યએ પૃથ્વી અને આકાશ વચ્ચેના પોલાણને લડાઇની બેરીના અવાજથી ભરી દેતાં આગળ પ્રયાણુ કર્યું. ખીજી તરફથી તે દિવસે વલ્બીમાં અમ્બાનો અને ક્ષેત્રપાલની મૂર્તિઓ સાથે શ્રી ચન્દ્રપ્રભની મૂર્તિ અધિષ્ઠાતાના બળથી આકાશ માર્ગે ઉડીને શ્રી સોમનાથ પાટણમાં જઈ ત્યાં સ્થિર થઇ. ૭ રથ ઉપર ચડેલી શ્રી વર્ધમાનની પ્રતિમા અધિષ્ઠાતાના બળથી અદૃષ્ટ રીતે ચાલતી આશ્વિનની પૂર્ણિમાએ શ્રીમાળપુર પોચી. ખીજી પણ ચમત્કારવાળા દેવ મૂર્તિઓ યથા-યોગ્ય સ્થળે ચાલી ગઇ. શ્રી વર્ધમાનસૂરિને ઉત્પાતના સૂચન વિષે તે નગરની નગરદેવતા સાથે નીચે પ્રમાણે સંવાદ થયો.

૭ આ રીતે જે સ્થાનનો વિનાશ પાસે આન્યે હોય તે સ્થાનની સ્થાન દેવ-તાઓ ત્યાંથી ખીજે ચાલી જાય છે એ માન્યતા કેવળ ભારત વર્ષમાં જ હતી એવું નથી. શ્રી. ફાઈનસ સાહેબે આ બાબતમાં સરસ નોંધ કરી છે. વર્લ્ડ (Aeneid II 351 - 3) માંથી ઉતારો કરીને તેઓ કહે છે કે પ્રાચીન પ્રબંધોમાં જ્યારે જ્યારે માથે ભય ઝંઝુમરું હોય ત્યારે દેવોની મૂર્તિઓને તે ન ઉડી જાય માટે સાંકળોથી બાંધી રાખતા. ફીનીશીઅન્ડ લોકો મેલકાર્થની મૂર્તિને ઘસઘસ હુમ્મરોમાં બાંધી રાખતા, રોમન લોકો જે શહેરને પોતે ઘેરો ઘાલવાના હોય તેના દેવોની પ્રાર્થના કરતા. કાવ મીલ્ટનનો નીચેની પંક્તિ ટોનીએ ટાંકી છે—

The parting genius is with sighing sent. ક્ષેત્રપાલનો અર્થ
genious loci પ્રો. લ્યુમેને કર્યો છે. (જુઓ રાસમાળા મૂળ પૃ. ૧૩, ગુ. ભા.
ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૧૬ ટિ. ૧ અને ટોનીનું પ્ર. ચિં. નું અંગ્રેજી ભાષાંતર પૃ.
૧૭૪ ટિ. ૪)

(૨) હે સુન્દરિ, તું કાણુ છો તે કહે, તું દેવી જેવી છો, છતાં કેમ રૂએ છે ? લગવન હું વલભીપુરનો વિનાશ સ્પષ્ટ દેખું છું. તમારા સાધુઓને ભિક્ષામાં મળેલું પાણી લોહીરૂપ થઇ જશે, પણ જ્યાં એ લોહી પાણું પાણી થાય ત્યાં મુનિઓએ સ્થિર થઇને રહેવું.

આ રીતે ઉત્પાતો થવા લાગ્યા, શ્વેચ્છાનું લક્ષ્મી શહેરના પાદરમાં આવી પહોંચ્યું, દેશના નાશના કલંકની કાળી ટીલી જેને માથે ચોટી છે એવા રંકે સોનાની લાંચો આપીને પંચશબ્દ વગાડનારાઓને ફેડી નાખ્યા હતા. એટલે શિલાદિત્ય રાજ્ય જેવો ઘોડા ઉપર ચડવા તૈયાર થયો તેવો જ એ લોકોએ પોતાનાં વાઘોનો એવો કઠોર અવાજ કરી મુક્યો કે તેનો ઘોડો ગરૂડ પેઠે આકાશમાં ઉડી ગયો. અને એમ થતાં શું કરવું એ જેને મુઝતું નહોતું એવા શિલાદિત્યને તેઓએ મારી નાખ્યો.

અને પછી તેઓએ રમતમાં વલભીનો નાશ કર્યો.^૯

(૩) વિક્રમનાં ૩૭૫ વર્ષ ગયાં ત્યારે વલભીનો નાશ થયો. ૧૦

૮ પંચ શબ્દ એટલે પાંચ ભતનાં વાન્દાઓ. 'પંચ શબ્દ' સમઘિગત પદ્મમહાશબ્દ એ રીતે કલકીર્ણ લેખોમાં પણ પુષ્કળ વપરાયેલો જેવામાં આવે છે. પુરાતત્ત્વજ્ઞ પાઠકે પાંચ શબ્દમાં શૃંગ (શીગડું - horn), તતમ્, શંખ, ભેરી અને જ્યથંટા, એ પાંચ ગણાવેલ છે. (જુઓ Indian Antiquary Vol. XII P. 96) જ્યારે ગ્રાહકેએ તંત્રી, તાલ, ઝંઝ, નગારૂ, અને શરણાઈ જેવું પાંચમું વાદ્ય. (જુઓ I. A. Vol V p. 354). વળી નીચેના શ્લોકમાં પંચ શબ્દ નીચે પ્રમાણે ગણાવેલ છે.—

આહતં અનાહતં દણ્ડકારાહતં વાતાહતં કાંસલાદિ કંઠયં પટહાદિકં વીળા-
દિકં ચ મેર્યાદિ પદ્મશબ્દમિદં સ્મૃતમ્ ॥ (સાધુ કીર્તિની શેષ સંગ્રહ નામ માલા
૨ - ૧૪૧ - ટોની પૃ. ૨૧૪)

૯ અલ્પીરૂની કહે છે (સચાઉનું લાખાંતર ગ્રંથ ૧ પૃ. ૧૬૨ - ૧૬૩) કે રંકે પોતાના પૈસાથી ખરીદેલું એક શહેર (વલભી) વલભીના રાજ્યએ પાણું ખરીદી લેવા ઈચ્છા કરી, રંકે ના પાડી પણ રાજ્યના ક્રોધથી ડરીને તે રંકે અલમન્સૂરના રાજ પાસે ગયો. તેને પુષ્કળ નાણાંની ભેટ કરી, અને દરીઆઈ લક્ષ્મી વડે મદદ કરવાની તેની પાસે માગણી કરી. અલમન્સૂર રાજ્યએ તેની માગણી સ્વીકારી અને મદદ કરી. એટલે તેણે રાતમાં વલભીના રાજ્ય ઉપર હુમલો કર્યો તેને મારી નાખ્યો અને તેની બધી વસ્તીનો તથા ગામનો નાશ કર્યો.

૧૦ ઉપર પ્ર. ચિ.માં તારિખ આપી છે તેથી જુદી ભતની અને ઐતિહાસિક પુરાવાને વધારે અનુરૂપ તારિખ જિનપ્રેક્ષ સૂરિના તીર્થ કલ્પમાં આપી છે. (જુઓ મૂળ પૃ. ૧૭૮ ટિ. x) ઉપરની તારિખ વલભી સંવત્નો વિ સ. ૩૭૫ માં આરંભ

આ રીતે શિલાદિત્ય રાજની ઉત્પત્તિનો, રંકની ઉત્પત્તિનો તથા વલ્લીના નાશનો ત્રણ પ્રબંધો થયા.

શ્રી રત્નમાળ નગરમાં, પહેલાં શ્રી રત્નશેખરનામના રાજ રાજ્ય કરતા હતા. એક વખત તેઓ દિગ્વિજય કરીને પાછા આવ્યા ત્યારે

યાજ છે તેની તારિખ છે. બ્રમથી એ નાશનો તારિખ તરીકે ઉપરનાં વચનમાં ગણાઈ ગઈ હાગે છે એ રાસમાળાના કર્તાનો તર્ક ઠીક છે. (ગુ. ભાષાંતર પૃ. ૨૦) તીર્થ કલ્પમાં વિક્રમનાં ૮૫૦ વર્ષ જતાં વલ્લી ભાંગી, તેના રાજને માર્યો, પછી હુમ્મીર પોતાને ઠેકાણે ગયા તે પછી બીજા ગજનીનો રાજ શૂર્ણરને ભાંગીને વળતાં સત્યપુર (સાચોર) આવ્યો, એવું કથન છે.

વલ્લી વંશનાં તામ્રપત્રો પુષ્કળ મળ્યાં છે અને એ ઉપરથી એ વંશની વંશાવળી લગભગ ચોક્કસ જાણવામાં આવી છે. અને વલ્લી વંશની સમાપ્તિ ઈ. સ. ૭૬૬ (વિ. સં. ૮૨૨) પછી - તરતમાં થઈ છે એવું હાલમાં પુરાતત્ત્વજ્ઞો માને છે. જુઓ જોગણે ગેઝીટીયર, ડંકની કોનોલોજી (પૃ. ૬૭) અને ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ દ્વિતીય ભાગ પૃ. ૩૭૨.

વલ્લીનો નાશ કેવી રીતે થયો એ બાબતમાં એક દંતકથા પ્ર. ચિં. માં આપી છે. એલબીડની (જુઓ ટિ. ૯) એ આપેલી દંતકથા પ્ર. ચિં. વાળી દંતકથાને કંઈક મળતી છે એથી જુદી જાતની દંતકથા અજૈન હિન્દુઓમાં ચાલે છે એ ધુ. ડી. મલ્લીના વાર્તા રાસમાળામાં ઉતારી છે (જુઓ ગુજરાતી શાષાંતરની ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૧૭) આને લગતી અવધૂતના અભિશાપની વાત 'અનંગ પ્રસા' અથવા વલ્લીપુરનો વિનાશ ' નામની ગુજરાતી ભેટમાં પણ આપી છે (જુઓ પૃ. ૧૪૨ થી ૧૪૭). પણ આ દંતકથામાં કશું ઐતિહાસિક તત્વ નથી એવું ફાર્બસ સાહેબનું કથન યથાર્થ લાગે છે. (રાસમાળા એજન પૃ. ૧૭).

પ્ર. ચિં. માં કહેલ મુસલમાન રાજ તે ખલીફા અલમનુરે નીમેલા સિન્ધના અરબ હાકેમ હશામ ઈબ્ન અમરુઅલ તઘલબીનો સેનાપતિ અમરુબીન જમાલ હોવો જોઈએ એવો પુરાતત્ત્વજ્ઞોનો મત છે (જુઓ ડંકની કોનોલોજી પૃ. ૬૭ તથા રાસમાળા ગુ. ભાષાંતર ત્રીજી આવૃત્તિ પૃ. ૧૫ ટિ ૨. જુઓ Reinand પૃ. ૨૧૩. ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ દ્વિતીય ભાગ પૃ. ૩૭૨)

વળી પ્ર. ચિં. માં વલ્લીના એકજ શીલાદિત્યનો વાત છે પણ એ વંશના લેખોમાં સાત શીલાદિત્યો મળે છે. છેલ્લું નામ શીલાદિત્ય (સાતમે) ઉર્ફે મુસલ (મુવલદ) નું ઈ. સ. ૭૬૬ ના તામ્ર પત્રમાં મળે છે શીલાદિત્યની ઉત્પત્તિ સૂર્યથી બતાવી છે એ જોતાં એમ લાગે છે કે જૂના વખતમાં પણ વલ્લી વંશનું મૂળ બરાબર જાણવામાં નહિ હોય, વલ્લીના રાજ્યોના ઉત્કર્ણ લેખોમાં મૈત્રકાળો એવો શબ્દ છે. અને મિત્ર એટલે સૂર્ય અને મિત્રના વંશનો મૈત્રકો એમ કલ્પના ચાલી હોવાનો પણ સંભવ છે.

નગર પ્રવેશને મોટા ઉત્સવ કરવામાં આવ્યો. અને રાજ શણગારેલી દુકાનોની શોભા જોતા હતા ત્યાં એક દુકાનમાં લાકડાની ટોપલી સાથે કોદાળી જોવામાં આવી. મહેલમાં ગયા પછી ભેટો લખને મહાજનના લોકો આવ્યા, “ તમે સુખી છો ? ” એવું રાજ્યે પૂછ્યું; ત્યારે તેઓએ “ અમે સુખી નથી ” એવો જવાબ આપ્યો. આ જવાબથી આશ્ચર્ય સાથે ભ્રમિત થઇ જઇને રાજ્યે તેઓને રજા આપી અને પછી એક વખત એકાંતમાં શહેરનાં મુખ્ય માણસોને બોલાવીને રાજ્યે પૂછ્યું કે “ તમે શા માટે સુખી નથી ? અને ખીજું ઉત્સવને દિવસે લાકડાની ટોપલી સાથે કોદાળી ઉભી કરી રાખી હતી તેનું શું કારણ ? ” ત્યારે તેઓએ જવાબ આપ્યો કે મહારાજ્યે જેની દુકાનમાં લાકડાની ટોપલીમાં કોદાળી જોઇ તે શેઠ પાસે એટલી લક્ષ્મી છે કે એ પોતાના પૈસાની ગણતરી કરી જોવા અશક્ત હોવાથી લાકડાની ટોપલીઓથી પોતાના પૈસાનું માપ કાઢે છે એવું અંતાવ્રવા તેણે એ સંકેત કર્યો હતો. હવે ‘ અમે સુખી નથી ’ એવું જે અમે કહ્યું તે આપને પ્રજા ન હોવા માટે છે. અને કોટીધ્વજ (મકાન ઉપર એક કરોડ દ્રવ્યને સૂચવતી) ધજા ચડાવનારા શેઠીઆઓવાળું આ શહેર છે, તેને આપે ધણા વખત સુધી પાળ્યું, પણ હવે આપને પ્રજા ન હોવાથી એની કેવી રિથિતિ થશે ? ” પણ જૂની રાણીઓ વાંઝણી છે એમ જાણીને રાજની સંમતિથી વંશ વૃદ્ધિ માટે નવી રાણી પરણાવવાની ઇચ્છાવાળા તેઓ (લોકાના અગ્રેસરો) પુખ્યાર્ક (રવિવારે પુખ્ય નક્ષત્રમાં ચન્દ્ર હોય તો પુખ્યાર્ક યોગ કહેવાય) દિવસે મુખ્ય શકુન જાણનાર સાથે શકુનચૂડમાં ગયા. પછી તે શકુન જાણનારે જેના સુવાવડના દિવસો નજીક હતા એવી એક લાકડાનો ભારો વેચીને ગુજરાન કરતી ગરીબ સ્ત્રીના માથા ઉપર દુર્ગા (ભેરવ) ને ખેંટેલી જોઇને તે આંધની અક્ષત વગેરે વડે પૂજા કરી; ત્યારે સાથે આવેલા મહાજને ‘ આ શું કર્યું ? ’ એમ પૂછ્યું. ત્યારે તે શકુન જાણનારે કહ્યું કે “ જે બૃહસ્પતિશાસ્ત્ર (શકુન મંબંધી શાસ્ત્ર) સાચું હોય તો આ આંધના પેટમાં જે પુત્ર છે તે અહીં રાજ થશે. ” આ અસંભવિત જેવી વાત માની લખને તેઓએ રાજ પાસે આવી તે ગર્વિષ્ઠ રાજને જે બધું બન્યું હતું તે કહ્યું. આ સાંભળી ખેદમાં પડી ગયેલા રાજ્યે તે આંધને ખાડામાં દાટી દેવા પોતાનાં વિશ્વાસુ માણસોને મોકલ્યાં. આ માણસોએ તે આંધને કહ્યું કે “ હવે તારા છાત્ર દેવને યાદ કરી લે ” ત્યારે મરણના ભયથી વ્યાકુળ થઇ ગયેલી તે આંધ તેઓની રજા લખને સાચકાળને વખતે મળ ત્યાગ કરવા ખેડી ત્યાં તેણે દીકરો જણ્યો. અને તેને ત્યાં જ મુકી દઇને તે પાછી આવી

એટલે તેને ખાડામાં દાટી દઇ તેઓએ રાજને વાત કરી. હવે કાઠ હરણી સવાર સાંજ બેય વખત તે આઇના છોકરાને દુધ પીવરાવી મોટા કરવા લાગી. એ અરસામાં મહાલક્ષ્મી દેવીના મન્દિરની આગળ ટંકશાળમાં હરિણીના ચાર પગ નીચે બાળક રૂપ એક નવું નાણું ઉત્પન્ન થાય છે એવું સાંભળીને કાઠ નવો રાજા ઉત્પન્ન થયો છે એવી લોકોમાં વાત ચાલતાં, શ્રી રત્નશેખર રાજાએ એ બાળકને મારી નાખવા માટે ચારે દિશામાં સૈન્ય મોકલ્યું. તેઓએ તપાસ કરતાં એ બાળકને શોધી કાઢ્યો. પણ બાળક ત્યાથી બહીને સાંજ વખતે શહેરના દરવાજામાં, ગાયોનાં ટોળાંની ખરીથી કચરાઇને એ બાળક મરી જાય અને પોતાના ઉપર અપવાદ ન આવે એ માટે તેને મુકી દીધો અને છેટે ઉભા થું થાય છે એ જોવા લાગ્યા; ત્યાં એ ઠેકાણે ગાયોનું ટોળું આવી પહોંચ્યું પણ પુણ્યનો મૂર્તિમાન સમૂહ હોય એવા તે બાળકને જોઇને તે ગાયો ત્યાં જ સ્તબ્ધ થઇ ગઇ હોય એમ ઉભી રહી ગઇ. અને પાછળથી એ ગાયો સાથેના સાંઠે આગળ આવી ધર્મ પેઠે દીપતા તે બાળકને પોતાના પગ વચ્ચે રાખી ગાયોના આખા ધણુને જવા દીધું^{૧૧} આ વૃત્તાન્ત સાંભળીને તથા તે નગરના સામન્તો તથા લોકોની વિશ્વસિ ધ્યાનમાં લઇને રાજાએ તે બાળકને પોતાની પાસે તેડાવી, તેને પુત્ર રૂપે સ્વીકારી, શ્રી પુંજ એવું તેને નામ આપી ઉછેરવા માંડ્યો.

૭ હવે શ્રી રત્નશેખર રાજા સ્વર્ગે જતાં તે શ્રી પુંજને રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો અને પોતાના રાજ્યનું પાલન કરતા તે રાજાને એક દીકરી જન્મી. આ છોકરીનાં સર્વ અંગો સંપૂર્ણ સુંદર હતાં પણ તેનું મોઢું વાંદરા જેવું હતું. એ (વિકૃતિ)ના વૈરાગ્યથી તે છોકરી વિષયોથી દૂર રહેતી. તેનું શ્રી માતા એવું નામ હતું. તેને એક વખત પૂર્વ જન્મની સ્મૃતિ થઇ આવી અને તેણે પોતાના આપને પોતાના પૂર્વ જન્મનું વૃત્તાન્ત નીચે પ્રમાણે કહ્યું કે “હું આ પહેલાંના જન્મમાં આશુ પર્વતમાં વાંદરો હતી. ત્યારે એક ઝાડ નીચે એક ડાળી ઉપરથી બીજી ડાળી ઉપર કુદવા જતી હતી ત્યાં કાઠએ અતુલ્ય કુશળતાથી (આણુ માર્યું અને તેથી) તાળવું વીંધાઇને મરણ પામી. પણ તે ઝાડની નીચે આવેલા કામિત તીર્થ નામના

૧૧ આને મળતી ઘોસક વેપારીની વાર્તા પ્રો. ડ. હર્ષિએ જર્નલ એન્ડ ધી રોયલ એશીઆટીક સોસાયટી ના ઇ. સ. ૧૮૯૮ ના આક્ટોગમરના અંકમાં છપાવી હતી (પૃ. ૭૬૮, ૭૬૯) એમાં બકરી છોકરાને કહેરે છે, એ પ્રમાણે ટોનીએ ટિપ્પણમાં નોંધ કરી છે.

કુંડમાં માઈ મરેલું શરીર પડ્યું કે તરતજ તીર્થના પ્રભાવથી માઈ શરીર મનુષ્યની આકૃતિવાળું થઈ ગયું. પણ માઈ માથું એમજ પડેલું છે અને તેથી હું વાનર સુખી છું. ” આ ઉપરથી શ્રી પુંજ રાગએ તેનાં તે માથાને કુંડમાં નાખવા માટે પોતાનાં માણસો મોકલ્યાં. તેઓએ લાંબા વખતથી તે માથું એજ સ્થિતિમાં રહેલું જોઈને તે પ્રમાણે કર્યું. (તે કુંડમાં માથું નાખી દીધું) એટલે તે શ્રીમાતાનું મોહું માણસ જેવું થઈ ગયું. તે વખતે માતાપિતાની રજા લઈને દશ કરોડ ગુણો જેનામાં રહેલી છે એવી તે શ્રી માતા તે આણુ પર્વત ઉપર જ તપ કરવા લાગી. ત્યાં એક વખત, કોઈ આકાશમાં ફરતા યોગીએ તેને જોઈ. અને તેના સૌન્દર્યથી જેવું હૃદય ખેંચાયું છે એવા તેણે આકાશમાંથી નીચે ઉતરી પ્રેમ વાર્તા કરીને “ તું મને કેમ નથી પરણતી ? ” એમ તેને પૂછ્યું. ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “ અત્યારે રાતનો પહેલો પહોર વીતી ગયો છે, હવે ચોથા પહોર વખતે કુકડાઓ બોલે તે પહેલાં જો આ પર્વત ઉપર ચડવાના બાર રસ્તા કોઈ પણ વિદ્યાના બળથી બાંધી આપો તો તમને પસંદ કરું. ” તેનું આ વચન સાંભળીને તરત જ તે કામ માટે ચેટક અને પેટકને યોજીને બે પહોરમાં બધા રસ્તાઓ તૈયાર કરી દીધા પણ શ્રી માતાએ પોતાની યોગ શક્તિના બળથી એ વખત પહેલાં જ બોટા ફૂકડાઓ બોલાવ્યા. પરંતુ તેણે આવીને ‘ લગ્ન માટે તૈયાર થાવ ’ એમ કહ્યું, એટલે શ્રી માતાએ કહ્યું કે તારા રસ્તાઓ તૈયાર થતા હતા ત્યાંજ કુકડાઓ બોલ્યા હતા. ત્યારે તે યોગીએ જવાબ આપ્યો કે “ તમારી માયાથી થયેલા બનાવટી ફૂકડાના અવાજને કોણ નથી જાણતું ? ” પછી તેની બહેને નદીને કાંઠે લગ્નની બધી સામગ્રી તૈયાર કરી રાખી એટલે શ્રી માતાએ તેની બધી વિદ્યાનું મૂળ તેનું ત્રિશળ છે એમ જાણીને “ એ ત્રિશળ અહીં મુકીને પાણિ ગ્રહણ માટે ત્યાં (નદી કાંઠે) આવો ” એમ કહ્યું. અને પ્રેમથી તેનું મન હરાઈ ગયેલું હોવાથી એ ત્રિશળ મુકીને જેવો પાસે આવ્યો કે શ્રી માતાએ તેના પગ પાસે બનાવટી કુતરાઓને છોડી મુક્યા અને તેના હૃદયમાં ત્રિશળ મારીને તેને મારી નાખ્યો. આ રીતે નિઃસીમ શીલ પાળીને તેણે પોતાનો જન્મ પૂરો કર્યો. તેના મરણ પછી શ્રી પુંજ રાગએ ત્યાં (આણુમાં) શિખર વગરનું મન્દિર બંધાવ્યું. કારણ કે છ છ માસે તે પર્વતની નીચે રહેલો અર્ધુદ નામનો નાગ જ્યારે હલે છે ત્યારે પર્વતમાં કમ્પ થાય છે. માટે એ પર્વત ઉપર બધાં મંદિરો શિખર વગરનાં બંધાય છે.

આ રીતે શ્રી પુંજ રાજ અને તેની પુત્રી શ્રી માતાને પ્રખંધ પુરો થયો.

૮ એક વખત ચૌડ દેશમાં ગોવર્ધન નામનો રાજ થઇ ગયો. એના વખતમાં સલા મંડપની સામે લોહાના ચાંભલા ઉપર એક ન્યાય ઘંટા^{૧૨} આંધવામાં આવતી; જેઓને કોઇ પણ આતતની સાચી ફરીઆદ કરવી હોય તેઓ આ ઘંટા વગાડતા. એક વખત તે રાજના એકના એક દીકરા કુમારે રથ ઉપર ચડીને રસ્તામાં જતાં અગ્નિચુતાં એક વાછડાને કચરી નાખ્યો. હવે તે વાછડાની મા ગાયે આંખમાંથી ચાલ્યાં જતાં આંસુના ચાલુ પ્રવાહ સાથે પોતાને ચચેલા નુકશાનનો બદલો લેવા માટે શીંગડાની અણીથી ન્યાય ઘંટા વગાડી. તે ઘંટાનો અવાજ સાંભળીને શુદ્ધ કીર્તિ વાળા તે રાજએ તે ગાયનો વૃત્તાન્ત પહેલેથી જાણી લીધો. અને પછી પોતાના ન્યાયની ખ્યાતિને ટોચ ચડાવવા સવારે પોતે જ રથમાં બેસીને, પોતાને પુત્ર બહાલો હોવા છતાં તેને રસ્તામાં ઉભો રાખી તેના ઉપર માયના દેખતાં રથ ચલાવી તેને કચરી નાખ્યો. તે રાજના સત્વને લીધે તથા તેના દીકરાના બળવાન ભાગ્યને લીધે રથનું પૈડું દૂર કરીને જોયું તો કુમાર મર્યો ન હતો.

આ રીતે ગોવર્ધન નૃપ પ્રખંધ પુરો થયો.

૯ જૂના કાળમાં કાન્તિ નામના શહેરમાં વૃદ્ધ રાજ ગર્વરહિત રહીને લાંબા વખતથી રાજ્ય કરતો હતો. એક વખત મતિસાગર નામના પોતાના પ્રિય મિત્ર મહામાત્ય સાથે સ્વારીમાં ફરવા નીકળ્યો હતો. ત્યાં ઉંધી કેળવણી પામેલો ઘોડો રાજને દૂર ખેંચી ગયો અને તેની ચતુરંગ સેના ધીમે ધીમે ઘણી પાછળ પડી ગઇ. છતાં અતિશય વેગવાળા ઘોડા ઉપર બેઠેલો મતિસાગર તેની પાછળ જ રહ્યો. કેટલેક દૂર ગયા પછી લોહીથી ભરેલો (જડો) હોવાથી અત્યંત ક્રામળ તખ્તીઅતનો એ રાજ લાંબી મુસાફરીના પરિશ્રમથી મરણ પામ્યો. એટલે તે મતિસાગર પ્રધાને એ પછી તરત કરવાનું - (શયને ઠેકાણે પાડવાનું) કર્યું કરીને, રાજના ઘોડાને તથા તેના વેપને પોતાની સાથે લઇ રાત વખતે શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. અને રાજ્ય ચાલુ રહે એવી ધૃષ્ટિથી, શ્રીમાળના રાજની ખીકથી રાજ જેવડી ઉમ્મરના તથા તેના જેવી આકૃતિ વાળા એક કુંભારને

૧૨ આ જાતની ન્યાયઘંટાની વાર્તા મોગલ શહેનશાહ જહાંગીર વિષે જે એલ. કીર્લીંગે *Beast and Man in India* P. 98 માં લખી છે.

ગોતી કાઢી તેને તે વેષ પહેરાવી, તે ઘોડા ઉપર બેસારી મહેલમાં તેડી ગયો અને પછી શું બન્યું હતું તે રાણીને જાણવી તેકુંભારનેજ પુણ્યસાર નામ આપી રાજ બનાવ્યો. આ રીતે કેટલોક સમય ચાલ્યો ગયો. પછી તે પ્રધાન શત્રુ રાજ સામે લશ્કર લખને ચડી જતા પહેલાં પોતાની બદલીમાં એક મંત્રીને રાજની સેવામાં સોંપી પોતે પરદેશ નીકળી ગયો. હવે તે રાજ પોતાનેજ વશ પત્નીનો પતિ જેમ સ્વૈર વિહારી થઇ જાય તેમ નિરંકુશ થઇ ગયો અને બધા કુંભારોને બોલાવી માટીના ઘોડા, હાથી, ઉંટ વગેરે બનાવીને એ વડે આખો દિવસ રમવા મંડ્યો. આવું થતાં, રાજ તરફથી બધા રાજકીય વર્ગનો તિરસ્કાર થાય છે એવું સાંભળી તે પ્રધાન લશ્કરી જાવણીમાંથી ઘોડાં માણસોને સાથે લઇ રાજ પાસે આવીને બોલ્યો કે “ તું આટલી વારમાં જ તારું કુંભારપણું ભુલી ગયો ? અને સ્વભાવની ચંચળતાથી જે કાંઇ મર્યાદા નહિ રાખે તો તને ઉડાડી મુકીને ખીજા કોઇ કુંભારના છોકરાને ગાદી ઉપર બેસારીશ. ” તેનાં આ વચનથી અતિશય ક્રોધ કરીને તે રાજએ સભામાં એકાંત સ્થાનમાં જ બેઠાં બેઠાં “ અરે કોણુ છે ? ” એવી ખૂમ મારી કે તરત જ ચિત્રોમાં ચીતરેલા સિંપાઇઓએ જીવતા થઇને તે પ્રધાનને પકડીને ખાંધી લીધો. આ અસંભવિત જેવા મહા આશ્ચર્યકારક બનાવનો વિચાર કરીને તે રાજના પ્રભાવના આ આ વિભાવથી મનમાં ચક્રિત થઇને તેના પગમાં પડીને પોતાને છુટો કરવાની અતિ નમ્રતાથી પ્રમાને અરજી કરી. અને રાજએ તેમ કરતાં, તેણે ભક્તિપૂર્વક વિનંતિ કરી કે “ તમને સામ્રાજ્ય આપવામાં હું તો નિમિત્ત માત્ર છું. કારણુ કે તમારા પ્રભાવથી ચિત્રરૂપ માણસો પણ જીવતાં થઇને આ રીતે તમારો હુકમ માને છે તેમાં તમારાં પૂર્વનાં પુણ્ય કર્મ જ કારણુરૂપ છે માટે જ તમારું પુણ્યસાર નામ સાર્થક છે.”

આ રીતે પુણ્યસાર પ્રબંધ પુરો થયો.

૧૦ જૂના વખતમાં પાટલી પુત્રમાં નન્દીવર્ધન નામનો રાજકુમાર પોતાના ઉપર છત્રી ધરનાર સાથે દેશ પરદેશ જોવાની ઇચ્છાથી માઆપની રજા માગ્યા વગર પરદેશમાં ગમે ત્યાં ચાલતો થયો. રસ્તામાં સવારને વખતે એક શહેરમાં આવ્યો; ત્યાં એ વખતે એ શહેરનો રાજ અપુત્ર મરી ગયેલો હોવાથી પ્રધાનોએ અભિષેક કરેલો મુખ્ય હાથી આખા શહેરમાં ગમે તેમ ફરવા લાગ્યો અને ફરતાં ફરતાં આ નવો આવેલો રાજકુમાર પડખે ઉભેલો હોવા છતાં ખરાબ સ્વપ્નને જેમ ભુલી જઇએ તેમ તેને ભુલી જઇને તેના છત્રી ઉપાડનાર ઉપર હાથીએ કળશ ઢાલ્યો. એટલે

ત્યાંના પ્રધાનોએ મોટા મહોત્સવથી તેનું સામૈયું કરી તેને શહેરમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. આ રીતે નવા થયેલા રાજ્યને પહેલાંની પેઢેજ માન સાથે પોતાની સાથેના રાજકુમારને સાથે લઇને મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. વળી “હું આ બધા રાજલોકનો ધણી છું પણ તું મારો ધણી છો” એવાં યોગ્ય ઉપચાર વચ્ચે વડે ખાનગીમાં એ તેને સાઈ લગાડતો. હવે આ રાજમાં રાજને યોગ્ય ગુણો નહતા, એ અત્યંત દુર્બુદ્ધિ હતો, વર્ણાશ્રમ ધર્મ પાળવા (અને પળાવવાની) વાત જાણતો ન હતો અને તેથી જેમ જેમ એ પ્રજાને દુઃખ દઇને રાજ્ય કરતો તેવામાં આવતો તેમ તેમ શંકરના સાથા ઉપર રહેલા ચંદ્ર પેઢે આ કુમાર દરરોજ ક્ષીણ થઇ જવા લાગ્યો. એક વખત આ પ્રમાણે ક્ષીણ થયેલા કુમારને તે રાજ્યને દુબળા થઇ જવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે “તું દુર્બુદ્ધિથી પ્રજાને દુઃખ આપે છે અને એ અયોગ્ય સ્થિતિ જોઇને હું દુબળો થાઉં છું. કહ્યું છે કે:—

(૪) જડ (લોકો-અથવા જળ=પાણી)ની વચ્ચે રહેવું, સ્વામીના કાનને બે જાલવાળા (ચાડીઆ લોકો અથવા સર્પો) લાગેલા છે, એ સ્થિતિમાં જીવી શકાય છે એ જ લાભ છે, બાકી દુઃખનું થવાનું એમાં નવાઇ શું ?

આ ગાથાનો અર્થ મારી બાબતમાં સાચો પડ્યો છે” આ વચનના જવાબમાં તે રાજ્યને કહ્યું કે “પાપમાં કુબી રહેલી આ પ્રજાનાં પાપનું ફળ પાકવાથી તેઓને જરૂર દુઃખ ભોગવવાનો વખત આવ્યો એટલે જ હું રાજ્ય થયો; જે લોકોના બાગ્યમાં વિધિએ સારી રીતે રક્ષણ થવાનું લખ્યું હોત તો તો પદ્મ હાથી તમારે માથે જ કળશ ઢોળત.” આસડ જેવી આ તેની ઉક્તિ અને યુક્તિથી રોગ મટતાં જેમ માણસ સારો થાય તેમ કુમાર શરીરે જડો થઇ ગયો.

આ રીતે કર્મસાર પ્રથમ પૂરો થયો.

૧૧ એક વખત ગૌડ દેશમાં લક્ષ્મણાવતી નગરમાં શ્રી લક્ષ્મણ સેન નામનો રાજ સર્વ શુદ્ધિના લંડાર જેવા ઉમાપતિધર નામના પ્રધાન ઉપર રાજ્યની ચિન્તાનો ભાર નાખી દઇને લાંબા વખતથી રાજ્ય ભોગવતો હતો. અનેક ગાંડા હાથીઓના સહવાસથી જાણે કેમ ન હોય તેમ મદાન્ધ થઇને તે રાજ્ય એક માતંગી-ચાંડાળણીના સંગથી કલંકિત થયો. ઉમાપતિધરે આ સંબંધની વાત સાંભળીને, રાજ્ય સ્વભાવે ફૂર છે એ વાતનો તથા એને મળવું મુશ્કેલ થઇ ગયું છે એનો પણ વિચાર કરીને કાંઇક જુદા પ્રકારથી એને શીખામણ

આપવાની મતલબથી સભામંડપના ભારોટીઆ ઉપર કોઇ ન જાણે તેમ નીચેનાં કાવ્યો લખ્યાં.

(૫) હે પાણીના પ્રવાહ, શીતળતાનો ગુણ તો તારો જ છે, અને એ સાથે વળી તારામાં સ્વાભાવિક સ્વચ્છતા છે. વધારે શું કહીએ? ખીજ અપવિત્ર પદાર્થો તારા સ્પર્શથી પવિત્ર થાય છે. તું દેહધારી સર્વનું જીવન છો એથી વધારે તારાં શું વખાણ થઈ શકે? પણ જો તું જ નીચ (નીચાણવાળા તથા હલકા) રસ્તે જવા લાગે તો તને રોટી શકે એવું કાણુ છે?

(૬) હે મહાદેવ, તમે પોટીઆ (બળદ) ઉપર બેસીને ફરો તેમાં દિશાઓના હાથીઓનું શું હલકું દેખાય છે? અને તમે સર્પોનાં, કંકણુ વગેરે, ધરેણાં પહેરો તો એમાં સોનાને કાંઈ હાનિ નથી. વળી તમે જડ કિરણુવાળા ચંદ્રને સાથે ચડાવો તેમાં કમળના મિત્ર અને ત્રણે લોકના પ્રકાશક સૂર્યની શી અપકીર્તિ થવાની હતી? પણ તમે જગતના ઇશ્વર છો એટલે શું કહીએ?

(૭) એ શંકર પોતે બ્રહ્માનું માયું કાપી નાખ્યું એની બડાઈ મારે, કે ભૂત પ્રેતવર્ગ સાથે મિત્રતા રાખે, કે દાર્થી ઘેલા બનીને માતૃલોક સાથે કીડા કરે, અથવા ક્ષમશાનમાં દહેર કરે, કે પ્રગ્નને ઉત્પન્ન કરીને પાછો તેનો સંહાર કરે છતાં પણ એનામાં મન રાખીને ભક્તિથી સેવા કરે છું. કારણ કે ત્રણે લોક શુન્ય છે અને એ જ એક ઇશ્વર છે.

(૮) આ મહારાત્રિને વખતે તમે એક જ રાજ (ચંદ્ર) છો માટે શું તમે કમળની શોભાને ઢાંકી દઈને કુમુદની શોભા વધારો છો? પણ આ કમળમાં બ્રહ્માનો જે નિવાસ છે અને કુલના વર્ગમાં જે એનું માન છે તેને બ્રહ્મા પણ દૂર કરી શકે એમ નથી ત્યારે તું તે કાણુ?

(૯) સુંદર સ્ત્રીનાં કંઈ સ્તન પાસે રહેવા યોગ્ય સુંદર આકારવાળા હે હાર! સારી ગોળાકાણા (અથવા સારા વર્તનવાળા) તું છો, સારા ગુણવાળા (અંદર સારો દોરો પરોવેલો અથવા સારા ગુણવાળા) તું છો, તારી યોગ્યતા મોટી છે, અને તારું મૂલ્ય ઘણું છે; અરે પણ પામર સ્ત્રી (બીલડી)ના કંઈ કંઈમાં રહીને તું તુટી ગયો છો અને તે ગુણવત્તા (અંદર પરોવેલી દોરી કે ગુણવાળાપણું) ગુમાવેલ છે (એનો ખેદ થાય છે.)

પછી કોઈ સામાન્ય સભા પ્રસંગે આ 'સ્ત્રોત્રો' જોઈને તથા એનો અર્થ સમજીને તે પ્રધાનના ઉપર રાજ અંદરથી દ્વેષ રાખવા લાગ્યો. કારણ કે—

(૧૦) જેનું નાક કપાયેલું તેને અરીસો બતાવવો એ જેમ તેનામાં ક્રોધ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ સન્માર્ગનો ઉપદેશ ઘણું કરી ક્રોધ માટે થાય છે.

આ શ્લોકમાં કહેલ ધોરણ પ્રમાણે ક્રોધ કરીને રાજ્યે તેને રજા આપી. પછી એક વખત તે રાજ્ય સ્વારીમાંથી પાછો ફરતો હતો ત્યારે તેણે ખરાબ સ્થિતિમાં એકલા ઉભેલા અને કાંઈ પણ ઉપાય વગરના તે પ્રધાનને જોયો, એટલે ક્રોધ કરીને માવત પાસે એના ઉપર હાથી હંકાવ્યો પણ તેણે માવતને કહ્યું “ હું રાજ્યને કાંઈક વાત કરી લઉં એટલી વાર ફક્ત હાથીને રોકી રાખ ” એના કહેવાથી માવતે તે પ્રમાણે હાથીને રોક્યો એટલે ઉમાપતિધરે રાજ્યને નીચેનો શ્લોક સંભળાવ્યો :—

(૧૧) જાતે નાગા ફરે છે, શરીર ઉપર ધુળ (ભરમ) ચોળે છે, બળદની પીઠ ઉપર ખેસે છે, સર્પો સાથે ખેલ કરે છે, અને હાથીનું લોહી નીગળતું ચામડું ઝાઢીને નાચે છે; હર(મહાદેવ)ને આચાર (ધર્મ શાસ્ત્રોક્ત સદાચાર) થી વિરૂદ્ધ આવાં આચરણોમાં રાગ છે એનું કારણ એ છે કે જેને યુરજનો સત્ય ઉપદેશ નથી કરતાં તેનાં આચરણો આવાં જ થઈ જાય છે.

આ રીતે તેણે આપેલા જ્ઞાનના અંકુશથી જેનો મન રૂપી હાથી વશ થયો છે એવા રાજ્યે પોતાના ચરિત્ર વિષે થોડો પશ્ચાત્તાપ કરીને પોતાની ખૂબ નિન્દા કરી અને ધીમે ધીમે એ વ્યસન છોડી દઈને તેને પાછો પ્રધાન બનાવ્યો.

આ રીતે લક્ષ્મણસેન અને ઉમાપતિધરનો પ્રબંધ પુરો થયો.^{૧૩}

૧૩ આ પ્રબંધમાં કહેલ લક્ષ્મણસેન અંગાળનો સેનવંશી રાજા હતો. એ બલ્લાલસેનનો પુત્ર થાય અને એની પછી ગાદીએ બેઠો હતો. ઉપર પ્ર ચિં. માં આપેલી દંતકથામાં એના ચરિત્રની નિન્દા કરેલી છે. પણ પં. વિશ્વેશ્વરનાથરેકે એ રાજા જાતે કવિ, વિદ્વાનોનો આશ્રયદાતા, દાની અને પ્રત્નપાલક હતો એમ કહે છે. એના નામથી કેટલાક શ્લોકો સદ્ગુણોન્મીત, શાર્દૂલધર પદ્ધતિ વગેરેમાં મળે છે. ગીત ગોવિંદના કર્તા કવિ જયદેવ, પવન દૂતના કર્તા ધોથી, આર્યાસમ્પ્રસાદીનો કર્તા ગોવિંદન અને શરણ તથા ઉમાપતિધર એ પાંચ બલ્લાલસેનની અને લક્ષ્મણસેનની સભાનાં રતનો હતાં. એમાંથી ઉપરની દંતકથામાં જે ઉમાપતિધરનું નામ આવે છે તેને વિષે કવિ જયદેવ લખે છે કે વાચ.પલ્લવચત્યુમાપતિધર: એ ઉપરથી આ ઉમાપતિ-ધર કવિ હતા અને જયદેવના સમકાલીન હતા, એમ નિશ્ચય થાય છે. તેણે કાંઈ સર્જન પ્રબંધ લખ્યાં જણાવતો નથી. માત્ર એનાં મુક્તકો પદ્યાવલિ વગેરે સંગ્રહોમાં મળે છે. એને ઉપર અમાય કહ્યો છે એ વાતને શ્રી ભાગવતની ભાવાર્થ દીપિકા દીકાની વૈષ્ણવતે.પિણી નામની દીકાના શ્રી જયદેવસહચરેણ મહારાજલક્ષ્મણસેન મંત્રીવરેણ ઉમાપતિધરેણ એવા શબ્દોથી ટેકો મળે છે. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્રથમ ભાગ.)

૧૨ એક વખત કાશી નગરીમાં જયચન્દ્ર નામે વિશાળ સામ્રાજ્યની લક્ષ્મી ભોગવતો રાજા હતો. એ રાજાનું પાંગળો ('દળ પાંગળો' લોક કથામાં પ્રચલિત છે) એવું ખિરદ હતું; કારણ કે જન્મના અને ગંગા એ બે નદી રૂપ લાકડીના ટેકા વગર, લશ્કરના મોટા સમુહથી વ્યાકુળ થઈ ગયેલો હોવાથી એ ક્યાંય જઈ શકતો નહિ. ૧૪ એક વખત તે શહેરમાં વસતા એક શાળાપતિ (ગૃહસ્થ) ની, જેણે પોતાના સૌન્દર્યથી ત્રણેય જગતની સ્ત્રીઓને જીતી લીધી છે એવી સૂહવ નામની સ્ત્રી અતિશય ગરમીની ઋતુમાં પાણીમાં કીડા કરીને ગંગા નદીના કાંડા ઉપર ઉભી હતી. ત્યાં તે ખંજન પક્ષી(દીવાળી ઘોડા)ના નેત્ર જેવાં નેત્રવાળી સ્ત્રીએ સર્પના માથા ઉપર

ઉમાપતિધરે કહેલા તરીકે પ્ર.-ચિં. માં આપેલા શ્લોકોમાંના પાંચમાને કવિભટ્ટ (પદ્યસંગ્રહ) માં લક્ષ્મણસેનનો કહે છે અને સાતમાને શાર્દૂલધર પદ્ધતિમાં ઘેશીનો ગણ્યો છે. મતલબ કે આ શ્લોકોમાંના બેને પ્રો. પીરાલ કહે છે તેમ મેરુતંગ ઉપરાંત ખીલ્લોએ પણ લક્ષ્મણસેનના સમયના ગણ્યા છે (જુઓ ટોનીનું અંગ્રેજી ભાષાંતર પૃ. ૨૧૪-૨૧૫ ઉપરની ટિપ્પણી.)

આ લક્ષ્મણસેનની રાજધાની નદીયા (નવદ્વીપ) માં હતી પણ તેણે પોતાના નામથી લક્ષ્મણાવતી નગરી વસાવી જે લખનૌતીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, મુહમ્મદ બખ્તીયાર ખીલજીએ નદીયા લીધા પછી આ લખનૌતીને પોતાની રાજધાની બનાવી હતી.

રાજા લક્ષ્મણસેનનો જન્મ વિ.-સં. ૧૧૭૬ માં થયો હતો અને પોતાની ૫૯ વર્ષની ઉંમરે વિ.-સં. ૧૨૩૫ માં એ ગાદીએ બેઠો અને વિ.-સં. ૧૨૫૬ (ધ.-સ.-૧૧૯૯) માં બખ્તીયારખીલજી એ શી રવારે સાથે ચઢી આવવાથી એ શી વર્ષનો આ છુટો રાજા જમતાં જમતાં ઉઠી પાછલે દરવાજાથી ભાગી-જગનાથ પુરી ચાલ્યો ગયો, એમતબકાતે નાસિરીમાં કહેલું છે. એ પછી ૫-૬ વર્ષ આ વૃદ્ધ રાજા જીવ્યો હોય અને ક્યાંક ઠકરાત ભોગવી હોય એમ પણ મનાય છે.

આ રાજા લક્ષ્મણસેન અને તેની સભાનાં ઉમાપતિ ધર વગેરે પંચરત્નો વિષે સવિસ્તર વર્ણન માટે જુઓ ગીત ગોવિંદનાં શ્રી. કેશવહર્ષદ ધ્રુવે કરેલાં ગુજરાતી ભાષાંતરનો એમણે લખેલો ઉપોદ્ધાત, એમણે જ લખેલો "પવનદૂતનો કર્તા ઘેશી" નામનો જૈન સાહિત્ય સંશોધક ખં. ૩ અં. ૧ માં લેખ અને ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્રથમ ભાગ માં બલલાલસેન અને લક્ષ્મણસેનનું વૃત્તાંત.)

૧૪ કહેવાની મતલબ એવી ઘાગે છે કે એનું લશ્કર એટલું મોટું કે એ બે નદીઓ વચ્ચેના આખા પ્રદેશમાં ફેલાઈ જાય અને એને માટે પાણીની વ્યવસ્થા અંગા યમુના જેવી નદી પાસે હોય તોજ થઈ શકે, અને એ કારણથી એ કે એવી નદીઓથી ઝાંઝે દૂર એનું મોટું લશ્કર જઈ શકે નહિ. રંભા મંજરી નાટિકાની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૨) માં પણ લશ્કરને જલદી ચલાવી ન શકતો હોવાથી તેને 'પંગુ' એવું મોટું ખિરદ મળ્યું હતું એમ કહ્યું છે.

ખંજન પક્ષીને જોયું. એ અસંભવિત શુકન વિષે ત્યાં ન્હાવા આવેલા એક ધ્યાહાણને તેના પગમાં પડી પ્રશ્ન કર્યો. ત્યારે તે ધ્યાહાણ જોષીએ કહ્યું કે “જે હમેશાં મારી આજ્ઞા પાળે તો તને આ પ્રશ્નનો જવાબ આપું” અને તે સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો કે “ તમે મારા બાપ જેવા જ છો માટે મારે તમારી આજ્ઞા હમેશાં માથે ચડાવવાનું કષ્ટ છે ” આ રીતે તેણે પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી તેણે કહ્યું કે “ તું સાતમે દિવસે અહીંના રાજની રાણી થઈશ” આ પછી તે બેચ જેમ આવ્યાં હતાં તેમ ગયાં. પછી તે જોષીએ કહેલે દિવસે તે રાજ સ્વામીમાંથી પાછો ફરતો હતો ત્યાં કોક શેરીમાં પડેલો રાખ્યા વગરની, અવર્ણનીય સુંદરતા જેના અંગેમાં ભરી છે એવી તે શાલાપતિ ૧૫આળાને જોઈ, અને પોતાના ચિત્તને ચોરી જનાર તે સ્ત્રીને ગ્રહણ કરીને રાજ્યે પોતાની મુખ્ય રાણી બનાવી. પછી તે જોષી ધ્યાહાણ પાસે પોતે કરેલી પ્રતિજ્ઞાને યાદ કરી તે કૃતજ્ઞ રાણીએ રાજને તે વિદ્યાધરને કહેલા ભવિષ્યની વાત કરી. એટલે ઢંઢેરા પીટાવી તે વિદ્યાધરને બોલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો તો વિદ્યાધર નામના સાતસો ધ્યાહાણો રાજ પાસે હાજર થયા. પછી એમાંથી જેની જરૂર હતી તે એકને છુટો પાડી બાકીનાઓને યથાચોગ્ય સત્કાર કરી, રજા આપી. પછી રાજ્યે “ તમારે જોઈએ તે માગી લીંઓ ” એમ તે ખાસ વિપત્તિ વગરના વિદ્યાધરને કહ્યું. રાજની આજ્ઞાથી ખુશી થએલા તેણે “ તમારો સેવા કરવાનું હમેશાં મળે તો બસ છે ” એમ અરજી કરી એટલે રાજ્યે ‘ ભલે તેમ થશે ’ એમ કહીને તે ધ્યાહાણની અસાધારણ ચતુરાઈ જોઈને તેને પોતાના રાજ્ય વહીવટનો બધો ભાર સોંપી દીધો. આથી એ ધ્યાહાણે પુષ્કળ સંપત્તિ એકઠી કરી, પછી તો એ પોતાની બત્રીશ સ્ત્રીઓ માટે હમેશાં ઉંચા કપૂરના નવા અલંકારો કરાવતો અને આગલા દિવસના વાશી અલંકારો નિર્માલ્ય પેઠે ઉકરડામાં ફેંકાવી દેતો, આ રીતે પોતે સાઝાત દેવનો અવતાર હોય તેમ દિવ્ય ભોગો ભોગવતો હતો; અને હમેશાં અઢાર હજાર ધ્યાહાણોને જમાડ્યા પછી તે પોતે જમતો હતો. એક વખત રાજ્યે પરદેશી રાજને હરાવવા માટે યૌદ્ધ વિદ્યા જાણનાર આ વિદ્યાધરને મોકલ્યો. ત્યાં રસ્તામાં એક પછી એક દેશમાંથી

૧૫ ઉપર ‘ શાલાપતિ પત્ની ’ શબ્દો વાપર્યા છે, જ્યારે આ સ્થળે ‘ શાલાપતિ ખાલા ’ શબ્દો અંધકારે વાપર્યા છે. સાચું શું સમજવું ? ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં સૂહવદેવોને અશ્લિષ્ટપુરની શાલાપતિ પત્ની અને વિધવા કહી છે. બુદ્ધો કા. સભાનું સંસ્કરણ પૃ. ૧૧૬

પસાર થતાં રસ્તામાં કપાંક બાળવા માટે લાકડાં ન મળે એવા દેશમાં છાવણી હતી ત્યારે બ્રાહ્મણો માટે રસોઇનો વખત થતાં રસોયાએને સાદાં તથા રેશમી કપડાં તેલવાળાં કરીને બાળવા આપ્યાં પણ તેણે બ્રાહ્મણોને ધોરણ પ્રમાણે જમાડ્યા. પછી શત્રુને જીતીને વિજયી સરદાર તરીકે જ્યારે તે શહેરના પાદરમાં આવ્યો ત્યારે ૧૯ખોળની ઇચ્છાથી કપડાં બાળેલાં એ માટે રાજાને ક્રોધ થયો છે એવું સાંભળી પોતાનું ઘર માગણો પાસે હુંટાવી દષ્ ટીર્થમાં જઈને રહેવાની ઇચ્છાથી ચાલી નીકળ્યો. ત્યારે તરત જ એની પાછળ નીકળેલા રાજાએ એને ઘણી રીતે મનાવ્યો પણ તે માનમાં ખોટાઇ માનનારો હોવાથી પોતાની ટીર્થવાસની વાસના રાજાના હૃદયમાં ઉતારી ગમે તેમ કરીને તેની રજા માગી તેણે (ટીર્થમાં જઈને) પોતાનો અંતકાળ સાધ્યો.

૧૩ આ પછી સૂહવદેવીએ પોતાના દોકરાને યુવરાજની પદવી આપવા માટે રાજા પાસે માગણી કરી પણ રાજાએ “ રાખેલીનો છોકરો અમારા વંશના રાજ્ય માટે યોગ્ય નથી ” એમ જવાબ આપ્યો એટલે તેણે પોતાના પતિનો નાશ કરવા માટે મ્લેચ્છોને ખોલાવ્યા. હવે જાનસૂઝો પાસેથી આવેલા પત્રો દ્વારા આ વાત (મ્લેચ્છો-મુસલમાનો ચડી આવે છે એ વાત) જાણીને પદ્માવતી દેવીનું જેને વરદાન મળેલું એવા એક દિગંબરને ભવિષ્ય પૂછ્યું, ત્યારે તેણે પદ્માવતીના કહેવાથી “ મ્લેચ્છો નહિ આવે ” એમ રાજાને જણાવ્યું. કેટલાક દિવસ પછી મ્લેચ્છો પાસે આવી પોત્યા છે એમ સાંભળીને તે દિગંબરને “આમ કેમ થયું ?” એમ રાજાએ પૂછ્યું. એટલે તેણે તે જ દિવસે રાતે રાજાના દેખતાં પદ્માવતી દેવી આગળ હોમ શરૂ કર્યો. અને તેની સાચી આકર્ષણ વિદ્યાથી હોમના કુંડની જવાલાના કુંડાળાની વચ્ચે પ્રત્યક્ષ દર્શન આપીને પદ્માવતી દેવીએ મ્લેચ્છોના આવવાની ના પાડી. આથી ક્રોધમાં આવેલા તે દિગંબરે ક્રોધના આવેશમાં તે દેવીના કાન પકડીને કહ્યું કે “ મ્લેચ્છો પાસે આવી પોત્યા છે અને તું પણ ખોટું ખોલ છ ? ” આ રીતે તેને ઇપકો આપ્યો એટલે તેણે કહ્યું કે “ તું જે પદ્માવતીને અત્યંત ભક્તિથી પૂછે છે તે તો અમારા પ્રતાપે ભાગી ગઇ છે. હું તો મ્લેચ્છ લોકોની જોત દેવી છું અને ખોટું ખોલીને લોકોનો વિશ્વાસ મેળવી મ્લેચ્છો સાથે લોકોનો મેળ કરાવું છું ” આમ કહીને તે અંતર્ધ્યાન ચર્ષ ગઇ. પછી ખીજ સવારે મ્લેચ્છ સૈન્યે કાશીને ઘેરો ઘાલ્યો છે એવું ચેષ્ટાથી જાણીને, તથા તેના ધનુષ્યોના અવાજથી પોતાનાં ચૌદસો જોડ વાળ્યાંનો

૧૬ મૂળમાં પિપ્પાક શબ્દ છે તેનો અર્થ તો તેલનો ખોળ થાય પણ ખોળનો અર્હા સંબંધ ખેસતો નથી તેથી ટોનીએ ખોરાક (food) અર્થ કર્યો છે.

અવાજ બંધ થઈ ગયો છે એવું જોઈને, બળવાન સ્વેચ્છ સમૂહથી જેનું મન બ્યાકુલ થઈ ગયું છે એવો જયચંદ્ર સહવદેવીના પુત્રને પોતાના હાથી ઉપર ખેસારી પોતે હાથી સાથે ગંગાના પાણીમાં કુબી મુઓ.

આ પ્રમાણે જયચંદ્ર પ્રબંધ પુરો થયો. ૧૭

૧૪ જગદેવ નામનો એક ક્ષત્રિય થઈ ગયો, તે ત્રણે પ્રકારનો ૧૮ વીર શિરોમણી હતો. એ સિદ્ધરાજ ચક્રવર્તી પાસે સન્માન પામ્યો હતો. છતાં એના ગુણરૂપી મંત્રથી વશ થયેલા, શત્રુઓને દળી નાખનાર પરમદર્શિ રાજાએ ખૂબ આગ્રહથી તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. એટલે પૃથ્વીરૂપ સ્ત્રીના કેશ સમૂહ જેવા કુંતલદેશમાં તે ગયો. અને દ્વારપાળે જગદેવ આવે છે એવું જ્યાં સભામાં કહ્યું ત્યાં એ રાજસભામાં કોષ્ટ નટડી વસ્ત્ર રહિત થઈને માત્ર પુલનો તંગીઓ પહેરીને નાચતી હતી તે એકદમ ઉપરનું વસ્ત્ર ઓઢી લઈને ત્યાં બેસી ગઈ. પછી રાજાના દ્વારપાળે દાખલ કરેલા જગદેવને સ્નેહ સંભાષણ વગેરે સન્માન આપ્યા પછી એક લાખની કીમતનાં વીરપુરૂષોને શોભે એવાં બે અમૂલ્ય રેશમી વસ્ત્રો આપીને તેને મોટે આસને બેસાર્યા પછી સભાનો સંભ્રમ દૂર થયો એટલે રાજાએ તેજ નાચનારીને નાચ ચાલુ કરવા કહ્યું; ત્યારે યોગ્ય પ્રપંચ કરવામાં ચતુર શિરોમણી તે નટડીએ “જગત આખામાં એકજ પુરૂષ છે અને તે જગદેવ છે. અને હવે તેઓ

૧૭ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં પણ શ્રીહર્ષકવિપ્રબંધ નામના ૧૧ મા પ્રબંધમાં થોડા ફેરફાર સાથે ઉપરના પ્રબંધમાં કહેલ વૃત્તાન્ત મળે છે. (કાર્મણ સભાનું સંસ્કરણ (પૃ. ૧૧૨ થી ૧૧૮)

આ જયચંદ્ર તે કનોજનો છેલ્લો ગહડવાલ રાજા; એ રાજાનાં વિ. સં. ૧૨૨૬ થી વિ. સં. ૧૨૪૩ સુધીનાં ચૌદ તામ્રપત્રો મળ્યાં છે.

વિ. સં. ૧૨૫૦ (ઇ. સ. ૧૧૯૪) માં શાહબુદ્દીન ઘોરીએ આ જયચંદ્રને ચંદાવર (ઇટાવા જિલ્લો) આગળ હરાવ્યો અને બનારસને મુસલમાનોએ હુંટયું એમ મુસલમાન તવારિખ લેખકો કહે છે (જુઓ કમિલુત્તવારિખ Elliot Vol. 11 p. 251 ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ તૃતીય ભાગ પૃ. ૧૧૧) મુસલમાન લેખકો પણ મેરહુંગ પેટે જયચંદ્રને બનારસનો રાજા કહે છે (એબન પૃ. ૧૧૨) એ ઉપરથી તેણે બનારસને રાજાની બનાની હોય એ બનવા જોગ લાગે છે. જયચંદ્રનો પ્રધાન પદ્માકર અણહિલપુર ગયો હતો અને ત્યાંથી એ વિધવા સુહવદેવીને લેતો આવ્યો એમ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ કહે છે આ જયચંદ્ર પછી તેનો પુત્ર હરિશ્ચંદ્ર કનોજનો રાજા થયો હતો તે પછી તેના વંશજો ફરતા ફરતા મારવાડમાં આવ્યા, (ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ તૃતીય ભાગ પૃ. ૧૧૫)

૧૮ દાનવીર, યુદ્ધવીર અને દયાવીર એમ ત્રણ પ્રકારના વીર ગણાય છે.

સભામાં આવ્યા છે. એટલે એની સામે વસ્ત્ર રહિત થતાં મને શરમ લાગે છે. સ્ત્રીઓ સ્ત્રીઓની અંદર ગમે તેમ વર્તે છે. ૧૯ ” એવો જવાબ આપ્યો. આ જાતની તે નાચનારીની લોકોત્તર પ્રશંસાથી મનમાં ખુશી થઈને તેને રાજ્યે આપેલાં બે વસ્ત્રો જગદેવે આપી દીધાં. પછી શ્રી પરમર્થો રાજ્યની મહેરબાનીથી અમુક પ્રદેશનું રાજ્ય મળતાં શ્રી જગદેવને તેના ઉપાધ્યાય મળવા આવ્યા અને તેણે નીચેનું કાવ્ય બેટ આપ્યું:—

(૧૨) ચક્રવાકે કમળને પૂછ્યું કે “ હે મિત્ર જ્યાં વસવાથી લાંબી રાત અમારે માટે ન રહે એવો કોઈ પ્રદેશ પૃથ્વીમાં છે ? ” ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “ શ્રી જગદેવ સોનું દાનમાં આપી આપીને થોડા દિવસમાં મેરૂ પર્વતને પણ પૂરો કરી દેશે (અને મેરૂની આડય નીકળી જવાથી) એટલે સૂર્ય આથમશે જ નહિ અને દિવસ રાતનો ભેદ નીકળી જઈને એક સરખો દિવસ થશે. ”

આ કાવ્યના પારિતોષિક તરીકે મોટા દિલ્લ વાળા તેણે અર્ધો લાખ આપ્યા.

(૧૩) જેનો જમણો હાથ પૃથ્વીની રક્ષા કરવામાં કુશળ છે, જે દાન દેવાની દીક્ષા આપનાર ગુરૂ રૂપ છે, કલ્યાણનું ધર છે, અને જેનો જન્મ ધન્ય છે એવા જગતમાં એક દાતા રૂપ જગદેવના વખતમાં વિદ્વાનોને ઘેર નોકરો મદદર હાથીઓને તથા ઘોડાઓને ખાંધવા યોગ્ય ઝાડ સાથે ખાંધવાનાં દોરડાં તૈયાર કરવામાં કાયમ રોકાયેલા રહે છે.

(૧૪) હે જગદેવ તમારા જીવવાથી બલિ, કષ્ટ, દંધીચી જીવે છે અને મારા જીવવાથી દરિદ્રતા જીવતી રહે છે.

(૧૫) દરિદ્રોને ઉત્પન્ન કરતા વિધાતા, અને તેઓને દાનો આપીને કૃતાર્થ કરતા તમે એ ખેમાંથી કોનો હાથ થાકશે તે અમે જાણતા નથી.

(૧૬) જગત્તા દેવ જેવા હે જગદેવ, તમારા મંદિર (મહેલ)માં રહેલા તમારા યશસ્વી શિવલિંગ ઉપર ચોખાનું સ્થાન નક્ષત્રો લીએ છે. (મતલબ કે તમારો યશ નક્ષત્રો સુધી ફેલાય છે).

(૧૭) સમુદ્ર અગાધ છે, પૃથ્વીરૂપ પાત્ર વિશાળ છે, આકાશ વિશુ છે, મેરૂ ઉંચો છે, વિષ્ણુનો મહિમા પ્રસિદ્ધ છે, જગદેવ વીર છે, કલ્પવૃક્ષ ઉદાર છે, ગંગા પવિત્ર છે અને ચન્દ્રમા અમૃતવર્ષા છે એમાં કાંઈ નવું નથી.

૧૯ પૃથ્વીરાજ રાસામાં જયચંદ્રની સભામાં પૃથ્વીરાજ વેશ પદ્ધતો કરીને આવે છે ત્યારે આવાજ કારણથી. કર્ણાટકી માથે એટલે છે એ રીતે વર્ણન છે.

‘ નવું નથી ’ (ન નવં) એ પ્રમાણે જગદેવે સમસ્થા આપેલી તે ઉપર પ્રમાણે કોઇ પંડિતે પૂરી કરી. આ અને આવાં બીજાં ઘણાં કાવ્યો સાંભળવામાં આવે તેમ આ સંબંધી સમજી લેવાં.

૧૫ હવે શ્રી પરમર્ષી દેવતી પટરાણીને જગદેવે બેન કરીને માની હતી. એક વખત શ્રીમાલના રાગને જીતવા માટે રાગએ જગદેવને મોકલ્યો, પણ છળથી ઘા કરનાર શત્રુસૈન્યે જગદેવ દેવપૂજમાં રોકાયેલા હતા ત્યારે આ રાગના સૈન્યને પાછું કાઢ્યું. છતાં તેણે દેવપૂજાનો ત્યાગ ન કર્યો. એ વખતે દૂતોને મોકલ્યા પહેલાં કદિ ન સાંભળેલી એવી જગદેવની હારની વાત સાંભળીને શ્રી પરમર્ષીએ રાણીને કહ્યું કે “ તમારા ભાઈ સંગ્રામ વીરોના સ્વામી હોવાનો દાવો કરે છે પણ શત્રુઓએ હુમલો કર્યો ત્યારે તો ભાગી પણ ન શક્યા. ” રાગનું આવું મર્મચ્છેદી કટાક્ષ વચન સાંભળીને તે રાણીએ સવારનો વખત હોવા છતાં પશ્ચિમ દિશા તરફ જોવા માંડ્યું. ‘ શું જુઓ છો ? ’ એમ રાગએ પૂછ્યું ત્યારે તેણે ‘ સૂર્યોદયને જોઈ છું ’ એવો જવાબ આપ્યો. “ અરે ભોળી, સૂર્યોદય તે વળી પશ્ચિમ દિશામાં થતો હશે ? ” એમ રાગએ કહ્યું, ત્યારે રાણીએ જવાબ આપ્યો કે “ બહાનો પ્રમંથ અવળો હોય તો પશ્ચિમમાં સૂર્યોદય સંભવિત નથી તે પણ સંભવિત થાય પણ ક્ષત્રિયદેવ જગદેવની હાર સંભવિત નથી ” આ રીતે દંપતી પ્રીતિ વિનોદ કરે છે, ત્યાં દેવપૂજા પૂરી થયા પછી જગદેવ પાંચસો લડવૈયાઓને સાથે લઇને ઉપડ્યો અને સૂર્ય જેમ અંધારાને, સિંહનું અચ્યું જેમ હાથીના સમૂહને અને પવનનો ઝપાટો જેમ વાદળોને વીખેરી નાખે તેમ તે શત્રુના લશ્કરને વીખેરી નાખ્યું.

૧૬ હવે પરમર્ષી નામનો રાગ જગતમાં ઉદાહરણ રૂપ થઇ પડેલું અશ્વર્ય સુખ ભોગવતો હતો, અને ઉંધતો નહોય ત્યારે છરીનો અભ્યાસ કર્યા કરતાં તેને પોતાના ઓજથી દીપાવતો. આ કૂર રાગ જમતી વખતે હમેશાં પીરસવામાં રોકાયેલા એક રસોયાને તરવારથી કાપી નાખતો. આ રીતે વર્ષમાં ૩૬૦ રસોયાની રસોઇ માણનાર આ રાગએ ‘ કોપકાલાનલ ’ એવું બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

(૧૮) હે આકાશ ! તું હજી આગળ ફેલા, હે દિશાઓ ! તમે ત્યારે તરફ પ્રસરી જાવ, હે પૃથ્વી ! તું વિશાળ થા, તમે અંધાંએ પહેલાંના રાગઓના યશનો વિકાસ પ્રત્યક્ષ જોયો છે, હવે પરમર્ષી રાગના યશના સમૂહનો વિસ્તાર થવાથી બી કુલવાથી ફાટેલા દાડમ જેવી બહાંડની દશા થાય છે તે જુઓ.

આવી સ્તુતિઓ વડે જેની પ્રશંસા થતી હતી તે પરમર્દી રાજ્યએ લાંબા વખત સુધી રાજ્ય કર્યું.

૧૭ પણ તે રાજ્યને સપાદલક્ષના રાજ્ય શ્રી પૃથ્વીરાજ સાથે લડાઇ થઇ, લડાઇમાં પોતાનું સૈન્ય હારી જતાં થું કરવું તે ન સૂઝવાથી ગમે તે દિશામાં તેણે ભાગવા માંડ્યું, અને ભાગતાં ભાગતાં પોતાની રાજધાનીમાં પોચ્યો. હવે તે રાજ્યએ જેને પહેલાં અપમાન કરીને દેશનિકાલ કરેલો એવો એક જૂનો સેવક પૃથ્વીરાજની સભામાં ગયો. પ્રણામ કર્યા પછી તેને રાજ્ય તરફથી પૂછવામાં આવ્યું કે “ પરમર્દીના શહેરમાં લોકો-ખાસ કરીને સત્કર્મી લોકો કયા દેવને પૂજે છે ? ” ત્યારે તેણે એ વખતને યોગ્ય નીચેનું કાવ્ય કહ્યું:—

(૧૯) ચન્દ્રશેખર (શંકર)ની પૂજનો રસ મંદ થઇ ગયો છે, કૃષ્ણને પૂજવાની ઇચ્છા નથી, પાર્વતીને થતા પ્રણામો અટકી ગયા છે અને ષ્ઠાનો ગ્રહ વ્યગ્ર છે (ષ્ઠાની પૂજમાં કોઇને આદર નથી) પણ આ તરણાંને મોઢામાં લેવાથી અમારા ધણી પૃથ્વીરાજ રાજ્ય પાસે બચી ગયા છે એમ જાણીને એના શહેરમાં ખડની પૂજ થાય છે.

આ સ્તુતિથી ખુશી થયેલા રાજ્યએ તેને કાંઇક ઈનામ આપ્યું.

આ પૃથ્વીરાજે એકવીસ વાર મુસલમાન રાજ્યને પાછો કાઢ્યો હતો છતાં આવીશમી વાર તે જ મુસલમાન રાજ્ય પૃથ્વીરાજની રાજધાની ઉપર ચડી આવ્યો. અને પોતાના દુર્ધર સૈન્યથી તે શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો. ઉડાડી મુકેલી માંખી જેમ વારંવાર પાછી આવે તેમ આ શત્રુ વારંવાર પાછો આવે છે, એથી પોતાના રાજ્યના મગજમાં જે કંટાળો આવે છે તે સમજીને રાજ્યની અનહદ કૃપા જેના ઉપર હતી એવા અને પોતાનું ખીજું રૂપ ન હોય તેવું અમાપ ક્ષત્રિય તેજ ધારણ કરનાર તુંગ નામના એક સુભટ શિરોમણિએ પોતાના પ્રતિબિંબ જેવા પુત્ર સાથે રાતને વખતે મુસલમાન રાજ્યના લશ્કરમાં પ્રવેશ કરીને જેયું તો તે શત્રુ રાજ્યના તંબુની આસપાસ ધગધગતા ખેરના અંગારાવાળી ખાઇ જોઈને પુત્રને તેણે કહ્યું. “આ ખાઇમાં હું પડું એટલે મારા ઉપર પગ મુકીને તું જા અને મુસલમાન રાજ્યને તું મારી નાખ” ત્યારે તે દીકરાએ જવાબ આપ્યો કે “આ કાર્ય મારાથી અત્યંત અસાધ્ય છે, અને જીવવાની ઇચ્છાથી આપનું મરણ જેવું (મારાથી નહિ અને) માટે હું આમાં પડું છું અને તમે જ તેનો નાશ કરો. ” આમ કહીને તે ખાઇમાં પડ્યો, એટલે પોતાના ધણીનું કાર્ય લગભગ થઇ ગયું

એમ માની લઇ, તે શત્રુને રમતમાં મારી નાખી જેમ ગયો હતો તેમ પાછો આવ્યો. રાત પૂરી થઇ ને સવાર પડતાં પોતાના ધણીને મરણ પામેલ જોઇને શત્રુનું સૈન્ય ભાગી ગયું. અને એ મોટા મનવાળા તુંગ નામના સુભટે કોઇ વખત ઉપલી વાત રાજ આગળ કહી નહિ. હવે આ તુંગ રાજનો માનીતો હોવાથી એના દીકરાની વહુ પણ રાજને પરિચિત હતી. એટલે એને મંગળ સૂચક ચૂડી વગરની જોઇને એકદમ સંભ્રમથી રાજએ તુંગ સુભટને પૂછ્યું પણ તેણે સમુદ્ર જેવી ગંભીરતા ધારણ કરીને મૌન રાખી કાંઇ ન કહ્યું, પણ રાજએ પોતાના સોગન આપીને પૂછ્યું ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે પોતાના ગુણની વાત કરવાનું પાતક ૨૦ વેારી લેવું દુષ્કર છે છતાં પણ ધણીનો આગ્રહ છે તો કહું છું એમ કહીને પ્રત્યુપકારથી બહીતા એ તુંગ સુભટે જે બન્યું હતું તે કહ્યું:—

(૨૦) સામાના પ્રત્યુપકારની શંકાથી ઉપકાર કરીને નિઃસ્પૃહ રહેવું એ ઉચ્ચ બુદ્ધિવાળાની કોષ્ઠિક અલૌકિક અને મોટી કઠોરચિત્તતા છે.

આ પ્રમાણે તુંગસુભટ પ્રખંધ પુરો થયો.

૧૮ આ પછી એક વખત તે મ્હેચ્છ રાજનો પુત્ર (જે હવે રાજ થયો હતો) પિતાનું વૈર યાદ કરીને સપાદ લક્ષના રાજ સામે લડવાની ઇચ્છાથી બધી સામગ્રી સાથે ચડી આવ્યો. પણ પૃથ્વીરાજના લશ્કરની પહેલી હરોલમાં યાદતા વીર ધનુષ્યધારીઓનાં યોમાસાના વરસાદની ઝડી જેવા બાણોના વરસાદથી તે પોતે અને તેનું સૈન્ય પાછાં ભાગ્યાં. અને પૃથ્વીરાજ એની પાછળ પડ્યો. એ વખતે પૃથ્વીરાજના રસોડાના ઉપરી પંચકુલે (અધિકારીએ) અરજી કરી કે “સાતસો સાંઢીથી પણ રસોડાનો બધો સામાન ખરાંખરાં ફરી શકતો નથી માટે થોડી સાંઢી વધારી આપવા કૃપા કરો.” ત્યારે રાજએ જવાબ આપ્યો કે “ આ મુસલમાન રાજનો ઉચ્છેદ કર્યા પછી તમે માગેલી સાંઢીઓ આપીશ.” આ પ્રમાણે જવાબ આપીને વળી મુસાફરી શરૂ કરી. એ વખતે સોમેશ્વર નામના પ્રધાને આગળ જાતની વારંવાર ના પાડી, પણ પૃથ્વીરાજે તે શત્રુના પક્ષમાં લગ્યા ગયો છે એવી બ્રાન્તિથી તેના કાન કાપી નાખ્યા. આ ભારે અપમાનથી તે ધણી ઉપર ક્રોધ ચડતાં એ સોમેશ્વર મુસલમાન રાજને જાંછને મળ્યો. અને પોતે સહન

૨૦ મૂળમાં નિજગુણપાતક શબ્દો છે પણ નિજગુણકથાપાતક એ રીતે શબ્દો માની લઇને અર્થ કર્યો છે. સરખામણીમાં ટોનીએ સૂચવેલ વૈરાચરતકનો નિજગુણકથાપાતકમપિ એ કટકો જુઓ.

કરેલા અપમાનની નિશાની ચતાવીને તેઓનો વિશ્વાસ ખેળવી તેઓને પૃથ્વીરાજની છાવણી નજીક લઇ આવ્યો. અને પછી એકાદશીનો ઉપવાસ કર્યા પછી પારણું કરીને પૃથ્વીરાજ સુતો હતો ત્યારે તેના ચોકી કરતા યોદ્ધાઓ સાથે લડાઇ કરીને મુસલમાનો નીરાંતે સુતેલા પૃથ્વીરાજને આંધીને મુસલમાન રાજના મહેલમાં ઉપાડી ગયા. (અને ત્યાં કેદમાં પૂર્યો.) આ પછી ફરીવાર એકાદશીના ઉપવાસના પારણાનો દિવસ આવ્યો ત્યારે દેવપૂજા વખતે મ્હેરજી રાજએ પારણું કરવા માટે જે પકાવેલું માંસ એક વાસણમાં મોકલ્યું હતું તેને પોતાના તંત્રમાં એક ઠેકાણે મુકાવી પોતે દેવપૂજામાં રોકાયેલ હતા ત્યાં કુતરું એ માંસને ઉપાડી ગયું એ જોઇને પહેરીગરોએ કહ્યું કે “તમે કેમ કુતરા પાસેથી એ ખોરાકને નથી ખચાવતા ?” ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “ માં રસોડું પહેલાં સાતસો સાંઢીઓથી પણ ઉપડતું નહોતું તે હમણાં દુદ્ધેવને લીધે આવી દુદ્ધેશાને પાચ્યું છે એ આશ્ચર્યકારક વિચારથી મન વ્યાકુળ થઇ જતાં જોયા કરું છું.” પછી તેઓએ પુછ્યું કે “ શું હજી પણ તમારામાં કાંઇ ઉત્સાહશક્તિ છે ? ” ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “ જે મારે ઠેકાણે જઇ શકું તો માં પરાક્રમ બતાવું.” આ ઉપરથી પહેરીગરોએ કરેલી વિનતિથી તેના સાહસને જોવાની ઇચ્છાવાળા મુસલમાન રાજએ પૃથ્વીરાજને તેની રાજધાનીમાં લઇ આવી જ્યાં રાજ્યાભિષેક કરવાની તૈયારી કરે છે ત્યાં રાજમહેલની ચિત્રશાળામાં મુસલમાનોને મારતાં ડુકકરોને ચિત્રેલાં જોઇને આ મર્મના ઘાથી અત્યંત પીડાએલા મુસલમાન રાજએ પૃથ્વીરાજનું માથું કુહાડાથી કપાવી નાખી તેને મારી નાખ્યો.

આ રીતે રાજ પરમર્દી, જગદેવ અને પૃથ્વીરાજનો પ્રબંધ પૂરો થયો. ૨૧

૨૧ (૨) જગદેવ પરમારની વાર્તા ગુજરાતની ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં અતિ પ્રસિદ્ધ છે. ભાટોની એ પ્રિય કથા છે (એ કથા માટે જુઓ રાસમાળા ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રકરણ આડમું) એ કથાનો વિસ્તાર થઇને આ જમાનામાંયે લાંબી વાર્તા અને નાટક લખાયેલ છે.

ભાટોમાં ચાલતી આ દંતકથામાં જગદેવને માળવાના રાજ ઉદયાદિત્યનો અણુ-માનીતી રાણીથી ઉત્પન્ન થયેલો દ્વિતીયો કુંવર કહ્યો છે અને તેણે સિદ્ધરાજની ચાકરી અઠાર વર્ષ સુધી કર્યા પછી સિદ્ધરાજનો માળવા ઉપર ચડવાનો વિચાર છે એમ જાણવામાં આવતાં સિદ્ધરાજની ચાકરી છોડી અને તે માળવે ગયા. એવે કથાનો સાર છે. આ જગદેવ ત્રિપે ગુજરાતના પ્રબંધ લેખકોમાંથી પહેલો ઉલ્લેખ સોમશ્વરે કર્યો છે. (તે પહેલાંના હેમચંદ્રે ખીલકુલ ઉલ્લેખ કર્યો નથી) જુઓ—

સમુદ્ર જોની આસપાસ ખાઈનું કામ કરે છે તે શતાનન્દપુરમાં શ્રી મહાનન્દ નામનો રાજા હતો, એને મદનરેખા નામની રાણી હતી.

વિના જગદેવમિમામવસ્થાં નીતા નિજૈરેવ પરૈરિવાહં ।

યત્ર સ્થિતે વૈત્રિણિ શક્તૈર્ન દ્વિષ્ટૈર્વિષ્ટં પુરિ ગુર્જરાણામ્ ॥

(કી-કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૧૧)

આ જગદેવ સિદ્ધરાજના સમયમાં હતો એમ જો કે સોમેશ્વરે નથી કહ્યું પણ પોતાના સમય પહેલાં હતો એટલુંજ કહ્યું છે પરંતુ એ સિદ્ધરાજનો સન્માન્ય હતો એ મેરૂતુંગ તથા લોકકથાનું કથન સાચું માનવામાં વાંધો નથી લાગતો. પણ મેરૂતુંગ એને સિદ્ધરાજ અને પૃથ્વીરાજથી હારનાર પરમદર્શી જ્યેષ્ઠો સમકાલીન હરાવે છે, તે ખેસવું નથી. કારણ કે સિદ્ધરાજ ૧૧૯૯ માં મરણ પામ્યો. અને અન્દેવ પરમદર્શીનો વિ. સં. ૧૨૨૪ નો ઉલ્કીર્ણ લેખ મળ્યો છે. એ રાજા વિ. સં. ૧૨૨૨ ની આસપાસમાં ગાદીએ બેઠો હશે. અને વિ. સં. ૧૨૩૯માં પૃથ્વીરાજે તેને હરાવ્યો છે. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર-ભા-પૃ ૨૫૨) જ્યારે લોકકથામાં તે સંવત ૧૧૫૧ માં જગદેવે પોતાનું માથું પોતાને હાથે કાપી કાઢીને આપી દીધું એમ કહેલું છે જુઓ:—

સંવત્ અગ્યારસો એકાવન ચૈત સુદી રવિવાર

જગદેવ સીસ સમર્પયા ધારા નગર પવાર

ધારરાજ્યકા ઇતિહાસ પૃ. ૪૫

પણ એક ખીલે ફુદો રણુછાડભાઈ ઉદયરામે ઉતાર્યો છે એમાં સં. ૧૧૭૪ ની સાલ છે.

સંવત અગિયાર ચમોતરે ચૈત્ર ત્રીજ રવિવાર

શિશ કંકાળી ભાટને દિય જગદેવ ઉતાર.

(રાસમાળા ગુ. ભા. ત્રી. આ પૃ. ૧૯૭) પણ મેરૂતુંગે પરમદર્શીની બાબતમાં ગડબડ કરી છે. પરમદર્શીને કુતલ દેશનો રાજા એ કહે છે. અને કુતલદેશ એટલે પશ્ચિમી ચાલુક્યોનો રાજ્ય પ્રદેશ-ભીમા અને વેદવતી નદી વચ્ચેનો દેશ. એ ચાલુક્ય રાજાઓમાંના કેટલાકે પેરમાદી બિરુદ ધારણ કર્યું હતું. અને એમાંના એક વિક્રમાદિત્ય છકા (વિ.-સં.-૧૧૩૬ થી ૧૧૮૨) નો એ સામંત હોય એ સંભવિત છે.

પણ કર્ણાટકના તથા ગોઆના કાદંબોના ઉલ્કીર્ણ લેખો તથા નીઝામ રાજ્યમાંથી હમણાં મળી આવેલો જૈનદંતો લેખ વગેરે જોતાં જગદેવ બે થઈ ગયા હોય એમ ચોક્કસ જણાય છે. એમાંથી એક અર્જુનવર્માનો પૂર્વજ માળવાના પરમાર રાજા જોજનો ભત્રીજો અને ઉદયાદિત્યનો પુત્ર છે અને ખીલે સાન્તરકુળનો જગદેવ સિદ્ધરાજની મા મીનળદેવીનો સગો અને કુન્તલના ચાલુક્ય પેર્મ (પરમદર્શી) જગદેકમદ્ધ (વિ. સં. ૧૧૯૪ થી ૧૨૦૬) નો મહામંડલેશ્વર હતો. લોકકથામાં આ બે જગદેવની ગડબડ થઈ ગઈ છે.

આ રાજને ધણી રાણીઓ હોવાથી મદનરેખા અણુમાનીતી હતી એટલે પતિને વશ કરે એવું કાંઈક કરવા માટે એ અનેક જાતના પરદેશીઓને તથા કળા જાણનારાઓને પૂછ્યા કરતી. એમાં જેનાં કરેલાં કામણુ સાચાં પડેલાં એવા કોઈક સત્યવાદી પાસેથી કામણુનો સારો યોગ મેળવ્યો પણ તેનો પ્રયોગ કરતી વખતે તેને યાદ આવ્યું કે:—

મંત્ર કે ઔષધના બળથી મેળવેલી પ્રીતિ એતો પતિનો દ્રોહ છે.—

સિદ્ધરાજના દરબારમાં કે સોમેશ્વર કહે છે તેમ જ્ઞરાતની! રાજધાનીમાં કથો જગદેવ હતો તે ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ પુરાવાઓ જોતાં સાન્તર કુળનો જગદેવ હોવાનો વધારે સંભવ લાગે છે.

પરમાર જગદેવની વીરતાનાં તથા ઉદારતાનાં જૈનદત્તા લેખમાં જાણ્યું મળે છે. નાચીરાજ કવિએ તેના રૂપનાં વખાણુ કર્યાં છે. વધારે વિસ્તારવાળી ચર્ચા માટે જુઓ કૌમુદી ૧૯૩૩ જીવન પૃ. ૫૦૫ માં જગદેવ પરમાર વિષે મારો લેખ.

(૩) પૃથ્વીરાજ તો લોકકથામાં તથા હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં બહુ પ્રસિદ્ધ છે. ઉપર મેરૂંડંગે તો એને વિષે જે ત્રણ દંતકથાજ્ઞ આપી છે. આ પૃથ્વીરાજને મેરૂંડંગ સપાદલક્ષ્મીનો રાજ ગણે છે મુસલમાન ઇતિહાસ લેખકો પણ એને અજમેરનો રાજ ગણે છે. એ જોતાં પૃથ્વીરાજ રાસામાં દીલ્હીને પૃથ્વીરાજની રાજધાની કહેવ છે તે બરાબર નથી લાગવું. અલબત્ત દીલ્હી એના તાબામાં ખરું. પૃથ્વીરાજે પરમદીને હરાવ્યાની મેરૂંડંગની વાત પણ ઐતિહાસિક હકીકત લાગે છે. પણ મુસલમાનો સાથેની પૃથ્વીરાજની લડાઈનું વર્ણન તદ્દન કલ્પિત જણાય છે. એક તો એકવીશ વખત કોઈ મુસલમાન રાજને પૃથ્વીરાજે હરાવ્યો અને બાવીશમી વખત મારી નાખ્યો એમ જે મેરૂંડંગ કહે છે તેને કોઈનો ટેકો નથી. પૃથ્વીરાજ રાસામાં પૃથ્વીરાજે સોળ વખત શાહબુદ્દીન ગોરીને હરાવ્યો અને જે વખત કેદ પકડ્યો એમ લખ્યું છે, હુમ્મીર મહાકાવ્યમાં સાત વખત હરાવ્યો હતો એમ છે; બ્યારે મુસલમાન ઇતિહાસ લેખકો એક વખત ઇ. સ. ૧૧૯૧ માં હરાવ્યો હતો એમ કહે છે. શાહબુદ્દીનને હરાવ્યા પછી પૃથ્વીરાજે એનો પીછા પકડ્યો હતો એમ તખ્તેનાસીરી, તારિખ ફિસ્તિતા વગેરેમાં લખ્યું છે એટલે મેરૂંડંગના એ કથનમાં સત્યાંશ છે. પણ મેરૂંડંગ પૃથ્વીરાજથી વારંવાર હારી જનાર રાજ એના સેવક ડુંગને હાથ મરણુ પાગ્યો અને તે મરનાર મુસલમાન રાજના પુત્રે પૃથ્વીરાજને હરાવીને કેદ કર્યો એમ જે કહે છે તે તદ્દન કલ્પિત છે. પૃથ્વીરાજ રાસામાં, હુમ્મીર મહાકાવ્યમાં કે મુસલમાન ઇતિહાસોમાં ક્યાંય એવું વર્ણન નથી. પણ ઇ. સ. ૧૧૯૩ માં શાહબુદ્દીનેજ પૃથ્વીરાજને હરાવ્યો, કેદ કર્યો અને ઇવટ મારી નાખ્યો એમ મુસલમાન ઇતિહાસો કહે છે. (જુઓ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ પ્રથમભાગ પૃ. ૨૫૧ થી ૨૬૦) પૃથ્વીરાજ રાસો ધણો રોચક ગ્રંથ હોવા છતાં ઇતિહાસના સાધન તરીકે એ કેવો અવિશ્વસનીય છે એ મેં પ્રસ્થાન વર્ષ ૪ અંક ૧ અને ૨ માં બતાવ્યું છે.

આ વાક્ય યાદ કરીને સતી પેઠે તે કામણુના યોગનું ચૂર્ણ સમુદ્રમાં ફેંકી દીધું. હવે મણિ, મંત્ર અને આપધનો પ્રભાવ અચિત્ય છે. એટલે તે આપધની શક્તિથી સમુદ્ર પોતેજ મનુષ્યરૂપ ધારણ કરીને રાતે તેની પાસે આવ્યો અને તેની સાથે તેણે રતિ સુખ ભોગવ્યું. હવે આ રીતે અકરમાત સગર્ભા થયેલી તે રાણીને ગર્ભજ છે એવું એ વ્યાખતનાં ચિહ્નોથી નક્કી કરીને કાપેલો રાજ એ સ્ત્રીને દેશનિકાલની કે બીજી કાંઈ શિક્ષા કરવી એનો હજી વિચાર કરે છે અને આ કારણથી તેના મરણની વેળા પાસે આવી છે— ત્યાં સમુદ્રના અધિષ્ઠાતાદેવે પ્રત્યક્ષ થઈને “હું સમુદ્ર છું. માટે પહીતી નહિ” એમ તેને આશ્વાસન આપીને, રાજને” કહ્યું કે:—

(૨૧) જે સારા કુળમાં જન્મેલી તથા શીળવાળી કન્યાને પરણીને તેના ઉપર સમદષ્ટિ નથી રાખતો તે અતિ પાપી છે.

“માટે આનો તિરસ્કાર કરનાર તને તારા અન્ત:પુર તથા પરિવાર સાથે પ્રલયકાળ પેઠે મર્યાદા મુકીને કુખાડી દષ્ટ. ”

આ સાંભળીને ભયથી વ્યાકુળ થઈ ગયેલી અને તેનું સાંત્વન કરવા મહેલો તે રાણીને તેણે કહ્યું કે “આતો મારો જ પુત્ર છે. માટે આને તો સામ્રાજ્ય યોગ્ય નવીભૂમિ હું આપીશ. ” આટલું કહીને ક્યાંક ક્યાંકથી પાણી ખેંચી લઈને વચ્ચે વચ્ચે જમીન રહેવા દીધી. આ બધા જમીનના કટકા કોંકણ નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

આ રીતે કોંકણોત્પત્તિ પ્રબંધ પૂરો થયો. ૨૨

૨૦ પાટલીપુત્ર નામના શહેરમાં પહેલાં વરાહ નામનો એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો, તેને જન્મથી જ્યોતિષ ઉપર શ્રદ્ધા હતી પણ આર્થિક સ્થિતિ ખરાબ હોવાથી પશુઓને ચારીને પોતાનું ગુજરાન કરતો હતો. એક દિવસ (જંગલમાં) એક પથરા ઉપર કુંડલી લખી, પણ સાંજે એને ભુંસાડયા વગર ઘેર આવતો રહ્યો. સાંજનું કામકાજ કરી મોડી રાતે જમવા બેઠો ત્યાં પોતે પથરા ઉપર લખેલી કુંડલી ભુંસી નથી એમ યાદ આવ્યું એટલે તરત જરાય પહીના વગર એ તરફ ઉપડ્યો. અને ત્યાં જઈને પથરાઉપર સિંહ બેઠો હતો તે પણ ન ગણીને તેના પેટ નીચે હાથ નાખી કુંડલી ભુંસી નાખી. એજ વખતે સિંહનું રૂપ છોડી દઈને સાક્ષાત્ સૂર્યે પ્રત્યક્ષ થઈને “વરદાન માગી લે” એમ કહ્યું. ત્યારે “સર્વ નક્ષત્રોના અને ગ્રહોના

૨૨ આ દંતકથા તો ઠીક જ છે પણ કોંકણની વર્તમાન ભૌગોલિકસ્થિતિ આ પ્રબંધમાં વર્ણવી છે તેવી જ લગભગ છે.

મંડળને બતાવો. ” એમ વરદાન માગ્યું એટલે તેને પોતાના વિમાનમાં ખેસાડી ત્યાં (આકાશમાં) લઈ ગયા અને એક વર્ષ સુધી ગ્રહોના વક્ર, અતિચાર, ઉદય, અસ્ત વગેરે ભાવોની પ્રત્યક્ષરૂપે પરીક્ષા કરીને જ્યારે તે પાછો આવ્યો ત્યારે મિહિર (સૂર્ય) ના પ્રસાદથી આ જ્ઞાન મળેલું હોવાથી તે વરાહ મિહિર નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. અને નન્દરાજ આગળ ધણું માન પામવા લાગ્યો; તેણે વારાહી મંહિતા નામનું નવું જ્યોતિઃ શાસ્ત્ર પણ રચ્યું. તેણે પોતાના પુત્રના જન્મ વખતે ધરમાં ઘડી માંડીને શુદ્ધ જન્મકાળનું લગ્ન નક્કી કરી ભતકે અન્ધને અનુસરી તેનું ડૂળ કાઢ્યું. પોતે ગ્રહચક્રનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું તેના જોરે આ છોકરાનું સો વર્ષનું આયુષ્ય નક્કી કર્યું. આ પુત્રના જન્મના મહોત્સવમાં એક તેના નાના ભાઈ શ્રીભદ્રબાહુ નામના જૈન આચાર્ય શિવાચારજ્ઞથી માંડીને ગામનાં સર્વ માણસોમાંથી કાંઈક ભેટ સાથે તેને ઘેર ન ગયું હોય એવું કોઈ નહોતું. તે જોઈએ જૈનધર્મી શકટાલ મંત્રીને શ્રી ભદ્રબાહુ ન આવ્યા તેનું નિન્દાત્મક કારણ કહ્યું. તે મંત્રીએ એ વાત તે મહાત્માને કરી, ત્યારે સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાનથી હાથમાં રાખેલા આમળાં પેટે જે ત્રણે કાળને જોઈ શકે છે એવા તેઓએ તે બાળકનું વીસમે દિવસે મોંદડાથી મરણ છે એમ કહ્યું અને એજ કારણથી પોતે ન ગયા એ પણ સમજાવ્યું. વરાહમિહિરને તેઓએ કહેલી વાત કહેવામાં આવી એટલે તે દિવસથી તેના કુટુંબે અવશ્ય આવી પડવાની વિપત્તિ રોકવાની ઇચ્છાથી તે બાળકનું મોંદડાથી રક્ષણ કરવા માટે સેંકડો ઉપાયો કર્યા છતાં નક્કી કરેલે દિવસે મધરાતે એકાએક બાળકના માથા ઉપર આગળીઆ પડીને તે મરણ પામ્યો. આ બનાવ બન્યા પછી તેના મનના શોકરૂપી શંકુને દૂર કરવાની ઇચ્છાથી શ્રીભદ્રબાહુ ચુર જ્યાં તેને ઘેર આવ્યા ત્યાં ઘરના આંગણામાં જ્યોતિષને લગતાં બધાં પુસ્તકો એકઠાં કરવામાં આવેલાં અને તેને બાળી નાખવાની તૈયારી થઈ રહેલી; એ જોઈને “ આ શું ? ” એમ પૂછ્યું; એટલે તે જોઈએ અદેખાઈથી તે જૈનમુનિના તિરસ્કાર કરીને કહ્યું કે “ જેણે મને પણ છોતરો તે સંદિગ્ધ અર્થ કહેનાર આ શાસ્ત્રોને બાળી નાખું છું ” આર્તું નિર્વેદ સાથે જ્યારે તેણે કહ્યું ત્યારે મુનિએ પોતાના વિદ્યાજ્ઞાનના બળથી તેની જન્મકુંડલી તેને બરાબર બતાવી, સૂક્ષ્મદષ્ટિથી તેના ગ્રહનું બળ જણાવી વીશ દિવસનું જ આયુષ્ય થાય છે એ બતાવ્યું. આ રીતે તેનો વૈરાગ્ય દૂર થતાં તે જોઈએ કહ્યું કે “ તમે જે મોંદડાથી મરણ થશે એમ કહેલું તેજ ખોટું પડે છે ” એટલે તે આગળીઆને ત્યાં મગાવી એના ઉપર કાતરેસો ગિલાડો બતાવ્યો

અને “શું ભાવિ કોષ્ટ દિવસ ફરે છે?” એવું મહર્ષિએ કહ્યું. અને “રૂઓ છો શા માટે? કોણ ગયું? પરમાણુઓ તો અવિનાશી છે. અને અમુક જાતની આકૃતિનો નાશ થયો એથી શોક થતો હોય તો એ મોહમાં તો પડવા જેવું નથી.

(૨૨) અભાવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, માયાના વૈભવથી ફેલાયેલા અને જેનું છેવટ અભાવમાં જ છે એવા ભાવોથી સત્પુરૂષોને ભ્રમ થતો નથી.”

આ પ્રમાણેની ઉક્તિથી તથા યુક્તિથી તેને બોધ આપી તે મહર્ષિ પોતાને ઠેકાણે ગયા. આ રીતે બોધ પામ્યો હોવા છતાં તે મિથ્યાપણા (ખોટા ધર્મ)ના અંધકારથી ઠંકાયેલો હોવાથી ધતુરાના ઘેનપેઠે તેની અદેખાઈ વધી જવાથી શ્રીભદ્રબાહુના કેટલાક ભક્તોને અભિચારકર્મથી પીડા આપતો હતો તથા કેટલાકને મારી નાખતો હતો. આ વૃત્તાન્ત પોતાના અતિજ્ઞાનવડે તેઓ પાસેથી જાણી લઇને ઉપસર્ગહરપાસ નામનું સ્તોત્ર તેઓએ રચ્યું.

આ રીતે વરાહમિહિર પ્રબંધ પુરો થયો. ૨૪

૨૩ ધતુરો જેણે ખાધો હોય તેને ઘેન ચડીને બધું પીળું દેખાય છે એવી માન્યતા છે (જુઓ આજ ગ્રન્થનો પ્રકાશ બીજા પૃ. ૮૩) અહીં ધતુરો ખાનાર પેઠે વરાહ મિહિરને અદેખાઈ વધી જવાથી ભદ્રબાહુના શિષ્યો પોતાના દ્રેષીઓ દેખાય અને તેઓને મારવા માટે અભિચાર (શત્રુઓનો નાશ કરવા માટે વપરાતા માનિક પ્રયોગો) કર્મ કરે એમ કહેવાની મતલબ જણાય છે.

૨૪ આ વરાહમિહિર નામના મહાન જ્યોતિષી ઐતિહાસિક વ્યક્તિ છે. પણ અહીં એને વિષે જે દંતકથા આપી છે તે જૈન શ્રુત પરંપરાની દંતકથા છે, અને એ પરંપરાના બીજા અંશમાં મળે છે (જુઓ ઋષિમંડલ પ્રકરણવૃત્તિ સાંકારકરનો ઈ. સ. ૧૮૮૩-૮૪ નો રિપોર્ટ પૃ. ૧૩૧-૧૩૨) એમાં વળી વરાહમિહિર પહેલાં જૈન હતો પણ ભદ્ર બાહુએ તેને સૂરીપદ ન આપ્યું માટે એ બ્રાહ્મણધર્મી થઇ ગયો એમ કહ્યું છે. છેવટ તેણે ભાગવતી દીક્ષા લીધી અને મર્યા પછી તેણે જૈનદ્રેષી ભૂત થઇને જૈન શ્રાવણોને હેરાન કરવા માંડયા, અને એ હેરાનગતી દૂર કરવા માટે ભદ્ર બાહુએ ઉપસર્ગહરસ્તોત્ર રચ્યું, આટલો ફેરફાર છે (જુઓ ટોળીના અં. ભાષાંતરની પૃ. ૨૧૫ ઉપરની ટિપ્પણી) આ સમગ્ર કથા બ્રાહ્મણધર્મની નિંદાના ઉદ્દેશથી અને બ્રાહ્મણ વિદ્વાન કરતાં જૈનસાધુની શ્રેષ્ઠતા બતાવવાના ઉદ્દેશથી રચાઈ છે એ દેખીતું છે. અલબત્ત ભાવિની અપ્રતિકાર્યતાને ઉપદેશ એ સાથે ગુરૂં થયો છે ખરો. પણ ભદ્રબાહુ અને વરાહમિહિરને ભાઈઓ કે સમકાલીન માણસો ગણવામાં કેટલો મોટો કાલ્પવ્યથનો દોષ આવે છે તે જોવા જેવું છે. જૈનશ્રુતપરંપરા પ્રમાણે ઉપસર્ગહરસ્તોત્ર, કલ્પસૂત્ર અને આવશ્યક, દશવૈકલિક વગેરે દશ શાસ્ત્રો ઉપર નિર્ધુક્તિઓ રચનાર

૨૧ એક વખત (એવું બન્યું કે) ઠંક નામના પર્વત ઉપર રણસિંહ નામના રાજપુતને ભૂપલ નામની એક પુત્રી થઈ; તેનામાં સુંદરતા નાગલોકની કન્યાઓ કરતાં પણ વધારે હતી. આ કન્યાને જોઈને તેના ઉપર અનુરાગ થવાથી વાસુકીએ તેનો ઉપભોગ કરવા માંડ્યો. એમાંથી તેને નાગાર્જુન નામનો પુત્ર થયો. પુત્રના રનેહથી જેનું મન મોહિત થયું છે એવા પાતાલના રક્ષક વાસુકીએ તે પુત્રને સર્વ ઔષધિઓનાં ફળ, મૂળ અને પાન ખવરાવ્યાં અને આ ઔષધિઓના પ્રભાવથી તેને મહાસિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ અને તે સિદ્ધપુરૂષરૂપે પૃથ્વી ઉપર ફરવા લાગ્યો. જોકે તે શાતવાહન રાજાનો કળાઓ શીખવનાર ગુરૂ હતો અને તેણે મોટી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી, છતાં આકાશમાં ઉડવાની વિદ્યા મેળવવા માટે તેણે પાદલિપ્તપુર (પાલીતાણા)માં પાદલિપ્તાચાર્યની સેવા કરવા માંડી. હવે જમવા ટાણે પગમાં લેપ કરીને આકાશમાં ઉડી અષ્ટાપદ વગેરે તીર્થોમાં નમસ્કાર કરી આવી પોતાને સ્થાને આવેલા શ્રી પાદલિપ્તાચાર્યના પગ ઘોષ્ટને, અભિમાનથી જેની બુદ્ધિ ઉચ્છ્રંબલ થઈ ગઈ છે એવા નાગાર્જુને સ્વાદ, રંગ, ગંધ વગેરે દ્વારા તે લેપમાં પડેલાં એકસોસાત ઔષધો ઓળખી કાઢ્યાં અને પછી ગુરૂની અવગણના કરીને તે લેપ પોતાને પગે લગાડી ઉડવા જતાં મોર અને કૂકડાપેડે થોડું ઉડી ખાઈમાં પડી ગયો અને પડવાથી શરીરમાં અનેક ઠેકાણે વાગવાથી તેના શરીરને જર્જરિત થયેલું જોઈને ગુરૂએ પૂછ્યું કે ' આ શું ? ' એટલે જે બન્યું હતું તે બધું કહ્યું, ત્યારે તેની કુશળતાથી મનમાં ચકિત થયેલા ગુરૂએ તેના માથા ઉપર હાથ મુકીને કહ્યું કે " સાડીઓખાના પાણીથી તે ઔષધોને ભીંજવી તેનો પગે લેપ કરવાથી તું આકાશમાં ફરી શકીશ. " આ રીતે શ્રી પાદલિપ્તાચાર્યની કૃપાથી એક સિદ્ધિ મેળવી, પણ એમનાજ મોહાથી

ભદ્રબાહુ મહાવીર પછી ૧૭૦ વર્ષે ૭૬ વર્ષની ઉંમરે દેવગત થયા છે એમ મનાય છે (જુઓ ખરતરગરૂની પટ્ટાવલી નૈન ગુર્જર કવિઓ, ખીજે ભાગ પૃ. ૬૬૫). અર્થાત્ તેઓ વિ. સં. પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષ ઉપર યઈ ગયા. રાજા નન્દના વખતમાં મેરૂતંગે વરાહમિહિરને મુકયા છે તે એમને ભદ્રબાહુના સમકાલીન ગણીને; પણ ન્યૈતિથી તરીકે પ્રસિદ્ધ વરાહમિહિર વિ. સં. ૫૬૨ ની આસપાસમાં થઈ ગયા છે એ એમના અથોથી ચોક્કસ ઠરે છે (જુઓ શંકર બાલકૃષ્ણ દીક્ષિતનું ભારતીય ન્યૈતિ: શાસ્ત્ર, ઈ. સ. ૧૮૬૬ પૃ. ૨૧૨) એ વરાહમિહિર આદિત્યદાસના પુત્ર હતા, તેને સૂર્યનો વર મળ્યો હતો, અને પોતે અવંતીના રહેવાસી હતા (મેરૂતંગ કહે છે તેમ પાટલીપુત્રના નહિ) એમ તેઓએ બૃહજ્જલતકના ઉપસંહારાવ્યાયમાં કહ્યું છે. એમણે ન્યૈતિષની ત્રણે શાખા સંબંધી અથો લખ્યા છે. આ મહાન ન્યૈતિષીને બૃહસ્પતિનામનો અંથ પ્રખ્યાત છે.

શ્રી પાર્શ્વનાથની આગળ, સ્ત્રીઓનાં સર્વ લક્ષણોથી યુક્ત પતિવ્રતા સ્ત્રી પાસે મર્દન કરાવી સિદ્ધ કરેલો રસ કોટિવેધી થાય છે એમ સાંભળ્યું. હવે ત્રિકાળજ્ઞાની શ્રી નેમીનાથના મોઢાથી અતિશય મહિમા સાંભળીને જૂના કાળમાં સમુદ્ર-વિજય નામના યાદવે પાર્શ્વનાથની જે રત્નમય પ્રતિમા કરાવી હતી અને દ્વારકાના મંદિરમાં પધરાવી હતી અને દ્વારકા ખળા ગયા પછી સમુદ્રમાં ડુબી જતાં જે પ્રતિમા સમુદ્રમાંજ જ પડી રહી હતી, પછી કાન્તી શહેરના ધનપતિ નામના વહાણવટીનું વહાણ દેવના મહિમાથી (એ સ્થળે) અટકી જતાં આકાશવાણીથી ‘અહીં જિનપ્રતિમા છે’ એવું જાણીને ખારવાઓને સમુદ્રમાં ઉતારી, સાત કાચા તાંતણાથી એ પ્રતિમાને બાંધી બહાર કાઢી. આ અણુચિતઓ લાભ થતાં પોતાના શહેરમાં મંદિર બંધાવી તે મૂર્તિને ધનપતિ શેઠે ત્યાં પધરાવી. આ સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રતિમાનું પોતાના રસની સિદ્ધિ માટે અપહરણ કરી તેને સેઢી નદીને કાંઠે સ્થાપી તેની આગળ રસ સિદ્ધ કરવા માટે શ્રીશાતવાહનની ચન્દ્રેશ્વના નામની રાણીને સિદ્ધ વ્યન્તરની મદદથી હમેશાં ત્યાં લઇ આવી તેની પાસે રસનું મર્દન કરાવવા માંડ્યું. આ રીતે વારંવાર ત્યાં આવવા જવાનું થતાં રાણીએ નાગાર્જુનને ભાષ્ન જેવા ગણીને આ ઔપચિઓને પોતાની પાસે મર્દન કરાવવાનું કારણ પૂછ્યું. અને તેણે પણ કોટિવેધી રસ તૈયાર કરવાની પોતાની કલ્પનાની બધી વાત કહી. વળી તેના ન વર્ણવી શકાય એવો સત્કાર કરીને તેના તરફ અસાધારણ સૌજન્ય નાગાર્જુન બતાવતા હતા. હવે એક વખતે તે રાણીએ પોતાના પુત્રોને આ વાત કહી એટલે તે રસના લાલસુ પુત્રો રાજ્ય છોડીને નાગાર્જુન બ્યાં રહેતા હતા ત્યાં પોચ્યા અને કપટથી છુપાવેષમાં રહીને તે રસ લેવાની દરખાથી બ્યાં નાગાર્જુન જમતા ત્યાં તેની રસોઈ કરનારીને પૈસા આપીને ખુશી કરી રસની વાત પૂછવા માંડી અને રસોઈ કરનારીએ એ વાત જાણવાની ઇચ્છાથી નાગાર્જુન માટે ખારી રસોઈ કરવા માંડી, આ રીતે છ મહીના વીતી ગયા ત્યારે એક દિવસ તેણે રસોઈ તો ખારી છે એમ ઠપકા આપ્યો. આ ચિહ્નથી હવે રસ ત્રિદ્ધ થઇ ગયો એવું તેણે તેઓને કહ્યું. પછી તે રસ લેવાના લાલસુ નાગાર્જુનના માનેલા ભાણેજીએ નાગાર્જુનનું મૃત્યુ દર્શાવેલું છે એવો વાસુકીએ કહેલો નિર્ણય પરંપરાથી ચાલતી વાતો દ્વારા જાણી લઇ એજ શસ્ત્રથી એજ રીતે તેને મારી નાખ્યો.

પણ તે રસનો દેવતાથી અધિષ્ઠિત હોવાથી તથા પ્રતિષ્ઠિત^{૨૫} હોવાથી

^{૨૫} આ શબ્દો જરા અસ્પષ્ટ છે. પાઠાંતર (જુઓ મળ પૃ. ૧૬૭) પ્રમાણે ‘સંપ્રતિષ્ઠિત દેવતાથી અધિષ્ઠિત હોવાથી એવો અર્થ’ થાય છે.

તિરોહિત થઈ ગયો. આ તિરોહિત થયેલો રસ જે ઠેકાણે રિથર થયો ત ઠેકાણે^{૨૬} સ્તંભનક નામનું રસ કરતાં પણ વધારે માહાત્મ્યવાળું અને સર્વ લોકને ઇચ્છિત ફળ આપનારૂં શ્રી પાર્શ્વનાથનું તીર્થ ઉત્પન્ન થયું. આ પછી કેટલોક કાળ ગયા પછી તે પ્રતિમા જમીનમાં ઉતરી ગઈ, માત્ર તેનું મોઢું બહાર રહ્યું. હવે શ્રીજૈનશાસનદેવતાની આજ્ઞાથી છ મહિના સુધી આબેન-વ્રત (ધી, તેલ વગરનો સુંકા ખોરાક લઈને આ વ્રત ધાપ છે) કરીને (ચાકવડે) લખીને નવાંગવૃત્તિ શ્રીઅભયદેવ સૂરિએ જ્યારે પૂરી કરી ત્યારે તેના શરીરમાં ઘણો રોગ નીકળી આવ્યો, પણ પાતાલના રક્ષક શ્રી ધરજીન્દ્રે^{૨૭} ઘોળા સર્પનું રૂપ લઈ તેના શરીરને જીભથી સારી રીતે ચાટીને એમનો રોગ દૂર કર્યા પછી ઉપરનું તીર્થ એમને ખતાવ્યું. એટલે શ્રી સંઘ સાથે શ્રી અભયદેવ સૂરિ ત્યાં આવ્યા અને દુધ ઝરતી ગાયને જોઈને ગોવાળના છાકરા-ઓએ ખતાવેલે ઠેકાણે નવું બત્રીશી સ્તોત્ર રચીને ખોલવા માંડ્યું. અને ત્રીશમા શ્લોકે ત્યાં શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પ્રગટ કરી. દેવતાની આજ્ઞાથી છેલ્લા એ શ્લોક યુક્ત રાખવામાં આવ્યા.

(૨૩) જે જૈનમાર્ગમાં જે સ્વામીની ચાર હજાર વર્ષ સુધી ઇન્દ્ર, વાસુદેવ અને વરુણ દેવાલયમાં પૂજા કરી હતી. પછી કાન્તી શહેરમાં પોતાના મંદિરમાં ધનેશ્વર શેઠે અને પછી મહાન નાગાર્જુને પૂજા કરી હતી તે થંભાણુપુરના શ્રીપાર્શ્વનાથ જિન તમારૂં રક્ષણુ કરો.

આ રીતે શ્રી નાગાર્જુનની ઉત્પત્તિ તથા સ્તંભનક તીર્થાવ-તારના પ્રબંધો પૂરા થયા.^{૨૮}

૨૬ આ સ્તંભનક તીર્થ તે ખંભાત નહિ પણ શેઠી નદીને કાંઠે આવેલું થાંના કે થાંભણા, એ ગામ આણંદ તાલુકામાં ઠાસરાથી દશ મૈલ છેટે આવેલું છે (જુઓ ખુલ્લરનું અરિસિંહ પૃ. ૧૭)

૨૭ કથાકોષમાં નાગકુમારોના રાજ શ્રીધરજીનો ઉલ્લેખ છે એ ટાનીએ નોંધ્યું છે (ટાનીનું અંગ્રેજી ભાષાંતર પૃ. ૧૯૬ ટિ. ૫)

૨૮ આ નાગાર્જુન પ્રબંધ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધના પાંચમા તથા અઠારમા પ્રબંધમાં મળે છે. ચ. પ્ર. માં ઠક પર્વતને શેતુજનું એકશિખર કહેલ છે. અભયદેવ સૂરિવાળી સ્તંભનકતીર્થના પ્રાકટ્યની કથા વિસ્તારથી પ્રભાવકચરિતમાં અભયદેવ પ્રબંધમાં મળે છે. પ્રભાવ કચરિતમાં અભયદેવ સૂરિને ભીમદેવ પહેલાના તથા કર્ણના સમકાલીન કહેલ છે. અભયદેવસૂરિનો જકતીહૂયણુ સ્તોત્ર નામનો ગ્રન્થ વિ. સં. ૧૧૧૧ માં રચાયો છે. (જુઓ પીટર્સનનો ત્રીજો રિપોર્ટ પૃ. ૨૫ એપેન્ડીક્સ પૃ. ૨૪૫) ક્ષીલ ગ્રન્થો સં. ૧૧૨૦ અને ૧૧૨૮ માં રચાયો છે અને તે ખેતે સં.

૨૨ અવન્તી પુરીમાં એક વખત એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો જે પાણિનિનું વ્યાખ્યાન લખાવતો હતો. આ બ્રાહ્મણે સિપ્રા નદીને કાંઠે જેનું મંદિર આવેલું છે એવા ચિન્તામણિ નામના ગણેશને હમેશાં નમસ્કાર કરવાનો નિયમ રાખ્યો હતો. એક વખત શિષ્યોએ^{૨૯} દુક્કિકા વ્યાખ્યાનના પ્રશ્નોથી તેને બહુ કંટાળો આપ્યો. એટલે ચોમાસામાં તે નદીમાં આવેલા પૂરમાં તે બ્રાહ્મણે ઝંપલાવ્યું. પણ દૈવેચ્છાથી એક ઝાડ હાથ આવી ગયું એટલે તેના મૂળને

૧૧૩૫ (બીજા ૧૧૩૯ કહે છે) માં કપડવણ્ણ (કપડવંજ) ગામમાં સ્વર્ગસ્થ થયા છે. (જુઓ જૈન ગુર્જર કવિઓ લાગ બીજા પૃ. ૬૭૪ તથા ૭૧૨)

હવે નાગાર્જુનની જે કથા અહીં આપી છે તેમાં એના જન્મની જે કથા છે તેને લગભગ મળતી વધવા બ્રાહ્મણી અને નાગરાજના સંબંધથી શાલિવાહનના જન્મની કથા કયા સરિત્સાગર (જુઓ તરંગ છદો) માં ગુણાદ્ય સંબંધે અને ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં શાલિવાહન સંબંધે પણ આપો છે (જુઓ પ્રબંધ ૧૫ મો) નાગાર્જુનની માને રાજપુત્રની પુત્રી કહી છે જ્યારે શાલિવાહનની માને દ્વિજ પુત્રી કહી છે, એટલો ફેર છે.

વળી આ જૈન શ્રુતપરંપરા નાગાર્જુનને સિદ્ધ પુરુષ કહે છે. જો કે ઉપરની કથામાં તેો રસનો ઉપયોગ કર્યા પહેલાં નાગાર્જુનનું મરણ થાય છે, એમ વાત છે. આયુર્વેદિક રસશાસ્ત્રો પણ નાગાર્જુન નામના એક રસસિદ્ધનો ઉલ્લેખ કરે છે. રસસંપ્રદાયના નાગાર્જુન લગભગ આઘદેષ્ટા ગણાય છે. રસેન્દ્રમંગલકે રસ રતનાકર નામનો એક નાગાર્જુનનો ગણાતો ત્રુટિત ગ્રંથ મળ્યો છે. (જે છપાઈ પણ ગયો છે) આ ગ્રંથમાં નાગાર્જુન સાથે શાલિવાહનનો વિચિત્ર સંવાદ આપ્યો છે.

બૌદ્ધ શ્રુત પરંપરામાં જેમ નાગાર્જુન અને કનિષ્કનો સંબંધ દર્શાવતી કથાઓ મળે છે. તેમ શાલિવાહન અને નાગાર્જુનનો સંબંધ દર્શાવતી કથાઓ પણ મળે છે. નાગાર્જુન અને શાલિવાહનના સંવાદનો એક ગ્રંથ પણ ટીબેટન તથા ચાઈનીઝ ભાષામાં જળવાઈ રહેલ છે. અને તારાનાથે (ઈ. સ. ૧૬૦૮) નાગાર્જુનની ઘાંબી કથા લખી છે. રાજતરંગિણી બોધિ સત્વ નાગાર્જુનને કનિષ્કના સમકાલીન ઠરાવે છે અને બૌદ્ધ માધ્યમિક દર્શનના આચાર્ય માધ્યમિક કારિકાના લેખક નાગાર્જુનને ઈ. સ. બીજા શતકનો પાછલી અર્ધ શતાબ્દીમાં કે ઈ. ૨૦૦ ની આસપાસમાં માનવા તરફ પુરાતત્વજ્ઞોનું સામાન્ય વલણ છે (જુઓ કીથનું Hlstory of Sanskrit Literature p. 71. તથા માર્કે આયુર્વેદનાં દાર્શનિક તથા સંસ્કૃત સંબંધી પ્રકરણોનો અભ્યાસ પૃ. ૬૨)

૨૯ દુક્કિકા વ્યાખ્યાન એ પાતંજલ મહાભાષ્યના અમુક વાદાત્મક કટકાઓનું નામ છે. પણ એવા કટકાઓના જુદા સંગ્રહોની હસ્તપ્રતો પણ મળે છે.

ફળિમાષિતમાઘ્યફલિકા વિષમા... (નૈ. ૨-૯૫)

એવું જે નૈપથકાર કહે છે તે ખરાબર છે.

पकडी राष्ठी ढोडी भणतां तेमां भेसी प्रत्यक्ष दर्शन आपनार छष्टदेव गणेशने प्रणाम करतां तेना साहसथी संतुष्ट थयेला गणुपतिंये “वरदान मागी दे” ऐम कहेतां तेले पाणिनि व्याकरणुना उपदेश आपवानुं माग्युं. गणुपतिंये ‘लले’ ऐम कही तेने ञडी आपी हमेशां व्याकरणुनुं व्याख्यान करवा मांड्युं. छ महिना सुधी व्याकरणु द्रढ रीते लप्या पछी गणुपतिनी उट रण लछ पोतानी (व्याकरणुना व्याख्याननी) लभेली पहेली प्रत हाथमां लछ (लज्जेन) शहरेमां प्रवेश करीने शहरेनी कोष्ठ पुद्वी जग्यामां भेडां भेडां ज उघी गये. पछी सवार तेने ऐ स्थितिमां जेष्ठ कोष्ठ वेश्यानी दासींये पोतानी शंकाणीने आ वात करी ऐटले तेले तेने दासींये भारकृत तेडाची ऐमने ऐमज जुलता पलंग उपर सुवारी दीधा. त्रणु द्विजस अने त्रणु रात सुध रखा पछी जरा उध उडतां तेले जेथुं तो त्रिशाणा वजेरे आश्चर्यकारक त्रिज जेधने पोते स्वर्गमां आव्ये छे के थुं ऐम विचारमां पड्यो; त्यां तो वेश्यांये ञधी वात जणुाची रानान, पान, भोजन वजेरथी तेने पुथी कथीं. पछी ते धाहाणु राजनी सलामां गये अने पाणिनि व्याकरणुनुं ञरांअर व्याख्यान कथुं ऐटले राज वजेरेऐ तथा राजना सर्व पंडितोंये तेना सारी रीते सत्कार कथीं. अने धाहाणु त्यांथी जे मण्युं ते अणुं लछ आवीने ते वेश्याने आण्युं.

आ पछी तेले यार वर्णुनी यार स्त्रींये करी, तेमांथी क्षत्रिय पत्नीथी विक्रमादित्यने जन्म थये, अने शूद्र स्त्रीथी लर्तृहरिने जन्म थये. ते लर्तृहरि आ रीते हलकी जलितो ढोवाथी तेने धरना भोंयरामां राष्ठी छानी रीते लणुाववामां आवतो अने आङीना त्रणुने सामे भेसारीने लणुाववामां आवता. ऐक वपत लर्तृहरिना संकेतवडे आङीनाने लणुावतां तेले नीयेनुं वयन कळुं:—

(२४) पैसानी दान, भोग अने नाश ऐ त्रणु गति छे.

आ प्रमाणे लणुावतां लर्तृहरिंये भोंयरामांथी दारडी हलावी संकेत न कथीं, अने आङीना सामे भेटेला त्रणु छात्रोंये ऐ श्लोकनो आङीनो उत्तरार्ध पूछथे ऐटले कोपेला उपाध्याये “अरे वेश्याना छोकरा ! हळु दारडीने संकेत केम नथी करतो ?” आ प्रमाणे कोष करीने कळुं ऐटले लर्तृहरिंये सामे आवी शास्त्रकारनी निन्दा करी नीये प्रमाणे आपो श्लोक कळो:—

(२५) धणो श्रम करवाथी भणेलुं अने प्राणुथी पणु वधारे भोटुं जे धन तेनी तो दान ऐ ऐक ज साथी गति; आङी तो विपत्तिंये समजवी.

આ પ્રમાણે બોલીને ધનની એક જ ગતિ જણાવી. આ ભર્તૃહરિએ વૈરાગ્યશતક વગેરે ગ્રન્થો રચેલા છે.

આ પ્રમાણે ભર્તૃહરિ ઉત્પત્તિ પ્રથમ પૂરો થયો.૩૦

૨૩ માળવાના ભૂષણરૂપ ભોજરાજનો આયુર્વેદ જાણનાર વાગ્લટ વૈદ્ય ધારા નગરીમાં રહેતો હતો. તે આયુર્વેદમાં કહેલાં કુપથ્યોનું સેવન કરાવીને, એના પ્રભાવથી રોગ ઉત્પન્ન કરીને, પછી તે રોગોનું શમન કરવા માટે સુશ્રુતમાં કહેલાં ઔષધો તથા પથ્યોનું સેવન કરાવી એ રોગોને દૂર કરતો હતો. પાણી વગર કેટલો વખત જીવી શકાય એની પરીક્ષા કરવા માટે પાણીનો ત્યાગ કરીને ત્રણ દિવસને અન્તે તરશથી જેનાં હોઠ અને તાળવું પીડાતાં હતાં એવા તેણે આ વચન કહ્યું:—

(૨૬) ક્યારેક ઉતું, ક્યારેક ટાહું, ક્યારેક ઉકાળીને ઠારું, અને ક્યારેક ઔષધોવાળું પાણી લેવાય; પણ ક્યારેય પાણી તદ્દન નિષિદ્ધ નથી.

આ પ્રમાણે પાણીનો ગુણ દેખાડનારું વચન તે બોલ્યો. તેણે પોતાના અનુભવનો વાગ્લટ નામનો ગ્રન્થ રચ્યો છે.૩૧ આનો જમાઈ જેનું કષ્ટ

૩૦ એક મોટા વૈયાકરણ ભર્તૃહરિ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. અને એના વ્યાકરણ ગ્રન્થ ઉપરથી એનો સમય ઈ. સ. ૬૫૧ નક્કી કરવામાં આવ્યો છે. વૈરાગ્ય શતકાદિશતકો એ ભર્તૃહરિનાં ગ્રન્થો છે એવું મનાય છે. ભટ્ટીકાવ્ય પણ એની જ કૃતિ જણાય છે. આ જોતાં વિક્રમ સંવતનો જેનાથી આરંભ થયો એમ કહે છે તે વિક્રમાદિત્યને ભર્તૃહરિનો ભાઈ ઠરાવવામાં દાંતકથા ભૂલે છે.

૩૧ આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં વાગ્લટ નામથી ત્રણ ગ્રન્થો પ્રસિદ્ધ છે (૧) અષ્ટાંગ સંગ્રહ, કે વૃદ્ધ વાગ્લટ (૨) અષ્ટાંગદ્વય અને (૩) રસરત્ન સમુચ્ચય. આ ત્રણે એક જ ગ્રન્થકર્તાની કૃતિઓ છે એવું પરંપરાથી મનાય છે, પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એ માન્યતા ખોટી છે. રસરત્ન સમુચ્ચય ગ્રંથ ઈ. સ. ૧૩ માં શતકનો ગ્રન્થ છે. એ ગ્રંથનો કર્તા ખેલા એ ગ્રન્થોના કર્તા કે કર્તાઓથી જુદો હોવાનું તો થોડી પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ જેનામાં હોય તે કબુલ જ કરે છે. અષ્ટાંગ સંગ્રહ અને અષ્ટાંગ દ્વયનો કર્તા એક જ છે એવું કેટલાક તજજ્ઞ વિદ્વાનો માને છે; બ્યારે ખીલ્લો બેચને જુદા ગણે છે. અષ્ટાંગ સંગ્રહકાર વાગ્લટ વરાહમિહિર ખેલાં અર્થાત્ ઈ. સ. ૬૦૦ ખેલાં થઈ ગયા હોવા ભેદ છે. (જુઓ આયુર્વેદ વિજ્ઞાન પુ. ૩ પૃ. ૩૫૮, ૩૫૯) એનાઈ મુસાફર ઇલ્સંગ ખેલાં તો ધણા સમયથી મનાય છે. મેં પેાતે અષ્ટાંગ દ્વયના કર્તાને અષ્ટાંગ સંગ્રહના કર્તાથી જુદા માનવાનો મત બેચ ગ્રન્થોનાં સદ્વૃત્તાનાં પ્રકરણો સરખાવીને આપ્યો છે (જુઓ આયુર્વેદનાં દાર્શનિક તથા સદ્વૃત્ત સંબંધી પ્રકરણોની અભ્યાસ પૃ. ૬૯)

વાહડ (વાગ્બટ) નામ હતું તે પોતાના સસરા મોટા વાહડ સાથે એક દિવસ સવારે રાજમહેલમાં ગયો હતો. ત્યાં ભોજના શરીરની સ્થિતિ જોઈને મોટા વાહડે કહ્યું કે “આજે આપ નીરાગી છો” ત્યારે નાના વાહડે મોટું બગાડયું, એ જોઈને શ્રી ભોજે કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “આજની રાતના છેવટના ભાગમાં મહારાજના શરીરમાં કાળી છાયાના પ્રવેશથી સૂચિત રાજયક્ષમાનો પ્રવેશ થયો છે” આ પ્રમાણે દૈવની કૃપાથી તેણે ઈન્દ્રિયોથી ન જણાય એવી વાત કરી; એટલે એની કબાથી ખુશી થયેલા રાજએ તેનો ઉપાય પૂછ્યો. ત્યારે તેણે “ત્રણ લાખ દ્રવ્ય ખરચીને રસાયન તૈયાર કરવું પડે” એમ જવાબ આપ્યો. અને છ મહિને તેટલો પૈસો ખરચીને પરમ આદરથી એ રસાયન તૈયાર કર્યા પછી રાતે તેને કાચના શીશામાં ભરી રાજના પલંગમાં રાખી મુક્યું. સવારે દેવપૂજા પછી તે રસાયન ખાવાની ઇચ્છાથી રાજએ રસાયન પૂજનો ઉત્સવ કરી તે ખાવાની જ્યાં બધી સામગ્રી તૈયાર કરી ત્યાં નાના વાહડે ગમે તે કારણથી તે શીશાને જમીન ઉપર પછાડી ભાંગી નાખ્યો. રાજએ “અરે આ શું કર્યું?” એમ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “રસાયનની સુગંધથી જ રોમ દૂર થઈ ગયા પછી, રોગ ન હોય તે ખાવામાં આવે તો ધાતુનો ક્ષય કરે એવાં આ રસાયનને નકામું શા માટે સાચવી રાખવું? આજની રાત પૂરી થઈ તે વખતે જ પહેલાં કહેલી કાળી છાયા મહારાજના શરીરમાંથી નીકળીને દૂર ચાલી ગઈ દેખાય છે. પછી તો એ ખાબતમાં મહારાજ કહે તે સાચું.” આ પ્રમાણેના તેની અનુભવથી સાચી ઠરેલી વાત સાંભળી ખુશી થયેલા રાજએ તેને દરિદ્રતાનો નાશ કરે એવું ઇનામ આપ્યું.

હવે આ વૈદ્યે પૃથ્વી ઉપર ઉખેડી નાખેલા બધા રોગોએ સ્વર્ગમાં જઈ અશ્વિનીકુમાર પાસે પોતાની હારની વાત કરી. આ વાતથી મનમાં અકિત થયેલા તે દેવ વૈદ્યો આસમાની રંગનાં બે પક્ષીનું રૂપ ધારણ કરી રોગના સ્ત્રુ રૂપ વાગ્બટના મહેલના જોખ તળે ઝરખામાં એસી કોરુક્કુ-ની રોગી કોણે રૂર એવો શબ્દ કરવા લાગ્યાં. આથી તે આયુર્વેદ જાણનાર વૈદ્યે પાસેથી આવતા તેના આ શબ્દને સાભિપ્રાય માનીને, મનમાં લાંબો વખત વિચાર કરી નીચે પ્રમાણે જવાબ આપ્યો.

(૨૭) જે શાકે એણું ખાય, ભાત સાથે ઘી ખાય, દૂધના પદાર્થો

૩૨ મોઢે ચાલતી ઇંતકયામાં એમ સાંભળ્યું છે કે કોરુક્કુ ના જવાબમાં મિતમુક્ હિતમુક્ બશાકમુક્ (૧) થોડું ખાય, હિતકારી ખોરાક ખાય અને સહ એણું ખાય એમ વાગ્બટે કહ્યું.

ખાવાની ટેવ રાખે, જમતાં જમતાં પાણી ન પીએ, કાયમ ઝોહું ખાય પણ ભૂખ્યો ન રહે, અને વાયડા તથા ગરમ પદાર્થો ન ખાય, પહેલાં ખાધેલું પચી જાય ત્યારે જ બીજી વાર ખાય અને પૌષ્ટિક પદાર્થો ઝોછા ખાય (તે નીરાગી રહે).

(૨૮) જે વર્ષાઋતુમાં ઘેર રહે, શરદઋતુમાં પીવાયોગ્ય પદાર્થોનું પાન કરે, હેમન્ત અને શિશિરઋતુમાં સારી રીતે ખાય, વસંતઋતુમાં આનંદ કરે, અને ઉનાળામાં (બપોરે) ઉઘે, તે, હે પક્ષી, નીરાગી રહે છે.

આ પ્રમાણે કહ્યા પછી તેઓ પાછા ગયા. વળી ત્રીજે દિવસે યોગીન્દ્રનું રૂપ લઇને તેને ઘેર ગયા અને નીચેનું વચન કહ્યું.

(૨૯) પૃથ્વીમાં જે ઉત્પન્ન થયું ન હોય, આકાશમાંથી પણ ન ઉતર્યું હોય, જેનો છુટકા ન થઇ શકે, તેમ જે પાણીમાંથી ન નીકળ્યું હોય તે ઔષધ કીયું એ, હે વૈદ્ય કહે.

વૈદ્યે તેના જવાબમાં કહ્યું:—

(૩૦) પૃથ્વીમાંથી કે આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થયું ન હોય તેમજ પાણી વગરનું હોય એવું પથ્યરૂપ પરમઔષધ તો પૂર્વાચાર્યોએ કહેલું લંઘન છે. આથી મનમાં ખુશી થઇને તે બે વૈદ્યો પ્રત્યક્ષ દર્શન આપી તથા બ્રેહ્મતું વરદાન આપી પોતાને સ્થાનકે ચાલ્યા ગયા.

આ પ્રમાણે વૈદ્ય વાગ્ભટ પ્રબંધ પૂરો થયો.

૨૪ ધામણુલિલી નામના ગામમાં રહેનારો ધાર નામનો એક વેપારી જે લક્ષ્મીથી કુબેરની સ્પર્ધા કરતો હતો તે સંઘનો અધિપતિ થઇને આનંદથી પૈસા ખરચી માણુસોને જીવિતદાન આપતો પોતાના પાંચે પુત્રો સાથે ગિરનારની યાત્રા કરવા ગયો અને ગિરનારની તળેટીમાં છાવણી નાખીને રહ્યો. ત્યાં એ પ્રદેશના દિગંબરમાર્ગના અનુયાયી એક રાજાએ આ શેઠીઓ સિતાંબરમાર્ગનો અનુયાયી છે એમ ગણીને તેને (પર્વત ઉપર ચડતાં) અટકાવ્યો. આથી રાજાનાં તથા શેઠીઆનાં લશ્કરો વચ્ચે લડાઇ થઇ. આ લડાઇમાં દેવભક્તિથી જેના સાહસને ઉત્તેજન મળ્યું છે એવા તે શેઠીઆના પાંચે પુત્રો યુદ્ધના અપ્રતિમ રસથી લડતાં, મરણુ પામ્યા અને ત્યાંજ ક્ષેત્રપતિ થયા. ક્ષેત્રપતિ તરીકે તેઓનાં નામો નીચે પ્રમાણે પડ્યાં. (૧) કાલમેધ, (૨) મેઘનાદ, (૩) હૈરવ, (૪) એકપદ અને (૫) ત્રૈલોક્યપાદ. તીર્થના શત્રુને મારતાં મરેલા તે પાંચે પર્વતની આસપાસ વિજય પામે છે. આ પછી એકલો બાકી રહેલો તેનો પિતા ધાર કાન્યકુબ્જ દેશમાં ગયો અને શ્રી

અપ્પભટ્ટસૂરિ વ્યાખ્યાન કરતા હતા એ વખતે શ્રીસંધને કહ્યું કે “ રૈવતકતીર્થમાં દિગંબરો સ્થિર થઈ બેઠા છે અને તેઓ સિતાંબરોને પાખંડી ગણીને પર્વત ઉપર ચડવા નથી દેતા. માટે તેઓને જીતીને તીર્થનો ઉદ્ધાર કર્યા પછી, પોતાના ધર્મની પ્રતિષ્ઠા જાળવનારા સૂરિઓએ વ્યાખ્યાન કરવા બેસવું જોઈએ. ” આ તેના વચનરૂપ લાકડાંથી જેનો કોષાગ્નિ સળગી ઉઠ્યો છે એવા તે આચાર્ય ત્યાંના રાજાને સાથે લાઈ ગિરનાર નજીક આવ્યા અને સાત દિવસ સુધી વાદ કરીને દિગંબરોને હરાવ્યા. પછી શ્રી સંધના દેખતાં શ્રીઅગ્નિકાનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવ્યાં તથા “ ઉજ્જવની (ગિરનાર) પર્વત ઉપર કરેલો એક નમસ્કાર પણ ” વગેરે દેવીને મોઢેથી સંભળાવ્યું. આ રીતે શ્વેતાંબર માર્ગની સ્થાપના થતાં હારેલા દિગંબરોએ બલાનક (દિવમંદિરના પ્રવેશદ્વાર ઉપર આવેલા) મંડપ ઉપરથી ઝંપાપાત કરીને આપઘાત કર્યો.

આ રીતે ક્ષેત્રાધિપતિઓની ઉત્પત્તિનો પ્રબંધ પૂરો થયો. ૩૩

એક વખત પાર્વતીએ શંકરને પૂછ્યું કે “ તમે તે કેટલાક કાપડી (તમારા ભક્તો)ને રાજ્ય આપો છો ? ” ત્યારે શંકરે જવાબ આપ્યો કે લાખોમાં જે કોઈ એકને યાત્રાની સાચી વાસના ભકિત હોય તેને હું રાજ્ય આપું છું અને તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો બતાવવા માટે પાર્વતીને કીચડમાં ખૂચી ગયેલ ઘરડી ગાયરૂપ બનાવી પોતે માણસરૂપે કીચડની બહાર ઉભા રહ્યા અને પછી રસ્તે જતાં માણસોને એ ગાયને બહાર કાઢવા માટે બોલાવવા લાગ્યા. પણ પાસે આવેલા સોમેશ્વરમહાદેવનાં દર્શન કરવા માટે બતાવવામાં જતા આ લોકો મોટે ભાગે તેની મશકરી કરી ચાલ્યા જતા હતા. કદાચ કોઈ માણસ દયા લાવી ગાયને કાઢવા આગળ જાય તો તેને શંકર પોતેજ સિંહનું રૂપ ધારણ કરી બહીવરાવી કાઢી મૂકતા હતા. પણ એક યાત્રાળુ એવો આવ્યો કે જેણે મરણ થાય તો ભલે થાય પણ ગાયનું પડખું છોડ્યું નહિ. “ આ એકજ રાજ્યને યોગ્ય છે ” એમ શંકરે પાર્વતીને બતાવ્યું.

આ રીતે વાસના પ્રબંધ પૂરો થયો. ૩૪

૩૩ આ પ્રબંધમાં જેનો ઉલ્લેખ આવે છે તે શ્રી અપ્પભટ્ટસૂરિનો પ્રબંધ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં (જુઓ ૯ મો પ્રબંધ) તથા પ્રભાવકચરિત (પ્રબંધ ૧૧મો) માં મળે છે.

૩૪ આ વાસના પ્રબંધવાળી કથા સિંહાસન દ્વાત્રિશિકામાં મળે છે. ચંદ્રકાન્તમાં થોડા ફેરફારથી આ વાર્તા વિસ્તારીને આપેલી છે.

૨૬ એક વખત એક કાપડી સોમેશ્વરની યાત્રા કરવા જતાં રસ્તામાં લુહારના ઘરમાં એક રાત સુતો હતો, ત્યાં તે લુહારની સ્ત્રીએ પોતાના ધણીને મારી નાખી એ તરવાર પેલા કાપડીના માથા આગળ મુકી જુમાણુમ પાડી મુકી. તરત જ સિપાઇઓ દોડી આવ્યા અને ગુન્હેગાર તરીકે તેને પકડી તેના હાથ કાપી નાખ્યા. આથી તે કાપડી મનમાં દેવને દોષ દેવા લાગ્યો, ત્યારે શંકરે રાતમાં પ્રત્યક્ષ દર્શન આપી કહ્યું કે “ સાંભળ! તારા આગલા જન્મમાં એક બકરીના એક ભાઇએ કાન પકડી રાખ્યા અને બીજા ભાઇએ તેને મારી નાખી. તે બકરી મરીને આ બાઈ રૂપે જન્મી; જોણે તેને મારી હતી તે આ જન્મે તેનો ધણી થયો અને તે તેના કાન પકડયા હતા, તેથી તારો મેળાપ થતાં તારા હાથ કપાયા; તેમાં મારો શું દોષ ?”

અ: પ્રમાણે કૃપાણિકા પ્રખંધ પુરો થયો.

રહેલાં શંખપુર નગરમાં શ્રી શંખ નામે રાજ યજ્ઞ ગયો. તેના શહેરમાં નામ અને કર્મમાં ધનદ (ધન આપનાર) નામનો એક શેડીઓ રહેતો હતો. લક્ષ્મીને હાથીના કાનના સુપડા જેવી ચંચળ જાણીને તે એક દિવસ હાથમાં કાંધક ભેટ લઈને રાજ પાસે ગયો અને તેને ખુશી કર્યા. આથી રાજએ ભેટ આપેલી જમીનમાં, પોતાના ચારે પુત્રો સાથે વિચાર કરીને, શુભ મુહૂર્તમાં તેણે એક જૈન મંદિર બંધાવ્યું. અને તેમાં પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિમાઓની સ્થાપના કરી તેના નિભાવ માટે આવકનાં ધણાં સાધનો ઉભાં કર્યાં. પછી તેની સેવામાં લાગી રહેલા તે શેઠ અનેક જાતનાં પુષ્પ વૃક્ષોવાળો સુંદર બગીચો કરાવ્યો અને તેના ઉપર વ્યવસ્થાપકો નીમ્યા. આ અરસામાં તેના પૂર્વજન્મનાં વિધનકારક કર્મનો ઉદય થવાથી ક્રમે કરીને તેની લક્ષ્મી હરાઇ ગઇ અને કરજ થઈ જવાથી ત્યાં રહેવામાં માન હાનિ જાણીને નજીકના એક નાના ગામમાં રહેવા લાગ્યો. અને ત્યાંથી શહેરમાં આવે જાય તથા દોકરાઓ મોકલે તેમાંથી પોતાનો નિર્વાહ કરે એ રીતે કટલોક કાળ ગયો. એક વખત ચાતુર્માસિક પર્વ પાસે આવતાં, તે ધનદ શેઠ શંખપુરમાં ગયો અને ત્યાં પુત્રો સાથે પોતાના મંદિરનાં પગથીયાં ચડતો હતો ત્યાં પોતાના બગીચાની માળણે આવીને ચોસર હાર ભેટ કર્યો આથી પરમ આનંદમાં આવી જઈ જિનેન્દ્રની તે હારથી પૂજા કરી પછી રાતે ગુરૂ આગળ પોતાની ખરાબ સ્થિતિની ખૂબ નિન્દા કરી એટલે ગુરૂએ^{૩૫} કપર્દી યક્ષને આકર્ષવાનો

૩૫ કપર્દીયક્ષનો ઉલ્લેખ આ ગ્રંથમાં ઘણીવાર આવે છે. ધણાં જૈન મંદિરોમાં કપર્દીયક્ષની મૂર્તિ—માથુ બળદનુ અને બાઈનુ શરીર આણસનું એવી—હોય છે.

એક મંત્ર આપ્યો. અને તેણે તે પછી કાળી ચૌદશની મધરાતે તે મંત્રના જપથી કપર્દી યક્ષનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યું, એટલે તેની પાસે ગુરૂએ શીખવ્યા પ્રમાણે “ચાતુર્માસિક સમયે કુલના ચોક્કર હારથી કરેલી પૂજના પુણ્યનું ફળ આપો” એમ માગ્યું, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે “એક કુલથી કરેલી પૂજનું પણ ફળ સર્વત્ર જ આપી શકે છે, હું આપવા સમર્થ નથી.” પરંતુ તે શેઠીઆને પોતાનો સાધર્મિક ગણીને અસાધારણ પ્રેમવાળા સંબંધને લીધે તેના ધરમાં ચારે ખુણામાં સુવર્ણથી ભરેલા ચાર કળશેા મુકી પોતે અંત-ધ્યાન થઈ ગયો. તેણે સવારમાં પોતાને ઘેર આવીને ધર્મ દાનમાં પરાયણ એવા પોતાના પુત્રોને તે દ્રવ્ય આપ્યું. અને તેઓએ આ વૈભવ કેવી રીતે મળ્યો એમ આગ્રહથી પોતાના પિતાને પૂછ્યું ત્યારે તેઓના હૃદયમાં ધર્મ-પ્રભાવનો ઉદય થાય એ હેતુથી “જિન પૂજના પ્રભાવથી સંતુષ્ટ થયેલા કપર્દીયક્ષે આ આપ્યું” એમ કહ્યું. તેઓએ પણ સંપત્તિ મળતાં તે પોતાના જન્મસ્થાનમાં પોતાના ધર્મનાં સ્થાનો ઉભાં કરીને જૈનધર્મની વિવિધ પ્રભાવના દ્વારા પરધર્મીઓના મનમાં પણ જૈન ધર્મને દ્રઢ કર્યો.

આ રીતે વીતરાગની પૂજનો ધનદપ્રબંધ પુરા થયો.

આ રીતે આચાર્યશ્રી મેરૂતુંગે રચેલા પ્રબંધ ચિંતામણિનો વિક્રમાદિત્યે કરેલ પાત્ર પરીક્ષા પ્રબંધથી આરંભી શ્રીજિનપૂજા વિષે ધનદ પ્રબંધ સુધીના વર્ણનવાળો પ્રકીર્ણક પ્રબંધ નામનો પાંચમો પ્રકાશ પૂરા થયો.

(૩૧) બહુશ્રુત અને ગુણવાન વૃદ્ધો માટે ભાગે દુર્લભ થઈ ગયા છે અને શિષ્યોમાં પ્રતિભા ન હોવાથી ઉંચા પ્રકારનું શ્રુત લુપ્ત થતું જાય છે માટે ભવિષ્યમાં ધનારા સુદ્ધિશાળી માણસો ઉપર પરમ ઉપકાર કરવા માટે સત્પુરૂષોના પ્રબંધોને ગુંથીને અમૃતના સદાવ્રત જેવો આ ગ્રન્થ રચ્યો છે.

(૩૨) પ્રબંધોનો આ ચિંતામણિ હાથમાં લેવાથી ચિંતામણિરૂપ થાય છે, લાંબો વખત પાસે રાખવાથી સ્યમંતક મણિરૂપે ભાસે છે અને હૃદયમાં રાખવાથી શુદ્ધ કૌસ્તુભમણિની શોભા ધારણ કરે છે, તેથી આ ગ્રન્થને લીધે ડાહ્યો માણસ લક્ષ્મીપતિ (વિષ્ણુ) જેવો થઈ જાય છે.

(૩૩) હું મન્દબુદ્ધિવાળો હોવા છતાં જેવા સાંભળ્યા તેવા પ્રબંધોથી આ ગ્રન્થની સંકલના કરી છે. માટે સુદ્ધિવાળા સન્નજનોએ મત્સર દૂર કરીને તેને ઉચ્ચે ચડાવવો.

આને લોકો કપડી જખ (સં. કપર્દીયક્ષ.) કહે છે. કપર્દીયક્ષ દ્વારપાળ ગણાય છે. (જીઓ ડી. કો. સ. ૯ શ્લો. ૨૨ ઉપરની ટિપ્પણી)

(૩૪) ન્યાસુધી આકાશમાં, સૂર્ય અને ચન્દ્ર જુગારીઓ પેઠે ગ્રહરૂપી કોઠીઓવડે રમે ત્યાંસુધી સૂરિઓએ ઉપદેશો આ ગ્રન્થ પણ જીવતો રહો.

શ્રી વિક્રમ સંવત ૧૩૬૧ના ફાગણ સુદિ ૧૫ અને રવિવારે વઠવાણમાં આ પ્રખંધ ચિંતામણિ ગ્રન્થ સમાપ્ત થયો. ૩૬

૩૬ એક હાથ પ્રતમાં ૧૩૬૧ ના વૈશાખની પૂર્ણિમાએ ગ્રન્થ સમાપ્ત થયો એમ લખ્યું છે.

भाष्यसो, शब्दो, नदीया वगरेनां विशेय नामानी

अनुकभणिका

अक्षता	३२ टि. ५०,
अक्षपटल	१४३,
अगरत्यमत	१४६,
अग्निवेताल	४, ५, ७५,
अग्निशिष्य	५ टि. ६,
अनभेर	२४७ टि. २१,
अनयदेव के पाल	१२७ टि. ४६, १५० टि. ८३, २०१, २०३ टि. ५६, २०४
अणुहिल	३४
अणुहिलपुर	३५, ३६ टि. ६५, ४६, ४७, ५२, ५३ टि. ६१, ६१, ७३, ७५, १०८, ११०, ११२, ११६, ११७, १२५, १२७, १३२, १३६, १३७, १३८, १३९, १४१, १४६, १५०, १५२ टि. ८७, १५५, १५८, १६२, १६४, १६६, १७२, १७३, १७५, १८२, १८४, १८५, १८८, १९१, १९२, १९३, १९४, १९८, १९९ टि. ५२, २०६ टि. ६३, २०६, टि. ६३, २०७, २४० टि. १५
अनित्यता श्लोक	
अनुष्टुप ग्रंथ	६८,
अनुपमा	२०८, २१८, २२०, २२१,
अनुपमासरोवर	२१०
अंधक	६६,
अप्रशिष्य	१८,
अभयतिलक गण्ठि	४२ टि. ६६
अभयदेवसुरि	१२० टि. २६, २२५, २५५,
अमहावाद	११५ टि. १६,
अभर	२०,
अमृष्णीन नमाल	२२६ टि. १०
अमितगति	६३,
अभ्या	२२८,

અભિબક્ષા	૨૬૧,
અરિષ્ટ નેમિ પ્રાસાદ	૧૪૦,
અરિસિંહ	૧૧૬ ટિ. ૧૮, ૨૦૬ ટિ. ૬૩, ૨૦૯ ટિ. ૬૭, ૨૧૩ ટિ. ૭૦,
અરૂંધતી	૬૮,
અર્ણોરાજ	૧૪૮ ટિ. ૭૮, ૧૯૧ ટિ. ૪૧,
અર્જુન	૭૪, ૯૦,
અર્જુન દેવ કે અર્જુન વર્મા	૨૦૫, ૨૦૫ ટિ. ૬૨, ૨૪૭, ટિ. ૨૧
અર્ધાષ્ટમદેશ	૧૭૬,
અર્ધુદ	૨૩૩,
અલમનસુર	૨૨૯ ટિ. ૯
અવન્તી	૨, ૩, ૪, ૬, ૨૩, ૨૬, ૧૦૪, ૨૨૨, ૨૫૨ ટિ. ૨૪, ૨૫૬
અવન્તીનાથ	૧૬૧
અશ્વધીષ	૨૧
અશ્વવારપ્રર્થધ	૧૦૧
અશ્વિનીકુમાર	૨૫૯
અષ્ટાપદ	૨૧૧, ૨૫૩
અષ્ટાંગહૃદય અને સંગ્રહ	૨૫૮ ટિ. ૩૧
અસારવા	૧૧૫ ટિ. ૧૬
આકેડેવ	૩૮, ૪૦
આકેવાલીયા ગામ	૨૨૦
આદિ તીર્થકર	૧, ૨૨૪
આદિત્યદાસ	૨૫૨ ટિ. ૨૪
આદિનાથ	૨૧૮
આનાક કે આના (રાજ)	૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૮ ટિ. ૮, ૧૬૯, ૧૯૪, ૧૯૯, ૨૦૬
આનુપદેશ	૧૭૨ ટિ. ૧૭
આન્ન	૨૫, ૨૯, ૭૨
આથુ	૧૭૧, ૧૭૨ ટિ. ૧૭, ૨૦૪ ટિ. ૬૧, ૨૧૨, ૨૩૩

आभड	१४६, १५०, २०३, टि. ५६
आभीर	१३४, १३६, १६६ टि. ५१
आमशर्मा	२०३ टि. ५६
आमिग पुरोहित	१७४
आंभड	११६, १७१, १७२, १७३, १६८ टि. ४६
आत्र राखिगतो पुत्र	१६६ टि. ४५
आत्रलट	१८३, १८४, १८५, १८६, १८७, २०३
आरासणु	१४८ टि. ७८
आसिग	१२४ टि. ४१, १२६ टि. ४४, १६३
आसिग	१६४, १६७, १७०
आसिम	२१७
आदुया	१०१
आवश्यकवन्दना	
निर्युक्ति	२१२
आशराजमन्त्री	२०७
आशराजविहार	२१०
आशापल्ली	११५, ११६ टि. १८
आशाभिषी	१५३,
आशाभील	११५,
आशावल	११५ टि. १६
आहड	४०
उन्ना	१६६ टि. ५१,
उज्जयनी	२ टि. ५, ४ टि. ६, ८, ९, १८, २५
उज्जयन्त	२१०, २६१,
उंजागाम	१५४,
उत्तराभयन	१४१
उदयन्द्र	१६१,
उदयन	११८, ११९, १६५, १६७, १६८ टि. ८, १७३, १७६, १७७, १७८, १८३, १८४, २०४,
उदयन सैत्य	१८७,
,, विहार	११६,
उदयपुर मशस्ति	१०६,

ઉદયપ્રભાટવ	૧૪૭,
ઉદયમતી	૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૭,
ઉદયસિંહ	૨૧૨ ટિ. ૬૮,
ઉદયાદિત્ય	૨૪૭ ટિ. ૨૧
ઉદો-જુઓ ઉદયન	
ઉપદેશ તરંગિણી	૧૩૩ ટિ. ૫૬, ૨૧૬ ટિ. ૭૪, ૨૧૭ ટિ. ૭૫
ઉપમિતિ ભવપ્રપંચ	૮૦
ઉપસર્ગહરસ્તોત્ર	૨૫૨
ઉપાસકદશાહ	૨૦૮
ઉપેન્દ્ર	૯૩ ટિ. ૪૪,
ઉમાપતિધર	૨૩૬, ૨૩૮
ઉર્વશી	૧૬૦
ઉશરટ	૭, ૧૮,
ઋતુસંહાર	૨૧
ઋષભદેવ	૧, ૨૭ ટિ. ૪૨, ૧૩૧, ૧૩૨
ઋષભપંચાશિકા	૮૬,
એક પદ	૨૬૦
એલખીરૂની	૨૨૭ ટિ. ૬, ૨૨૯ ટિ. ૯,
એઝીસ	૨૫
એઝા મૌ. હી.	૧૩૭, ૧૪૩ ટિ. ૭૧, ૧૬૨.
કંકરૌલ	૪૮
કચ્છ દેશ	૩૧ ટિ. ૪૮, ૪૯ ૨. ૮૪, ૫૦ ટિ. ૮૫, ૫૧ ટિ. ૮૭, ૬૧
કંઠાભરણ્યુ	૧૨૯
કંઠેશ્વરી	૩૬
કથાકોષ	૨૫૫ ટિ. ૨૭
કથાપ્રકાશ	૧૮
કથાવલિ	૧૩ ટિ. ૩૨
કથાસરિત્સાગર	૨ ટિ. ૫, ૫ ટિ. ૯, ૬ ટિ. ૧૧, ૧૨ ટિ. ૨૯, ૨૨, ૨૯, ૨૫૫ ટિ. ૨૮
કદ્ર મહાકાલ	૩૦
કનિષ્ક	૨૫, ૨૫૫ ટિ. ૨૮
કનોજ	૩૦ ટિ. ૪૫, ૩૩ ટિ. ૫૬, ૨૪૨ ટિ. ૧૭
કંથડિ	૪૭

कंथकोट	} ४४, ४५,
कन्थादुर्ग	
कपडवंज	२५५ टि. २८
कपर्दी मंत्री	१८४, १८७, १८८, १८९, १९०, १९१, २०१, २०२
कपर्दी यक्ष	२१०, २६२, २६३
कपिलकोट	५०
करंभनिहार	१९२
कर्णु (सूर्यपूत्र)	५१, ७०, २१६, २४३
कर्णु (छेसे)	
राम गुजरातनो)	११२, ११३, ११४, ११५, ११६, ११७, ११८ टि. २२, ११९ टि. २७, १३९ टि. ६२, १६१, १६३ टि. ३, १६४
कर्णुराम डाहलनो	१०३, १०४, १०५, १०६ टि. ६१, १०९, १८९, १९५
कर्णुमेरु मंदिर	११६, १५१, १५२
कर्णुसागर	११६
कर्णुसुंदरी	११६ टि. १८, ११८ टि. २२
कर्णुट	} ५९, ७२, ७३ टि. १७, १०९, ११२, ११४ टि. १३, १४०, १५८, १९९ टि. ५१, २४७ टि. २१
कर्णुटक	
कर्णुटकी	२४३ टि. १९
कर्णुदित्य	४२ टि. ७०
कर्णुवती	११५ टि. १६, ११६, ११९, १४०, १४१, १७७
कर्णुश्वर	११६
कर्णुरकवि	१०६ टि. ६१
कर्णुरमंजरी	७१ टि. १३
कलविष्णी	१७१
कलहपंथानन	१६८, १६९
कलापीकवि	१५ टि.
कलिंअ देश	७२
कल्पपुरतक	२२६
कल्याण	११४ टि. १३
कल्याण कटकनगर	३०, ३२ टि. ५०,
काकरगाम	३३, ३५,
काकल पंडित	१४६

काङ्	२२५
काहीआवाड	
गेत्रीटीअर	१३७
कातंत्र	१२६
काहंभवश	११४ टि. १३, २५४ टि. ६१, २४७ टि. २१
कान्ती शहरे	२३४, २५४
कान्यकुब्ज	३०, ३१, ३२ टि. ५०, ३३, ७२, २६०
कान्हडहेव	१६६
कान्ह	१६१
कामंडकीयनीति	१८७
कामलता	४६, १६३ टि. ३,
कामशास्त्र	६२
कामिततीर्थ	२३२
कालकाचार्य	२३, २५
कालडी	१३६
कालभेख	२६०
कालिका	८, २०
कालिदास	८, १८, १६, २०, २१, ८८ टि. ३४, ६१ टि. ४०, १०७
कावेरी	१७१ टि-१४
काव्यालंकारवृत्ति	८० टि. २४
काशहड शहरे,	५५, २०४ टि. ६१
काशी	१०४, १५८, १८८, १८६, २३६, २४१
कास्मीर	११४ टि. १३-१४, १२८ टि. ४७
काथ	२१
काथेश	१६६ टि. ५१
कार्तिकोमुदी	४४ टि. ७५, ४६ टि. ७८, ४७ टि. ७६, ४६ टि. ८४, ५२ टि. ६०, ६१, १०१, १०६, ११६ टि. १८, १२५ टि. ४२, १३५, १३७, १६२, १६६ टि. १०, १७२ टि. १७, २०४ टि. ६१-६२, २०७ टि. ६५, २१३ टि. ७०, २१५ टि. ७१
कार्तिकराज	४६
कुंभचूडेश	जुज्यां काकथु

કુડ'જેશ્વર	૧૬૫
કુન્તલ દેશ	૨૪૨, ૨૪૭ ટિ. ૨૧
કુમારદેવી	૨૦૭
કુમારદેવી તળાવ	૨૧૦
કુમારપાલ.	૧૬, ૧૨૪ ટિ. ૪૧, ૧૨૭ ટિ. ૪૬, ૧૨૮ ટિ. ૪૭ ૧૨૯ ટિ., ૧૩૯ ટિ. ૬૩, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૭ ટિ. ૭, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦ ટિ. ૧૨, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૬ ટિ. ૨૦, ૧૮૦ ટિ. ૨૩, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૪, ૧૯૫ ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૩ ટિ. ૫૯, ૨૦૬ ટિ. ૬૩, ૨૧૧
કુમારપાલ પ્રતિબોધ	૧૭૬ ટિ. ૨૦, ૧૭૮ ટિ. ૨૦, ૧૮૨ ટિ. ૨૭, ૧૯૬ ટિ. ૪૫,
કુમારપાલ પ્રબંધ	૩૨ ટિ. ૫૦, ૩૩ ટિ. ૫૩, ૫૪-૩૫ ટિ. ૬, ૩૬ ટિ. ૬૪, ૩૯, ૪૦, ૪૨ ટિ. ૭૦, ૪૪ ટિ. ૭૩, ૪૬ ટિ. ૭૮, ૫૦ ટિ. ૮૬, ૫૨ ટિ. ૮૯-૯૦, ૬૦, ૧૧૨ ટિ. ૮, ૧૧૪ ટિ. ૧૪, ૧૧૫ ટિ. ૧૫, ૧૧૬ ટિ. ૧૮, ૧૧૯ ટિ. ૨૭, ૧૨૧ ટિ. ૩૩, ૧૨૪ ટિ. ૪૧, ૧૨૫ ટિ. ૪૨, ૧૨૮ ટિ. ૪૭, ૧૩૯ ટિ. ૬૨- ૬૩, ૧૪૦ ટિ. ૬૪, ૧૫૧ ટિ. ૧૫૨ ટિ. ૮૭, ૧૬૩ ટિ. ૨-૩, ૧૬૪ ટિ. ૪, ૧૬૭ ટિ. ૭, ૧૬૮ ટિ. ૮, ૧૭૨ ટિ. ૧૬-૧૭, ૧૮૨ ટિ. ૨૪, ૧૮૫ ટિ. ૩૧, ૧૮૭ ટિ. ૩૪, ૧૮૮ ટિ. ૩૬-૩૭, ૧૮૯ ટિ. ૪૦, ૧૯૧ ટિ. ૪૧, ૧૯૨ ટિ. ૪૨, ૧૯૪ ટિ. ૪૩, ૧૯૫ ટિ. ૪૪, ૧૯૬ ટિ. ૪૫, ૧૯૯ ટિ. ૫૧, ૨૦૦ ટિ. ૫૪, ૨૦૨ ટિ. ૫૮
કુમારપાલવિહાર } કુમારવિહાર }	૧૮૯, ૧૯૨, ૧૯૪, ૧૯૯ ટિ. ૫૨
કુમારસંભવ	૮, ૨૧,
કુમુદ	૮૦ ટિ. ૨૪
કુમુદમ્બ	૧૪૦, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭ ૧૪૮ ટિ. ૭૮

पुरकुलवादेवी	१४६
कुलयन्त्र	७६, १०८
कुसुमवती	७३ टि. १६
कृष्णाल	३२ टि. ५०
केल्लु	२०४ टि. ६१
कैलास	१४२,
कैकलुदेश	७२, १७१, १७२, १८७, १८८ टि. ५१, २५०,
कैरुचरअदेनी	११६
कैपकालानल	२४४
कैलूथा	१०१
कैलहापुर	१५६, १५७, १६२
कैशल	७२
कैकलु	भुयो कैकलु
कौतुकीसीललु	१५८
क्षेत्रपाल	२२८
क्षेमंकर	५ टि. ६, १४ टि. ३५
क्षेमराज	३६, ३७, ३८, ४०, ४१, १६३ टि. ३
क्षेमेन्द्र	६३
अंभात	१६५, १६२, २१३, २२५ टि. २
अंगार के अंगार	१३५, १३७, १३८, १६२
अंगुगाम	२२३
अंग	१६१, २३६
अंगुश्री अहस्पति	१७६, १८०, १६२, १६३
अयकलुदेव	१६५ टि. ४४
अर्द्धनील	२३, २५
आउरारधट्ट	२०४
आथाकैप	२८ टि. ४४, ३०
आथासभशती	३०
आगिल	१४२ टि. ६६, १७४ टि. १८
आणा	१२५ टि. ४२
गिरनार	१३५, १३६, १३८, १३९, १४०, १७६, १६६, २११, २१३ टि. ७०, २२६, २६०, २६१

गीतगोविंद	२३८ टि. १३
गुडन्मति	२१४
गुण्यन्द्र	२, १४८ टि. ७८, २०३ टि. ५६
गुण्णाढ्य	२६, २५६ टि. २८
गुप्तवंश	२२
गूर्जरदेश	३१, ३३, ४४, ४५, ५५, ११०, ११३, १२८ टि. ४७, १३८ टि. १४०, १५४, १६६, २०५
गोत्रा	११४ टि. १३, २४७ टि. २१
गोदावरी	२ टि. ५, ५६
गोमन्थ	१७६
गोपगृहिली प्रबंध	१०२
गोवर्धन राज	२३४
गोवर्धन कवि	२३८ टि. १३
गोविन्दाचार्य	६६
गौडदेश	५६, ७५, १५०, २३६
गौतमी पुत्रशा-	
तकण्ठी	२६
घाघडेव	४०, ४१, ४२
घोसक वेपारी	२३२ टि. ११
अछलादेवी	१६३
अछलिग	१६८, १६९
अंडप	२०७ टि. ६५
अंडीशतक	६५ टि. ४६
अतुर्विशतिका	६१
अतुर्विशति प्रबंध	१५० टि. ८३, १६२, १६८ टि. ८, १६७ टि. ४८ २०३ टि. ५६, २१३ टि. ७०, २१६ टि. ७३, २१७ टि. ७५, २१९ टि. ७६, २२१ टि. ८३, २२५ टि. ३, २४० टि. १५, २४२ टि. १७, २५५ टि. २८, २६१ टि. ३३
अन्धनाथदेव	५२ टि. ६०
३५	

अन्दनाथार्थ	१०२
अन्दावर	२४२ टि. १७
अन्द्रगुप्त	२२, २४, २६
अन्द्रपुर	११४ टि. १३
अन्द्रप्रभ स्वामी	१, २११, २२०, २२८
अन्द्रराज	५७ टि. ८८
अन्द्रसेना	२५४
अन्द्रादित्य	४२ टि. ७०
अन्द्रावती	२१२
अभू रामायण	१०३ टि. ५७
अक्षरमहाल	८५ टि. २६
आंजनेव	१७६, १७७
आयिग	१७६, १७७, १७८
आयिसेश्वर	५२ टि. ६०
आयुक्त्य	१४२
आयुक्त्य नीतिशास्त्र	६२,
आन्	१२६
आपोत्कटवंश	३१, ६१
आमुंड (राष्ट्रकूट)	२०७, २१६ टि. ७६
आमुंड (आवडो	
राज)	३८, ४०, ४१, ४२, ५२, ५२ टि. ६०
आमुंडा	१७६
आरभट के आरभट	१६८ टि. ८
आरिन् सुंदरगण्डि	११४ टि. १३, ११५ टि. १५, १२४ टि. ४१, १२७ टि. ४६, १३६ टि. ६३, १६३ टि. ३, १६४ टि. ४, १८५ टि. ३१, १८८ टि. ३७, २०० टि. ५३
आलुक्य-लुओ यौलुक्य	
आवडाओ	४३ टि. ७२
आवडावंश	३२ टि. ५०, ३८ उ६ लुओ आपोत्कटपाल
आहड	११६, १६८ टि. ८, १६७, १६८, २०७
आहमान	२१५ टि, ७१

चितोड	१०१ टि. ५४, १३६ टि. ६३, १६३ टि. ३, १६६ टि. १०, १७०
चितामणिगणेश	२५६
चित्रकसिद्धि	२२६
चीमंकी	१७१ टि. १४
चुडासभा	१३७
चेदीदेश	७२
चेदीश्वर	१०६
चोडाणु	१८६ टि. ३६
चौडदेश	२३४
चौलदेश	७२
चौलादेवी	जुमो यल्लादेवी
चौलुक्य के बालुक्य	
वंश	४२ टि. ६६, ६०, ६४, ११४ टि. १३, १२८, १४५ १५६, १६१, १६६ टि. १०, २४७ टि. २१
छत्रोदक	१५५
जमजंपणु (भि३६)	५२
जगदेव	२०३ टि. ५६, २४२, २४३, २४४, २४७
जमना	२३६
जमाधरीध	७
जम्य के जम्य	३३, ३५
जम्भुद्वीप	१४२
जमकेशी राज	११२, ११४ टि. १३, १५८, १५६
जयचन्द्र	१५८, २३६, २४२, २४३ टि. १६
जयतल्लदेवी	२०८, २१६
जयदेव	२१६
जयदेव (गीत	
गोविंदना कर्ता)	२३८ टि. १३
जयन्तसिद्ध	२०५ टि. ६२
जयन्ती	१६३ टि. ३
जयमंगलसरि	१३२ टि. ५५

जयशिखरी	३२ टि. ५०
जयसिंहदेव	शुभो सिद्धराज जयसिंह
जयसिंहसूरि	४२ टि. ७०, १२४ टि. ४१, १२५ टि. ४२, १३६ टि. ६३, १४० टि. ६४, १५१ टि., १६३ टि. ३, १६४ टि. ४, १६७ टि. ७, १६८ टि. ८, १६९ टि. १०, १७८ टि. २०, १८०, टि. २३, १८२ टि. २४, १८७ टि. ३४, १९६ टि. ४५-४७
जया	११४ टि. १३
जगतक कथा के भाषा	१६ टि. ३७, ८७ टि. ३३
जगतकग्रंथ	२५१
जगति स्मरण	२८
जगन्म	१३८
जगन्नाथपुर	१८२ टि. २५, २१२ टि. ६८
जगन्धर	६१ टि. ४०, १६६ टि. ५१
जिनदत्तसूरि	२११
जिनप्रबन्धसूरि	१०१ टि. ५४, १८७ टि. ३४, २१२ टि. ६६, २२६ टि. १०
जिनमंडनगण्डि	३२ टि. ५०, ३३ टि. ५३-५४-५५, ३४ टि. ५८, ४४ टि. ७३ वधारे उल्लेखो भाटे शुभो कुमारप्राज्ञ ग्रंथ
जिनसेन	२३, २४
जिनहर्ष	२१२ टि. ६६
जम्भूतवाहन	२१६
जन्नागढ	१३६ टि.
ज्जम्भुकुक्ति	१०६
ज्जसल	१३५, १६०
ज्जत्रसिंह	२२१
ज्जेन के ज्जेनेन्द्र	
व्याकरण	१२६
ज्ञानसागर	२८
ज्ञानजति	१५४, १५५
ज्ञानिका विहार	१६६

शानी	१ टि. १, ६ टि. १७, १० टि. २२, १६ टि. ३८, २२, २८ टि. ४४, ३० टि. ४५, ५५ टि. ६४, ५६ टि. १०३, ६८ टि. x ८, ७० टि. १२, ८५ टि. २६ ११३ टि. १०-११, १२१ टि. ३१, १२२ टि. ३५, १२६ टि. ४८, १३८ टि. ६१, १४१ टि. ६८, १४७ टि. ७६, १५३ टि. ८८, १७० टि. १२, १७८ टि. २१, १८६ टि. ३६, १६६ टि. ४६, २१८ टि. ७७, २२६ टि. ५, २२८ टि. ७, २३२ टि. ११
दंड	६४
दंडशाखा	२३२
डामर	७१, ७२, ७३, ७६, ७७, १०५, १०६, १०८, १२४ टि. ३८
डाहलदेश	१०२, १०६, १३४, १६५
दंड	२५३
तपागरछ पट्टावली	१४८ टि. ७८
तारानाथ	२०
तारिष्-छ-द्विरस्ता	२०४ टि. ६१,
तारिष्-छ-सोरठ	१३७
तिलकभंजरी	६२, ८१ टि. २५, ८६, ६१
तिलंगदेश	४४, ४६, ५६, ७३
तीर्थकल्प	२२, २३, २४, २७, २६, १०१ टि. ५४, १३५, २२६ टि. १०
तुंग	२४५, २४६
तुंभ	१०६
तेजपाल	२०७, २०८, २१२, २१७, २१६, २२०, २२१
तेजलपुर	२१०
तैलप	४४ टि. ७५, ४६, ५३ टि. ६१, ५६, ५७, ६२, ६३, ७२, ७३,
त्यागभट	१६८ टि. ८,
त्रिलुवनपाल	१६३
त्रिलुवनपालविहार	१८५, १६६ टि. ५२
त्रिपुरपथभैस्थान	४८, १७३

त्रिपुरप्रसाद	४७, ११२, १२६
त्रिलोचनपाल	६१
त्रिषष्टिशलाका-	
पुरुषचरित	१२८ टि. ४७, १८२
त्रैलोक्यपाद	२६०
थांबडा	२२५ टि. २, २५५ टि. २६
थाहड	१४७, १४८ टि. ७८
दक्षिणपथ	५६, ७५
दंडक	४२ टि. ७०, ६०
दंडाधिपति	१३८
दधीयि	५१, २१६, २४३
दशरथ	५६
दशवैकालिक	८२
दान्त	८
दामोदर	७१ टि. १४, १०८
द्विगंभरमत	१ टि. १, २३, ७६, टि. २२ १४०, १४१, १४२, १४३, १४४, १४७, १४८, २६०
द्विगंभर	७५, २६१
द्वीप	१६६ टि. ५१
द्विद्वी	२४७ टि. २१
दुर्गादेवी	२०१, २०६
दुर्लभराज	५२, ५२ टि. ६०, ५३, ५३ टि. ६१
दुर्लभसरोवर	५२
दुर्भतीराष्ट्री	१०२
द्वेयन्द्र	१७६, १७७
द्वेडा	१३६
द्वेयोध	१८८ टि. ३७
द्वेराज	२०६
द्वेल	५७ टि. ६६
द्वेसुरि के देवाचार्य	१४०, १४१, १४२, १४४, १४५, १४६, १४७, १४८ १७४ टि. १८

દેવાદિત્ય	૨૨૩
દેશળ	૧૩૭, ૧૩૮
દોહદનો કાષ	૧૩૫, ૧૩૮
દ્રમ્મ	૯ ટિ. ૧૬, ૩૪ ટિ. ૫૭
દ્રૌપદી	૭૪ ટિ. ૧૮
દયાશ્રય	૪૨ ટિ. ૬૯, ૪૭ ટિ. ૭૯, ૪૯ ટિ. ૮૪, ૫૨ ટિ. ૮૯-૯૦, ૧૦૯, ૧૧૪ ટિ. ૧૩, ૧૧૫ ટિ. ૧૫, ૧૧૬ ટિ. ૧૮, ૧૨૫ ટિ. ૪૨, ૧૨૯, ૧૩૫, ૧૩૬ ટિ., ૧૩૯ ટિ. ૬૨-૬૩, ૧૫૩ ટિ. ૮૮, ૧૬૨, ૧૬૮ ટિ. ૮, ૧૬૯ ટિ. ૧૦,
દ્વારકા	૨૫૪
ધર્મજય	૬૩
ધનદ	૨૬૨
ધનપતિ	૨૫૪
ધનપાલ	૬૩, ૮૧, ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૮૯, ૯૦, ૯૧, ૧૦૭, ૧૦૮
ધનેશ્વર	૨૫૫
ધંધુકા	૧૭૬, ૧૭૭, ૧૮૫
ધરણિગ	૨૨૦
ધરણેન્દ્ર	૨૫૫
ધર્મદેવ	૨
ધર્માબિયુદ્ધય	૨૧૩ ટિ. ૭૦
ધર્મવહિકા	૧૩, ૬૫ ટિ. ૪, ૬૬
ધર્મારણ્ય	૩૨ ટિ. ૫૦, ૩૫ ટિ. ૬૦, ૩૬ ટિ. ૬૪, ૩૯, ૪૦, ૬૦
ધામણુ ભીલીગામ	૨૬૦
ધાર વેપારી	૨૬૦
ધાર કે ધારાનગરી	૭૫, ૭૯, ૮૧, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૬, ૧૦૯, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૨૫, ૨૫૮
ધારાવર્ષ	૧૭૨ ટિ. ૧૭
ધોળકા	૨૦૬ ટિ. ૬૩, ૨૨૦ ટિ. ૮૨
નગરચર્યા	૧૬ ટિ. ૩૬
ગર પુરાણુ	૧૩૧

नदीया	२३८ टि. १३
नन्दराज	१६, २२३, २५१, २५२ टि. २४
नन्दवर्धन राज	२३५
नन्दीश्वरावतार	२१०
नमस्कृत ग्रन्थ	२२४
नयनन्दसुरि	६१
नरनारायणानन्द	२२१ टि. ८४
नरवर्मा	१२३ टि. ३७, १२५ टि. ४२
नरवाहन	२३, २४
नरसिंह	८६
नरसिंहदेव	१६५ टि. ४४
नर्मदा	११३ टि. १०, १८५
नलोदय	२१
नवधनु	१३४, १३५, १३७, १८४ टि. २६
नवन्द	२३
नवसाह सांक्यरित	२१, २५, २६, ५३ टि. ६१, ५४ टि. ६२, ६३ टि. ४४
नवांगवृत्ति	२२५, २५५
नहवान	२३
नहापान	२६
नहुष	१८३
नाभकिट्टेवी	२०४
नागहृद	५५ टि. ६३
नागार्जुन	२६, ५१, २५३, २५४, २५५
नायिराज	१०६ टि. ६१, २४७ टि. २१
नानाक कवि	२१६ टि. ७३
नाभाग	१८३
नाभिराज	१, १३२
नीलकण्ठ महादेव	१०६
नेमीनाथ	१३६, १३८, २०६, २११, २१२, २५४
न्यायघंटा	२३४
पंचकुल	३३ टि. ५६, ३४, १२१
पंच शब्द	२२६

पंथासर नाम	३१, ३२ टि. ५०, ३५
पट्टावलीओ	२३
पद्मगुप्त	६३
पद्माकर	२४२ टि. १७
पद्मावती	२४१
पद्मावली	२३८ टि. १३
परकाय प्रवेशविद्या	१२
परमर्षी राम	२०४, २४२ २४३, २४४, २४५, २४७
परमार वंश	३० टि. ४६, ४९, ५४, १०९, २४७ टि. २१
परमार्हत	१६३ टि. १, १८२ टि. २५
परशुराम	१३९ टि. ६२
पराशर	१७४
परिमल	६२
परिशिष्ट पर्व	२२, ८३ टि. २६
पाद्ययलम्बु	९१ टि. ४१
पाटल्य—	जुओ अणुद्विहपुर पाटल्य
पाटलीपुत्र शहर	२२३, २३५, २५०
पाण्डिनि	१२९, २५६, २५७
पाताक	२२५
पाल्लिमपुर	२५३
पादलिमाचार्य	२५३
पारिणत मंजरी	२०५ टि. ६२
पार्श्वनाथ	३५, १८५, २५४, २५५
पालक	२४
पाक्षीताला	२०९, २१०
पाशुपताचार्य	१८० टि. २२
पाहिल्यी	१७३, १७६
पीपलुवातभाव	३४
पुष्पसार	२३५
पुष्पमित्र	२३
पुष्पमित्र	२५
पूर्तमार्तंड	१०३ टि. ५७

पृथ्वीराज	१३६, २४३ टि. १६, २४५, २४६, २४७
पृथ्वीराज रासो	२४३ टि. १६, २४७ टि. २१
पैडलु	२ टि. ५, २६
पोरवाड वंश	२०७
प्रतापमक्ष	२०३ टि. ५६
प्रतिष्ठान शहरे	२, २५, २७, २९
प्रद्युम्नाचार्य	१४७
प्रभंथकोष	१२ टि २८, २२, २८ टि. ४३, १७२ टि. १७ वणी लुग्यो अतुर्विशति प्रभंथ.
प्रभंथशत	२०२
प्रभाचंद्र	६१ टि. ४१, ६६ टि. ४८ १६४ टि. ४, वणी लुग्यो प्रभावक्यरित
प्रभावक्यरित	१३ टि. ३२, २२, २३, २७, २९, ८० टि. २४, ८१ टि. २५, ६१ टि. ४१, ६५ टि. ४६, १२६ टि. ४३, १२८ टि. ४७, १३३ टि. ५७, १३४ टि. ५८, १३५, १३७, १३९ टि. ६२-६३, १४० टि. ६४, १४८ टि. ७८, १६७ टि. ७, १६८ टि. ८, १६९ टि. १०, १७२ टि. १७, १७४ टि. १८, १७८ टि. २०, १८० टि. २३, १८४ टि. २९, १८५ टि. ३१, १८७ टि. ३४, १८८ टि. ३७, १९८ टि. ४९, २२५ टि. ३, २५५ टि. २८, २६१ टि. ३३.
प्रभासक्षेत्र	१८९, २११
प्रवचन परीक्षा	३९, ४०, ५२ टि. ६०, ११२ टि. ८, ११६ टि. १८
प्रवर शहरे	३
प्रियंशुमंजरी	६
प्रेमलहेवी	१६६ टि. ५
दक्षिण	२५६
दुलोधी	१४८ टि. ७८
दुर्भस	१२९ टि. ५१, १५३ टि. ८८-८९, २२८ टि. ७
कुलाडिकुल	४९
पुलाडेवी	१६३ टि. २
पुलाडेवी	१६३ टि. २

અખતીયાર ખીલણ	૨૩૮ ટિ. ૧૩
અનારસ	૨૪૨ ટિ. ૧૭
અપ્પભદ્રિસૂરિ	૨૬૧
અમ્બેરા શહેર	૧૯૮, ૧૯૯ ટિ. ૫૧
અર્બર	૧૫૭, ૧૬૧, ૧૬૨
અર્બરકલળણુ	૧૬૧, ૧૬૨
અલમિત્ર	૨૩
અલાનકમંડપ	૨૬૧
અલિ	૫૧, ૭૦, ૮૬, ૧૨૯, ૨૧૬, ૨૪૩
અલાલ	૫૬ ટિ. ૯૭-૯૮, ૬૧, ૬૨, ૬૫ ટિ. ૩, ૮૦ ટિ. ૨૪, ૮૮ ટિ. ૩૪, ૯૩ ટિ. ૪૪, ૯૬ ટિ. ૪૮
અલાલસેન	૨૩૮ ટિ. ૧૩
આઉલાગામ	૨૦૯
આણકવિ	૯૪, ૯૫, ૯૬ ટિ. ૪૮, ૧૦૭
આબરીઆવાડ	૧૬૨
આરપ	૪૪, ૪૬, ૪૬ ટિ. ૭૮, ૫૨ ટિ. ૯૦, ૬૧
આલચન્દ્ર	૨૦૩ ટિ. ૫૯, ૨૧૬, ૨૧૭
આલબારત	૭૧ ટિ. ૧૩
આલમૂલરાજ	જીઓ મૂલરાજ ખીજો.
આલ રામાયણુ	૭૧ ટિ. ૧૩
આહુલોદ	૧૧૨, ૧૨૧, ૧૨૨
અિલહણુ	૪૨ ટિ. ૬૯, ૧૦૩ ટિ. ૫૬, ૧૧૮ ટિ. ૨૨
ખીજ	૪૨ ટિ. ૭૦, ૬૦
ખીજપૂરકમ્બંધ	૯૯
બુલ્હર	૨૧૩ ટિ. ૭૦
બૃહતકથા	૨૯
બૃહજ્ઞતક	૨૫૨ ટિ. ૨૪
બૃહસંહિતા	૨૫૨ ટિ. ૨૪
બૃહદુત્તરાખ્યન	૧૪૬
બૃહસ્પતિ	જીઓ ગંડશ્રીબૃહસ્પતિ
બૃહસ્પતિશાસ્ત્ર	૨૩૧
બોમ્બેગ્રેઝીટીઅર	૪૦, ૪૧, ૧૧૩ ટિ. ૧૦, ૧૧૪ ટિ. ૧૩, ૧૧૯ ટિ. ૨૭, ૧૬૨, ૧૭૧ ટિ. ૧૪, ૨૦૪ ટિ. ૬૧, ૨૨૯ ટિ. ૧૦

બૌદ્ધમત	૧૪૯
શ્વલાનું મંદિર	૧૩૧
ભક્તામરસ્તોત્ર	૯૬
ભટ્ટમાત્ર	૩
ભટ્ટારિકાભિરૂઆણી	૧૧૨
ભટ્ટારિકા	૩૭
શ્રીયોગેશ્વરી	
ભટ્ટીકાવ્ય	૨૫૮, ટિ. ૩૦
ભતૃહરિ	૨૫૭, ૨૫૮
ભદ્રઆહુ	૨૫૧, ૨૫૨
ભંભેરી	બુઓ બંભેરા
ભરત	૧૩૨, ૧૮૩, ૧૮૪
ભરતખંડ	૧૩૨
ભરૂચ શહેર	૧૮૫, ૧૮૬, ૨૧૩
ભવભૂતિ	૧૧ ટિ. ૨૭, ૧૦૭
ભાગવતપુરાણ	૨૫
ભાગવતી દીક્ષા	૨૫૨ ટિ. ૨૪
ભાનુમતી	૧૦૮
ભાનુમિત્ર	૨૩
ભાવબૃહસ્પતિ	બુઓ ગંડ બૃહસ્પતિ
ભિક્ષમાલ	૮૦
બીમ રાજ (પહેલો)	૫૩, ૬૪, ૬૯, ૭૩, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૯૭, ૯૮, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૨, ૧૨૪ ટિ. ૩૮, ૧૬૩, ૧૮૯ ટિ. ૩૮
બીમ બીજો રાજ	૨૦૩ ટિ. ૫૯, ૨૦૪ ટિ. ૬૧, ૨૦૫, ૨૦૬
બીમડીયાક	૭૩ ટિ. ૧૭
બીમેશ્વરદેવ	૧૧૨
ભુવડ	૩૨ ટિ. ૫૦
ભુવનપાલ	૨૧૫ ટિ. ૭૧
ભુવનાદિત્ય	૪૨ ટિ. ૭૦
ભૂપલ સ્ત્રી	૨૫૩
ભૂભટ કે ભૂવડ	૪૦, ૪૧

भूयगउदेव	३८, ४२ टि. ७०, ६०
भूयऽ	३७, ४२ टि. ७०, ६०
भूयउेश्वर	३७
भूयदेव	३०
भूयराज प्रबंध	३०
भृगुपर	जुओो अइय
भैरव	२६०
भैरवान-हयोगी	११
भोगपुर	७३
भोगावो	१३५
भोज	१८, ५५, ५६, ६०, ६१, ६२, ६४, ६७, ६८, ६९, ७१ टि. १३, ७२, ७३, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९, ८०, ८९, ९०, ९२, ९३, ९५, ९६ टि. ४८, ९७, ९८, ९९, १०० टि. ५२, १०१, १०२, १०३, १०४, १०५, १०६, १०७, १०८, १०९, १२८ टि. ४७, १८९ टि. ३८, १९५ टि. ४४, २४७ टि. २१, २५८, २५९
भोज प्रबंध	१५ टि. ५५ टि. ९३, ६१, ६६ टि. ५, ६९ टि. १०, ८० टि. २४, ८८ टि. ३४, ८९ टि. ३८, ९१ टि. ४०, ९३ टि. ४४, ९५ टि. ४६, १०७, १०८
भोज व्याकरण्यु	१२८ टि. ४७
भोणाह	११३ टि. १०
भङ्गा	२१७
भंडलीशहुर	४७
भतिसागर	२३४
भहनपास	११७, ११८
भहनभंजरी	१०८
भहनशंकर	५२
भहनराज्ञी	२०६
भहनरेष्मा	२४८, २४९
भध्यदेश	८१
भग्माष्ट्रीय भाष्य	१८५, २१७
भयशुद्धदेवी	११२, ११३, ११४ टि. १३, ११५, १२१, १२२, १४३, १५४ टि. ९०, १५८, १५९, २४७ टि. २१

मयूरकवि	६४, ६५, ६६ टि. ४८, १०७
मङ्गदेवी	१३२
मङ्गदेश-मङ्गमंडल	११८, १६६ टि. ५१, २२५
मलधारिहिसूरि	१२०
मलय	६१
मल्ल	२२४, २२५
मक्षिकार्जुन	१७१, १७२
महाशुक्र	३३
महामङ्गोत्री	२०४ टि. ६१
महाकाल	८६, १३०
महानंद	२४८
महाभारत	२ टि. ३, ६०
महाराष्ट्र देश	१५४, १६६ टि. ५१
महालक्ष्मी	१५७, २३२
महावीर	२३, २४, २०६, २५२ टि. २४
महोनदी	१०२
महोपाल	७१ टि. १३
महेन्द्रपाल	७१ टि. १३
महेन्द्रसूरि	८१ टि. २५
भांगू	१५४, १५५
भाषकवि	७७, ७८, ७९, ८०
भाषिउपपंडित	१४२, १४८ टि. ७८
भानतुंगाचार्य	६६, १०७
भधाता	५६
भान्यभेट	५३ टि. ६१
भारवाड	जुओ भङ्ग
भालवमंडल	जुओ भाणवा
भाणवादेश	२ टि. ५, २६, २६, ३०, ३० टि. ४६, ५३, ५४, ५५, ६०, ७३ टि. १७, ७६, १०४, १०८, ११६ टि. १८, १२३, १२५ टि. ४२, १२८ टि. ४७, १३०, १३१, १३८, १३९, टि. ६३, १५८, १५९, १६० टि. ६७, १६१, १६२, १६३, १६६ टि. ५१, २०५, २४७ टि. २१, २५८
भालतीभाषव	११ टि. २७

માલદેવ	૨૧૦
માલવસંવત્	૨૪
માહેચ	૫૦
મિરાતેઅહમદી	૩૯, ૪૦
મીનળદેવી	જુઓ મયણુલદેવી
મુંજ	૫૩, ૫૩ ટિ. ૯૧, ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૨, ૬૩, ૭૩, ૯૧ ટિ. ૪૧
મુંજરાજ પ્રબંધ	૬૨,
મુંજલદેવ	૪૨, ૬૦
મુંજલમંત્રી	૧૧૪, ૧૨૪, ૧૨૭
મુંજલ ઉપાસક	૨૦૮
મુંજલસ્વામી મંદિર	૧૧૮
મુદ્રિત કુમુદ્યન્દ્ર	૧૪૮ ટિ. ૭૮, ૧૭૪ ટિ. ૧૮
મુનશી ક. મા.	૧૩૭
મુનિદેવાચાર્ય	૧૪૮
મુનિચંદ્ર	૧૪૮ ટિ. ૭૮
મુંખછગેઝીટીઅર	જુઓ ઘોખગેઝીટીઅર
મૂલનાયક	૧૯૧, ૨૧૮, ૨૨૪
મૂલરાજ	૪૧, ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૬૦, ૬૧, ૧૨૯, ૧૩૦ ટિ. ૫૨, ૧૩૬, ૧૫૩ ટિ. ૮૮, ૨૦૦
મૂલરાજકુમાર	૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨
મૂલરાજ બીળો	૨૦૪
મૂલરાજવસહિકા	૪૬
મૂલેશ્વરમંદિર	૪૭ ટિ. ૮૦
મૂલદેવસ્વામીપ્રાસાદ	૪૬
મૂષકવિહાર	૧૯૨
મૃણાલવતી	૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૩
મેઘહૃત	૮ ટિ. ૧૫, ૨૧
મેઘનાદ	૨૬૦
મેઘપાટ	જુઓ મેવાડ
મેરુનુંગસરિ	૧૪૮
મેવાડ	૧૯૯ ટિ. ૫૧

भोटवसहिका	१७६
भोटवंश	१७६
भोटैरक	१६६ टि. ५
भोटैरपुरावतार	२१०
भोह पराण्य	४३ टि. ७२, १६४ टि. ४, १६८ टि. ८, १६९ टि. १०, १८२ टि. २६, १९९ टि. ५२
भैर्यवंश	२३
यमुना	१६१
यवनेा	२५
यशःपटल	१२४ टि. ४१
यशश्चन्द्रगण्डि	१४८ टि. ७८, १७५, १८६, १८७
यशोधर्म	२४
यशोधवल	१२४
यशोभाद्र	१४६
यशोराज	४९
यशोवर्मा	१२३, १२५, १२७, १२९, १५८, १६१
यशोवीरमंत्री	२१२, २१३
यादव	४९ टि. ८४, २१५ टि. ७१
युगाद्वैव	१४०, १८३, २१७, २२१
युधिष्ठिर	५६, १७५
यूकाविहार	१९२
योगराज	३६, ३८, ४०, ४१
योगशास्त्र	१८२, १९१
रंक	२२६, २२७, २२८, २२९, २३०
रधु	१८३
रधुकुल	१५६
रधुवंश	८ टि. १५, ९२,
रज्यभोज	१८९ टि. ३९
रज्यसिंह	२५३
रत्नपरीक्षा ग्रन्थ	१४९
रत्नप्रल	१४२, १४३
रत्नमंदिरगण्डि	५४ टि. ९२, ५५ टि. ९३-९५, ५६ टि. ९६-९७,

	६८, ५८ टि. १०१-१०२, ६० टि. १०४, ६२, ८० टि. २४, ८८ टि. ३४, ८६ टि. ३८, ६० टि. ३६, ६६ टि. ४८, १०७, १०८
रत्नमाल शङ्कर	२३०
रत्नभाषा	३२ टि. ५०, ३६, ४०, ४२ टि. ७०, ५२ टि. ६०, ११६ टि. १८
रत्नशेखर	२३०, २३२
रत्नाकर	१४३
रत्नादित्य	३८, ४०, ४१
रत्नामंजरी नाटिका	२३६ टि. १४
रचिप्रीति	२१
रसरत्न समुच्चय	२५८ टि. ३१
राज	४२ टि. ७०, ४३, ६०
राजधरद्व	१६८
राजतरंगिणी	२५५ टि. २८
राजदमन (के मदन)	
शंकर	५२ टि. ६०
राजपितामह लिङ्ग	१७१, १८३, १८७
राज भार्ति	१०३ टि. ५७
राज भृगाङ्क	१०३ टि. ५७
राज वल्लभा	६२, ७३ टि. १६, १०८,
राज विडम्बन	७३ टि. १७,
राज शेखर कवि	७१, ६६ टि. ४८, १०७,
राजवली कौशिक	३६ टि. ६५, ३६, ४०
राजि	शुभो राज
राजकुवरी	१३५, १३६, १३७, १३८
रा. दी. शास्त्री	२ टि. ५, ४ टि. ७, ६ टि. १७, २३, ३३ टि. ५६, ५५ टि. ६४, ११३ टि. ११, १२१ टि. ३१, १२२ टि. ३५, १३८ टि. ६१, १४१ टि. ६८, १४३ टि. ७०, १४७ टि. ७६, १५३ टि. ८६, १८६ टि. ३८-३६, १६६ टि. ४६
राधेशुभर	३१ टि. ४८

राधावेध	७४
राम	५१, ५६, ५८, १५६,
रामचन्द्र कवि	१३३, १८८ टि. ३७, १६०, २०२, २०३,
रामदास यु. मोदी	७६, ४१,
रामेश्वर	८८
रावण	५६, ५८, ६८
राष्ट्र कूट	२०७
रासभाणा	३२ टि. ५०, ४०, ४१, १३५, १३६, १३७, १५३ टि. ८८, १५४ टि. ६०, १६२, २२६ टि. १०, २४७ टि. २१,
इक्ष्वाकु	१८२, १८३
इन्द्रमहाकाल	१३०,
इन्द्रमहालय	१३०, १६० टि. ६७
इन्द्रादित्य	५४, ५६, ५७, ५८, ६३
इपसुंदरी	३२ टि. ५०,
ऐवतगिरिरासु	१३५, १३७, १३६ टि. ६२
ऐवा	१६१
ऐवतक तीर्थ	२६१ (जुमो गिरनार पणु)
ऐवतकोदार ग्रंथ	१३६
ऐरक	६४
ऐरक्यायल	३, ४
ऐंका	५६, ७५, १५६
ऐक्ष	५०, ५१
ऐक्षमयुसेन	२३६, २३८
ऐक्षमयावती,	२३६, २३८ टि. १३
ऐक्षमदेव	१०६
ऐधुभोजराज	२०६
ऐधुनाड	२५६
ऐलता सरोवर	२०६, २१५ टि. ७२
ऐवणुप्रसाद	१६६, २०५ टि. ६२, २०६, २१०, २१७, २१६
ऐपो	४६, ५०, ५१, ६१, २०० टि. ५३
ऐधी छीपणु	११६

लाट	४४ टि. ७५, ६१, ७२, १६६ टि. ५१, २१५ टि. ७१,
लीलादेवी	४३, ६०
लीला वैद्य	११७, ११८
लूणुपाल	२१४, २१५
लूणुपालेश्वर	२१५
लूणुग	२१०, २१२
लूणुगवसिद्धि	२१२
लुतारोग	५०, २००
वज्रोदक	१५५
वज्रमंत्र	१०६
वटपद्रक	१६१
वज्रसर गाम	१२४
वज्रादरा	१६१
वहवाण्य	१३४, १३५, १३७, १३८, १८३
वदीआर	३१, ४७ टि. ८०
वनराज	३२, ३३, ३४, ३६, ३८, ४०, ४१, १३८ टि. ६०
वयण्क्षेप	४८, २०४
वररुचि	६, १८, १६, २०, ६६
वराह	८६
वराहमिहिर	२०, २५०, २५१, २५२, २५८ टि. ३१
वर्धमाननी प्रतिमा	२२८
वर्धमानसूरि	८१, २२८
वर्मलात	८० टि. २४
वल्लभी	२२३, २२५, टि. ३, २२६, २२७, २२८, २२६
वल्लभीना नाश	२३०
वल्क्षभराज	५२
वलसाड	१७१ टि. १४
वसंतविलास	४२ टि. ६६, ४६ टि. ७८, ४७ टि. ७६, ५२ टि. ८६, १०६, ११६ टि. १८, १६२, १६६ टि. १०, १७२ टि. १७, २०४ टि. ६१, २१३ टि. ७०, २१५ टि. ७१, २१६ टि. ७५
वरतुपाल	२०६ टि. ६३, २०७, २०६, २१२, २१३, २१४, २१५, २१६, २१७, २१८ टि. ७७, २२०, २२१

वस्तुपालचरित	२१३ टि. ७०, २१५ टि. ७१, २१६ टि. ७३, २१७ टि. ७५
वस्तुपालतेजपाल प्रशस्ति	४२ टि. ६६, ४६ टि. ७८, ६१, ११६ टि. १८
वस्तुपालतेजपाल रासो	२०७ टि. ६५
वाग्भटपुर	१८४, १८५
वाग्भटमंत्री	१६७, १८३, १८४, १८५, १६५, १६६, १६७
वाग्भट वैद्य	२५८, २५९
वाग्भट वैद्यप्रबंध	२६०
वाग्भटाक्षंकार	१६७ टि. ७
वाधेश्वर वंश	२०६
वात्स्यायन	६२
वामन	८० टि. २४, ८६
वामनस्थली	२१६ टि. ७६
वामराशिविप्र	१६३
वायटीय	११६
वायडगन्ध	२११
वाराणसी	५३
वाराणसीगाम	१५३
वाराणसीश्रुत्य	१५३, १६१
वाराणसीसंहिता	२५१
वाणिकदेश	१५२
वाल्मिकि	६०
वासुडी	२५३, २५४
वास्तुशास्त्र	२१२
वाहड	११६, १४२ टि. ६६, १६८, १६९
विक्रमांकदेवचरित	४२ टि. ६६, १०३ टि. ५६
विक्रमादित्य के विक्रमार्क	२ टि. ५, ३, ४, ५, ६, ७, १०, ११, १२, १३, १६, १७, १८, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २६, २७, २८, ५१, ६६, ६९ टि. ५१, १०० टि. ५२, १६५, १७६, २२२, २२३, २५७, २५८ टि. ३०

विक्रमादित्य	११४ टि. १३, २४७ टि. २१
त्रिलुवनमहल	
विक्रम संवत्	२४, २६
विग्रहराज	४४, टि. ७४, ६१, १६०, १६१ टि. ४१
विद्यारयत्तुर्मुंभ	१८८, १६६
विज्ञ	
विद्यारत्रैष्णी	३६, ४०, ४४, टि. ७३, ५२ टि. ६०, ६१, ११२ टि. ८-६, ११६ टि. १८, १६१, २२० टि. ८१
विजयसेनसूरि	२०८, २२०
विजया	६२, ६३
विद्याधर	२४०
विद्यापति	१०३
विध्यायण	१४०
विभीषण	१५६
विमलमंत्री	१०८
विमलवसहिका	२१२
विरहक आड	१७१
विश्वल	१६०
विशाखा	१६, ८१
विश्वामित्र	१७४
विश्वेश्वर कवि	१८८, १८६
विसेभीरा	१८
वीतराग स्तुति	१८२
वीरयर्षा	१६, ६६
वीरधवलराज	२०६, २०७, २०८, २१०, २१७, २१८, २१६, २२०, २२१
वीरमती	३२
वीशण	१३७, १३८
वीसलदेव	२२०
वृद्धवादीसूरि	२७
वेराग्यशतक	२४६ टि. २०, २५८
वैरीसींह	३७, ३६, ४०, ४१

व्याघ्र पक्षी	२०६
शक	२३, २५
शकटाल मंत्री	२५१
शकारि	२६
शकुनगृह	२०१
शकुनिकाविहार	१८३, १८५, १८७
शकावतार	८८
शंकर द्विग्विजय	१२ टि. २६,
शंभ	२१३, २१४, २१५ टि. ७१
शंभपुर	२६२
शंभराग्न	२६२
शतानन्दपुर	२४८
शत्रुंजय	१३१, १३६, १४०, १७६, १८३, १८४, १८५, १६६ २१३, २१७, २२०, २२४
शत्रुंजयावतर	२११
शरथु	२३८ टि. १३
शाकटायन	१२६, १४६
शाकभरी	४४ टि. ७४, ४५, १८६ टि. ३६
शातवाहन	शुभो सातवाहन
शान्तिस्तरि	१४१,
शारदानंद	१६, २०
शार्ङ्गधरपद्धति	५१ टि. ८८, २३८ टि. १३
शालिवाहन	२५५ टि. २८
शालिवाहन ग्रंथ	२७
शाहभुद्दीन	१३६, २४२ टि. १७, २४७ टि. २१
शिप्रा	२२२
शिवि	२१६
शिलादित्य	शुभो शीलादित्य
शिलाहारवंश	१७३ टि. १७
शिवचित्त	२०४ टि. ६१
शिवपुराणु	४८, १८०
शिशुपाल वध	७६, ८० टि. २४

शीता	६२, ६३
शीलशुल्कसूत्रि	३२, ३५
शीलादित्य	२२४, २२५, २२६, २३०
शीहोर	१५३ टि. ८८, १६० टि. ६७
शुद्धसंवाद	८४
शुद्धतीर्थ	५२ टि. ६०, ११३ टि. १०
शुभकेशी	११२
शुभशील	५५ टि. ६३, ५६ टि. ६८, ५७ टि. ६६, ६२
शेत्रुंज	शुभो शेत्रुंजय
शोभनभुनि	८१, ८२, ८३, ८१,
शोभन राम	२१६
शोभन सूत्रधार	२१२
श्रीदेवी	३३, ३५
श्रीनगर	१३१
श्रीपर्वत	११
श्रीपालकवि	४२ टि. ६६, १३२, १६६ टि. ४५
श्रीधुंजराज	२३२, २३३, २३४
श्रीमाता	२३२, २३३, २३४
श्रीमालताति	१६६ टि. ४५
श्रीमालनगर	७८, ८०, २२८
श्रीमाणना राम	२३४, २४४
श्रीमालवंश	११८
श्रीस्थण	५२ टि. ८६, १३० टि. ५२
श्रीहर्ष	५४ टि. ६२
श्वेतांबरमत	१ टि. १, २३, १४२, १४३, १४४, १४८
पद्मेश्वर समुच्चय	१४४ टि. ७३
सद्यपद	२१३, २१५
सगरा	१७०
संज्ञान	१३६, १३८, १३६
सत्यपुरावतार	२१०
सूत्रागार	१६८
सत्वपरीक्षा ग्रंथ	११

सङ्कितकण्ठीमृत	२३८ टि. १३
सन्मति तर्क	२७
सपाहलक्ष	४४ टि. ७४, १६१, १६२, १६६, १६२, १६७, १६६ टि. ५१, २४५
सपाहलक्षना राम	४४, ४५, ४६, ६१, १३४, १६८, १६०, १६१ टि. ४१
सभरांगण्य सूत्र	१०३ टि. ५७
सभस्तराज विडम्बन	७२
समुद्रविजय	२५४
सभोवसण्य	१ टि. १
सरस्वती कंठाभरण्य	८५, ८६, १०३ टि. ५७, २०६ टि. ६७
सर्वदेव	८१
सहस्रबिंशति संशोधन	१२३, १२६, १३१, १३२, १५८, १६० टि. ६७, १६२,
साधु	३४
सांकाश्य	८१
सांगण्य	२०७, २१६ टि. ७६
सातवाहन	२१, २७, २८, २९, २५३, २५४
सान्तरकुण	२४७ टि. २१
सान्तरुमंत्रि	११८, १२०, १२१, १२३, १५६, १६०
सान्तरुसहिष्णु	१२०
सान्धि विग्रहिक	६८, ६९, ७६, ६७ टि. ४६
सायनभती	११५ टि. १६, १५३
सांभर	४१, ४४ टि. ७४
सामन्तसिंह	३८, ४०, ४३
सामण	१२४, १६८, १६६
सारस्वतभंडल	६१
सारस्वत व्याकरण्य	१८८ टि. ३५
साविगवसहिष्णु	१६२
साहसिक (विष्णु)	५
सिताम्बरमार्ग	२६०, २६१
सिद्धपाल	१६३ टि. ४५
सिद्धपुर	१३०
सिंधण्य	२१५ टि. ७१

सिद्धराज	४१, ४४ टि. ७३, ११०, ११५, ११६ टि. १८, ११८, १२१, १२३, १२४, १२५, १२६, १२७, १२८ टि. ४७, १२९, १३०, १३१, १३३, १३४, १३५, १३६, १३७, १३८, १३९, १४०, १४१, १४४, १४६, १४९, १५०, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १५६, १५७, १५८, १५९, १६०, १६१, १६२, १६४, १६६, १६८ टि. ८, १७४ टि. १८, १६३, २४२, २४७ टि. २१
सिद्धर्षि	८० टि. २४
सिद्धसेनाचार्य	१२, १३, १५, १६, २१, २६, २७
सिद्धहोम	१२७, १२८, १२९, १४६ टि. ७५
सिद्धहोमप्रशस्ति	११६ टि. १८, १२८ टि. ४७, १२९ टि. ४८
सिन्धुदेश	१९९ टि. ५१
सिन्धुराज	५३ टि. ९१, ६१, ६२, २१५ टि. ७१
सिन्धुल के सिन्धुल	५४, ५५, ६२
सिन्धु नदी	२५६
सिंह	२१५ टि. ७१
सिंहदन्तलट	५४
सिंहपुर	१५२, १५३
सिंहासनदात्रि- शिका	५ टि. ९, ९ टि. १८, १० टि. २३, ११ टि. २६, १३ टि. ३२, १४ टि. ३५, १८, २२, २३, २६१ टि. ३४
सिंहार	१५३ टि. ८८
सीधल	जुगो सिन्धुल
सीयक	५४ टि. ९२
सीलण्य } सील }	१५८, २०१
सुकृतकीर्तिकलोविनी	३३ टि. ५६, ३६ टि. ६५, ३९, ४०, ४६ टि. ७८, ४७ टि. ७९-८१, ४९ टि. ८४, ५२ टि. ९०, ६१, १६२, १६९ टि. १०; १७२ टि. १७, २०४ टि. ६१
सुकृतसंकीर्तन	३६ टि. ६५, ३९, ४०, ४६ टि. ७८, ४७ टि. ७९-८१, ४९ टि. ७४, ५२ टि. ९०, ६१, १०९, ११६, ११८, १२५ टि. ४२, १६२, १६९ टि. १०, १७२ टि. १७, २०४ टि. ६१, २०७ टि. ६५, २१३ टि. ७०, २१५ टि. ७१

सुधा	२०४ टि. ६१
सुप्रतिष्ठान	२ टि. ५ लुग्यो प्रतिष्ठान
सुभगा	२२३
सुभटवर्मा	२०५ टि. ६२
सुभद्रदेव	८० टि. २४
सुभाषितरत्नसंज्ञोद्ध	६३
सुभाषितावलि	१४ टि. ३५
सुरथोत्सव	११६ टि. १८, १२५ टि. ४२
सुरपाण	३२ टि. ५०
सुराष्ट्र	१६६ टि. ४५ लुग्यो सोरठ
सुंवर	१८३
सुवर्णपुत्रसिद्धि	६, १६७, २२७
सुव्रतस्वामीनुं मंदिरे	१८६
सुव्रतस्वामी	१८६, १८७
सुश्रुत	४३ टि. ७१, २५८
सूर्यशतक	६५
सूदव	२३६, २४१, २४२
सेढी नदी	२२५ टि. २, २५४, २५५ टि. २६
से-धवीदेवी	१८६
सोमनाथ के सोमेश्वर	४३, ४६, ४७, ११२, ११३, १२१, १२२, १३६, १५४, १७६, १७६, १७८, १७९, १८०, १८१, २६१, २६२
सोमनाथपाठ्य	३६, ४६, १५६, १७६, १६२, २११, २२८
सोमप्रलायार्थ	१६६ टि. ४५
सोमाहित्य	४२ टि. ७०
सोमेश्वर कवि	१०१ टि. ५४, १२५ टि. ४२, १७२ टि. १७, १७४ टि. १८, २०३ टि. ५६, २०६ टि. ६३, २०६ टि. ६७, २१३ टि. ७०, २१५, २१६, २२०, २४७ टि. २१
सोमेश्वर प्रधान	२४६
सोरठ	१३५, १३६, १३७, १३८, १६१, १६२, १८३, १८४ टि. २६, १६४, १६५, १६६ टि. ५१
सोदंडी	१६८, १६६, १७०, १७२
सोदाक	११६, १७०, १७१, १६८

सोढड	२०५
सौभाग्यसुंदरी	१०८
सौराष्ट्र	५१ टि. ८७
रतंभनक	२२५, २५५
स्याह्वाह रत्नाकर	१४८ टि. ७८
हनुमन्नाटक	८८ टि. ३४
हम्भीर	१८६
हम्भीर महमर्दन	२१५ टि. ७०
हम्भीर महाकाव्य	४४ टि. ७४, ६१, २४७ टि. २१
हरिपात्र	१६३
हरिभद्र	१४४ टि. ७३, २०७
हरिवंश	२४
हरिश्चन्द्र	२४२, टि. १७
हर्ष	६६ टि. ४८
हर्षचरित	१४३ टि. ७१
दशायुध	६३
दृष्ट	२४
हेमभंड	२००
हेमचन्द्र, हेमसुरि	४२ टि. ६६, ४४ टि. ७५, ४६ टि. ७८, ५१ टि.
के हेमाचार्य	८७, ५२ टि. ६०, ६०, ६१, ७७ टि. २३, १८६, ११४ टि. १३, ११५ टि. १५, १२६, १२७, १२८, १२९, १३३, १३४, १३६ टि. ६३, १४३, १४४, १४७, १४८ टि. ७८, १४६, १५०, १५१, १६३ टि. ३, १६५, १७१, १७२ टि. १७, १७३, १७४, १७५, १७६, १७८, १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८५, १८६, १८७, १८८, १८९, १९०, १९१, १९३, १९४, १९५, १९६, १९७, २००, २०१, २०३, २११
हेमडसेवडा	१६४
हेमसुरि भलधारी	१२०

